

THE ROLE OF SCIENCE IN SOCIETY SUSTAIBLE DEVELOPMENT

Monograph 34

Katowice

2020

THE ROLE OF SCIENCE IN SOCIETY SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Edited by Oleksandr Nestorenko
and Paweł Mikos

Series of monographs Faculty
of Architecture, Civil Engineering
and Applied Arts
Katowice School of Technology
Monograph 34

Publishing House of Katowice School of Technology, 2020

Editorial board :

Oleksandr Nestorenko – PhD, the Institute for the Study of Spatial Development (Ukraine)

Paweł Mikos – Master, Katowice School of Technology

Oksana Miroshnychenko – PhD, Associate Professor, Academy of the State Penitentiary Service
(Ukraine)

Tetyana Nestorenko – Prof. WST, PhD, Associate Professor, Berdyansk State Pedagogical
University (Ukraine)

Anna Panasiewicz – Master, Katowice School of Technology

Magdalena Wierzbik-Strońska – Vice-Rector, Katowice School of Technology

Iryna Yemchenko – Doctor of Technical Sciences, Professor,
Lviv University of Trade and Economics (Ukraine)

Reviewers :

*Olena Chukurna – Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Odesa National Polytechnic
University (Ukraine)*

Aleksander Ostenda – Prof. WST, PhD, Rector of Katowice School of Technology

Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering
and Applied Arts, Katowice School of Technology

Monograph · 34

The authors bear full responsible for the text, data, quotations and illustrations

Copyright by Katowice School of Technology, 2020

ISBN 978-83-955125-8-2

Editorial compilation

Publishing House of Katowice School of Technology

43 Rolna str. 43 40-555 Katowice, Poland

tel. 32 202 50 34, fax: 32 252 28 75

TABLE OF CONTENTS:

Preface	5
Part 1. Features of Sustainable Development in Economic and Financial Spheres	6
1.1. General aspects of financial mechanism of sustainable development of small enterprise business	6
1.2. Innovation and investment activity of banking institutions: essence and directions of implementation	13
1.3. Systematization of indicators of evaluation of the quality of investment potential of the enterprise	20
1.4. Management of official reserve assets in the international economic relations system	27
1.5. Innovative potential of economic mechanism to provide sustainable development of tourist enterprises in Ukraine	34
1.6. Squeeze-out and call-out procedures: role in realizing business potential in Ukraine	39
1.7. Strategic planning of activities of the civil engineering enterprises	45
1.8. Adjustment coefficients methodical error at economic measurements implementation with the use of comparative sales approach	51
1.9. Commercialization of the results of scientific and technical projects as an element of sustainable financial and economic development	62
1.10. Investment provision of innovation implementation in the transport infrastructure enterprises	70
1.11. Analysis of dollaration indicators on price dynamics of machine-building enterprises in Ukraine	77
1.12. Prospects for development of technologies the virtual and additional reality in Ukraine	95
Part 2. Education as a Factor for the Implementation of the Concept of Sustainable Development in Society	109
2.1. World science and education as a condition of progressing to sustainable development of Ukraine	109
2.2. Coordination of social-pedagogical interaction between the extra-curricular educational institution and the family preventive activities for children who face difficult life situations	117
2.3. Professional motivation of pedagogical workers	123
2.4. Formation of motivation for self-education of the child in the context of the problem of sustainable development	129
2.5. Background of the invention, contents and consolidated economic security of the enterprise	137
2.6. Aspects of interpersonal communication during teaching the course of the Ukrainian language as a foreign language	144

Part 3. Humanitarian Aspects of Sustainable Development	149
3.1. Strategic planning for sustainable development: experience of the European Union	149
3.2. The investigation of developmental characteristics of empathy among young men and women through sustainable development	162
3.3. Ways of expressing strategies of communicative sabotage in the Ukrainian-speaking space	171
3.4. Features of formation personality leadership potential	180
3.5. The specific of suffixation in the composite-suffixal way of creating nouns	186
3.6. Adolescents' attitude toward suicide	191
3.7. Research of specifics depressive disorders in adolescence	197
3.8. Massization as an identification marker of the newest stage of development of socio-cultural being	203
3.9. Disorganizers of time as an obstacle to the sustainable development of the individual	209
3.10. Humanitarian component in civil society: challenges and development trends	215
3.11. Challenges to economic science: making saving meanings	223
Annotation	232
About the authors	240

PREFACE

The monograph is devoted to the role of science in determining the directions of sustainable development of society. Sustainable development is linked to many aspects of social relations that affect the economic, financial, humanitarian and educational components. The mutual impact and level of use of the latest technologies in each of these components provides the foundation for the strategic foundations of sustainable development.

In the first section of the monograph "Features of Sustainable Development in Economic and Financial Spheres" was considered the general aspects of financial mechanism of sustainable development of market relations, innovative potential of economic mechanism for ensuring sustainable development, problems of commercialization of results of scientific and technical projects as an element of sustainable economic development. It was attention the paid to investment support for the introduction of innovations in enterprises and the impact of dollarization on pricing and sustainable development of enterprises. It was considered the problem of digitization of economy and prospects of its development in the context of using virtual and augmented reality technologies.

The second section of the monograph "Education as a Factor for the Implementation of the Concept of Sustainable Development in Society" is explores issues of world science as a condition for the progress of society and the achievement of sustainable economic development. In this context, the concept of secondary and extracurricular education and its role as a major factor in ensuring the sustainable development of the state are widely covered. Some of the discussion areas in this section are devoted to the problems of obtaining quality education, the professional motivation of pedagogical staff and the very motivation of children in the learning process, aspects of interpersonal communication in education.

The third section of the monograph "Humanitarian Aspects of Sustainable Development" discusses the specificities of strategic planning for sustainable development, drawing on the experience of the European Union. It was studied in detail the issue of humanitarian component in civil society, by its problems and trends. It was analyzed common challenges to economic science in the aspect of socio-cultural life.

The team of authors hope that the monograph, which contains useful research results, will be relevant for scientists, students and all those who are interested in innovative technologies in the education system and their importance for the society sustainable development.

Yours sincerely,

*Oleksandr Nestorenko,
Paweł Mikos*

Part 1. FEATURES OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN ECONOMIC AND FINANCIAL SPHERES

1.1. GENERAL ASPECTS OF FINANCIAL MECHANISM OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF SMALL ENTERPRISE BUSINESS

1.1. ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ ФІНАНСОВОГО МЕХАНІЗМУ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУБ'ЄКТІВ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

Роль підприємництва в сучасних умовах реалізації соціально-економічної політики зросла, що проявляється в зміні соціально-економічних функцій цієї форми бізнесу. Великі, малі та середні підприємства стають невід'ємною ланкою в структурі суспільного відтворювального процесу, забезпечуючи успішний соціально-економічний розвиток, зростання ефективності виробництва. Фахівці розглядають мале і середнє підприємництво в якості цілеспрямованої підприємницької діяльності, яка визначається кількісними та якісними критеріями, здійснюваної в масштабах і системі господарських зв'язків, що сприяють активній взаємодії і реалізації свого економічного потенціалу.

У більшості розвинених країн підприємництво становить значну частку в загальній моделі господарства. У структурі господарського процесу, мале і середнє підприємництво займає значне становище. Особливий статус займають підприємства, що функціонують в виробництві, в промисловому секторі економіки. Функціональні аспекти управління малими та середніми промисловими підприємствами кардинально відрізняються від параметрів управління на великих промислових підприємствах. специфічною рисою суб'єктів малого та середнього підприємництва є проста організаційна структура, де одні і ті ж особи можуть поєднувати кілька посад і функціональних обов'язків. У цих умовах стає актуальним розгляд специфіки та характеру економічного, фінансового та організаційного впливу на діяльність малого та середнього промислового підприємництва на стратегічному, тактичному та оперативному рівнях управління.

В Україні, крім функцій щодо прискорення економічного розвитку і підтримки соціальної стабільності в суспільстві, в підприємстві укладений значний інноваційний потенціал, реалізація якого можлива при державній підтримці, в тому числі, заумови формування відповідного інноваційного середовища. Відзначимо, що перехід економіки в новий якісний стан збільшив значущість інноваційної діяльності, розвитку наукоємних виробництв, що, в кінцевому рахунку, є найважливішим фактором виходу з економічної кризи і забезпечення умов для економічного зростання.

Реалізація стратегії інноваційного розвитку економіки є безальтернативною в умовах глобалізації і передбачає відповідні зміни в сформованій системі управління в АПК і сільських територіях.

Однією з основних цілей управління підприємствами є створення умов для їх стабільного та сталого розвитку. Поняття стійкості відноситься до найважливіших характеристик економічної динаміки і розглядається стосовно розвитку всіх суб'єктів господарювання. Класичні теорії економічного зростання розглядають стійкість будь-якої економічної системи, перш за все, в зв'язку з факторами її розвитку, в основі яких – фінансові механізми та інвестиційні ресурси. На мікрорівні, тобто на рівні окремого підприємства, поняття стійкості, як правило, визначається через його фінансовий стан.

За січень-листопад 2019 року кількість зареєстрованих компаній в Україні зросла на 37 тисяч, а фізичних осіб-підприємців на 42 тисячі (або на 4%) в порівнянні з таким же періодом попереднього року і досягла 971 тис. Платформа YouControl досліджувала зміни в українському бізнесі за 2019 рік.

Цей показник визначено на основі даних Держкомстату про кількість юросіб без урахування некомерційних організаційно-правових форм власності. Підприємства, які

відкривалися протягом 2019 року, найчастіше вибирали для роботи напрямок неспеціалізованій оптової торгівлі. Майже 13% підприємств з усіх новостворених поточного року саме такий КВЕД вказали при реєстрації. Також популярною серед підприємств-новачків була робота з нерухомістю – надання в оренду та будівництво.

За розрахунками YouControl на основі даних НБУ, найбільший приріст кредитів протягом 10 місяців 2019 отримали компанії з галузей будівництва (+1,3 млрд грн), роздрібною торгівлю (+1,2 млрд грн), логістики і складського господарства (0,9 млрд грн). Приріст виданих банками кредитів – лише один з індикаторів зростання популярності тієї чи іншої галузі.

Втім сильна сторона цього показника полягає в тому, що він відображає реальну активність вже діючих підприємств і зацікавленість банків у кредитуванні галузі.

На початку 2019 кількість ФОП в Україні досягала 1,91 млн. Цей показник говорить про зростання масиву фізичних осіб-підприємців на 4% в порівнянні з початком минулого року.

Така загальна кількість ФОП визначила не тільки відкриття, а й припинення роботи підприємців.

За 2019 зареєструвалося понад 256 тис. нових ФОП, а закрилося – 213 тис. Серед останніх було 58 тис. тих, хто відкрився тільки в цьому році, але не зміг втриматися на плаву навіть такий короткий проміжок часу. Очікувано, найбільший приріст кількості фізичних осіб-підприємців був в напрямку комп'ютерного програмування. Майже 11% з усіх новостворених ФОП зареєструвалися саме в цій категорії. Удвічі менше було ФОП, які посіли другу та третю сходинки – вони вибрали для себе роздрібну торгівлю продовольчими товарами в неспеціалізованих магазинах і б'юті-послуги.

В результаті здійснення будь-якої господарської операції стан підприємства переходить від одного типу стійкості в інший. Знаючи граничні межі зміни джерел коштів можна ефективно управляти стійким розвитком, що передбачає визначення критичних значень стану підприємства і орієнтація на ці значення.

Таким чином, стійкість функціонування суб'єктів малого підприємництва можна охарактеризувати як здатність господарюючого суб'єкта незмінно виконувати властиві йому функції при впливі різних факторів і забезпечувати при цьому прийнятні фінансово-господарські результати.

Підводячи підсумок вище викладеного, можна зробити висновок про те, що сталий розвиток малого підприємництва має багато проблем, але його маневреність, компактність, динамічність існування формують позитивні ефекти: проста управлінська структура; мобільність і гнучкість ринкового конкурування; результативна робота невеликого колективу; використання більш досконалих механізмів пристосування до попиту; доступні технології; швидке оновлення товарного асортименту за рахунок інноваційної адаптивності і активності алик виробничих підприємств; малих витрат на швидкість використання економічної підтримки великим бізнесом.

Механізми підтримки малого і середнього підприємництва дають результативні втілення. Але, необхідно подальше вивчення проблем, чинників, механізмів, методів, інструментів інноваційного розвитку вітчизняного бізнесу з позиції наукової та практичної адаптивності. Дослідивши всі можливі складові фінансового механізму розвитку малого підприємництва, можливо зробити висновок і співвіднести його з думкою А. І. Меркушева щодо малого бізнесу, що даний механізм повинен складатися з чотирьох блоків: бюджетного механізму, податкового механізму, кредитного механізму та механізму самофінансування.

У господарській практиці фінанси малих підприємств здійснюють свої функції переважно через фінансовий механізм, під яким розуміється оформлена законодавчими і нормативними актами взаємопов'язана система заходів, спрямованих на використання об'єктивно існуючих грошових відносин для досягнення цілей діяльності [1].

Таким чином, якщо фінанси – об'єктивна економічна категорія, що відображає об'єктивно існуючі грошові відносини, то фінансовий механізм – це система управління

фінансами, або спосіб впливу на фінансові відносини через фінансові важелі за допомогою фінансових методів [2].

Фінансовий механізм малого підприємства можна визначити як систему управління фінансами, призначену для організації, планування і стимулювання фінансових потоків з метою їх ефективного впливу на фінансову стійкість. Фінансовий механізм покликаний забезпечувати не тільки формування ринкових відносин, а й створити необхідні умови функціонування малих підприємств для виконання ними своїх функцій.

Фінансовий механізм має дві взаємопов'язані основи: суб'єктивну і об'єктивну. Об'єктивна сторона фінансового механізму проявляється в тому, що він будується відповідно до вимог об'єктивних економічних законів. З іншого боку, фінансовий механізм носить суб'єктивний характер, тому що встановлюється вищим менеджментом підприємства або організації для вирішення завдань, що стоять перед підприємством на тому чи іншому етапі розвитку. Органічне поєднання цих основ дозволяє характеризувати механізми управління рухом грошових коштів економічними категоріями [1].

У структуру фінансового механізму входять взаємопов'язані елементи підсистеми забезпечення: правове, адміністративно-організаційне, інформаційне забезпечення, що впливають на фінансові методи і важелі, а через них на фінансові відносини і процеси малих підприємств: виробничо-господарські, фінансові, інвестиційні.

У вітчизняній економіці присутні диспропорції між елементами кількісного зростання фірм, очікуваннями, пов'язаними з малим і середнім підприємництвом, і його фактичним впливом на вітчизняну економіку, в якій функціонують понад 900 тисяч малих і середніх бізнес-структур, проте далеко не всі з них ведуть реальну господарську, виробничу, економічну діяльність. Відзначимо, що в Україні, найважливіший елемент зовнішньої панорами оточення малого і середнього виробничого підприємництва складають великі підприємства. Взаємодія з великим бізнесом дозволяє розвивати найбільш адаптивні механізми взаємодії та ефективні варіанти виробничої, технологічної, економічної спеціалізації, а також забезпечити інноваційний розвиток діяльності на сучасній основі.

Присутні проблеми інноваційного розвитку малого і середнього промислового підприємництва: вузька спеціалізація технологічної та виробничої діяльності; освоєння незначної частки ринку; обмеженість людських ресурсів; малий важіль можливостей для розробки і впровадження інновацій; маркетингові обмеження; низькі рекламні можливості; малий фінансовий бюджет.

У зв'язку з цим пропонуємо наступну модель фінансового механізму малого підприємства (Рис. 1).

Таким чином, фінансовий механізм можна визначити як спосіб впливу забезпечуючої підсистеми, що включає в себе правове та інформаційне забезпечення, на фінансові відносини, за допомогою важелів і методів, а через них на виробничо-господарські, фінансові та інвестиційні процеси для забезпечення сталого розвитку малого підприємства.

З Рисунку 1 видно, що основною метою управління фінансами малих підприємств, є забезпечення їх сталого функціонування. В умовах ринку стійким є такий суб'єкт господарювання, який за рахунок власних коштів покриває вкладені в активи підприємства кошти і розплачується за своїми зобов'язаннями.

Таким чином, в сучасних умовах мале підприємство зіштовхується з безліччю протидій у зовнішньому і внутрішньому середовищі. Залежно від того, як дане підприємство справляється з даними протидіями, залежить його успіх на ринку. Здатність підприємства гнучко реагувати на зміни в зовнішньому і внутрішньому середовищі є його конкурентною перевагою, що дозволяє досягати поставлених цілей.

Підприємства малого бізнесу, як правило, створюються під будь-які нові для ринку продукти або послуги, або ж це давно діючі підприємства, що наважуються на інноваційну діяльність. Компанії подібного роду стикаються з необхідністю прийняття стратегічних рішень в самих різних областях: маркетинг, розробка нового продукту, персонал, виробництво, фінансування [3].

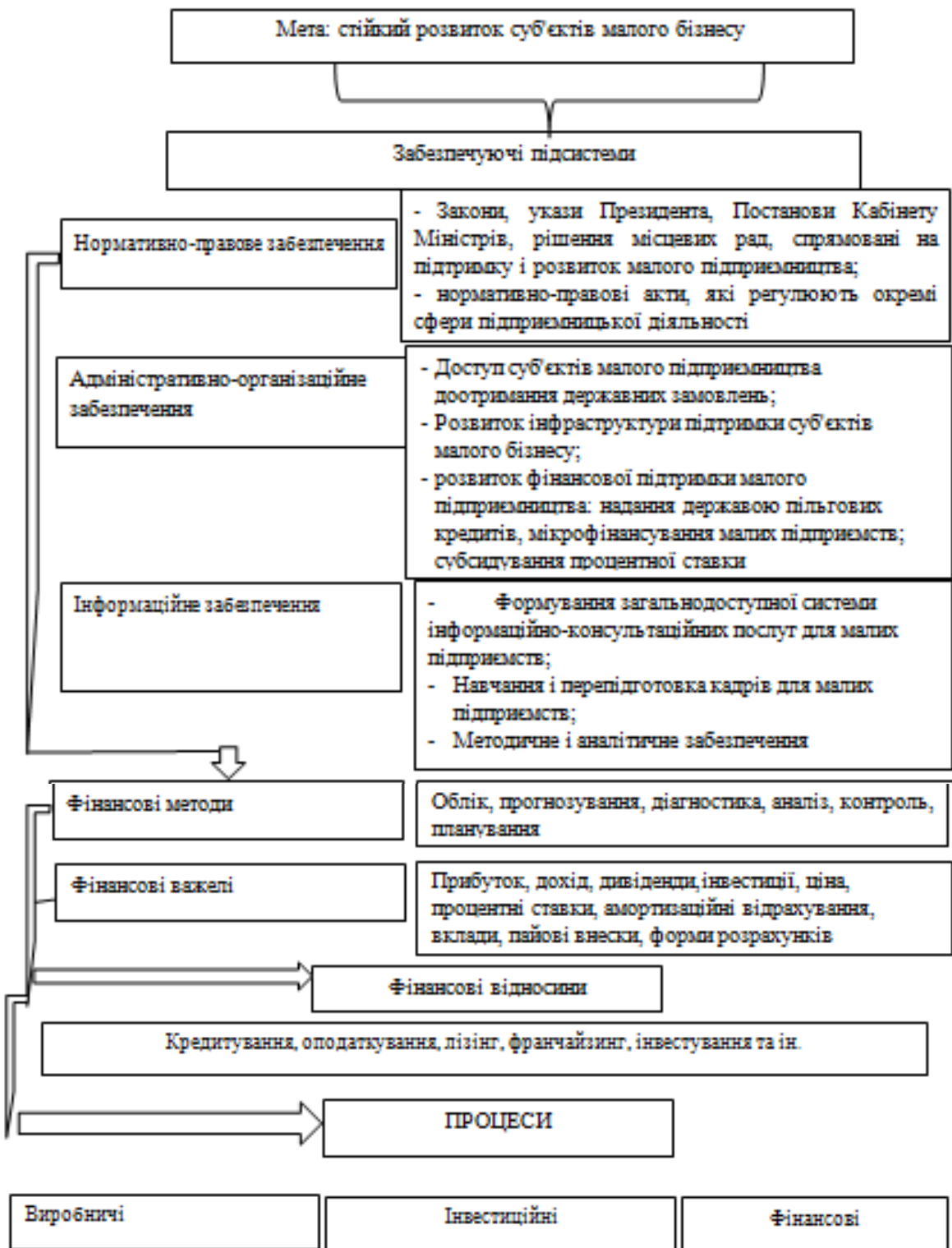

Рис. 1. Структура фінансового механізму сталого розвитку суб'єктів малого бізнесу
[джерело: розроблено автором]

Стійкість малого підприємства залежить від різних зовнішніх і внутрішніх факторів, які пропонуємо згрупувати наступним чином (Рис. 2).

В умовах обмеженого доступу малих підприємств на фінансовий і грошовий ринки, обмеженості власного капіталу стає необхідною детальна оцінка матеріальних і фінансових ресурсів. Навіть невеликі відхилення в наявності фінансових коштів здатні вплинути на сталий розвиток малого бізнесу.

*Рис. 2. Система факторів стійкого розвитку малих суб'єктів господарювання
[джерело: розроблено автором]*

Вивчення елементів фінансового механізму підприємства дозволяє визначити фактори, що характеризують фінансову стійкість і ліквідність малого підприємства. Фінансовий механізм, як управління фінансовими відносинами, націлений на стратегічну розробку методів досягнення фінансових результатів. Таким шляхом досягається збалансованість надходження грошових коштів, досягнення високого рівня рентабельності, продажів і зниження витрат.

Аналіз фінансового механізму малого підприємства включає в себе розробку і вибір критеріїв для прийняття правильних фінансових рішень, а також практичне використання цих критеріїв з урахуванням конкретних зовнішніх умов діяльності підприємства.

Вихідною базою для управління фінансами малого підприємства є його фінансовий стан, що склався фактично. Він дає можливість відповісти на питання, наскільки ефективним було управління фінансовими ресурсами і майном, чи раціональна структура останнього; як поєднуються позикові і власні джерела фінансування діяльності, яка віддача виробничого потенціалу, оборотність активів, рентабельність продажів і ін.

Фінансові рішення приймаються саме для даного підприємства; для іншого підприємства вони можуть бути зовсім іншими. Більш того, фінансові рішення на одному і тому ж підприємстві можуть бути відрізнятися в різні періоди його діяльності. Варто змінитися якомусь одному параметру внутрішніх або зовнішніх умов – і ця зміна викликає необхідність переорієнтації в цілому ряді стратегічних і тактичних напрямів впливу на фінанси підприємства.

Фінансовий механізм малого підприємства передбачає безліч важелів, інструментів і різноманітних підходів до оцінки наслідків виникнення тих чи інших ситуацій в залежності від того, які супутні цим ситуаціям умови. Вивчення фінансового механізму, як фінансово-економічної категорії, дозволяє підприємцю так спланувати діяльність підприємства в коротко- середньо- та довгостроковому періодах, щоб забезпечити отримання підприємством максимально можливого прибутку з мінімальними витратами в умовах мінливості стану ринку. Звичайно, це пов'язано з неминучим фінансовим ризиком, особливо в сучасних умовах, але правильно проведене стратегічне планування дозволить звести ризик до мінімуму.

Сприятливий фінансовий стан малого підприємства – це важлива умова його безперервного й ефективного функціонування. Для його досягнення необхідно забезпечити постійну платоспроможність підприємства, високу ліквідність його балансу, фінансову незалежність і високу результативність господарювання. Для цього необхідно вивчати численні показники, що характеризують всі сторони діяльності малого підприємства (виробництво, його потенціал, організацію, реалізацію, фінансові операції, рух грошових потоків і т.п.) для виявлення глибинних причин зміни фінансового становища. Застосування багатобічного комплексного аналізу фінансового стану підприємства створює реальні передумови для керування окремими показниками, і відповідно, для посилення їх впливу на поліпшення фінансового клімату.

Фінансовий стан малого підприємства необхідно аналізувати з позицій і короткострокової, і довгострокової перспектив, тому що критерії його оцінки можуть бути різні. Сталий фінансове становище залежить, перш за все, від поліпшення таких якісних показників, як продуктивність праці, рентабельність виробництва, фондоддача, а також виконання плану по прибутку. Раціонального розміщення коштів підприємства сприяє правильна організація матеріально-технічного забезпечення виробництва, оперативна діяльність по прискоренню грошового обороту.

Підприємець весь час знаходиться перед необхідністю вибору, тобто він повинен здійснювати вибір оптимальної ціни продажу, приймати рішення в сфері кредитної та інвестиційної політики, намагаючись домогтися такого положення, щоб вся діяльність підприємства в комплексі була рентабельна і забезпечувала необхідні грошові надходження. Активне управління фінансами малого підприємства передбачає і розумне маневрування грошовими потоками, щоб домогтися синхронності надходження коштів із здійсненням витрат, виконання всіх фінансових зобов'язань, ефективного використання фінансових ресурсів.

Таким чином, формування фінансового механізму стійкого розвитку малого підприємства має ґрунтуватися на таких підставах:

1. Забезпечення формування достатнього обсягу фінансових ресурсів в майбутньому періоді. Це завдання реалізується шляхом визначення загальної потреби в фінансових ресурсах підприємства на майбутній період, максимізації обсягу залучення власних фінансових ресурсів за рахунок внутрішніх джерел, визначення доцільності формування власних фінансових ресурсів за рахунок зовнішніх джерел, управління залученням позикових фінансових коштів, оптимізації структури джерел формування ресурсного фінансового потенціалу .

2. Забезпечення найбільш ефективного використання сформованого обсягу фінансових ресурсів на цілі виробничого і соціального розвитку підприємства, виплати необхідного рівня доходів на інвестований капітал власникам підприємства і т.п.

3. Оптимізація грошового обороту. Це завдання вирішується шляхом ефективного управління грошовими потоками підприємства в процесі кругообігу його грошових коштів, забезпеченням синхронізації обсягів надходження і витрачання грошових коштів за окремими періодами, підтримкою необхідної ліквідності його оборотних активів. Одним з результатів такої оптимізації є мінімізація середнього залишку вільних грошових активів, що забезпечує зниження втрат від їх неефективного використання та інфляції.

4. Забезпечення максимізації прибутку підприємства з найменшим рівнем фінансового ризику. Максимізація прибутку досягається за рахунок ефективного управління активами підприємства, залучення в господарський оборот позикових фінансових коштів, вибору найбільш ефективних напрямків операційної та фінансової діяльності.

5. Забезпечення мінімізації рівня фінансового ризику з найменшим рівнем прибутку. Якщо рівень прибутку підприємства заданий або спланований заздалегідь, важливим завданням є зниження рівня фінансового ризику, що забезпечує отримання цього прибутку.

6. Забезпечення постійної фінансової рівноваги підприємства в процесі його розвитку. Така рівновага характеризується високим рівнем фінансової стійкості і платоспроможності підприємства на всіх етапах його розвитку і забезпечується формуванням оптимальної структури капіталу і активів, ефективними пропорціями в обсягах формування фінансових ресурсів за рахунок різних джерел, достатнім рівнем самофінансування інвестиційних потреб.

Всі розглянуті задачі вдосконалення елементів фінансового механізму найтіснішим чином пов'язані між собою. Тому в процесі фінансового менеджменту окремі завдання повинні бути оптимізовані між собою для найбільш ефективної реалізації його головної мети.

Таким чином, побудова системи управління фінансами малого підприємства на основі фінансового механізму дозволить підтримувати сталий розвиток малого підприємства, створюючи тим самим важливу конкурентну перевагу.

Література

1. Булгакова Л. Н. Формирование финансового механизма и системы управления инвестиционной деятельностью предприятия // Финансы и кредит. – 2004. – № 16. – С. 41-49.

2. Ковалев В. В. Финансовый анализ: методы и процедуры. – М.: Финансы и статистика, 2006. – 560 с.

3. Широков Б. М. Малый бизнес. Финансовая среда предпринимательства. – М.: Финансы и статистика, 2010. – 496 с.

4. Сколько в 2019 году появилось новых компаний и "ФОПов" в Украине // Экономическая правда [Електронний ресурс] // Режим доступа: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2019/12/20/655141/>.

1.2. INNOVATION AND INVESTMENT ACTIVITY OF BANKING INSTITUTIONS: ESSENCE AND DIRECTIONS OF IMPLEMENTATION

1.2. ІННОВАЦІЙНО-ІНВЕСТИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВ: СУТНІСТЬ ТА НАПРЯМИ ЗДІЙСНЕННЯ

Рівень економічного розвитку країни визначається сьогодні досягненнями науки й техніки та ступенем їх використання, а отже рівнем розвитку інноваційних процесів. Останні мають вплив на різні аспекти загальнодержавного розвитку, вони визначають місце країни у світовому господарстві та внутрішнє соціально-економічне становище. В умовах необхідності розширення інвестування національної економіки або окремого інноваційного проекту різними способами, а саме: за рахунок державного фінансування, самофінансування чи фінансових посередників, центральне місце завжди займає банківський сектор, оскільки саме через нього формуються та направляють до споживачів фінансові потоки. Тому важливо охарактеризувати сутність інноваційно-інвестиційної діяльності банківських установ у процесі модернізації національної економіки та банківського сектору зокрема. В процесі дослідження проаналізуємо взаємозв'язок понять «інноваційна діяльність» та «інвестиційна діяльність», їх поєднання у понятті «інноваційно-інвестиційна діяльність» та узагальнення у понятті «інноваційно-інвестиційна модель кредитування».

Розглядаючи поняття «інноваційна діяльність» загалом, зауважуємо, що вона характеризується як дії направлені на створення або трансформацію фундаментальних та прикладних досліджень, дослідно-конструкторських, проектних, технологічних розробок у новий чи покращений продукт, шляхом випробувань чи закріплення науково-технічних ідей. Значення інновацій як основи постіндустріального розвитку суспільства, проявляється у важливих функціях, які вони виконують, а саме:

- відтворювальна (інновація – важливе джерело фінансування розширеного виробництва);
- інвестиційна (використання прибутку від інновацій для інвестування);
- стимулююча (отримання прибутку за рахунок реалізації інновації, що стимулює до подальшої розробки та реалізації інновацій).

Окрім цього виділяють й інші функції інновацій, зокрема: пізнавальну, перетворюючу, організаційну, мотиваційну, соціальну, споживчу, ресурсозберігаючу, дослідницьку й інформаційну. Проте їх можна назвати не лише функціями а й характеристиками інноваційного процесу. На макроекономічному рівні виділяють соціальну цінність інновацій, що проявляється в повнішому задоволенні суспільних потреб за рахунок підвищення доходів, якості та безпеки життя.

Виокремлюючи інноваційну банківську діяльність, зауважуємо, що це вид діяльності, пов'язаний із трансформацією наукових досліджень і розробок, інших науково-технологічних досягнень у нові чи покращені банківські продукти та послуги, в оновлений чи вдосконалений банківський технологічний процес, що використовується у практичній діяльності, чи новий підхід до реалізації продуктів і послуг, їх адаптацію до актуальних вимог клієнтів. Інновації у сучасному банківстві можна розглядати як комплекс сучасних економічних, організаційно-управлінських та інституційних нововведень в будь-якій сфері функціонування банку¹.

Вивчаючи причини появи банківських інновацій, зауважуємо, що сьогодні важливим залишається підтримання стійкого зв'язку банку з клієнтами, заснованого на партнерських відносинах. А це означає, що банки здійснюють не тільки збереження, але й примноження капіталу своїх клієнтів. Досягається це пропозицією інноваційних продуктів, що призводить до розширення напрямів діяльності, зниження витрат, розвитку ділової активності і в

¹ Коваленко В. В. Трансформаційні напрями розвитку банківської системи України / В. В. Коваленко // Економічний форум. 2015. № 2. 2015. С. 286-295.

підсумку до підвищення прибутковості банківської установи. Іншою передумовою появи банківських інновацій виступає конкуренція між банківськими та іншими фінансовими інститутами в умовах постійного розвитку фінансового ринку.

Важливим для кожного банку являється питання фінансування інновацій. Фінансування якісно нових банківських технологій та послуг – це інноваційні інвестиції. За умови стабільності економічного розвитку всі інвестиції в переважній більшості є інноваційними, а інноваційна структура здебільшого складається з інтелектуальних інвестицій. Інтелектуальні інвестиції – це вкладення у об'єкти інтелектуальної власності (авторські права, права на раціоналізаторські пропозиції, «ноу-хау»). Основними формами інноваційних інвестицій є вкладення коштів у придбання ліцензії, програмних продуктів, фінансування наукових розробок, підготовку спеціалістів банку. Проблемною особливістю банківської інноваційної діяльності є відсутність патентного захисту нововведень. У цьому зв'язку будь-яка банківська інновація, яка впроваджена одним банком, може протягом короткого часу бути відтворена його конкурентами. Зрештою, це водночас є особливістю вхідних бар'єрів у банківську сферу, у тому числі інноваційну. Все це посилює інтенсивність банківської конкуренції в усіх галузях і видах діяльності².

Розглянемо більш детально поняття «інвестиційна діяльність», яке характеризується як комплекс практичних дій суб'єктів інвестування, в тому числі банківських установ, щодо реалізації інвестицій, які направлені на реалізацію інвестиційної стратегії, шляхом здійснення інвестиційних програм, зниження інвестиційних ризиків, максимізації фінансової стійкості та платоспроможності. Інвестиційна діяльність банків – це практична діяльність банківських установ щодо реалізації різних форм інвестицій задля отримання доходу, соціального ефекту, підтримки певного рівня ліквідності та платоспроможності чи інших цілей банку. Метою інвестиційної діяльності комерційних банків являється необхідність збереження коштів, їх диверсифікація (розподіл банківських активів між різними об'єктами вкладів з метою зниження ризику можливих втрат капіталу чи доходів від нього), підтримання достатнього рівня доходу і ліквідності.

Поєднання двох понять – інноваційної та інвестиційної діяльності – можна розглядати як «інноваційно-інвестиційну діяльність», що представляє собою сукупність практичних дій інвесторів та інноваторів, направлених на реалізацію інвестицій в інноваційній сфері. Участь банків у процесі кредитування інноваційної діяльності дозволяє сформувати «інноваційно-інвестиційну модель кредитування», яка включає в себе сукупність дій між інвестором (банком) та інноватором (підприємством, яке має винахід) з приводу цільового фінансового забезпечення реалізації інвестиційної стратегії³. Дана модель кредитування представляє собою динамічну систему, яка включає використання екстенсивних резервів та інтенсивних механізмів та ґрунтується на комплексі фінансово-економічних важелів і стимулів.

З появою на ринку нових фінансових структур – глобальних інвестиційних банків як посередників у залученні компаніями фінансових ресурсів через ринок цінних паперів, виник новий вид діяльності - інвестиційна банківська діяльність. Аналіз зарубіжних і вітчизняних наукових джерел показав, що, незважаючи на широку теорію та практику, поняття "інвестиційна банківська діяльність" трактується неоднозначно та має дискусійний характер. Так, в Законі України "Про інвестиційну діяльність", інвестиційна діяльність розглядається як процес вкладення певних ресурсів і отримання доходів у майбутньому, в Законі України "Про банки і банківську діяльність" зазначено: "банківська діяльність – залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених

² Карчева І. Я. Економічна ефективність інноваційної діяльності банків: дис...канд..екон.наук: 08.00.08/ Карчева Ірина Яківна. Київ, 2016. 232 с.

³ Захарченко В. І. Інноваційний менеджмент: теорія і практика в умовах трансформації економіки: навч. посібник / В. І. Захарченко, Н. М. Корсикова, М. М. Меркулов. – К.: Центр учбової літератури, 2012. 448 с.

коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних і юридичних осіб"^{4, 5}.

Тобто, поєднання двох категорій в понятті "інвестиційна банківська діяльність" не визначає її повної сутності, а при акцентуванні уваги на вкладення ресурсів немає чіткої визначеності сфери вкладення. Це зумовило виникнення різноманіття трактувань даного поняття. В широкому сенсі як розміщення ресурсів за усіма напрямками, у вузькому – відповідно до зарубіжної практики інвестиційного банкінгу. З позиції окремого банку інвестиційна діяльність здійснюється з метою одержання прибутків від операцій з цінними паперами та для забезпечення участі в статутному капіталі інших підприємств і стратегічного контролю за їх власністю і діяльністю. Крім того, банки через інвестиційну діяльність у реальному секторі намагаються створити фінансово-промислові групи, корпорації, холдинги, в яких головним суб'єктом виступають банківські установи, що надають фінансові ресурси підприємствам реального сектору економіки. В умовах України, де фондовий ринок не дуже розвинутий, більшість банків не має можливості придбати контрольні пакети акцій для стратегічного управління підприємствами реального сектору економіки. Проте банки мають можливість виступати як портфельні інвестори, що є більш ефективним в умовах нестабільної економічної ситуації.

Проведений аналіз наукових досліджень дозволяє зробити висновок, що в економічній літературі виділено низку основних напрямків діяльності банків на інвестиційному ринку. Зокрема, інвестиції у розвиток банківського бізнесу направляються на нерухомість та обладнання, новітні банківські продукти та технології, відкриття нових філій, формування інвестиційного портфеля банку; інвестиції у розвиток суб'єктів господарювання, участь у фінансуванні інноваційно-інвестиційних проєктів.

В рамках нашого дослідження під інвестиційною банківською діяльністю будемо розуміти надання фінансових, консультаційних, організаційних та інформаційних послуг на ринку цінних паперів щодо організації випуску, розміщення, підтримки ліквідності цінних паперів, проведення угод злиття і поглинань, сек'юритизації, вибору варіантів корпоративного фінансування, створенню нових фінансових продуктів.

На розширення інвестиційної банківської діяльності, що являється необхідною умовою розвитку банківського сектору, впливають ряд факторів, зокрема: стабільність розвитку національної економіки, наявність розвинутого ринку цінних паперів, ефективна кредитна система, рівень інвестиційної активності в країні, підвищення рівня капіталізації корпоративного сектора та попит на довгострокові ресурси, попит на зменшення вартості позикового фінансування та спрощення системи оформлення угод, упровадження системи ризик-менеджменту, потреба у висококваліфікованих кадрах, розвиток практики інвестиційно-банківського посередництва⁶.

На сьогодні традиційні кредитні та фондові інструменти інвестування є вже недостатніми для забезпечення ресурсами запуску довгострокових інноваційних проєктів. Тому, виникає необхідність новацій через упровадження нових інституцій для розширення інфраструктурної підтримки інвестування, нових продуктів і послуг інвестиційного банкінгу. Значну роль у даному процесі відіграють банки, які відчують попит на інвестиційні послуги та зміщення акценту з процентних доходів на комісійні.

Проаналізуємо можливі шляхи здійснення інноваційно-інвестиційної діяльності і зауважимо, що банки можуть приймати участь у фінансуванні інноваційних проєктів прямо або опосередковано. Пряме фінансування може здійснюватись через прийняття безпосередньої участі банків у статутному чи пайовому власному капіталі юридичних осіб

⁴ Про банки і банківську діяльність. - [Електронний ресурс]: закон України: від 07. 12. 2000 № 2121-III. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2121-14>.

⁵ Про інвестиційну діяльність: Закон України від 19. 09. 91 № 1576-XII. – [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1560-12>.

⁶ Пантелеева Н. М. Інновації інвестиційної діяльності вітчизняних банків / Н. М. Пантелеева // Інвестиції: практика та досвід. 2012. № 2. С. 19 -23.

або через викуп частини емісії акцій чи виступаючи в ролі венчурного інвестора. Також, банк може прямо надавати довгострокові кредити через механізм кредитування незавершеного виробництва, проектного фінансування та пільгового кредитування. В свою чергу опосередкована роль банків в даному випадку зводиться до набрання завуальованої форми кредитування через лізинг, форфейтинг та франчайзинг. Саме кредитам комерційних банків відводиться значна роль у фінансовому забезпеченні інноваційних проектів у національній економіці⁷. Перш за все це стосується кредитування незавершеного виробництва, досліджень і розробок.

Загалом, інвестиційне кредитування розглядається як фінансування діяльності, що здійснюється згідно з принципами банківського кредитування і спрямована на створення (реконструкцію, модернізацію) об'єктів, комерційне використання яких породжує потік доходів, що забезпечують повернення банківських коштів і оплату за користування ними у визначені строки^{8, 9, 10}.

Виділяючи специфічні особливості інвестиційних кредитів, зупинимось на основних. Об'єкт кредитування – не позичальник, а його інвестиційні наміри (інвестиційний проект), у зв'язку з чим у банку виникає необхідність у детальній оцінці ефективності інвестиційного проекту, який може бути прокредитованим. Відсоток за інвестиційним кредитом не перевищує рівень прибутковості інвестицій. Термін інвестиційного кредиту залежить від терміну окупності інвестиційного проекту. Інвестиційний кредит може бути виданий із пільговим терміном використання (на термін реалізації інвестиційного проекту), протягом якого виплачуються тільки відсотки за кредит, а основна сума боргу погашається в наступні періоди часу. Інвестиційний кредит і відсотки за ним погашаються лише за рахунок доходів, які одержує інвестор у процесі реалізації інвестиційного проекту. Є погляд, що банківське інвестиційне кредитування охоплює дві сфери діяльності, перша з яких забезпечує підтримку кругообігу капіталів у сфері виробництва, а друга – створення нових або удосконалення наявних виробництв¹¹. Виходячи з цього, за метою та напрямом використання інвестиційні кредити підрозділяються на:

- підтримку кругообігу та обігу капіталу у виробничому бізнесі (через кредитування виробничих підприємств для поповнення оборотних коштів);
- створення нових або вдосконалення наявних виробництв (кредити на сукупний об'єкт – інвестиційний проект).

Другим напрямом кредитування як джерела фінансування інновацій являється проектне фінансування, коли кошти виділяються не просто під незавершене виробництво, тобто під здійснення науково-дослідних та дослідно-конструкторських розробок (НДДКР), а під визначений проект. Варто зазначити, що фінансування банком проектів – це найбільш складна форма кредитування.

Одним із варіантів кредитування банками інноваційних проектів є участь у прибутку підприємства, яке створюється спеціально під певний проект. В цьому випадку повернення кредиту і процентів по ньому банки могли б отримувати акціями акціонерного товариства, яке створюється або через надання паю в товаристві з обмеженою відповідальністю.

Здійснюючи кредитування інноваційних проектів банк може виконувати різні функції. Банк може виступати кредитором незавершеного виробництва наукових досліджень і

⁷ Вядрова І. М., Пашова С. М. Оптимізаційний менеджмент банківського інвестиційного кредитування інноваційної діяльності в Україні / І. М. Вядрова, С. М. Пашова // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. 2014. № 1. С. 108-113.

⁸ Грицай Т. Л. Інвестиційне кредитування, його сутність та значення в суспільних формах господарювання. / Т. Л. Грицай // Інвестиції: практика та досвід. 2011. № 14. С. 7-10.

⁹ Карташян О. В. Організаційно-економічні механізми інвестиційної діяльності комерційних банків: автореф. дис.. канд. екон. наук: 08.04.01. Львів, 2006. 20 с., с. 5-7.

¹⁰ Майорова Т. В. Інвестиційний процес і фінансово-кредитні важелі його активізації в Україні: монографія. К.: КНЕУ. 2013. 332 с., с. 125.

¹¹ Сітарчук А. Ю. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. / А. Ю. Сітарчук // Проблеми інтеграції України у світовий фінансовий простір. 2013. Вип. 1 (99). С. 355-360., с. 356.

розробок, які виконують наукові організації по договорах із замовниками, що оплачують роботи лише після їх повного завершення і прийняття. У цьому випадку виконавці зазнають дефіциту у власних обігових коштах, за рахунок яких можна було б проводити роботи і тому потребують кредитування. Проте, умови такого кредитування є досить жорсткими, виходячи із впливу певних факторів, зокрема:

- ризиковий характер кредитів, пов'язаний із відсутністю гарантій досягнення поставлених цілей, можливою відмовою замовника приймати роботу і відсутністю у наукової організації засобів на повернення кредиту;
- довгі терміни кредитування, які необхідні для проведення інноваційних (дослідницьких) проектів;
- високі розміри відсоткових ставок, які внаслідок двох попередніх факторів будуть ймовірно перевищувати середній рівень;
- відсутність у ряду банків досвіду кредитування інноваційних проектів.

Також, банківська установа може виступати органом, який уповноважений замовниками проекту контролювати хід та якість робіт, відповідати за цільове та ефективне використання виділених засобів. У даному випадку комерційний банк не здійснює кредитування досліджень і розробок по створенню складної наукомісткої продукції, а лише виступає у якості проміжної ланки між установою, яка надає фінансові засоби під ці роботи, та організацією, яка здійснює ці роботи. Надання засобів буде здійснюватись під конкретну програму робіт, причому експертиза, яка підтверджує доцільність вкладень капіталу, буде проводитись експертами банку або спеціалістами, які банк буде наймати на договірній основі. Така схема передбачає отримання банком комісійної винагороди за свої послуги. Разом із тим у подальшому комерційний банк може придбати за рахунок власних ресурсів профінансовані з його технічною допомогою інноваційні проекти.

Банк виступає як джерело інвестицій, коли здійснює проектне кредитування. Загалом дана ситуація є подібною до попередньої. Їх об'єднує принципова складність проектного кредитування (фінансування), яка вимагає проведення глибокого аналізу ефективності передбачуваних вкладень капіталу, що ґрунтується на ряді припущень і прогнозів, які стосуються науково-технічного, політичного, юридичного та іншого ризику суміжних робіт, цін на сировину і матеріали, як потрібні для їх виконання. Разом із тим, якщо у попередньому випадку банк виступає лише своєрідним агентом з кредитування і контролю, вкладаючи гроші стороннього (зовнішнього) інвестора, то тепер він ризикує власними кредитними ресурсами¹².

Варто зазначити, що фінансові продукти банків, які пропонуються для інноваційних підприємств, мають типову нішову характеристику, оскільки вони задовольняють специфічні потреби. Фінансуванням інноваційного бізнесу можуть займатись спеціалізовані або універсальні банки, які створили спеціалізовані відділи або департаменти інноваційного фінансування¹³.

Важливо зауважити, що діяльність із кредитування інноваційної сфери національної економіки є досить ризикованою. Внаслідок цього процентні ставки банків за надані кредити не можуть задовольнити більшість підприємств, тому що плата за кредит не адекватна можливим результатам господарської діяльності після використання цього кредиту¹⁴. Однак, на практиці може виникати три сценарії, за яких банки будуть по-різному вибудовувати свою поведінку щодо об'єкта інноваційного фінансування.

Перший сценарій – «ефективна ставка банківського відсотка менша за рентабельність інноваційного проекту». Це вказує на те, що потенційний об'єкт фінансування є надзвичайно привабливим, оскільки прогнозований дохід від його впровадження має

¹² Гузенко О. П. Проектне фінансування: [навч. посіб.] / О. П. Гузенко. Львів: Магнолія, 2008. 336 с.

¹³ Васильєва Т. А. Банковское инвестирование на рынке инноваций: монография. Сумы: Изд-во СумГУ, 2007. 513 с.

¹⁴ Гоцуляк Л. В. Інноваційна економіка як об'єктивна потреба сучасного розвитку економічної системи / Л. В. Гоцуляк // Бізнес-інформ. 2016. № 3. С. 8-12.

забезпечити додаткову економічну вигоду після повного відшкодування інвестованих коштів, навіть з урахуванням всіх можливих ризиків. За таких умов доцільно буде для комерційного банку розглянути варіант участі у венчурному фінансуванні. По своїй суті такого роду процедура передбачає створення спеціальних фондів або фондів ризикованого (венчурного) фінансування. Комерційний банк тут надає певну суму грошових коштів в обмін на частку у статутному капіталі. Оскільки при венчурному фінансуванні мова йде про надзвичайно ризиковані проекти, в основі яких лежить створення принципово нових продуктів або технологій, то комерційний банк розраховує на одержання такого прибутку, який принесе більший дохід, ніж позичковий відсоток¹⁵.

Другий сценарій припускає, що «ефективна ставка банківського процента дорівнює рівню доходності інноваційного проекту». За цих обставин для банку кращим варіантом буде проектне фінансування, тому що останнє передбачає покриття вкладених коштів переважно за рахунок доходів, отриманих від реалізації даного проекту. Причому тут банк може брати на себе ініціативу у формуванні грошових потоків і фінансового менеджменту, адже ризик від здійснення проекту є цілком виправданим (як правило створюється вже відома на ринку технологія або товар, які ще не набули масового поширення), що дасть змогу банку із високою ймовірністю отримати запланований дохід. Проте, якщо очікуваний ступінь ризику переважає бажаний прибуток, тоді варто відмовитись й від механізму проектного фінансування. Для кредитора найбільше значення для прийняття рішення про доцільність кредитування інноваційного проекту відіграє ступінь готовності самої інновації до впровадження. Варто зазначити, що кредитування інноваційних проектів доцільно тільки тоді, коли існує реальний результат НДДКР, дослідний зразок технологічної лінії, зразки продукції, адаптовані на ринку, практично відсутні сумніви про можливість реалізації проекту в цілому.

За останнім сценарієм, коли «ефективна позичкова ставка є більшою за рівень рентабельності проекту», комерційному банку буде цікаво надавати кошти лише у разі запровадження заходів щодо мінімізації кредитного ризику державними інституціями. Іншими словами, банк зацікавлений щоб держава профінансувала більшу частину інноваційного кредиту, і таким чином запустила економічний стимул на поживлення інвестиційної діяльності банківського сектору. Для унеможливлення банкрутств інноваційно-активних підприємств банки повинні регулярно (щомісячно та щоквартально) здійснювати моніторинг реалізації проекту. Якщо на першому етапі банківський моніторинг спрямований на виявлення відхилень від програми реалізації інвестиційного проекту, то після введення об'єкта в експлуатацію порівнюються поточні показники ефективності інвестицій із плановими. У разі, зниження внутрішньої норми доходності проекту і збільшення строку його окупності банк має вжити всіх необхідних заходів для своєчасного і повного повернення позики.

У країнах ринкової економіки для кредитування інноваційного бізнесу, особливо початківців та тих, хто не має власних джерел фінансування, комерційними банками застосовуються також і мікрокредити. Для активізації інноваційної діяльності малого і середнього бізнесу велике поширення в провідних країнах ринкової економіки набули венчурні та інноваційні банки. Аналогами таких банків є такий інститут розвитку як банк підтримки малого і середнього підприємництва. Венчурний банк – це банк, створений для кредитування ризикових проектів та розробок з невизначеним або віддаленим у часі ефектом. На випадок успішного здійснення проектів венчурний банк отримує частину доходу, визначену договором від впровадження інновації. Банк інноваційний – це спеціалізований банк, який проводить інвестиційну політику, операції з кредитування венчурного капіталу, надає кредити підприємствам на оновлення основних фондів, реалізацію науково-технічних програм.

¹⁵ Венчурні інвестиції – шлях вирощувати величезні гроші. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://biznesua.com.ua/venchurni-investitsiyi-shlyah-viroshhuvati-velichezni-groshti/>.

Отже, при створенні банку майбутнього інноваційні технології в сфері банківських послуг – це такі технології, яким притаманний «стратегічний ефект» приросту клієнтської бази, зменшення витрат на здійснення банківських операцій при оптимальному рівні операційного ризику і операційних затрат. Основними світовими трендами у розвитку банківських інновацій є тісний взаємозв'язок банку з клієнтом, інтеграція банку в ІТ сектор, взаємодія банків з соціальними мережами та залучення новітніх технологій. Традиційно інвестиційний банкінг включає комплекс послуг: андерайтинг, злиття і поглинання, довірче управління фінансовими активами, брокерські послуги, інвестиційний консалтинг; комплекс інвестиційних послуг включає організацію випуску та розміщення облігацій, депозитарій і консультаційні послуги.

Представлена модель фінансового забезпечення під назвою «інноваційно-інвестиційна модель кредитування» ґрунтується на основі синтезу інвестицій та інновацій. Модель показує взаємозв'язок інноваційної діяльності та інвестиційного фінансового забезпечення. Така взаємодія приводить до постійного розвитку економіки і суспільства, до перегляду основ функціонування системи фінансового забезпечення інновацій і є однією з ключових передумов, які визначають темп і результат реального втілення інноваційного проекту та активізації інноваційного розвитку національної економіки в сучасних умовах.

1.3. SYSTEMATIZATION OF INDICATORS OF EVALUATION OF THE QUALITY OF INVESTMENT POTENTIAL OF THE ENTERPRISE

1.3. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ПОКАЗНИКІВ ОЦІНКИ ЯКОСТІ ІНВЕСТИЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПІДПРИЄМСТВА

Сьогодні, рух інвестицій, що опосередковується в інвестиційних потоках, став невід'ємною частиною фінансово-господарського механізму функціонування економіки країни та її окремих суб'єктів. Рушійним елементом економічного розвитку суб'єктів економіки будь-якої держави є інвестиційна діяльність, головною метою якої є забезпечення оптимального використання інвестиційних ресурсів, яке супроводжується отриманням прибутку чи соціального ефекту. Здійснення інвестиційної діяльності є можливим лише за умови наявності у суб'єктів економіки відповідного рівня інвестиційного потенціалу. Саме інвестиційний потенціал, під яким ми розуміємо систему взаємопов'язаних елементів, яка включає можливості інвестиційного розвитку підприємства, що реалізуються через інвестиційні ресурси та здатності до ефективного їх використання з метою здійснення інвестиційної діяльності задля одержання прибутку та/або досягнення соціального ефекту, є віддзеркаленням можливостей, здатностей та засобів формування інвестиційних ресурсів та подальшої їх ефективної трансформації при здійсненні інвестиційної діяльності державою чи окремим підприємством.

Підсумком визначення й аналізу кількісних та якісних характеристик інвестиційного потенціалу підприємства, результатів його формування, використання та розвитку є його оцінка. Зазначимо, що на наш погляд, оцінка формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу підприємства повинна базуватись на розрахунках якісних показників, які характеризують не тільки саму інвестиційну діяльність, а можливості забезпечення досягнення цілей її здійснення. Оцінювання формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу можна характеризувати як процес, що змінюється, уточнюється, модернізується та вдосконалюється, але, при цьому, його роль як важеля підвищення ефективності здійснення інвестиційної діяльності окремими промисловими підприємствами не тільки зберігається, а й постійно зростає. Формування інвестиційного потенціалу характеризуються сукупністю наявних у підприємства фінансових ресурсів та можливостей, які вже використовуються або можуть бути використані для досягнення бажаного результату, тобто трансформації фінансових ресурсів в інвестиційні ресурси, та подальшого їх інвестування (використання та розвиток інвестиційного потенціалу). Тому, саме оцінка інвестиційного потенціалу сприяє визначенню можливостей різних підприємств щодо формування та використання інвестиційних ресурсів та їх інвестування для власного перспективного розвитку, а також створення додаткових умов для здійснення зовнішніх вкладень.¹⁶

Структурними складовими інвестиційного потенціалу підприємства, за нашою позицією, є:

- інвестиційні ресурси, що являють собою сукупність матеріальних і нематеріальних ресурсів підприємства, які суб'єкт господарської діяльності використовує для здійснення вкладень на певний період в об'єкти інвестування з метою отримання прибутку або досягнення соціального ефекту;
- можливості здійснення інвестиційної діяльності;
- здатності здійснення інвестиційної діяльності, що відображають обдарування, талант персоналу, його вміння виконувати роботу щодо здійснення інвестиційної діяльності та досягнення тактичних та стратегічних цілей в інвестуванні.

¹⁶ Квасницька Р. С. Принципи оцінювання інвестиційного потенціалу інститутів фінансового ринку та фактори впливу на ефективність його формування й використання, с.1073.

Тому, оцінка інвестиційного потенціалу має визначати можливості промислового підприємства щодо мобілізації засобів формування та використання його інвестиційних ресурсів, здатностей та можливостей їх інвестування з метою власного економічно-соціального розвитку. Комплексний підхід до оцінки ефективності формування та використання інвестиційного потенціалу підприємства має відповідати таким основним вимогам, як:

- оцінювати можливості підприємства, як щодо мобілізації засобів формування інвестиційних ресурсів, так і щодо використання інвестиційних ресурсів, а також здатностей та засобів їх ефективного інвестування;

- оцінювати існуючий та прогнозний інвестиційний потенціал підприємства, тобто рівень розвитку інвестиційного потенціалу;

- уможливлювати здійснення регулярного аналізу інвестиційних можливостей підприємства за допомогою системи показників оцінки ефективності формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу.

Крім того, варто зауважити, що така оцінка повинна бути спрямована на якісні характеристики потенціалу підприємства. Вихідним пунктом обґрунтування оцінювання якості формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу є здійснення ідентифікації самого поняття “якість”, яке розглядається, як багатоаспектне та динамічне поняття, яке можна співвіднести до різних об’єктів: продукції, робіт, послуг, процедур та процесів, діяльності, методів, виробничих систем та організаційних структур тощо.

Саме поняття “якість” походить від латинського слова “*quamtec*”, яке означає властивість чи якість. Зауважимо, що визначення якості спочатку сформувалося у філософському сенсі. Наразі, вважається, що це поняття вперше було піддане аналізу Аристотелем ще в III ст. до н.е., який під якістю розумів відмінність між предметами за ознакою “хороший – поганий”.¹⁷

Філософське визначення якості було дане Гегелем, який зазначав, що якість є в першу чергу тотожна з буттям визначеність, так що дещо перестає бути тим, що воно є, коли воно втрачає свою якість.¹⁸ Протягом усієї історії розвитку філософії не припинялися спроби знайти загальне визначення і такого поняття як якість. Зауважимо, що узагальнено всі вони зводилися до розуміння якості як визначеності, спільності і цілісності всіх істотних ознак предмета, які надають йому відносної стабільності та відрізняють від інших предметів. На підставі поданих в літературі тлумачень якості¹⁹, можна зробити висновок, що саме якість є тією ознакою, за якою предмети та процеси різняться між собою.

Використовуючи системний підхід в дослідженні сутнісного змісту якості пропонуємо виділити такі основні блоки системи об’єкта дослідження, як вхід, трансформація, вихід та розвиток. Звідси, основними складовими якості варто розглядати: якість входу, якість процесу, якість виходу, якість розвитку. Так, на нашу думку, якість формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу підприємств може бути охарактеризована чотирма групами показників, що уособлюють в собі основні системні блоки:

- показники якості входу, що характеризують засоби формування інвестиційного потенціалу (стан та структуру фінансових ресурсів) промислового підприємства;

- показники якості процесу, що характеризують обсяг, структуру, мобільність та засоби їх трансформації в інвестиційні ресурси промислового підприємства;

¹⁷ Аристотель. Сочинения: В 4 т. / Аристотель [АН СССР; Институт философии / под ред. В. Ф. Асмус] – М.: Мысль, 1975. – 550 с. – Т. 1, с. 177.

¹⁸ Шаповал М. І. Менеджмент якості / М. І. Шаповал. – К: Знання, 2003, с. 13.

¹⁹ Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. [5-е изд.]. – М.: Политиздат, 1987. – 590 с.; Советский энциклопедический словарь / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – 4-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 1632 с.; Українська Радянська Енциклопедія / гол. ред. М. П. Бажан. – К.: УРЕ, 1964. – Т.16. – 632 с. – URL: <http://lib.pu.if.ua/elibrary-res.php?a=nom=2>.

- показники якості виходу, що характеризують засоби використання інвестиційного потенціалу (обсяг інвестицій, прибутковість, тощо) промислового підприємства;
- показники якості розвитку, що характеризують тенденції розвитку інвестиційного потенціалу промислового підприємства.

Отже, при оцінюванні якості формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу в рамках системного підходу виникає потреба у виборі певної сукупності різних показників. Для ухвалення обґрунтованого рішення про досягнення або не досягнення певної якості необхідно вибрати певний критерій чи набір критеріїв, характерний для підходу до оцінювання рівня якості як формування, так і використання інвестиційного потенціалу. Для зниження суб'єктивізму при здійсненні оцінки якості формування та використання інвестиційного потенціалу очевидною є важливість використання тих показників, які допускають трансформацію в кількісні критерії та норми. Однак вітчизняний і закордонний досвід свідчить про те, що необережне введення кількісних критеріїв та надмірне захоплення ними можуть привести до неправильних подань про наявність або відсутність якості й до помилкових управлінських рішень. Крім того, формування даної системи показників оцінки повинно ґрунтуватися на певних принципах їх систематизації, що уособлюють в собі сукупність базових правил проведення самого процесу оцінювання, з притаманними їм взаємозв'язками, що забезпечують досягнення цілей самого оцінювання.

Відтак зазначимо, що сьогодні конкретизації принципів систематизації показників визначення якості формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу немає. Огляд наукової літератури дозволив констатувати, що науковцями визначаються узагальнені принципи формування певної системи показників оцінювання. Однак, розглядаючи принципи, як вихідний пункт, першооснову, а також враховуючи специфіку формування та використання інвестиційного потенціалу інститутів фінансового ринку, вважаємо за доцільне узагальнити та доповнити принципи систематизації показників оцінювання, як самого інвестиційного потенціалу, так і якості його формування, використання та розвитку. Враховуючи специфіку формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу промислових підприємств, вважаємо за доцільне виокремити такі групи принципів оцінювання якості цих процесів (Рис. 1):

- принципи, що визначають методологічні засади оцінювання якості формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу;
- принципи, що визначають організаційно-функціональні засади побудови системи показників оцінювання якості формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу;
- принципи, що визначають якісні характеристики методичних засад оцінювання формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу.

Деталізація складу зазначених груп принципів оцінювання якості формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу підприємства представляється у такий спосіб:

1) принципи, що визначають методологічні засади оцінювання якості формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу:

- наукової обґрунтованості – оцінювання має здійснюватись на основі використання науково обґрунтованих методик, які повинні допомагати досліджувати та оцінювати як елементи інвестиційного потенціалу, так і ефективність його формування, використання та розвитку;
- комплексності – усі складові інвестиційного потенціалу розглядаються у їх взаємозв'язку та у залежності з іншими процесами та явищами;
- системності – процес оцінки повинен бути заснований з урахуванням того, що інвестиційний потенціал включає такі складові як інвестиційні ресурси, можливості та здатності персоналу, а тому є певною функціональною системою;
- об'єктивності – результати оцінки інвестиційного потенціалу повинні бути отримані в умовах, що забезпечують мінімальний вплив індивідуальних суб'єктивних думок і рішень

на загальну оцінку і базуватись на достовірній інформації та точних аналітичних розрахунках;

- коректності – використовувані методи оцінки інвестиційного потенціалу повинні задовольняти визначеним загальним формальним вимогам, до яких належать: монотонність, транзитивність, адитивність;

2) принципи, що визначають організаційно-функціональні засади побудови системи показників оцінювання якості формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу:

- динамічності – об'єкти оцінювання не залишаються постійними, тобто змінюються у часі, тому є необхідним дослідження динаміки показників за певні визначені періоди;

- варіантності – оцінювання має здійснюватися за декількома варіантами врахування можливостей підприємства щодо формування, використання та розвитку його інвестиційного потенціалу;

- гнучкості – методика оцінювання ефективності формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу повинна передбачати можливість внесення в неї змін у зв'язку зі змінами внутрішнього та зовнішнього середовищ;

- релевантності – показники оцінювання повинні бути реальним мірилом результатів самої оцінки;

- адекватності – при оцінюванні якості формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу необхідним є врахування ймовірнісного, стохастичного характеру реальних процесів, особливо в умовах невизначеності, який передбачає оцінку сформованих тенденцій та відхилень, що можуть мати місце, виділення переважних тенденцій, визначення можливої області розбіжності, тобто оцінку ймовірності реалізації виявленої тенденції;

- адаптивності – необхідність здійснення постійного моніторингу та аналізу результатів процесу оцінювання якості формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу з метою їх коригування залежно від зміни факторів внутрішнього та зовнішнього середовищ, які визначають даний процес;

- універсальності – застосування системи показників оцінки якості формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу різних підприємств, що при цьому повною мірою враховує їх особливості за статусом функціонування на ринку.

3) принципи, що визначають якісні характеристики методичних засад оцінювання формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу:

- цілеспрямованості – проведення оцінювання ефективності формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу повинно здійснюватися відповідно до визначених цілей та завдань;

- критеріальної визначеності – оцінювання повинно базуватись на певних критеріях (точці відліку, шкалі вимірювань, що констатує специфіку характеристики, яка підлягає оцінюванню), котрі роблять оцінку більш об'єктивнішою та вагомішою;

- багатоаспектності – оцінювання інвестиційного потенціалу та ефективності його формування, використання та розвитку повинно базуватися на різних аспектах, які характеризують об'єкт оцінки з кількох сторін, що забезпечує, в кінцевому результаті, оптимальність самого оцінювання;

- етапності – при проведенні оцінювання є необхідним врахування етапів здійснення процесів формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу;

- єдності та відповідності показників – при оцінюванні показники повинні доповнювати один одного з метою більш досконалої оцінки ефективності формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу, а також розраховуватись за єдиною методикою;

- інтегрування показників – необхідність розрахунку та використання інтегральних показників, що розраховують шляхом узагальнення часткових показників, а також розглядають у взаємозв'язку із цими частковими показниками;

- узгодженості показників – необхідність взаємозв'язку окремих етапів процесу оцінювання інвестиційного потенціалу та якості його формування, використання та розвитку, а отже відповідної узгодженості показників, які використовуються.

Рис. 1. Принципи оцінювання якості формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу підприємства

На наш погляд, чітке дотримання цих груп принципів систематизації показників оцінювання якості формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу підприємства забезпечуватиме високу результативність реалізації відповідних аналітично-розрахункових процедур самого процесу оцінювання.

Як вже зазначалось, оцінювання формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу повинно базуватись на системі показників, які ранжовано у три групи:

1) показники, що характеризують якість формування інвестиційного потенціалу:

1.1) коефіцієнт автономії фінансових ресурсів, який характеризує здатність підприємства забезпечувати формування інвестиційних ресурсів власними коштами;

1.2) коефіцієнт фінансової залежності, що характеризує, величину загальної вартості фінансових ресурсів підприємства, яка припадає на 1 грн власних коштів;

1.3) коефіцієнт фінансової стабільності, що характеризує спроможність підприємства покривати свої борги за рахунок власних коштів;

1.4) коефіцієнт покриття інвестицій, що показує економічну стійкість об'єкта інвестування до зовнішніх впливів;

1.5) коефіцієнт інвестування, що показує наскільки власний капітал покриває вкладення підприємства в необоротні активи;

1.6) коефіцієнт концентрації позикових коштів, що характеризує частку позикових коштів у фінансових ресурсах підприємства, тобто та ступінь його залежності від кредиторів;

1.7) коефіцієнт фінансового ризику за загальними запозиченнями, що характеризує величину позикових коштів залучених підприємством, яка припадає на 1 грн власних коштів;

1.8) коефіцієнт фінансового ризику за кредитами, що характеризує величину кредитів кількість кредитів залучених підприємством, яка припадає на 1 грн його власних коштів.

2) показники, що характеризують якість використання інвестиційного потенціалу промислового підприємства, варто деталізувати за двома підгрупами:

2.а) показники, що характеризують обсяг, структуру та засоби трансформації інвестиційних ресурсів в інвестиції:

2.а.1) обсяг інвестиційних ресурсів підприємства враховує потребу фінансових коштів щодо реального та фінансового інвестування підприємства;

2.а.2) коефіцієнт концентрації інвестиційних ресурсів в загальній величині активів характеризує частку інвестиційних ресурсів у загальній величині активів;

2.а.3) коефіцієнт концентрації інвестиційних активів в загальній величині інвестиційних ресурсів характеризує частку інвестиційних активів у загальній величині інвестиційних ресурсів підприємства;

2.а.4) коефіцієнт мобільності інвестиційних ресурсів характеризує ступінь швидкої можливості інвестиційних ресурсів бути інвестованими у грошовій формі (ступінь ліквідності);

2.а.5) коефіцієнт мобільності інвестиційних активів характеризує ступінь швидкої можливості інвестиційних активів бути інвестованими у грошовій формі;

2.а.6) коефіцієнт мобільності операційних активів, що безпосередньо не забезпечують операційну діяльність характеризує ступінь швидкої можливості операційних активів, що безпосередньо не забезпечують операційну діяльність, бути інвестованими у грошовій формі.

2.б) показники, що характеризують засоби використання інвестиційного потенціалу:

2.б.1) обсяг інвестиційних активів (інвестицій) підприємства характеризує обсяг здійснених підприємством інвестицій;

2.б.2) коефіцієнт концентрації депозитних вкладень характеризує рівень уже здійснених депозитних вкладень інвестиційних ресурсів підприємства;

2.б.3) коефіцієнт концентрації довгострокових депозитних вкладень характеризує рівень уже здійснених довгострокових депозитних вкладень інвестиційних ресурсів підприємств;

2.б.4) коефіцієнт концентрації реальних інвестицій в загальній сумі інвестицій характеризує рівень вкладень в реальні форми інвестицій;

2.б.5) коефіцієнт рентабельності інвестицій (збитковості інвестицій) характеризує прибутковість чи збитковість інвестиційної діяльності підприємства:

3) показники, що характеризують розвиток інвестиційного потенціалу підприємства:

3.1) коефіцієнт потенціалу вкладання інвестиційних ресурсів характеризує рівень інвестиційних можливостей здійснення вкладень операційних активів, що безпосередньо не забезпечують операційну діяльність;

3.2) коефіцієнт концентрації інвестиційних ресурсів в консервативних формах їх вкладання характеризує ризиковість реалізації інвестиційних можливостей щодо вкладання інвестиційних ресурсів підприємств;

3.3) приріст фінансових ресурсів характеризує динаміку фінансових ресурсів, як засобів формування інвестиційних ресурсів підприємства;

3.4) приріст інвестиційних активів характеризує динаміку інвестиційних ресурсів, як засобів формування інвестиційних ресурсів підприємства;

3.5) приріст операційних активів, що безпосередньо не забезпечують операційну діяльність характеризує динаміку операційних активів, що безпосередньо не забезпечують операційну діяльність, як засобів формування інвестиційних ресурсів підприємства;

3.6) приріст інвестицій в цінні папери, характеризує динаміку інвестицій в цінні папери (акції, облігації та ін.);

3.7) приріст інвестицій в депозитні вкладення характеризує динаміку інвестицій в депозитні вкладення;

3.8) приріст інвестицій в основні фонди вкладення характеризує динаміку інвестицій в основні фонди.

Таким чином, кожний окремий показник запропонованої нами системи показників оцінювання якості формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу підприємства дозволяє не тільки визначити абсолютну чи відносну величину об'єкта оцінювання, а й, відповідно до визначеного критерію, одержати динаміку та тенденцію зміни показника, а при розрахунку базисних темпів зростання провести подальше прогнозування. Адже, кожний об'єкт оцінки повинен розвиватись, покращувати характеристики свого стану, тобто характеризуватися позитивними тенденціями зміни оціночного показника.

За вищевикладеним результуюмо, що запропоновані нами показники є взаємопов'язаними і взаємодоповнюючими, що дає можливість комплексно та всебічно підійти до з'ясування рівня якості формування, використання та розвитку інвестиційного потенціалу підприємства, що і буде предметом подальших досліджень.

Література

1. Аристотель. Сочинения: В 4 т. / Аристотель [АН СССР; Институт философии / под ред. В. Ф. Асмус], т. 1. – М.: Мысль, 1975. – 550 с.

2. Квасницька Р. С. Принципи оцінювання інвестиційного потенціалу інститутів фінансового ринку та фактори впливу на ефективність його формування й використання / Р. С. Квасницька // Глобальні та національні проблеми економіки (електронний фаховий журнал) – 2014. – Вип.2. – С. 1072-1076. URL: <http://global-national.in.ua/archive/2-2014/221.pdf>

3. Советский энциклопедический словарь / [гл. ред. А.М.Прохоров]. – 4-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 1632 с.

4. Українська Радянська Енциклопедія / гол. ред. М. П. Бажан. – К.: УРЕ, 1964. – Т. 16. – 632 с. – URL: <http://lib.ru.if.ua/elibrary-res.php?a=nom=2>.

5. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. [5-е изд.]. – М.: Политиздат, 1987. – 590 с.

6. Шаповал М. І. Менеджмент якості / М. І. Шаповал. – К: Знання, 2003. – 475 с.

1.4. MANAGEMENT OF OFFICIAL RESERVE ASSETS IN THE INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS SYSTEM

1.4. УПРАВЛІННЯ ОФІЦІЙНИМИ РЕЗЕРВНИМИ АКТИВАМИ В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Дана тематика досить значно досліджена в працях вітчизняних науковців і практиків, зокрема: А. В. Колдовський, В. С. Лук'янов, А. М. Суторміна, Л. П. Петрашко, Т. Є. Мірошніченко, А. В. Носенко, Н. Е. Бодрова, В. Козюк, Н. М. Шелудько, А. І. Шкляр, Буй Тхе Ву, Я. О. Оглобля, Т. В. Мусієць, Н. І. Патица, В. М. Гурін, В. О. Тимофеев, М. В. Старинський, П. В. Мельник, О. І. Береславська, В. Б. Шатковська-Шморгай, І. І. Д'яконова, М. І. Макаренко та інші розглядали ці питання. Метою роботи є оцінка сучасного стану та тенденцій формування та використання офіційних резервних активів для стабілізації валютної системи в світі та в окремих країнах.

Динамічний розвиток світової економіки та глобалізація фінансових ринків нерозривно призводить до активізації використання офіційних резервних активів в рамках трансформації світової валютної системи та її елементів. Розвиток світової валютної системи обумовлений об'єктивним економічним розвитком світового господарства, переходом від використання повноцінних до неповноцінних коштів, що зумовило потребу в наявності певного захисного механізму для попередження макроекономічних криз та викривлень в національних економіках [1]. Трансформація світової валютної системи нерозривно пов'язана з еволюцією форм та інструментів грошових коштів. Розвиток світової валютної системи нерозривно базується на еволюції економічних поглядів на гроші, валюту та її роль в грошовому обігу, зміну форм та інструментів грошового обігу, а також за рахунок впливу глобалізації, інтернаціоналізації та економічної інтеграції світова валютна система змінювала власні концептуальні положення та інструменти розвитку.

Узагальнення економічної сутності резервних активів дозволяє сформулювати наступну структурно-логічну схему їх використання, що наведено на Рис. 1.

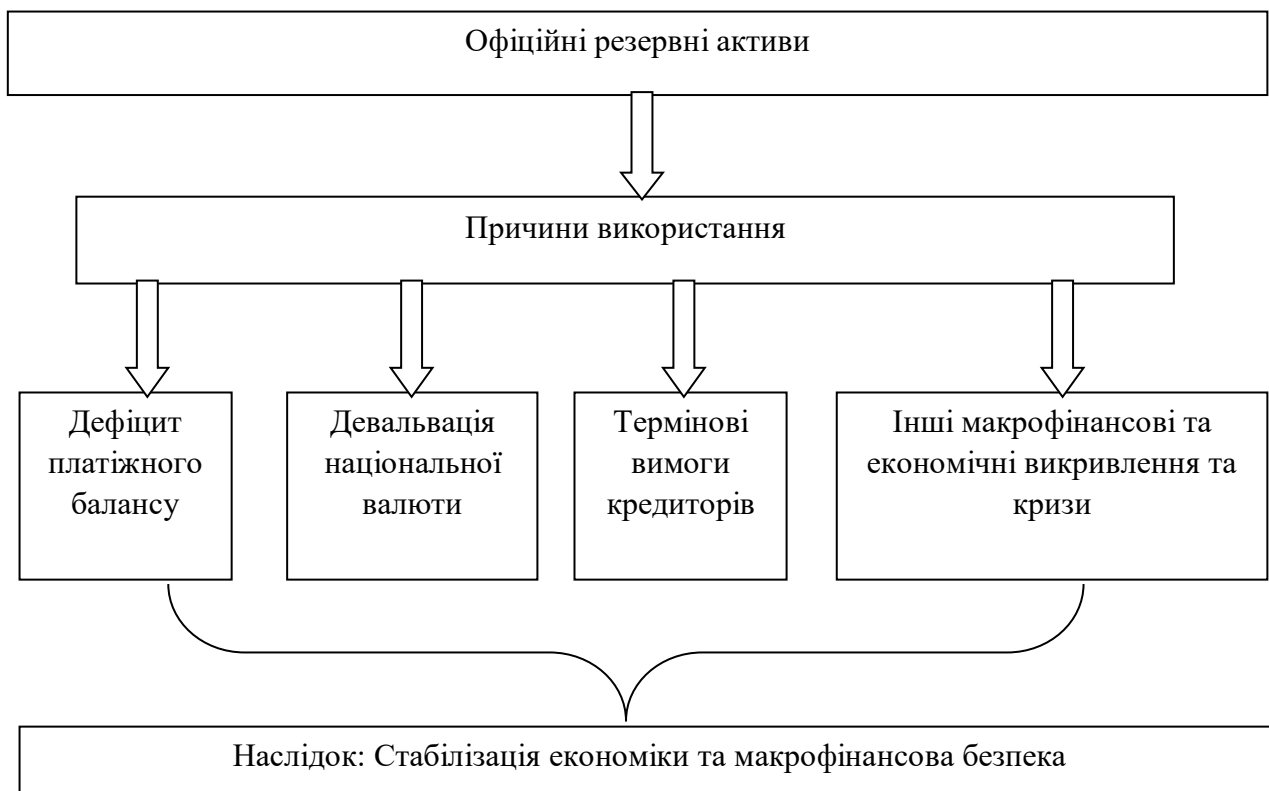

Рис. 1. Використання офіційних резервних активів в рамках їх економічної сутності
Джерело: складено автором на основі [1-3]

Таким чином, ключовими причинами використання офіційних резервних активів в рамках їх економічної сутності центральним банком, на нашу думку, є наступні:

- дефіцит платіжного балансу;
- девальвація національної валюти;
- термінові вимоги кредиторів;
- інші макрофінансові та економічні викривлення та кризи.

На офіційному рівні в Україні визначено, що під міжнародними офіційними резервними активами слід розуміти ті зовнішні активи, які контролюються центральним банком країни і можуть бути прямо і негайно використані для погашення дефіциту платіжного балансу країни, вимог кредиторів, стабілізації макроекономічної ситуації [4].

До офіційних резервних активів висуваються наступні вимоги:

- наявність активу панівного становища у світовому виробництві та глобальній валютній системі;
- ємний внутрішній організований ринок позикових коштів;
- вільна конвертація валюти;
- використання офіційного резервного активу в валютній системі інших держав та в рамках розрахунків інтеграційних угруповань і міжнародних фінансових організацій [5].

Структура резервних офіційних активів країни визначає не лише економічну роль даного виду активів, але й сукупність функцій, що виконують офіційні резервні активи в національній економіці [6], що наведено на Рис. 2.

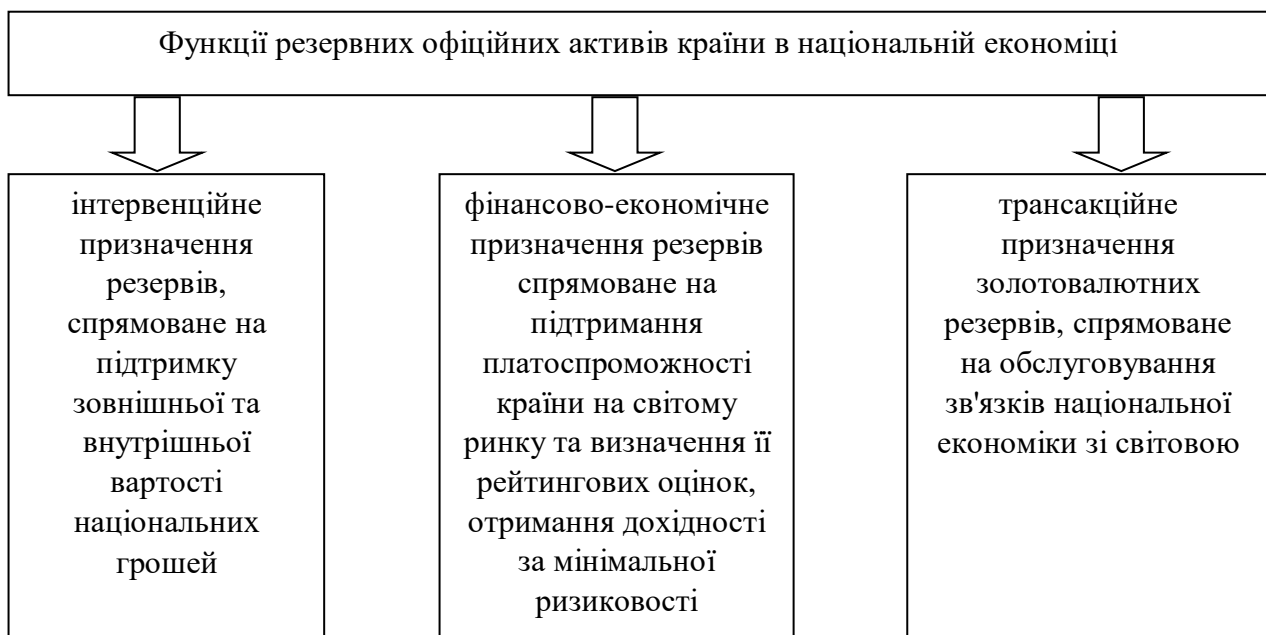

Рис. 2. Функції резервних офіційних активів країни в національній економіці
Джерело: складено автором на основі [2]

Узагальнення функцій резервних офіційних активів країни в національній економіці дозволяє сформулювати наступні 3 напрямки їх використання:

- захисну функцію в рамках макрофінансової безпеки;
- стабілізаційну функцію в рамках забезпечення економічних стабілізаційних заходів;
- обслуговуючу функцію в рамках заходів з управління державним боргом, дефіцитом платіжного балансу та монетарних валютних інтервенцій [9].

Чинники управління офіційних резервних активів в рамках монетарних заходів країни вказують на об'єктивну залежність обсягу та рівня офіційних резервних активів від:

- збалансованості національної економіки,
- збалансованості платіжного балансу,

➤ стабільності рівня цін та стабільності національної валюти по відношенню до іноземних валют,

➤ рівня її конвертованості,

➤ активності зовнішньої торгівлі та операцій з капіталом,

➤ рівня привабливості країни для інвесторів,

➤ надходжень переказів до країни з-за кордону, в тому числі від міграційної діаспори тощо.

Слід відзначити, що до методів управління міжнародними офіційними активами відносяться наступні:

- диверсифікація портфелю офіційних резервних активів;
- нарощення обсягу та структури офіційних резервних активів;
- стабілізація платіжного балансу та конвертованості національної валюти;
- публічність управління офіційних резервних активів;
- скорочення темпів інфляції в національній економіці [8].

Ключові завдання управління офіційних резервних активів наведено на Рис. 3.

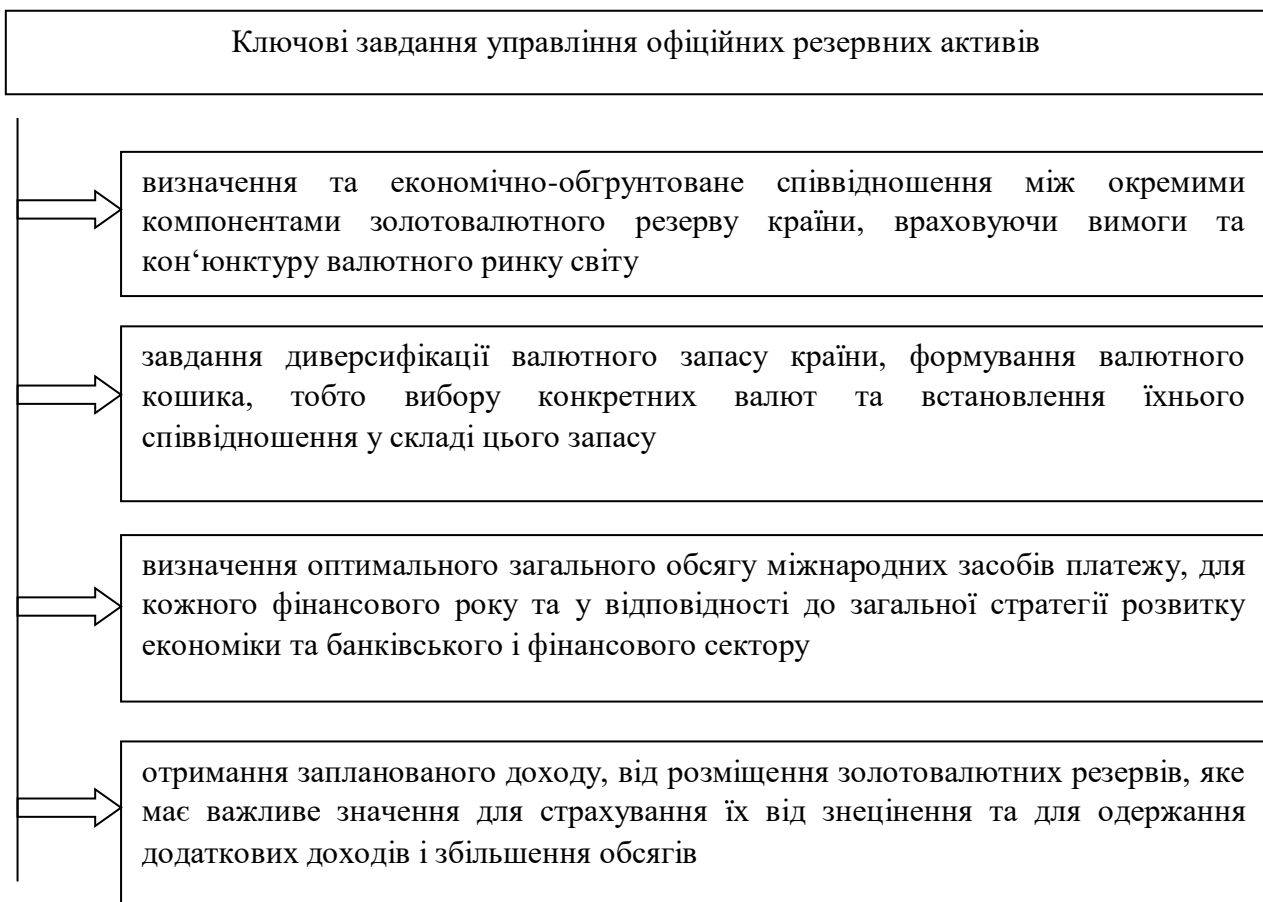

Рис. 3. Ключові завдання управління офіційних резервних активів

Джерело: складено автором на основі [10]

Наведені завдання офіційних резервних активів вказують на важливу роль даного виду активів в рамках забезпечення макрофінансової безпеки та стабільності будь-якої країни. Науковці при цьому відзначають, що ефективність управління офіційними резервними активами є елементом ефективної монетарної політики та загальної фінансової політики будь-якої держави.

Якісне управління офіційних резервних активів країни можливе за умови проведення наступних операцій з даними активами:

- за напрямком поповнення офіційних резервних активів – можливими операціями є купівля монетарного золота, інших іноземних валют та інших резервних активів, формування доходів від іноземних валют та використання офіційних резервних активів, надходження коштів до офіційних резервних активів від інших держав, інтеграційних угруповань та міжнародних фінансових інституцій і фондів;

- негативна якість національної фінансової політики призводить до використання офіційних резервних активів, зокрема: продажу офіційних резервних активів для підтримання стабільності грошово-кредитної політики держави, витрати за операціями з монетарним золотом, іноземними валютами та іншими складовими офіційних резервних активів, повернення коштів іншим державам, інтеграційним угрупованням та міжнародним фінансовим інституціям і фондам, фінансування дефіциту державного бюджету та негативного платіжного балансу.

Сучасна практика використання офіційних резервних активів вказує на зростання популярності даного інструменту в практиці провідних центральних банків США, ЄС та інших країн світу [11]. Козюк В. В. підкреслив, що зростання обсягу офіційних резервних активів призводить до макроекономічної стабілізації національної економіки і згладжуванню дефіцитних диспропорцій торговельного та платіжного балансу. А. Магіосом визначено, що для макроекономічної стабілізації поряд з офіційними резервними активами також використовуються окремі види національних резервних фондів, зокрема: нафтові, газові, мідні та інші види резервних фондів.

Отже, під офіційними резервними активами доцільно розуміти сукупність золотовалютних резервів (міжнародних резервів), які мають диференційовану структуру, і призначені для формування макроекономічної безпеки для країни у випадку макрофінансових ризиків та загроз, девальвації національної валюти, росту інфляції, негативного торговельного та платіжного сальдо країни, різкого формування вимог кредиторів стосовно погашення попереднього боргового зобов'язання.

Враховуючи сутність та значення офіційних резервних активів актуальним є оцінка золота як одного з найбільш важливих та провідних резервних активів в сучасній структурі валютних запасів більшості країн світу [4]. Монетарне золото є складовою міжнародних резервів країни, при цьому управління даним елементом офіційних резервних активів проводить центральний банк або міністерство фінансів країни залежно від системи управління монетарною політикою держави.

Монетарне золото (золотий запас) – це золото, що зберігається органами державної влади в якості фінансового активу у вигляді злитків та золотих монет. При цьому золото повинно мати пробу не нижче 995, що зберігається у сховищах центрального банку або уряду, і можливість продажу за іноземну валюту в будь-який момент на міжнародних ринках золота. Золотий запас, незважаючи на офіційну демонетизацію золота ще в 1976 році, залишається страховим фондом для отримання у разі потреби міжнародних фінансових активів у вигляді вільно конвертованих валют. Крім того, золото застосовується як застава для отримання міжнародних кредитів у іноземній валюті. Якщо використовувати золото для покриття дефіциту платіжного балансу, то першим кроком є перетворення його шляхом продажу на міжнародних ринках золота на вільно конвертовану валюту. Золото є мобільним та ліквідним активом, а тому важливим елементом у структурі золотовалютних резервів [11].

Нестабільність на валютному ринку, що передувала розпаду Бреттон-Вудської системи, зумовила прагнення центральних банків багатьох країн збільшити обсяг золотовалютних резервів: у 1970-1972 рр. вони стрибкоподібно зросли з 3,1 до 4,2%, повернувшись до рівня початку 1960-х років. Девальвація долара щодо золота до 38 дол. за унцію і подальший повна відмова від вільної конвертації привели до демонетизації і істотного зниження ролі золота. Його частка в резервах впала з 50 до менш ніж 15% в кінці 1970-х років.

Згодом протягом тривалого періоду потреба в валютних резервах була стабільною і залишалася на рівні близько 4% ВВП на тлі переходу до плаваючих обмінних курсів більшості розвинених і деяких країн, що розвиваються, для яких необхідність мати резерви

для підтримки курсу формально відпала. Разом з тим монетарна влада вважали за краще не витратити накопичені раніше резерви, зберігаючи простір для маневру на валютному ринку.

Кардинальні зміни у ставленні монетарної влади до накопичення валютних резервів відбулися після низки криз в країнах, що розвиваються в другій половині 1990-х років. Починаючи з 2000 р., зростання резервів різко прискорилося як в абсолютному вираженні, так і щодо світового ВВП. Велика частина даного зростання була пов'язана з активним нарощуванням резервів країнами з ринком, що формується: в 2000-2013 рр. обсяг резервів збільшився більш ніж в 11 разів, а їх відношення до світового ВВП – більш ніж в 2,5 рази. Обсяг резервів розвинених країн за вказаний період збільшився не так значно – приблизно в 3 рази, а до світового ВВП – в 1,8 рази.

Серед країн, що розвиваються підвищений попит на резерви в даний час пред'являють дві групи: країни – нетто-експортери товарів (особливо сировини) і країни, які фіксують свої обмінні курси. В якості основних причин такої поведінки зазвичай називають прагнення згладити за допомогою резервів платіжного балансу, бажання знизити залежність від нестабільних міжнародних потоків капіталу, а також необхідність забезпечити стабільність обмінного курсу. Крім того, в якості самостійної причини часто відзначають прагнення підтримати економічне зростання за рахунок штучного заниження реального обмінного курсу [10].

До ключових причин використання монетарного золота в складі офіційних резервних активів належать:

- обмеженість золота;
- помірні методи видобутку золота;
- визнання золота офіційним резервом;
- технологічні характеристики золота як матеріалу для виробництва грошей на початкових етапах еволюції світової валютної системи;
- культурологічні фактори відношення людей до золота.

За експертними оцінками на початок 2018 року загальний запас золота складав 189 тис. тон, при цьому понад 60% даного запасу було сформовано до 1950 року, в той же час загальний оцінений запас золотовалютних резервів країн світу складав лише 30 тис. тон в 2018 році або 16% загального обсягу офіційних резервних активів, що вказує на еволюцію ролі золота в складі офіційних резервних активів [12].

Таким чином, під офіційними резервними активами доцільно розуміти сукупність золотовалютних резервів (міжнародних резервів), які мають диференційовану структуру, і призначені для формування макроекономічної безпеки для країни у випадку макрофінансових ризиків та загроз, девальвації національної валюти, росту інфляції, негативного торговельного та платіжного сальдо країни, різкого формування вимог кредиторів стосовно погашення попереднього боргового зобов'язання. Розвиток світової валютної системи обумовлений об'єктивним економічним розвитком світового господарства, переходом від використання повноцінних до неповноцінних коштів, що зумовило потребу в наявності певного захисного механізму для попередження макроекономічних криз та викривлень в національних економіках.

Світова валютна система протягом останніх десятиліть пройшла значний еволюційний розвиток від заміщення засобів платежу і багатства з золота на неповноцінні грошові кошти, при цьому формування офіційних резервних активів впливає як на платіжний баланс будь-якої країни, так і на рівень її макроекономічної фінансової безпеки та стабільності. Слід відзначити, що до методів управління міжнародними офіційними активами відносяться наступні: диверсифікація портфелю офіційних резервних активів; нарощення обсягу та структури офіційних резервних активів; стабілізація платіжного балансу та конвертованості національної валюти; публічність управління офіційних резервних активів; скорочення темпів інфляції в національній економіці.

Ключовими причинами використання офіційних резервних активів в рамках їх економічної сутності центральним банком, на нашу думку, є наступні: дефіцит платіжного

балансу; девальвація національної валюти; термінові вимоги кредиторів; інші макрофінансові та економічні викривлення та кризи. Географічний структурний розподіл золота у складі офіційних резервних активів країн світу обумовлений в більшій мірі розміром та потенціалом світової національних економік, а також векторами національних монетарних політик, які історично визначали золото як частину або пріоритет національної монетарної системи і офіційних резервних активів.

Тому актуальним буде оцінка особливостей формування офіційних резервних активів окремих країн, зокрема, ролі офіційних резервних активів в макроекономічній стабільності для США, Китаю та країн ЄС. Як показав проведений аналіз, найбільш повне визначення валютних резервів дає МВФ. Він підкреслює ключові характеристики валютних резервів: контроль з боку монетарної влади, використання виключно для цілей валютної політики, а також ліквідність і конвертованість. До складу резервних активів включають монетарне золото, права вимоги в МВФ, цінні папери, готівкову валюту і депозити, а також пов'язані з резервами похідні фінансові інструменти та деякі інші ліквідні зовнішні активи. Ключовими функціями валютних резервів виступають підтримку ліквідності валютного ринку, протидія шоків платіжного балансу, стимулювання експортоорієнтованого зростання.

Література

1. Бодрова Н. Е. Сучасні проблеми формування валютної політики: монографія / Н. Е. Бодрова; Нац. аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського "ХАІ". – Х.: Компанія СМІТ, 2011. – 166 с.
2. Боринець С. Я. Міжнародні валютно-фінансові відносини: підручник / С. Я. Боринець. – 5-те вид., переробл. і доповн. – К.: Знання, 2008. – 582 с.
3. Борисов С. М. Трансформація мирового рынка золота / С. М. Борисов // Деньги и кредит. – 2003. – № 1. – С. 57-64.
4. Боришкевич О. В. Золото у сучасній економіці / О. В. Боришкевич // Бізнес Інформ – 2014. – № 1. – С. 256-261.
5. Боришкевич О. Інновації на фінансових ринках: великі загрози великих можливостей / О. Боришкевич // Вісник Національного банку України. – 2010. – № 6. – С. 38-41.
6. Голуб Г. М. Банківське право: навч. посіб. / Г. М. Голуб; Укоопспілка, Львів. комерц. акад. – Львів: Вид-во ЛКА, 2016. – 231 с.
7. Глобальная экономика – на общее благо: Годовой отчет 2008. – МВФ, 2009. – С. 44, 150.
8. Козюк В. Позиції резервних валют: теоретичний вимір та посткризові зрушення / В. Козюк // Економіка України. – 2012. – № 7. – С. 56-69.
9. Козюк В. В. Резервні валюти: глобальний периметр нестабільності: монографія / В. В. Козюк; Терноп. нац. екон. ун-т. - Тернопіль: Астон, 2015. – 467 с.
10. Лагутін В. Д. Гроші та грошовий обіг: Навч. посіб. / В. Д. Лагутін. – 5-е вид., стер. – К.: Знання, 2003. – 200 с.
11. Левченко О. Напрямки вдосконалення системи управління міжнародними золотовалютними резервами // Вісник КНУТД № 2 (97), 2016. – С. 23-35.
12. Лук'янов В. С. Сучасні фінансові ринки: [монографія] / В. С. Лук'янов. – К.: Знання, 2013. – 479 с.
13. Малиновська І. В. Співпраця України з Міжнародним валютним фондом: можливості та небезпеки / І. В. Малиновська // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://nauka.zinet.info/6/malynovska.php>.

References

1. Bodrova N. E. Suchasni problemy formuvannya valyutnoyi polityky: monohrafiya / N. E. Bodrova; Nats. aerokosm. un-t im. M. YE. Zhukovs'koho "KHAI". – KH.: Kompaniya SMIT, 2011. – 166 p.

2. Borynets' S. YA. Mizhnarodni valyutno-finansovi vidnosyny: pidruchnyk / S. YA. Borynets'. – 5-te vyd., pererobl. i dopovn. – K.: Znannya, 2008. – 582 p.
3. Borysov S. M. Transformatsyya myrovoho rynku zolota / S. M. Borysov // Den'hy y kredyt. – 2003. – № 1. – P. 57-64.
4. Boryshkevych O. V. Zoloto u suchasniy ekonomitsi / O. V. Boryshkevych // Biznes Inform – 2014. – № 1. – P. 256-261.
5. Boryshkevych O. Innovatsiyi na finansovykh rynkakh: velyki zahrozy velykykh mozhlyvostey / O. Boryshkevych // Visnyk Natsional'noho banku Ukrayiny. – 2010. – № 6. – P. 38-41.
6. Holub H. M. Bankivs'ke pravo: navch. posib. / H. M. Holub; Ukoopspilka, L'viv. komerts. akad. – L'viv: Vyd-vo LKA, 2016. – 231 p.
7. Hlobal'naya ékonomyka – na obshchee blaho: Hodovoy otchet 2008. – MVF, 2009. – P. 44, 150.
8. Kozyuk V. Pozytysiyi rezervnykh valyut: teoretychnyy vymir ta postkryzovi zrushennya / V. Kozyuk // Ekonomika Ukrayiny. – 2012. – № 7. – P. 56-69.
9. Kozyuk V. V. Rezervni valyuty: hlobal'nyy perymetr nestabil'nosti : monohrafiya / V. V. Kozyuk; Ternop. nats. ekon. un-t. – Ternopil': Aston, 2015. – 467 p.
10. Lahutin V. D. Hroshi ta hroshovyy obih: Navch. posib. / V. D. Lahutin. – 5-e vyd., ster. – K.: Znannya, 2003. – 200 p.
11. Levchenko O. Napryamky vdoskonalennya systemy upravlinnya mizhnarodnymy zolotovalyutnymy rezervamy // Visnyk KNUTD № 2 (97), 2016. – P. 23-35.
12. Luk'yanov V. S. Suchasni finansovi rynky: [monohrafiya] / V. S. Luk'yanov. – K.: Znannya, 2013. – 479 p.
13. Malynovs'ka I. V. Spivpratsya Ukrayiny z Mizhnarodnym valyutnym fondom: mozhlyvosti ta nebezpeky (Ukraine's cooperation with the International Monetary Fund: opportunities and dangers). [online]. Available at: <http://nauka.zinet.info/6/malynovska.php>.

1.5. INNOVATIVE POTENTIAL OF ECONOMIC MECHANISM TO PROVIDE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF TOURIST ENTERPRISES IN UKRAINE

1.5. ІННОВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ

Для успішного досягнення поставлених інноваційних цілей необхідний спосіб управління змінами інноваційного характеру, тобто стратегія інноваційного зростання.

Стратегію інноваційного зростання можна трактувати як обраний напрям інноваційної діяльності туристичних підприємств, включаючи комплекс прийнятих рішень з розміщення інноваційних ресурсів, що призводить до збільшення прибутку і досягнення поставлених цілей.²⁰

При такому рівні інноваційних ресурсів реалізація стратегії надає туристичним підприємствам в Україні можливість досягнення глобальних і локальних цілей з урахуванням обмежень, що виходять з макро- і мікроекономічної ситуації.

В даний час основними факторами зростання будь-якої господарської системи є інноваційні, в числі яких – нова техніка, системні технології нового типу, нова організація праці і виробництва, нова мотиваційна система.

Інноваційне зростання туристичного підприємства – це довгострокове збільшення прибутку туристичного підприємства на основі реалізації продукції і послуг, з використанням нових технологій, а також застосування нових організаційно-технічних і соціально-економічних рішень виробничого, фінансового, комерційного або адміністративного характеру.²¹

Інноваційне зростання веде до створення і реалізації конкурентоспроможної продукції та конкурентного стану виробництва.

Тематиці досліджень інноваційного потенціалу розвитку туризму присвячені наукові праці сучасних зарубіжних та вітчизняних учених, серед яких Алексєєва Ю. В., Аніщенко А. П., Близнюк А. М., Головашенко О. В., Давиденко Л. І., Дзюбіна А. В., Коніщева Н. Й., Кривега Л. Д., Сисоєва С. І., Ткаченко та інші науковці.

Основними показниками результативності стратегічного інноваційного управління туристичних підприємств в Україні є: зміна інноваційного потенціалу, який забезпечує досягнення цілей в майбутньому та інноваційної активності, що забезпечує чутливість суб'єктів економіки до інновацій.²²

У довгостроковому періоді найважливішими характеристиками є величина зростання прибутку туристичних підприємств.

До основних положень розробки та впровадження стратегії інноваційного зростання на туристичних підприємствах в Україні можна віднести наступні:

- діяльність щодо вибору стратегії інноваційного зростання повинна бути спрямована на формування такої стратегічної позиції, що забезпечить тривалу життєздатність туристичного підприємства в умовах, що змінюються на основі зростання інноваційного потенціалу та інноваційної активності;

- правильний вибір стратегії дозволить використовувати внутрішні можливості інноваційної діяльності, виявити приховані резерви розвитку туристичних підприємств з метою підвищення ефективності його комерційної діяльності;

²⁰ Ульянов, О. В. Системный подход к формированию инновационного потенциала предприятия / О. В. Ульянов // Актуальные вопросы экономических наук: сб. материалов XXI Междунар. науч.-практ. конф. / под общ. ред. С. С. Чернова. – Новосибирск, Изд-во НГТУ, 2011. – 0,5 п.л.

²¹ Безчасний Л. Інноваційна модель економічного розвитку України / Безчасний Л., Мельник В. // Журнал європейської економіки. – 2003. – Т. 2. – С. 303.

²² П'ятницька Г. Вплив інноваційних змін на діяльність підприємств ресторанного господарства / Г. П'ятницька, Н. П'ятницька // Економіка розвитку. – 2013. – № 1 (65). – С. 122.

- у процесі розробки стратегії обґрунтовуються загальні напрямки розвитку, просування яких забезпечить інноваційне зростання і зміцнення позицій туристичних підприємств;

- під час формування стратегії не можна передбачити всі можливості. Тільки в процесі інноваційного зростання відкриваються конкретні альтернативи, з'являється і більш точна інформація. Тому успішне використання стратегії неможливо без постійного моніторингу та контролю інноваційного зростання.

У системі управління інноваційного зростання виділяють чотири типи цільових економічних установок:

- створення нової, більш конкурентоспроможної продукції (інноваційно-технологічні зростання);

- створення нової техніки і вдосконалених технологій (модернізація);

- освоєння нових ринків збуту і технологій (ринкові новації);

- створення нової організаційної структури підприємства, системи управління виробництвом (організаційно-управлінські новації).²³

Виділяють наступні принципи розробки ефективної стратегії інноваційного зростання туристичних підприємств (Рис. 1). Алгоритм вибору і реалізації стратегії інноваційного зростання туристичних підприємств представлений на Рис. 2.

Організація управління інноваційною діяльністю здійснюється за допомогою методів, які забезпечують розробку і реалізацію нововведень на туристичних підприємствах.

У зв'язку з цільовими економічними установками застосовують такі методи управління інноваційною діяльністю на основі формування стратегії інноваційного зростання:

- метод на основі формування стратегії екстенсивного інноваційного зростання (створення нової, більш конкурентоспроможної продукції). Залучаються профільні наукові колективи та малі інноваційні компанії, проводиться диверсифікація в бік високотехнологічних швидкозростаючих сегментів ринку, ведеться активна патентно-ліцензійна політика, йде постійне створення нових продуктів;

- метод на основі формування стратегії інтенсивного інноваційного зростання (створення нової техніки і вдосконалених технологій). Оновлюється обладнання, технології, локалізуються або впроваджуються сторонні технології, створюються дослідницькі підрозділи, завдання яких – розробляти оригінальні продукти на базі запозичених технологій, ведуться пошуки нових або незайнятих ринкових ніш, впроваджують системи автоматизованого проектування;

- метод на основі формування стратегії диверсифікаційного інноваційного зростання (освоєння нових ринків збуту і технологій). Розробляється маркетингова політика, відбуваються зміни в структурі, оновлюється і розширюється асортимент продукції;

- метод на основі формування стратегії радикального інноваційного зростання (створення нової організаційної структури туристичних підприємств, системи управління). Структуруються відносини між підрозділами, відбувається посилення ролі планування і бюджетування, оновлюються кадри, комп'ютеризується обробка управлінської інформації.

Такі методи являють собою вироблені способи впливу на інноваційну діяльність з метою отримання інноваційного ефекту. Доцільність застосування того чи іншого методу залежить від завдання, яке стоїть на даному етапі туристичних підприємств.

Вибір і обґрунтування кращої стратегії інноваційного зростання для кожного туристичного підприємства починається зі складання реєстру можливих базових та альтернативних стратегій.

Такий вибір здійснюється на основі формування стратегічних цілей, аналізу стану туристичних підприємств і зовнішнього середовища, аналізу інноваційного потенціалу та інноваційної активності.

²³ Ульянов, О. В. Системный подход к формированию инновационного потенциала предприятия / О. В. Ульянов // Актуальные вопросы экономических наук: сб. материалов XXI Междунар. науч.-практ. конф. / под общ. ред. С. С. Чернова. – Новосибирск, Изд-во НГТУ, 2011. – 0,5 п.л.

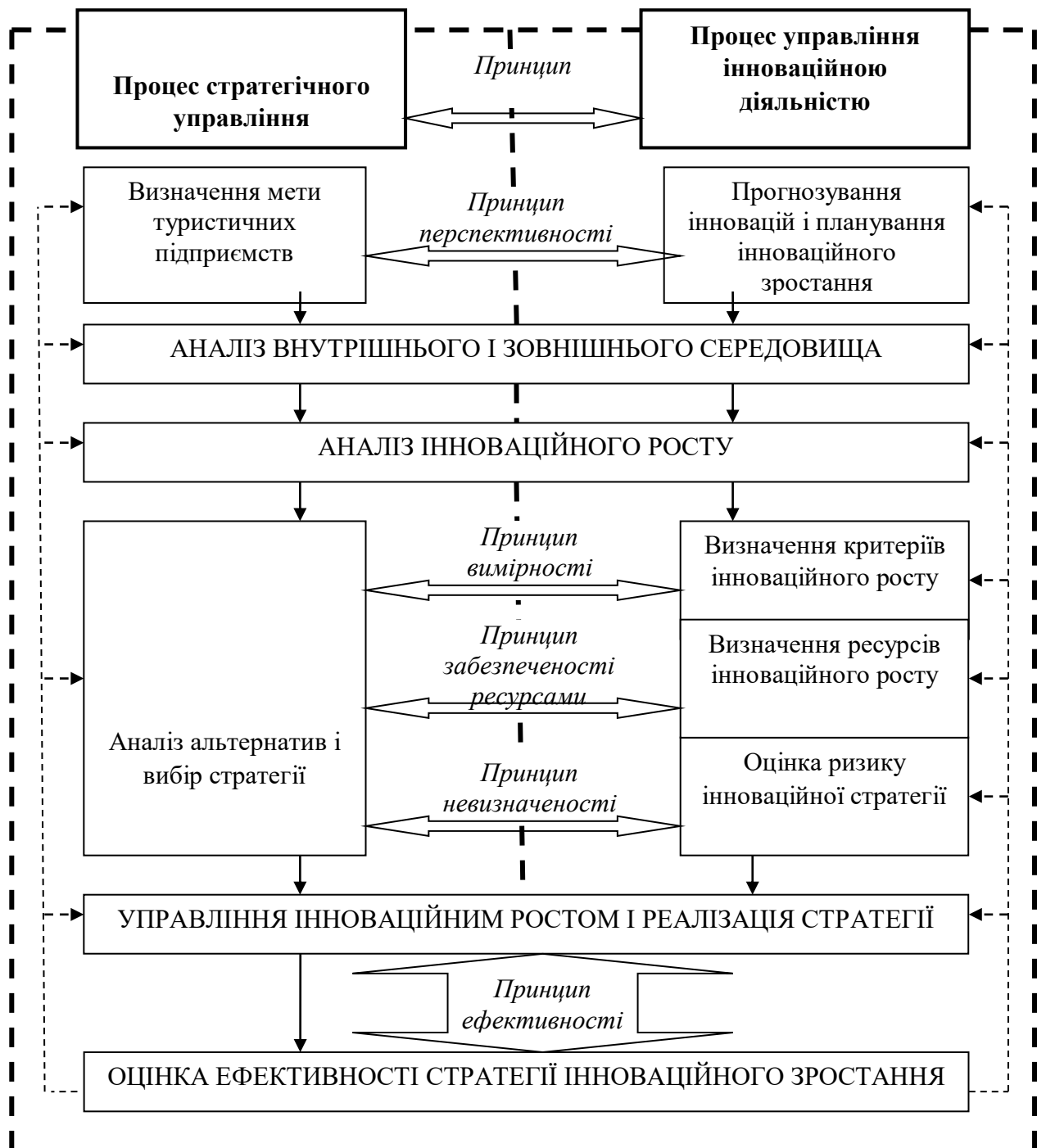

Рис. 1. Етапи процесу стратегічного управління і управління інноваційною діяльністю туристичних підприємств

1. Етап визначення мети:
 - встановлюються цілі розвитку і функціонування підприємства, в яких підкреслюється орієнтованість на інноваційну діяльність;
 - формулюються напрямки інноваційного зростання підприємства. Будується і розраховується «дерево цілей».
2. Етап стратегічного аналізу:
 - аналізується внутрішнє середовище туристичного підприємства і оцінюється інноваційний потенціал;
 - аналізується стан інноваційної активності підприємства;
 - визначається інноваційна позиція підприємства.
3. Етап вибору напрямків стратегії інноваційного зростання:

- здійснюється підбір і оцінка альтернативних інноваційних стратегій;
- здійснюється вибір і формулюється переважна інноваційна стратегія.

4. Етап реалізації стратегії інноваційного зростання:

- організовується стратегічний контроль процесу реалізації проекту;
- оцінюється ефективність процесу реалізації і проводиться необхідне коректування стратегії інноваційного зростання.²⁴

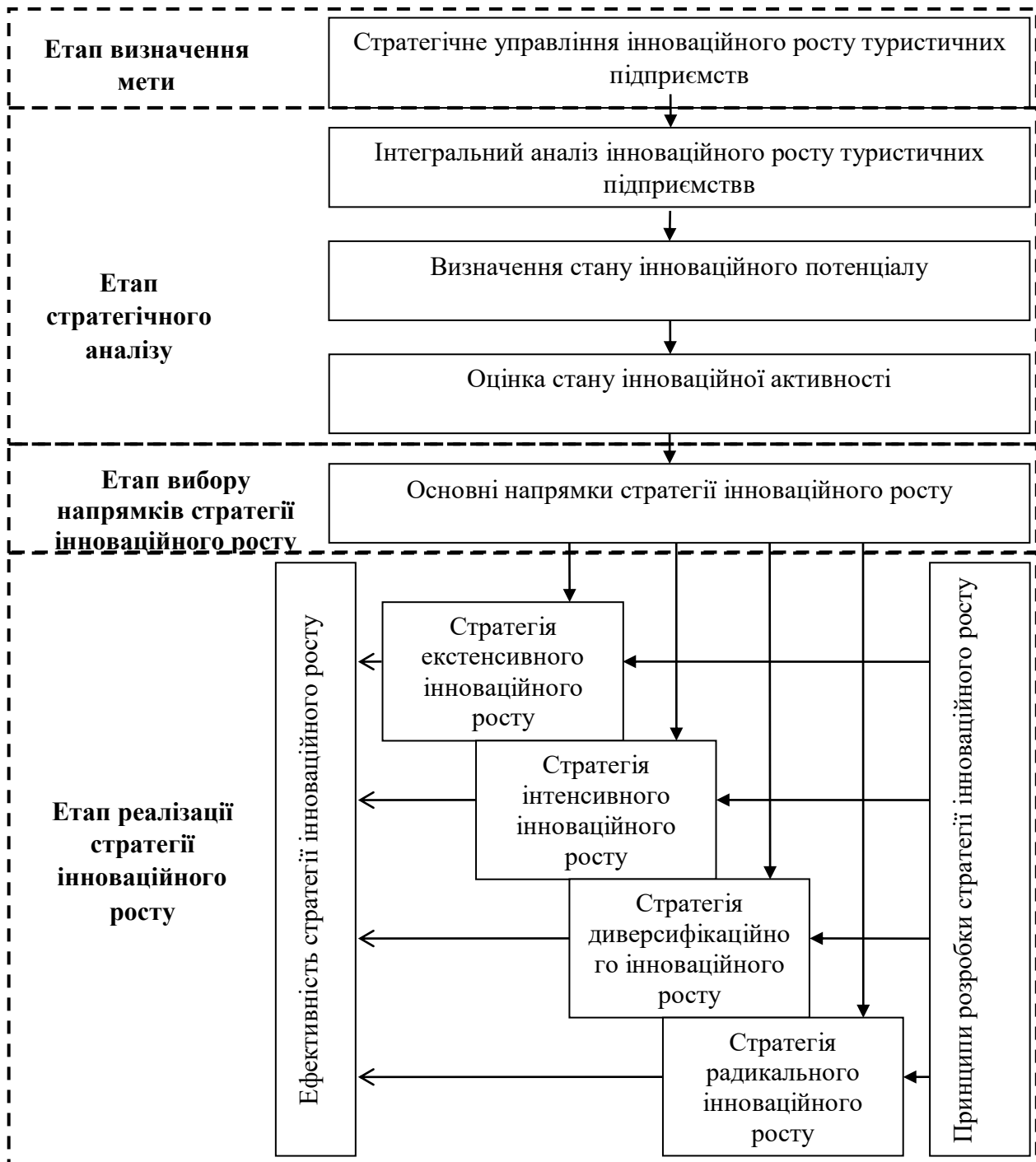

Рис. 2. Алгоритм вибору і реалізації стратегії туристичних підприємств

²⁴ Лисюк Т. В. Інноваційні технології у ресторанному, готельному господарстві та туризмі // Карпатський край. Наукові студії з історії, культури, туризму: журнал. – 2016 – № 1 (8) – С. 141-149.

Отож, методи управління інноваційною діяльністю туристичних підприємств на основі формування стратегії інноваційного зростання, що включають стратегію екстенсивного інноваційного зростання (створення нової, більш конкурентоспроможної продукції), інтенсивного інноваційного зростання (створення нової техніки і вдосконалених технологій), диверсифікаційного інноваційного зростання (освоєння нових ринків збуту і технологій), радикального інноваційного зростання (створення нової організаційної структури підприємства, системи управління) і відрізняються можливістю виділення сфери застосування інноваційних технологій в системі економічного забезпечення сталого розвитку туристичних підприємств в Україні.

Література

1. Безчасний Л. Інноваційна модель економічного розвитку України / Безчасний Л., Мельник В. // Журнал європейської економіки. – 2003. – Т. 2. – С. 303.
2. Лисюк Т. В. Інноваційні технології у ресторанному, готельному господарстві та туризмі // Карпатський край. Наукові студії з історії, культури, туризму: журнал. – 2016 – № 1 (8) – С. 141-149.
3. П'ятницька Г. Вплив інноваційних змін на діяльність підприємств ресторанного господарства / Г. П'ятницька, Н. П'ятницька // Економіка розвитку. – 2013. – № 1 (65). – С. 122.
4. Ульянов, О. В. Системный подход к формированию инновационного потенциала предприятия / О. В. Ульянов // Актуальные вопросы экономических наук: сб. материалов XXI Междунар. науч.-практ. конф. / под общ. ред. С. С. Чернова. – Новосибирск, Изд-во НГТУ, 2011. – 0,5 п.л.

1.6. SQUEEZE-OUT AND CALL-OUT PROCEDURES: ROLE IN REALIZING BUSINESS POTENTIAL IN UKRAINE

1.6. ПРОЦЕДУРИ SQUEEZE-OUT ТА CALL-OUT: РОЛЬ У РЕАЛІЗАЦІЇ ПОТЕНЦІАЛУ БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

Корпоративний бізнес має значний інвестиційний потенціал. Інвестування у корпоративні права – доволі прибутковий, хоча і ризиковий спосіб капіталовкладень. Дрібні інвестори не часто вдаються до нього, адже потрібно мати спеціальні знання, вміння аналізувати масиви фінансової інформації, корпоративну звітність, забезпечити доступ до фондового ринку, уклавши договір з брокером тощо. В Україні до загальних чинників, що ускладнюють участь дрібних інвесторів у корпоративних правах, додаються специфічні чинники, зумовлені нерозвиненістю фондового ринку, незахищеністю прав власності. До того ж дрібні інвестори найчастіше не прагнуть отримати контрольні пакети акцій, а розраховують переважно на отримання дивідендів, зростання курсової вартості акцій. За різними оцінками, в Україні налічується понад 14 млн. акціонерів. Переважна більшість власників отримала свої акції внаслідок масштабної кампанії приватизації колишньої суспільної власності. При цьому 13,5 млн. титульних власників акцій володіли лише 5% приватизованої власності, тоді як основна частка власності, що приватизувалася, належить 500 тис. осіб²⁵.

Корпоративна форма організації бізнесу є доволі поширеною в Україні. Станом на 01. 01. 2020 р. у країні налічувалося 13880 акціонерних товариств та 677071 товариство з обмеженою відповідальністю (Табл. 1). Серед товариств акціонерного типу діяло 1400 публічних товариств та 5356 приватних товариств²⁶. Протягом періоду, який охоплює 2013 р. – початок 2020 р., можна було спостерігати суттєве скорочення (майже у 2 рази) кількості акціонерних товариств. Водночас зросла кількість товариств з обмеженою відповідальністю. А. Кріпкий вважає це наслідком законодавчих змін в упорядкуванні діяльності акціонерних товариств²⁷.

Оскільки корпоративна форма організації бізнесу є потенційно конфліктною, корпоративні відносини доволі жорстко регламентуються у праві. Основна причина виникнення конфліктів – розподіл корпоративних ресурсів. Відповідно, реалізація потенціалу корпоративного бізнесу тісно пов'язана з тим, наскільки вдасться запобігти проявам означених конфліктів та подолати їх наслідки, якщо конфлікти вже існують.

Останнім часом в українському законодавстві започатковано низку процедур, покликаних зміцнити корпоративну безпеку, у тому числі шляхом пом'якшення суперечностей між дрібними акціонерами та власниками великих пакетів акцій. До таких процедур, зокрема, відносяться процедури *squeeze-out* і *sell-out*, які почали використовуватися з червня 2017 р.

Процедури *squeeze-out* і *sell-out* з'явилися у вітчизняному законодавстві під впливом Директиви №2004/25/ЄС Європейського парламенту та Ради про пропозиції поглинання, покликаної захищати інтереси власників цінних паперів компаній, якщо ці компанії є предметом пропозицій поглинання або переходу контролю²⁸.

²⁵ Державна аудиторська служба України. URL:

http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/printable_article/34445;jsessionid=B0A2DF472F478B4A0F7CCE3A98B1228B.app1 (дата звернення: 26. 02. 20120).

²⁶ Державна служба статистики України. Кількість юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/edrpoj/ukr/EDRPU_2020/ks_opfg/ks_opfg_0220.htm (дата звернення: 26. 02. 20120).

²⁷ Кріпкий А. Ю. Правове забезпечення корпоративної безпеки підприємств України. *Молодий вчений*. 2019. № 2. С. 629. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2019_2\(2\)_70](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2019_2(2)_70) (дата звернення 23. 02. 2020).

²⁸ Directive 2004/25/EC of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on takeover bids. *Official Journal of the European Union*. 30. 04. 2004. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32004L0025&from=EN> (дата звернення: 26. 02. 2020).

Таблиця 1. Кількість корпоративних суб'єктів господарської діяльності в Україні²⁹

Період	Корпоративні форми господарської діяльності		
	Акціонерні товариства, у тому числі		Товариства з обмеженою відповідальністю
	Публічні акціонерні товариства	Приватні акціонерні товариства	
Станом на 01.01.2013	25531		488781
	-	-	
Станом на 01.01.2014	24813		515371
	-	-	
Станом на 01.01.2015	23110		519607
	-	-	
Станом на 01.01.2016	15571		488205
	4149	3486	
Станом на 01.01.2017	15206		532401
	3122	4348	
Станом на 01.01.2018	14710		576554
	2186	5076	
Станом на 01.01.2019	14310		632231
	1727	5304	
Станом на 01.01.2020	13880		677071
	1400	5356	

Примітка: до 01.01.2015 р. акціонерні товариства могли бути закритим або відкритим.
Починаючи з 01.01.2015 р. акціонерні товариства існують як публічні акціонерні товариства або приватні акціонерні товариства.

Інститут *squeeze-out* – це право мажоритарного власника вимагати від інших акціонерів продати йому пакети належних їм акцій за справедливою ціною³⁰. В українському законодавстві акціонер зобов'язаний запропонувати іншим акціонерам продати йому пакети акцій, якщо він володіє: а) контрольним пакетом (50% акцій та більше); б) значним контрольним пакетом (75% акцій та більше) – для публічних товариств; в) домінуючим контрольним пакетом акцій (95% та більше)³¹. В останньому випадку акціонери, які отримали публічну безвідкличну вимогу про продаж акцій, зобов'язані продати свої акції (навіть, якщо вони не погоджуються з цим – ст. 652, п. 4)³². Законодавством також встановлено строки та порядок оприлюднення публічних безвідкличних пропозицій (оферт) та публічних безвідкличних вимог, строки їх дії, способи та порядок оплати.

Мета *squeeze-out* – захист прав усіх акціонерів та недопущення зловживання корпоративними ресурсами в інтересах окремих груп акціонерів. Соціально-економічні наслідки процедури *squeeze-out* для різних груп акціонерів узагальнено у Таблиці 2. Надалі спробуємо оцінити їх більш ґрунтовно.

1. Вплив процедури *squeeze-out* на власників домінуючих контрольних пакетів акцій. Найчастіше публічні безвідкличні вимоги про продаж акцій є способом концентрації власності. Позитивними наслідками концентрації є:

- убезпечення корпорації від корпоративного шантажу (грінмейлу), до якого вдаються власники-міноритарії. Під час грінмейлу власники невеликих пакетів акцій пропонують компанії викупити акції за завищеною ціною, погрожуючи перепродажем цих акцій іншим

²⁹ Державна служба статистики України. Кількість юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/edrpoj/ukr/EDRPU_2020/ks_opfg/ks_opfg_0220.htm (дата звернення: 26. 02. 20120).

³⁰ Directive 2004/25/EC of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on takeover bids. *Official Journal of the European Union*. 30. 04. 2004. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32004L0025&from=EN> (дата звернення: 26. 02. 2020).

³¹ Про акціонерні товариства: Закон України від 17. 09. 2008 № 514-VI (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17> (дата звернення: 26. 02. 2020).

³² Про акціонерні товариства: Закон України від 17. 09. 2008 № 514-VI (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17> (дата звернення: 26. 02. 2020).

компаніям, які можуть здійснити недружні поглинання³³. Об'єктом грінмейлу найчастіше стають компанії, які динамічно розвиваються, а також компанії, які не приділяють належної уваги корпоративній безпеці;

- запобігання «затягування» корпорацій у судові процеси, позивачами у яких стають міноритарні акціонери;

- зменшення адміністративних витрат ведення бізнесу (наприклад, на проведення загальних акціонерів);

- створення можливостей для зміни організаційно-правової форми ведення бізнесу, наприклад з публічного акціонерного товариства на приватне, з акціонерного товариства на товариство з обмеженою відповідальністю, що дозволяє спростити ведення бізнесу, зменшити витрати;

- подолання асиметрії у корпоративних відносинах (проблеми «безбілетника»), коли міноритарні акціонери отримують більш високі дивіденди, не докладаючи зусиль до підвищення ефективності діяльності компанії та не беручи участь в управлінні нею;

- створення необхідних інституційних умов для залучення у перспективі додаткових «довгих» інвестиційних ресурсів на «квазіринкових» умовах. Є. Редзюк зазначає, що «витіснивши всіх міноритарних акціонерів, великі емітенти покажуть регулярний дохід (можливо, навіть завищений) для проведення IPO і залучення коштів другого рівня недержавного та державного пенсійного забезпечення (яке планується впровадити)»³⁴.

Таблиця 2. Соціально-економічні наслідки процедури *squeeze-out* для різних груп акціонерів

Група акціонерів	Переваги	Ризики
Власники домінуючого контрольного пакету акцій	Убезпечення корпорації від корпоративного шантажу (грінмейлу)	Необхідність брати участь у судових процесах, ініційованими міноритарними акціонерами, незадоволеними примусовим відчуженням власності або ціною, за якою відбувається відчуження
	Запобігання «затягування» корпорацій у судові процеси, позивачами у яких стають міноритарні акціонери	
	Зменшення адміністративних витрат ведення бізнесу	
	Створення можливостей для зміни організаційно-правової форми ведення бізнесу	
	Подолання асиметрії у корпоративних відносинах	
Міноритарні власники	Можливість продати пакети акцій за справедливою ціною, уникаючи пов'язаних з цим трансакційних витрат	Відсутність ефективних інструментів впливу на визначення ціни
		Відсутність правових підстав для відмови у продажі акцій

Водночас концентрація власності зумовлює певні ризики для мажоритарного акціонера. Головним серед них, на нашу думку, є необхідність брати участь у судових процесах, ініційованими міноритарними акціонерами, незадоволеними примусовим відчуженням власності або ціною, за якою відбувається відчуження. Так, Ю. Атаманова, розглядаючи судові прецеденти по процедурі *squeeze-out*, наводить витяг з постанови Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку № 624-СХ-1-Е про накладення санкції за правопорушення на ринку цінних паперів щодо ПАТ «ДТЕК Дніпроенерго» від 19. 01. 2018: «Комісією встановлено, що при визначенні ціни придбання акцій Товариства для реалізації положень статті 65-1 Закону, наглядова рада в якості ринкової вартості акцій застосувала не відомості про біржовий курс акцій у розмірі 773,7013 грн., як цього вимагає норма п. 2 ч. 2 ст. 8 Закону «Про акціонерні товариства», а ринкову вартість у розмірі 251,14 грн. за одну

³³ Шевчук І. В. Рейдерство та корпоративний шантаж (грінмейл) як загроза економічній безпеці України. *Університетські наукові записки*. 2017. № 2. С. 236. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2017_2_24 (дата звернення: 26. 02. 2020).

³⁴ Редзюк Є. Вітчизняний фондовий ринок не розвивається, а стагнує і деградує. *Дзеркало тижня*. 6 липня 2018. URL: https://dt.ua/finances/skviz-aut-fondovogo-rinku-282438_.html (дата звернення 07. 03. 2020).

просту акцію, визначену суб'єктом оціночної діяльності станом на 31. 08. 2017 із застосуванням інших підходів до оцінки»³⁵.

Деякі вчені вказують також на зниження публічності корпоративного управління внаслідок використання процедури *squeeze-out*. Так, Є. Редзюк вважає, що концентрація власності у доміантних власників зменшує рівень корпоративної соціальної відповідальності, погіршує стан українського корпоративного середовища, робить поведінку корпорацій непрозорою, закритою та слабо прогнозованою³⁶.

2. *Вплив процедури squeeze-out на міноритарних власників.* Серед позитивних наслідків означеної процедури слід вказати на можливість продати пакети акцій за справедливою ціною, уникаючи пов'язаних з цим трансакційних витрат. Зазначимо, що європейська господарська практика при визначенні справедливої ціни переважно орієнтує на біржові ціни, хоча в Україні механізм встановлення справедливої ціни усе ще містить багато невизначеностей. К. Заблоцький наводить дані про те, що станом на середину 2019 р. загальна сума компенсації, яка підлягала виплаті акціонерам за результатом викупу, становила більше 1,35 млрд. грн.³⁷

До ризиків міноритарних акціонерів можна віднести такі:

- відсутність ефективних інструментів впливу на визначення ціни. Мажоритарний акціонер може вплинути на ціну акцій шляхом залучення «лояльного» оцінщика. Хоча міноритарні акціонери теж можуть здійснити незалежну оцінку, трансакційні витрати для них у цьому випадку можуть перевищити дохід від продажу акцій. У такий спосіб штучно створюється асиметрія у реалізації соціально-економічних прав: мажоритарні акціонери мають можливості отримати повний контроль над товариством за рахунок порушення майнових прав міноритарних акціонерів. Цікаві докази цього знайти у роботі І. Луценка³⁸. Зокрема, він зазначає, що «справедлива» ціна *squeeze-out* на Інгулецькому гірничо-збагачувальному комбінаті (2017-2018 р.) дорівнювала 2,56 грн. за акцію, тоді як прибуток компанії у 2017 р. склав 2,56 грн. на акцію; «справедлива» ціна *squeeze-out* на Північному гірничо-збагачувальному комбінаті (2017-2018 р.) дорівнювала 4,45 грн. за акцію, тоді як прибуток компанії у 2017 р. склав 3,36 грн. на акцію;

- відсутність правових підстав для відмови у продажі акцій. У випадку *squeeze-out*, якщо публічна безвідклична вимога надходить від власника домінуючого контрольного пакета, у дрібних акціонерів не залишається вибору – вони зобов'язані виконати її. Ця норма викликає численні суперечки стосовно її конституційності.^{39,40,41} Проте українські суди в основному розглядають її як таку, що не заперечує ст. 41 Конституції України. Так, І Пальчевський, вказує на те, що Господарський суд м. Києва відхилив позов акціонерів-фізичних осіб проти компанії «ДТЕК ПауерТрейд» про визнання недійсною угоди про обов'язкову продаж своїх акцій. Суд вважає, що апелювання позивачів до ст. 41 Конституції України, яка проголошує недоторканість приватної власності, є непереконаливими, адже ця стаття стосується тільки примусової націоналізації або реприватизації без відшкодування

³⁵ Атаманова Ю. Впровадження squeeze-out в Україні: стан справ. С. 18. URL:

https://lcf.ua/content/uploads/2018/07/LCF_SQUEEZE-OUT_REPORT-June-2018.pdf (дата звернення: 27. 02. 2020).

³⁶ Редзюк Є. Вітчизняний фондовий ринок не розвивається, а стагнує і деградує. *Дзеркало тижня*. 6 липня 2018. URL: https://dt.ua/finances/skviz-aut-fondovogo-rinku-282438_.html (дата звернення 07. 03. 2020).

³⁷ Заблоцький К. Squeeze-out: конституційний чи не зовсім? *Юридична газета*. 14 лютого 2020. URL: <https://sk.ua/uk/publications-uk/squeeze-out-konstitutsiinii-chi-ne-zovsim/> (дата звернення: 06. 03. 2020).

³⁸ Луценко І. Squeeze-out. Як не ображати маленьких. *Дзеркало тижня*. 2018. 1 червня. URL: https://dt.ua/finances/squeeze-out-yak-ne-obrazhati-malenkih-279521_.html (дата звернення: 27. 02. 2020).

³⁹ Атаманова Ю. Впровадження squeeze-out в Україні: стан справ. С. 18. URL:

https://lcf.ua/content/uploads/2018/07/LCF_SQUEEZE-OUT_REPORT-June-2018.pdf (дата звернення: 27. 02. 2020).

⁴⁰ Заблоцький К. Squeeze-out: конституційний чи не зовсім? *Юридична газета*. 14 лютого 2020. URL: <https://sk.ua/uk/publications-uk/squeeze-out-konstitutsiinii-chi-ne-zovsim/> (дата звернення: 06. 03. 2020).

⁴¹ Луценко І. Squeeze-out. Як не ображати маленьких. *Дзеркало тижня*. 2018. 1 червня. URL: https://dt.ua/finances/squeeze-out-yak-ne-obrazhati-malenkih-279521_.html (дата звернення: 27. 02. 2020).

вартості майна. Окрім того позивачам нагадали, що положення ст. 65 Закону України «Про акціонерні товариства» неконституційними не визнавалися⁴².

Незважаючи на суперечливі моменти процедури *squeeze-out*, вона активно застосовується українськими власниками домінуючих контрольних пакетів. Так, у Національному депозитарії України зберігаються копії 315 публічних безвідкличних вимог⁴³. У 2019 р. у відкритих базах даних Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку зареєстрована інформація про 106 публічних безвідкличних вимог про викуп акцій; ще 10 публічних безвідкличних вимог зареєстровано у 2020 р. станом на 27. 02. 2020 р.⁴⁴

Інститут *sell-out* діє з точністю навпаки: власники-міноритарії мають право вимагати від мажоритарних акціонерів (власників домінуючого контрольного пакета) придбати наявні у них акції за справедливою ціною. Домінантні власники зобов'язані здійснити викуп. Механізм визначення ціни, який застосовується у процедурі *sell-out*, аналогічний тому, що діє під час *squeeze-out*. Слід звернути увагу, що процедура *sell-out* не завжди доступна міноритарним акціонерам. Згідно [5, ст. 653], міноритарні власники не можуть претендувати на викуп наявних у них акцій, якщо власники домінуючого контрольного пакету вже розпочали процедуру *squeeze-out*. Здійснення процедури *sell-out* неможливо і тоді, коли статут приватного акціонерного товариства містить обмеження на її використання.

Зазначимо, що *squeeze-out* і *sell-out* значним чином погіршують макроекономічне та інституційне середовище реалізації потенціалу бізнесу. По-перше, унормування цих процедур відбувається в інтересах домінуючих власників, що створює штучну асиметрію у правах акціонерів, порушає принцип верховенства права, який передбачає рівність усіх перед законом. По-друге, процедури *squeeze-out* і *sell-out* перешкоджають залученню на фондовий ринок численних категорій інвесторів – населення, інститутів спільного інвестування тощо. Це також погіршує інфраструктурні можливості української економіки, негативно позначається на можливостях бізнесу залучати фінансові ресурси. По-третє, механізм визначення справедливої ціни у *squeeze-out* і *sell-out* містить корупційні ризики типу бізнес-бізнес.

Таким чином вплив процедур *squeeze-out* і *sell-out* на реалізацію потенціалу бізнесу можна оцінити як суперечливий. З одного боку, процедури дозволяють:

- зміцнити корпоративну безпеку та зменшити ризики корпоративного шантажу, створити необхідне інституційне підґрунтя для діалогу між мажоритарними та міноритарними акціонерами;
- здійснити реорганізацію бізнесу (а саме – змінити його організаційно-правову форму), уникаючи додаткових ризиків, які виникають через оскарження процедурних питань.

З другого боку, процедура *squeeze-out*, на нашу думку, знижує інвестиційну привабливість корпоративного бізнесу:

- примусовий характер процедури відлякує потенційних інвесторів, передусім інституційних (інвестиційні та пенсійні фонди, страхові компанії, комерційні банки тощо), для яких важливим фактором інвестування є диверсифікація активів, зниження ризиків, очікуваний та передбачуваний графік надходжень доходів;

⁴² Пальчевский И. ДТЭК выиграл суд у миноритариев «Днепроэнерго» по сквиз-ауту. Financial Club. 2018. 21 августа. URL: <https://finclub.net/news/dtek-vyigral-sud-u-minoritarijev-dneproenergo-po-skviz-autu.html> (дата звернення: 27. 02. 2020).

⁴³ Національний депозитарій України. Squeeze-out: копії публічних безвідкличних вимог. URL: https://csd.ua/index.php?option=com_easytable&view=easytable&id=48&Itemid=342&lang=ua (дата звернення: 27. 02. 2020).

⁴⁴ Загальнодоступна інформаційна база даних Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку про ринок цінних паперів. Опублікування регульованої інформації. URL: https://stockmarket.gov.ua/cabinet/?cabinet_report_filter%5Bkind%5D=text-id-13&cabinet_report_filter%5BfromDt%5D=01.01.2018&cabinet_report_filter%5BtoDt%5D=27.02.2020&sort=r.id&direction=desc&page=6 (дата звернення 27. 02. 2020).

- знижується публічність корпорацій, оскільки процедура *squeeze-out* часто завершується зміною організаційно-правової форми бізнесу (з публічної на приватну). Це суперечить загальносвітовому тренду посилення міжнародних вимог до підвищення якості корпоративного управління, забезпечення прозорості, інформаційної відкритості та етичної поведінки компаній.

Те, що виявляється вигідним окремим підприємствам та їх домінантним власникам, може створити значну загрозу для подальшого соціально-економічного розвитку країни у цілому. Тому важливим напрямом подальших досліджень у цій сфері є обґрунтування заходів, спрямованих на гармонізацію способів реформування економіки та імplementованих у національне законодавство принципами корпоративного управління.

Література

1. Державна аудиторська служба України. URL: http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/printable_article/34445;jsessionid=B0A2DF472F478B4A0F7CCE3A98B1228B.app1 (дата звернення: 26. 02. 2020).
2. Державна служба статистики України. Кількість юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/edrpo/ukr/EDRPU_2020/ks_orfg/ks_orfg_0220.htm (дата звернення: 26. 02. 2020).
3. Кріпкий А. Ю. Правове забезпечення корпоративної безпеки підприємств України. *Молодий вчений*. 2019. № 2. С. 628-632. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2019_2\(2\)__70](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2019_2(2)__70). (дата звернення 23. 02. 2020).
4. Directive 2004/25/EC of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on takeover bids. *Official Journal of the European Union*. 30.04.2004. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32004L0025&from=EN> (дата звернення: 26. 02. 2020).
5. Про акціонерні товариства: Закон України від 17. 09. 2008 № 514-VI (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17> (дата звернення: 26. 02. 2020)
6. Шевчук І. В. Рейдерство та корпоративний шантаж (грінмейл) як загроза економічній безпеці України. *Університетські наукові записки*. 2017. № 2. С. 231-240. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2017_2_24 (дата звернення: 26. 02. 2020).
7. Редзюк Є. Вітчизняний фондовий ринок не розвивається, а стагнує і деградує. *Дзеркало тижня*. 6 липня 2018. URL: https://dt.ua/finances/skviz-aut-fondovogo-rinku-282438_.html (дата звернення 07. 03. 2020).
8. Атаманова Ю. Впровадження squeeze-out в Україні: стан справ. URL: https://lcf.ua/content/uploads/2018/07/LCF_SQUEEZE-OUT_REPORT-June-2018.pdf (дата звернення: 27. 02. 2020).
9. Заблоцький К. Squeeze-out: конституційний чи не зовсім? *Юридична газета*. 14 лютого 2020. URL: <https://sk.ua/uk/publications-uk/squeeze-out-konstitutsiinii-chi-ne-zovsim/> (дата звернення: 06. 03. 2020).
10. Луценко І. Squeeze-out. Як не ображати маленьких. *Дзеркало тижня*. 2018. 1 червня. URL: https://dt.ua/finances/squeeze-out-yak-ne-obrazhati-malenkih-279521_.html (дата звернення: 27. 02. 2020).
11. Пальчевский И. ДТЭК выиграл суд у миноритариев «Днепроэнерго» по сквиз-ауту. *Financial Club*. 2018. 21 августа. URL: <https://finclub.net/news/dtek-vyigral-sud-u-minoritariiev-dneproenergo-po-skviz-autu.html> (дата звернення: 27. 02. 2020).
12. Національний депозитарій України. Squeeze-out: копії публічних безвідкличних вимог. URL: https://csd.ua/index.php?option=com_easytable&view=easytable&id=48&Itemid=342&lang=ua (дата звернення: 27. 02. 2020).
13. Загальнодоступна інформаційна база даних Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку про ринок цінних паперів. Опублікування регульованої інформації. URL: https://stockmarket.gov.ua/cabinet/?cabinet_report_filter%5Bkind%5D=text-id-13&cabinet_report_filter%5BfromDt%5D=01.01.2018&cabinet_report_filter%5BtoDt%5D=27.02.2020&sort=r.id&direction=desc&page=6 (дата звернення 27. 02. 2020).

1.7. STRATEGIC PLANNING OF ACTIVITIES OF THE CIVIL ENGINEERING ENTERPRISES

1.7. СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ БУДІВЕЛЬНОГО ПІДПРИЄМСТВА

Будівельна галузь є однією з найважливіших галузей народного господарства, від якої залежить ефективність функціонування всієї системи господарювання країни. Вона є індикатором якості життя суспільства та соціально-економічного розвитку. Крім цього, будівельний сектор національної економіки сприяє активізації роботи реального сектора, оскільки стимулює роботу металургійних, машинобудівних заводів, агропромислового сектора, транспорту країни, легкої промисловості. Складні умови господарювання потребують підвищення ефективності діяльності підприємства, прийняття сучасних і адекватних рішень щодо управління виробничими ресурсами та вдосконалення методів управління виробничою діяльністю підприємства. Впровадження нових матеріалів та технологій у виробничий процес, використання інноваційного підходу при розрахунках підвищення ефективності використання виробничих ресурсів потребують обґрунтування стратегічних управлінських рішень.

Сучасна ринкова економіка визначає необхідність для українських підприємств самостійно визначати потребу в усіх оборотних активах та управляти ними. Практика показала що існуючі розробки не відповідають вимогам часу. Відсутність відлагоджених механізмів управління фондами обігу стала однією з причин зростання заборгованості та відсутності грошових коштів у підприємств. Першочерговими проблемами стали: управління запасами, дебіторською заборгованістю, грошовими коштами, визначення джерел фінансування

Організація стратегічного управління на будівельному підприємстві має ряд особливостей, що визначаються специфікою діяльності такого роду підприємств. Будівельне підприємство, яке за своєю суттю є виробничою організацією, має кінцевим результатом завершене будівництво об'єкту. Тому фактично товаром будівельної організації, запропонованим покупцеві у такому випадку виступає певний комплекс виробничих послуг, тобто будівельно-монтажних робіт. Отже, будівельна організація поєднує в собі одночасно характерні риси промислового підприємства та підприємства сфери обслуговування. Наслідком цього є пограничний характер стратегічного управління, що викликає необхідність комплексного підходу до його організації, і надає йому специфічні риси, характерні як для виробничих, так і для сервісних підприємств.

Будівельна галузь є одним із найважливіших елементів національної економічної системи. Від її розвитку залежить соціально-економічне становище держави, забезпечення населення необхідним житлом та розширене відтворення основного капіталу підприємств.

Комерційна пропозиція має відображати реальні можливості будівельної організації, і при цьому бути максимально акцентованою на ті переваги, які отримує замовник, зробивши вибір на користь даної підрядної організації. При організації діяльності будівельного підприємства необхідно врахувати ряд особливостей, а саме⁴⁵:

- робота багатьох підприємств будівельної індустрії носить тимчасовий і сезонний характер;
- функціонування будівельних організацій відрізняє висока мобільність і оперативна дислокація у відповідності з отриманим портфелем замовлень;
- суворі послідовності технологічних процесів капітального будівництва та оздоблювальних робіт передбачає досить широкий діапазон послуг, починаючи з монолітних робіт, будівельно-монтажних робіт, оздоблювальних робіт, дизайну і закінчуючи

⁴⁵ Конкуреноспроможність підприємства: оцінка рівня та напрями підвищення : монографія / за ред. О. Г. Янкового. Одеса: Атлант. 2013. 470 с.

електропостачанням, телефонізацією, проведенням Інтернет, дизайном благоустрою, охоронними системами;

- на терміни і якість будівельного процесу значною мірою впливають кліматичні умови, що, безумовно, збільшує проблемність виконання прогностичних оцінок про завершення робіт та строків здачі-приймання готових об'єктів;

- на результати будівництва також впливають природні фактори, в тому числі рельєф місцевості, будова ґрунту, наявність і територіальна віддаленість джерел сировини - піску, будівельної цегли та інших важливих компонентів;

- на результати будівельних робіт в рамках отриманих замовлень негативно впливають нерівномірність розподілу будівельно-монтажних робіт, нестача обігових коштів, нестабільність платоспроможності замовників та недосконалість системи державного регулювання.

- наявність суб'єктивного фактору при виборі замовником підрядної будівельної організації, коли визначальним є рівень особистих стосунків керівників підприємств, попередній досвід спільної роботи, рекомендації спільних знайомих, матеріальна зацікавленість осіб, уповноважених приймати рішення про вибір підрядника;

- високий ступінь фінансових та іміджевих ризиків при виконанні будівельних робіт на об'єкті, кошторисна вартість якого порівняна з річним оборотом підприємства;

- низька мобільність будівельної організації; яскраво виражений колективний характер роботи;

- необхідність диференційованого, максимально коректного підходу до підприємств-конкурентів;

- у сучасних будівельних процесах в умовах ринку різко зростають сукупні витрати на організацію транзакцій. За даними сучасних аналітиків, найбільша частка витрат припадає на управління і організацію системи товароруку, і зокрема на транспортну логістику в межах 20% від загального обсягу витрат.

З метою одержання найбільш достовірних даних щодо діяльності будівельного підприємства необхідно: при зборі вихідної інформації для подальшого аналізу користуватися максимально можливою кількістю не пов'язаних між собою джерел; мати на увазі, що офіційні статистичні дані по будівельному сектору, як правило, мають тенденцію:

а) у бюджетній сфері – до завищення;

б) у комерційній сфері – до зниження.

Для досягнення оперативності у зборі інформації і якості підготовки комерційної пропозиції збір інформації про потенційні будівельні об'єкти доцільно здійснювати на максимально ранніх стадіях реалізації проектів. Такими є винесення рішення і вихід розпорядження про проектування і будівництво об'єкта нерухомості. Це дозволяє:

- завчасно оцінити можливості і доцільність участі підрядної будівельної організації в реалізації проекту;

- здійснити особистий контакт з замовником, або його представником, для отримання докладної інформації про вимоги по технології, організації, якості і термінах виконання робіт, обсяг та умови фінансування;

- на підставі наявної проектної документації виділити коло проблем в плані організації і технології виконання будівельних робіт, і запропонувати замовнику економічно обґрунтовані шляхи їх вирішення аж до внесення змін в архітектурно-планувальне завдання і навіть в готову проектну документацію;

- на стадії проектування підготувати, обґрунтувати і внести пропозиції по використанню в процесі будівництва своїх технологій і матеріалів, що в разі їх прийняття, гарантує отримання будівельного підряду.

Передові технології системи маркетингу та логістики в будівельній індустрії розвиваються вкрай повільно щодо інших секторів економіки. Це викликано складністю і різноманіттям комерційних зв'язків між замовниками, генпідрядниками, субпідрядниками,

логістичними провайдерами, проектувальниками, інвесторами. Усі ці чинники ускладнюють і стратегічну маркетингову діяльність у будівництві.

Основою формування стратегії є розробка плану маркетингу. Тому враховуючи специфіку функціонування будівельних підприємств можна запропонувати наступні етапи розробки плану маркетингу будівельного підприємства⁴⁶:

1. Аналіз ринкової ситуації, виявлення споживачів та специфіку попиту на даному цільовому сегменті.

2. Аналіз пропозицій підприємства, встановлення можливостей постачальників.

3. Визначення цілей маркетингу будівельного підприємства.

4. Визначення стратегії маркетингу.

5. Розробка робочої програми.

6. Планування бюджету, прибутків і збитків;

7. Планування якості будівельної продукції;

8. Контроль реалізації плану маркетингу.

На першому етапі аналізується ситуація на ринку, особливо щодо активності замовників і підрядників:

а) аналізуються усі сегменти будівельного ринку і основні цільові ринки для будівельного підприємства, дається загальна характеристика замовників, чинники і стан їх платоспроможності;

б) проводиться аналіз товарів, послуг, робіт, що пропонуються на будівельному ринку, обсяги будівельно-монтажних робіт на об'єктах конкурентів;

в) аналізується поведінка конкурентів відносно комунікативної діяльності та ціни на їх будівельну продукцію;

г) проводиться аналіз каналів реалізації продукції, робіт та надаваних послуг, способів стимулювання замовників і посередників (субпідрядних будівельних підприємств);

д) аналізуються чинники макро- та мікроринкового середовища.

Особливу увагу під час складання плану маркетингу будівельного підприємства звертають на економічні, юридичні і соціально-культурні чинники.

До складу економічних чинників відноситься інформація про відсоткові ставки за кредит, податкове навантаження (тобто сума податкових платежів відносно виручки), мінімальний розмір оплати праці, діючі тарифи.

До складу юридичних чинників відноситься інформація про закони, що регулюють діяльність замовників і вартість будівельних підприємств, у сфері охорони навколишнього середовища, такі що регулюють приватизацію.

До складу соціально-культурних чинників відноситься інформація про демографічні зміни, рівень урбанізації, зміну життєвих умов, освітнього рівня, рівня доходів після сплати всіх податків.

На другому етапі розробки плану маркетингу оцінюють положення будівельного підприємства на ринку, виявляють його сильні й слабкі сторони, можливості підприємства і небезпеки, що йому загрожують. Сильні сторони – це переваги підприємства, які виділяють його серед конкурентів. Такими перевагами можуть бути якість будівельних робіт, взаємини з постачальниками, надійні стосунки з субпідрядними організаціями, кваліфікація співробітників.

Слабкі сторони – це недоліки підприємства, які потребують термінового виправлення, інакше ці недоліки стануть сильними сторонами конкурентів. Слабкими сторонами може бути відсутність фінансування, невдале місце розташування підприємства. Визначивши при цьому і слабкі сторони конкурентів, підприємство може їх перетворити на свої переваги.

Можливості – це привабливі перспективні напрями розвитку підприємства. Можливостями можуть стати закриття підприємств-конкурентів, підвищення активності замовника у зв'язку з поліпшенням його фінансового становища.

⁴⁶ Окландер Т. О. Модернізація маркетингової діяльності промислових підприємств: монографія. Донецьк: Ноулідж, 2013. 292 с.

Небезпеки – це потенційні ускладнення, які можуть зашкодити підприємству. До небезпек можна віднести появу нових конкурентів, проблеми постачальників, можливі простої виробництва через відмову у системі матеріально-технічного постачання, у роботі будівельних машин, зміну правових умов.

На третьому етапі розробки плану встановлюють цілі стратегічного розвитку:

- 1) щодо видів діяльності будівельного підприємства та об'єктів;
- 2) щодо замовників;
- 3) щодо ринків.

Крім цілей, у плані маркетингу встановлюють показники діяльності підприємства:

- обсяги реалізації та будівельно-монтажних робіт;
- обсяги прибутку – валового і чистого;
- рентабельність діяльності.

Сформульовані цілі плану маркетингу повинні відповідати наступним вимогам: вони повинні бути кількісно вираженими, проранжировані за рівнем їх значущості, вказані конкретні терміни виконання.

На четвертому етапі розробляється маркетингова стратегія, що встановлює засоби досягнення цілей і обґрунтовує прийняття рішень щодо ринку, замовників та виробничої програми будівельного підприємства.

Серед напрямів маркетингової стратегії можна назвати оптимізацію мети, термінів спорудження об'єктів і виконання, роботи з замовниками і субпідрядними підприємствами.

На п'ятому етапі складається виробнича програма будівельного підприємства з урахуванням обраної маркетингової стратегії.

У робочій програмі вирішують такі питання:

- а) що буде побудовано, які виконано роботи?
- б) коли буде виконано ці роботи та здані замовнику будівельні об'єкти?
- в) хто виконувати ці роботи, які субпідрядники і проектні організації буде залучено?
- г) скільки коштів ватимуть ці роботи та об'єкти?

На шостому етапі розробляється бюджет. Розробка докладного плану роботи дозволили скласти план прибутків і збитків, який допоможе визначити, як відбивається реалізація плану маркетингу на діяльності будівельного підприємства. Знаючи, який бюджет має підприємство, можна вирішувати питання щодо необхідності реалізації тих чи інших заходів.

На сьомому етапі розробляють заходи щодо планування якості будівельно-монтажних робіт.

На восьмому етапі здійснюється контроль над реалізацією плану маркетингу. Контроль – це оцінка результатів реалізації маркетингового плану і прийняття необхідних заходів для виправлення небажаних наслідків. Особливу увагу на цьому етапі приділяють аналізу обсягу виконаних робіт та його прибутковості.

Рішення щодо укладання договору про купівлю будівельного об'єкту має специфіку на ринках B2B та B2C. Таке рішення на ринку B2C визначається, як вже було вказано, рівнем особистих стосунків керівників підприємств, попереднім досвідом спільної роботи, рекомендаціями спільних знайомих, матеріальною зацікавленістю осіб, уповноважених приймати рішення.

Рішення на ринку B2B має більш ринкову природу і визначається наступними чинниками.

1. Джерело інформації. При пошуку інформації покупці орієнтуються на три вида джерел інформації:

- джерела інформації, в яких домінує виробник – це комплекс маркетингових комунікацій будівельного підприємства. Така інформація з одного боку безкоштовна, легкодосяжна, з іншого – необ'єктивна, оскільки підкреслює позитивні і приховує негативні властивості товару;

- персональні джерела інформації, в яких домінує споживач – це інформація від друзів, сусідів, лідерів громадської думки. Ступінь достовірності такої інформації залежить від морально-етичних та інтелектуальних характеристик джерела інформації;

- нейтральні джерела інформації – це інформація із незалежних джерел: Інтернет, ЗМІ, офіційні звіти, звіти спеціалізованих агентств, результати лабораторних випробувань, фахова література, статистичні збірники. Перевага подібних джерел – об’єктивність, обґрунтованість, достовірність, компетентність..

2. Характеристики покупця в частині пошуку інформації. Можливі наступні типи споживачів:

- споживачі, що мають досвід, знання і розуміють свої уподобання відносно будівельних об’єктів. Процес вибору «автоматичний» і йому передують нетривалі інформаційні пошуки або без нього;

- споживач, який знає специфіку ринку нерухомості, але не знає дане будівельне підприємство. При цьому відомі будівельні підприємства не забезпечують задоволеності, а критерії вибору вже сформовані і це дозволяє обмежити обсяг пошуку;

- споживач має справу з новими будівельними підприємствами і не знає специфіки ринку нерухомості, тобто ризик купівлі є високим. Критерії вибору є нечіткими або відсутні, так що для їх уточнення потрібен активний пошук інформації.

3. Характеристики покупця в частині раціональності прийняття рішення. Раціональна поведінка не виключає поведінки імпульсної навіть на ринку нерухомості. Оцінювання варіантів відбувається на основі наступних показників: техніко-експлуатаційні характеристики об’єкту; рівень емоційного задоволення від купівлі; рівень популярності об’єкту. При цьому можна виділити компенсаційні і некомпенсаційні моделі процесу прийняття купівельних рішень (Табл. 1).

Таблиця 1. Сутність моделей прийняття рішень покупцями на ринку нерухомості*

Вид моделі	Підвид моделі
Компенсаційні моделі — передбачають, що негативна оцінка однієї характеристики товару компенсується позитивною оцінкою іншої характеристики	модель Фішбейна — споживач оцінює товар як суму оцінок його характеристик: висока оцінка одного параметра може компенсувати низьку оцінку іншого;
	модель поведінкових намірів — споживач при купівлі керується не характеристиками товару, а сильним внутрішнім бажанням, психологічною установкою стати власником товару (колекціонери).
Некомпенсаційні моделі — передбачають відсутність компенсації. Перевага при купівлі віддається товару, який має найкращу оцінку за найважливішою для споживача характеристикою товару	диз’юнктивна модель передбачає, що споживач при покупці акцентує увагу на домінуючій характеристиці товару і оцінює лише ті варіанти, що є найкращими по цим домінуючим атрибутам
	кон’юнктивна модель — передбачає, що споживач при покупці акцентує увагу на наборі характеристик товару, які повинні відповідати мінімально допустимому рівню за принципом «не гірше, ніж». Потрібний певний рівень задоволення від кожної характеристики товару, інакше товар не купується
	лексикографічна модель — передбачає, що споживач оцінює характеристики товару відповідно до ранжованих пріоритетів і обирає той товар, який найкраще відповідає характеристикам найвищого пріоритету. Споживач ранжує атрибути в порядку їх важливості, потім оцінює альтернативи вибору згідно з найважливішим атрибутом і відбирає товар з найвищою оцінкою
	модель домінування — передбачає, що споживач оцінює товар відповідно до числа його характеристик, які є задовільними в порівнянні з іншими товарами. На відміну від лексикографічної моделі, тут немає ранжування параметрів, всі параметри вважаються важливими і незадовільна оцінка хоча б одного параметра може вплинути на рішення про покупку.

* Розроблено авторами

У межах маркетингової стратегії класично розглядаються три основні різновиди можливостей росту потенціалу будівельного підприємства:

1) глибоке проникнення на ринок, коли місткість ринку даної будівельної продукції велика, а виробничі можливості будівельного підприємства майже не обмежені;

2) розширення границь ринку завдяки впровадженню нині існуючого товару на нові ринки, для чого від будівельного підприємства потрібні значні маркетингові зусилля й готовність вступити у сильну конкурентну боротьбу;

3) удосконалення товару, що виражається в спробах будівельного підприємства збільшити збут за рахунок створення нових або вдосконалених товарів для нині існуючих ринків.

Вирішення проблем промислового та житлового будівництва стане реальним за умови наявності нормативно-правової бази, яка стимулюватиме роботу всіх сфер і галузей будівельного комплексу, а також запровадження принципово нового інвестиційного механізму (іпотеки), що забезпечуватиме надходження до цієї сфери економіки коштів з різноманітних джерел фінансування: державних, приватних, комерційних, іноземних. Від будівельних підприємств розвиток ринкових процесів вимагає застосування маркетингової концепції в системі управління будівельною організацією, де діяльність здійснюється в умовах "жорсткої конкуренції". У тих будівельних підприємств, які зможуть створити ефективну систему маркетингу, можливості перевершити конкурентів значною мірою будуть підвищуватися. Від профілю будівельної організації та від стратегічних цілей її розвитку залежить вибір конкретного напрямку маркетингової концепції. Проведення наступних досліджень передбачає визначення ролі та значення маркетингу в підвищенні ефективності використання житлової нерухомості в Україні.

Таким чином, алгоритм розроблення плану маркетингу повинен враховувати специфіку функціонування будівельних підприємств та містити наступні етапи: аналіз ринкової ситуації, аналіз пропозицій підприємства, встановлення цілей маркетингу, визначення стратегії маркетингу, розробка робочої програми, планування бюджету, прибутків і збитків; планування якості будівельної продукції, контроль реалізації плану маркетингу. У цілому стратегічні дослідження в будівництві можна звести до трьох напрямків: дослідження ринку будівельної продукції і послуг; дослідження споживачів та конкурентів. При виборі сегмента ринку будівельної організації необхідно керуватися такими критеріями: оцінка кількості параметрів сегмента ринку, відповідного профілю будівельної організації і її конкурентними перевагами; оцінка доступності сегмента для будівельної організації; оцінка реальності вибраного сегмента для даної будівельної організації; оцінка прибутковості ринкового сегмента; оцінка ступеня відповідності сегменту ринку основних конкурентів. Факторами, що визначають позицію будівельної продукції на ринку, являються ціна, якість, імідж споруди і підприємства, естетичність.

Література

1. Конкурентоспроможність підприємства: оцінка рівня та напрями підвищення: монографія / за ред. О. Г. Янкового. Одеса: Атлант. 2013. 470 с.

2. Окландер Т. О. Модернізація маркетингової діяльності промислових підприємств: монографія. Донецьк: Ноулідж, 2013. 292 с.

1.8. ADJUSTMENT COEFFICIENTS METHODOICAL ERROR AT ECONOMIC MEASUREMENTS IMPLEMENTATION WITH THE USE OF COMPARATIVE SALES APPROACH

1.8. МЕТОДИЧНА ПОХИБКА ВИЗНАЧЕННЯ КОЕФІЦІЄНТІВ КОРИГУВАННЯ ПРИ ВИКОНАННІ ЕКОНОМІЧНИХ ВИМІРЮВАНЬ З ЗАСТОСУВАННЯМ ПОРІВНЯЛЬНОГО ПІДХОДУ

Постановка проблеми. При застосуванні порівняльного методичного підходу у галузі економічних вимірювань вартості, які здійснюються методами незалежної експертної оцінки, широко використовується розрахункова методика визначення розміру поправок при коригуванні. Вона ґрунтується на визначенні відмінностей за окремими ціноформуючими факторами між об'єктом оцінки і об'єктами порівняння та наступному врахуванні впливу цих відмінностей на показники вартості. З цією метою характеристики порівнюваних об'єктів, які вважаються суттєво впливаючими ціноформуючими факторами, оцифровуються і у процедурі коригування розраховується їх відношення. Коефіцієнт коригування надалі визначається розрахунковим чином, як вказане вище відношення, піднесене до певної степені, яка називається коефіцієнтом гальмування ціни.

Численними попередніми дослідженнями ринку встановлено, що для певних класів об'єктів існують типові загальні закономірності залежностей вартості одиничного показника порівнюваних характеристик співставлюваних об'єктів. Характер цих залежностей є не функціональним, а статистичним – оскільки завжди існує певний розкид вартості одиничного показника в межах поля допуску, зумовленого наявністю невизначеності визначення вартості та впливом неврахованих факторів. Подібний характер залежності притаманний, зокрема, об'єктам, що відносяться до класу машин і обладнання. На ринках житлової, промислової, земельної нерухомості аналогічними кореляційними залежностями описується залежність вартості одиничного показника від загальної площі (масштабу, економічної величини) співставлюваних об'єктів. Подібний характер носять також залежності одиничного показника від відстані до адміністративних центрів (поправка на місцезосташування), розміру населеного пункту (поправка на його розмір/статус), тощо.

Актуальність проблеми коректного розрахункового визначення поправок при коригуванні полягає в тому, що від коректності розрахунку цих поправок безпосередньо залежить точність результату оцінки. Для різних сегментів ринку і різних ціноформуючих факторів кількісні характеристики таких статистичних залежностей суттєво відрізняються. Математичні характеристики опису цих залежностей залежать також від місцевих умов – зокрема, співвідношення попиту / пропозиції на локальних ринках. Ці характеристики, природно, не є стабільними в часі і змінюються відповідно до зміни ринкових умов. Це очевидним чином вимагає виконання попереднього дослідження ринку і виявлення достовірних характеристик закономірностей впливу окремих ціноформуючих факторів на показники вартості об'єктів певного класу безпосередньо на дату оцінки. Саме на підставі виявлених характеристик математичних моделей досліджуваних залежностей мають визначатися розміри поправок для коригування за певними ціноформуючими факторами.

Натомість до цього часу коригування найчастіше виконується на підставі рекомендованих у фаховій літературі фіксованих характеристик подібних статистичних залежностей, без перевірки їх адекватності дійсним характеристикам локальних ринків на конкретну дату виконання економічних вимірювань. Ще більш неприйнятною видається ситуація, коли характеристики застосованих при коригуванні математичних моделей визначаються оцінювачем нібито «експертним шляхом», тобто – інтуїтивно, фактично у довільний спосіб, і не обґрунтовуються жодними об'єктивними доказами. Ми переконані, що така практика є невичерпним джерелом виникнення методичних похибок, які збільшують ступінь невизначеності результатів оціночних робіт і відповідно зменшують їх достовірність. Тому негайного вирішення вимагає задача дослідження на дату оцінки взаємозв'язку між

визначеними характеристиками локальних ринків та розміром поправок за окремими ціноформуючими факторами, застосованими при виконанні оціночної процедури коригування, на дату оцінки і на локальному ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Метод розрахунку поправок на основі кореляційно-регресійних моделей застосовується при оцінці масиву об'єктів, що різняться за значеннями окремих параметрів. Кожен з цих об'єктів розглядається як представник певного сімейства машин одного класу, для якого існує визначена закономірність зв'язку між ціною та основними технічними і функціональними параметрами. Зв'язок між ціною і параметрами описується математичною моделлю, яка використовується для оцінки об'єктів, що відносяться до множини об'єктів цього класу.⁴⁷ Методика розрахунку поправок з врахуванням коефіцієнта гальмування ціни найчастіше ґрунтується на припущенні про наявність експоненціальної залежності між вартістю та окремими ціноформуючими факторами. Початково ця методика коригування стала широко відомою у галузі оцінки об'єктів класу машин і механізмів, виробів галузі машинобудування, як коефіцієнт Чілтона (С. Н. Chilton), який опублікував статистичні дані по більш ніж 35 підприємствах. Узагальнення цих даних показало, що їх усереднене значення найчастіше є наближеним до 0,6.⁴⁸ Ця залежність і нині широко використовується у оцінці об'єктів класу машин і обладнання для внесення коригувань за ціноформуючими факторами потужності, продуктивності, ефективності.⁴⁹

Зазначається, що чисельні значення коефіцієнта Чілтона можуть коливатися у досить широких межах, і класичне значення 0,6 може недостатньо точно відтворювати залежність між показниками вартості та ціноформуючими факторами. Тому користування табличними значеннями слід розглядати як спрощену технологію визначення поправок, оскільки у кожному випадку на ціноутворення фактично мають вплив декілька чинників, які до того ж іноді не є незалежними. Їх реальний вплив може бути врахований дослідженнями у кожній конкретній оціночній ситуації, але глибина дослідження обмежується в першу чергу економічною доцільністю такої деталізації.⁵⁰

Практикуючі оцінювачі широко використовують формули розрахунку поправок з коефіцієнтом гальмування ціни через їх простоту і наявність надійного методичного підґрунтя. Проте слід мати на увазі, що насправді залежність між цінами і технічними параметрами може носити складніший характер. Коефіцієнт гальмування ціни характеризує залежність ціни об'єкта від певного ціноформуючого фактора. Чим більшим є значення коефіцієнта гальмування, тим більшою є крутизна характеристики залежності ціни від досліджуваного параметра. У окремому частковому випадку, при значенні коефіцієнта гальмування, що дорівнює одиниці, отримуємо пропорційний зв'язок. На основі обробки масивів статистичного матеріалу і статистичних досліджень фахівці в області ціноутворення розробили для низки виробів машинобудування так звані таблиці гальмування ціни. Але такі таблиці не можуть врахувати усе розмаїття номенклатури продукції, що виробляється у світі – а крім цього, вони з часом застарівають і втрачають адекватність існуючій на дату оцінки ринковій ситуації. У цих випадках оцінювачі можуть застосовувати більш складні математичні залежності, які знаходять відображення в математичних моделях регресії. Використовуючи ці моделі і підставляючи в них значення ціноформуючих параметрів

⁴⁷ VEJG, N. V. (2009): Ocenka mashyn y oborudovanyja: Uchebnoe posobyе. [Appraising Machinery and Equipment. Tutorial]. Saint-Petersburg: Izd-vo SPbGUEF. 124 pp., p. 41. (in Russian).

⁴⁸ CHILTON, C. H. (Ed.) (1960): Cost Engineering In The Process Industries. New York: McGraw-Hill Book Co. 475 pp.

⁴⁹ ALICO, J. (Ed.) (1988): Appraising Machinery and Equipment. New York : McGraw-Hill Book Co. 209 pp.

⁵⁰ GOHBERG, I. I., SHCHERBAN', S. I. (2007): Ocinka ustanovok, mashyn ta obladnannja: pytannja i vidpovidi, praktykum ocinky. [Valuation of facilities, machines and equipment : questions and answers, practical work on valuation]. L'viv: ZUKC. 184 pp., p. 32. (in Ukrainian).

конкретного об'єкта оцінки, можна розрахувати розмір поправок, що відповідають реальним умовам.⁵¹

У монографії⁵² описано закономірність зниження вартості одиничного показника площі зі зростанням загальної площі об'єктів на прикладі міської житлової нерухомості. Авторами встановлено, що гальмування ціни одиничного показника пропозицій продажу в залежності від масштабу спостерігалось для вторинного ринку житлової нерухомості старої забудови, при площі квартир від 20 до 70 кв. м. Факт наявності гальмування ціни підтверджено на діаграмі Мал. 75 і Табл. 4.42, у якій індекс фактора масштабу лежить у межах від 0,945 до 1,12. Статистичний взаємозв'язок вартості одиничного показника квартир з їх загальною площею апроксимовано поліноміальною функцією 3 степені з високим коефіцієнтом детермінації $R^2 = 0,97$.

Е. Е. Яскевич розглядає три види функцій регресії, якими апроксимується залежність вартості одиничного показника площі від загальної площі об'єктів класу адміністративно-офісних та виробничих приміщень – лінійну, логарифмічну та степеневу. Автор приходять до висновку, що у цілому більшість графіків показують доцільність апроксимації досліджуваної залежності експоненціальними функціями, а отримані коефіцієнти кореляції підтверджують, що для обчислення поправок на масштаб приміщень найдоцільніше використовувати логарифмічні і степеневі залежності.⁵³

Джей Б. Абрамс (Jay B. Abrams) констатує, що регресійний аналіз є статистичною технікою, яка ґрунтується на виявленні характеристик математичної моделі між варіативними незалежними змінними, і варіативною залежною змінною. Одною із найбільш поширених галузей застосування регресійного аналізу у оцінці бізнесу є, зокрема, вимірювання характеристик взаємозв'язку між показниками ринкової вартості, як варіативної залежної змінної, та можливими незалежними змінними, які розглядаються як ціноформуючі фактори.⁵⁴ У джерелах фахової літератури США наводиться наступний приклад. Коли покупець купує земельну ділянку площею 40 акрів, він зазвичай сплачує нижчу ціну за акр, ніж це робить покупець, який купує земельну ділянку площею 20 акрів, за рівних інших умов. Формулюючи цю закономірність у термінології незалежної оцінки, коригування на масштаб об'єкта є вираженням базового принципу граничної корисності (marginal utility), визначеної в роботі⁵⁵ і сформульованої наступним чином: "додавання до повної корисності товару ще одної одиниці <його виміру> збільшує його споживчу цінність. Загалом, чим більшою є кількість одиниць <його виміру>, тим меншим є показник граничної корисності; тобто, збільшення <розміру> пропозиції виробу або продукту знижує значення вартості його одиничного показника". У професійній літературі обговорюється теорія граничної корисності як пояснення механізму формування рівня ринкового попиту. Нею визначається граничне значення відхилення вартості одиничного показника, присвоєне кожному додатковому квадратному футу земельної ділянки, яке встановлюється за допомогою поправки на масштаб.⁵⁶ За базовим принципом вкладу, або граничної продуктивності (marginal productivity), у роботі Дж. Фрідмана і Н. Ордвєя вклад визначений

⁵¹ ASAUL, A. N., STARYNSKYJ, V. N., BEZDUDNAJA, A. G., STAROVOJTOV, M. K. (2011): Ocenka sobstvennosti. Ocenka mashyn, oborudovanyja y transportnyh sredstv: uchebnyk. [Property evaluation. Evaluation of machines, equipment and vehicles. Tutorial]. Saint-Petersburg: ANO «YPEV»,. 287 pp., p. 120. (in Russian).

⁵² VORONIN, V. O. LJANCE, E. V., MAMCHYN M. M. (2014): Analitika rynku neruhomosti: metodologija ta pryncypu suchasnoi' ocinky: Monografija. [Real estate market analytic: methodology and principles of modern valuation: Monography]. L'viv: «Magnolija 2006». 304 pp., p. 246. (in Ukrainian).

⁵³ JASKEVYCH, E. E. (2003): Osobennosti prymenenyja sravnytel'nogo podhoda k ocenke nedvyzhymosti: korrektyrovka na masshtab. [Features of the Comparative Sales approach application in real estate valuation: scale adjustment]. [online]. [Cited 10. 11. 2019.] Available online: <http://www.appraiser.ru/default.aspx?SectionId=41&Id=1582&mode=doc/>. (in Russian).

⁵⁴ ABRAMS, Jay B. (2010). Quantitative Business Valuation: A Mathematical Approach for Today's Professionals. Second Edition. John Wiley & Sons, Inc., 672 pp.

⁵⁵ AMERICAN Institute of Real Estate Appraisers. (1989): Dictionary of real estate appraisal. 2n Ed., Chicago, AIREA.

⁵⁶ AMERICAN Institute of Real Estate Appraisers. (1990): Property appraisal and assessment administration, Chicago, International Association of Assessing Officers (IAAO), pp. 41-43.

як сума приросту вартості об'єкта оцінки, що виник внаслідок привнесення додаткового фактора – але не фактичні витрати на цей фактор⁵⁷. Деякі фактори збільшують вартість нерухомості на більшу величину, ніж пов'язані з ними витрати. Інші фактори можуть бути такими, що їх привнесення зменшує загальну вартість об'єкта оцінки. Збільшення загальної площі об'єкта земельної, промислової або житлової нерухомості, виходячи з цього, можна розглядати як привнесення додаткового фактора, який певним чином впливає на вартість його одиничного показника – переважно знижуючи її.

Проблема визначення розміру коригування на масштаб завжди була актуальною, і через її невирішеність іноді доводилося відмовитися від застосування порівняльного підходу – лише з тої причини, що не існувало методики для систематичного і послідовного розрахунку цінової різниці, спричиненої різницею площ пропозицій продажу земельних ділянок. Дж. Ділмор (Gene Dilmore) стверджує, що при розгляді численних оціночних робіт він часто стикався з поправками "плюс 10% на масштаб", або "мінус 5% на масштаб" – які, очевидно, відображували цілком довільні коригування, що не змогли б витримати перевірки на систематичну послідовність. Обговорення з іншими оцінювачами показало, що це є загальною болючою проблемою; оцінювачі були інколи вимушені неохоче застосовувати довільні розміри коригування. У багатьох випадках вони навіть взагалі відмовлялися від застосування поправки на масштаб – знаючи при цьому, що вона була би корисною – якби лише їм було відомо, якою є закономірність виникнення <цінової> різниці.⁵⁸

Резюме поданого вище огляду публікацій по досліджуваній проблемі можна сформулювати наступним чином. Ані джерела фахової літератури, ані нормативна база оцінки не визначають єдиного підходу до вирішення питання визначення розміру поправок при коригуванні з застосуванням коефіцієнтів гальмування. Описані варіанти обґрунтування розміру поправок базуються на дослідженні закономірностей залежності вартості одиничного показника від ціноформуєчого фактора, при цьому пропонуються різні типи функцій апроксимації цих залежностей. Відсутність загально визнаного і достатньо обґрунтованого підходу до вирішення питання визначення розміру поправок зумовлює нагальну необхідність розробки математично формалізованої методики їх визначення.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Дотепер відсутнє математично доказове теоретичне обґрунтування та аналітичний опис похибок коефіцієнтів коригування, що визначаються чисельними значеннями поправок на підставі результатів аналізу даних дослідження ринку і вносяться при коригуванні в межах застосування порівняльного підходу з використанням коефіцієнта гальмування. Не описано засади, методику та алгоритм виконання оціночних процедур отримання розрахункових оцінок точності визначення таких поправок на основі нелінійного кореляційно-регресійного аналізу. Не виконана апробація такої методики. Загалом, більш глибокого опрацювання вимагає проблема кількісного встановлення ступеня невизначеності результатів економічних вимірювань, і зокрема – питання впливу точності значень коефіцієнтів коригування, що визначаються розрахунковим чином на підставі статистичного аналізу даних дослідження локального ринку подібної нерухомості на дату виконання оцінки.

Мета статті. Метою роботи є дослідження взаємозв'язку коефіцієнта гальмування для розрахункового визначення коефіцієнтів коригування при застосуванні порівняльного підходу з ступенем невизначеності результату оцінки вартості активів. У статті розглядається теоретичне обґрунтування і математичні засади запропонованої методики об'єктивного розрахункового визначення похибок коефіцієнтів коригування за досліджуваним ціноформуєчим фактором, отриманих на основі виконання нелінійного

⁵⁷ . FRIEDMAN, Jack P., ORDWAY, Nicholas. (1995) : Analiz i otsenka prinosyaschey dokhod nedvizhimosti, per. s angl. V. Lavrenteva, L. Poznanskaya, O. Tihonova. [Income Property. Appraisal and analysis. Trans. from Eng.]. Moscow, Delo Ltd, 480 pp. (in Russian).

⁵⁸ DILMORE, G. (1994). Size adjustments: getting with the program. Real Estate Division. [online]. [Cited 05.01.2020] Available online: https://professional.sauder.ubc.ca/re_creditprogram/course_resources/courses/content/330/qp_dilmoresizeadj.doc&sa=U&ved=2ahUKewIqYCIqO_mAhWDw4sKHf5sAz4QFjABegQIABAB&usg=AOvVaw0Npbd5_jyzCd3osLP98WG_p.7

кореляційно-регресійного аналізу даних дослідження ринку. В межах вирішення цієї задачі на конкретному прикладі розглянуто результати дослідження статистичного зв'язку вартості одиничного показника об'єкта оцінки з його загальною площею і впливу характеристик кривої регресії на ступінь невизначеності результату оцінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Попередніми дослідженнями⁵⁹ було встановлено, що значення поправочного коефіцієнта K_S при коригуванні в межах застосування порівняльного підходу з використанням коефіцієнта гальмування мають визначатися характеристиками емпірично отриманої моделі залежності вартості одиничного показника від певного ціноформуєчого фактора. Зокрема, значення поправочного коефіцієнта K_S при коригуванні на масштаб можуть бути розраховані по формулі

$$K_S = \frac{v_{oo}}{v_{on}}, \quad (1)$$

де v_{oo} , v_{on} – модельна вартість одиничного показника, відповідно, об'єкта оцінки та об'єкта порівняння.

При застосуванні кривої регресії у вигляді степеневої функції виду

$$v = a S^b, \quad (2)$$

рівняння (1) приймає вигляд

$$K_S = \left(\frac{S_{oo}}{S_{on}} \right)^b, \quad (3)$$

де S_{oo} , S_{on} – площа, відповідно, об'єкта оцінки та об'єкта порівняння⁶⁰.

Коефіцієнт коригування на масштаб K_S можна визначити або безпосередньо за відношенням модельних вартостей обраних об'єктів порівняння та об'єкта оцінки, згідно з формулою (1), або за відношенням їх площ і визначеним коефіцієнтом гальмування K_2 , згідно з формулою (3). Обидва отримані вище аналітичні вирази забезпечують тотожний результат розрахунку.

Безсумнівний інтерес становить порівняння результатів оціночних робіт, отриманих із застосуванням пропонованої методики та певних значень коефіцієнта гальмування K_2 , поданих у джерелах фахової літератури.

Так, С. Й. Максимовим пропонується у випадку, коли загальна площа об'єкта оцінки більша за загальну площу об'єкта-аналога, тобто при співвідношенні $S_{oo} > S_{on}$, користуватися формулою⁶¹

$$K_S = \left(\frac{S_{on}}{S_{oo}} \right)^{\frac{0,1 S_{oo}}{(S_{on} + S_{oo})}}, \quad (4)$$

а при співвідношенні $S_{oo} < S_{on}$, відповідно, формулою

$$K_S = \left(\frac{S_{on}}{S_{oo}} \right)^{\frac{0,1 S_{on}}{(S_{on} + S_{oo})}}, \quad (5)$$

де S_{oo} , S_{on} – площа, відповідно, об'єкта оцінки та об'єкта порівняння; 0,1 – рекомендований емпіричний коефіцієнт гальмування ціни.

⁵⁹ POZDNJAKOV, Ju. V., LAPISHKO, M. L. (2019): Koryguvannja na masshtab ob'jekta ocinky z zastosuvannjam nelinejnogo koreljacijno-regresijnogo analizu danyh doslidzhennja rynku [Valuation object size adjustment with the use of market data research nonlinear cross-correlation regressive analysis]. Economics studies. #4 (26). pp. 141-148. (in Ukrainian).

⁶⁰ Там само.

⁶¹ POZDNYAKOV, Ju. V., LAPISHKO, M. L. (2019): The use of informative-metrological paradigm in independent expert valuation theory. – Information and Innovation Technologies in Economics and Administration. Katowice School of Technology, Monograph 27. Ed.: Olena Chukurna, Magdalena Gawron-Łapuszek. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach, 267 p., pp. 80-88.

Там же зазначається, що представлена залежність носить виключно емпіричний характер, оскільки була отримана шляхом узагальнення результатів статистичних досліджень ринку купівлі-продажу нерухомого майна в Україні. Вищезазначені поправки на масштаб вперше були запропоновані фахівцями ПП «Академія Оцінки і Права» ще у 2008 році для оцінки заставного майна. В той же час, більшість оцінювачів у своїй практичній діяльності користується спрощеним виразом для визначення абсолютної величини розрахункового коефіцієнта коригування на масштаб

$$K_S = \left(\frac{S_{on}}{S_{oo}} \right)^{0,1}, \quad (6)$$

що також нерідко відображає величину необхідного коригування.⁶²

Проаналізуємо ступінь впливу похибки коефіцієнта коригування на масштаб на результат оціночних робіт.

Припустимо, що у випадку застосування порівняльного підходу кількість об'єктів порівняння $i = 1 \dots N$, кількість ціноформуєчих факторів i , відповідно, коригуючих коефіцієнтів для кожного об'єкта порівняння $j = 1 \dots n$. Для такого найбільш загального випадку результат оціночних робіт – вартість об'єкта оцінки V_{oo} – визначатиметься виразом

$$V_{oo} = \overline{v_{ck}} \times S_{oo} \quad (7)$$

де $\overline{v_{ck}}$ – усереднене значення ряду скоригованих вартостей одиничного показника N об'єктів порівняння. Останнє у випадку застосування в якості усереднюючого значення середньоарифметичного показника дорівнює

$$\overline{v_{ck}} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N v_{ick}, \quad (8)$$

при цьому кожен i -й член ряду скоригованих вартостей одиничного показника об'єктів порівняння визначається як

$$v_{ick} = v_i \prod_{j=1}^n K_{ij}, \quad (9)$$

де v_i – початкова вартість одиничного показника пропозицій продажу i -го об'єкта порівняння,

K_{ij} – j -й коригуючий коефіцієнт i -го члена ряду вартостей одиничного показника об'єктів порівняння. Масив коригуючих коефіцієнтів у загальному випадку використання порівняльного підходу визначається матрицею з i стовпців та j рядків, яка містить чисельні значення поправок, визначених експертним або розрахунковим чином. Оскільки нас цікавить саме коригуючий коефіцієнт K_S коригування на масштаб, виділимо його окремо з ряду j коригуючих коефіцієнтів i -го члена ряду вартостей одиничного показника об'єктів порівняння:

$$v_{ick} = v_i K_S \prod_{j=1}^{(n-1)} K_{ij}, \quad (10)$$

де $(n - 1)$ – зменшена на одиницю залишкова кількість коригуючих коефіцієнтів i -го члена ряду скоригованих вартостей.

У випадку, коли використаний в межах виконання оціночної процедури коригування фактично прийнятий коефіцієнт $K_{Sф}$ коригування на масштаб відрізняється від його дійсного

⁶² МАКСИМОВ, S. J. (2019): Rekomendacii' stosovno mozhylyvyh variantiv koryguvannja na masshtab v ramkah porivnjal'nogo metodychnogo pidhodu. [Recommendations in relation to the possible variants of scale adjustment within the framework of Comparative Sales methodical approach]. Vseukrai'ns'ka asociacija fahivciv ocinky. [online]. [Cited 28. 11. 2019.] Available online: http://www.afo.com.ua/doc/FAQ_06.pdf. (in Ukrainian).

значення для даного конкретного сегмента ринку на дату оцінки, виникатиме його абсолютна методична похибка

$$\Delta K_S = K_{S\phi} - K_{S\delta}, \quad (11)$$

де $K_{S\delta}$ – дійсне значення коефіцієнта коригування на масштаб, встановлене шляхом емпіричного дослідження локального ринку подібної нерухомості на дату оцінки.

Може бути розрахована також і відносна методична похибка коефіцієнта коригування на масштаб, як

$$\delta K_S = \frac{\Delta K_S}{K_{S\delta}} \times 100\%, \quad (12)$$

або

$$\delta K_S = \frac{K_{S\phi} - K_{S\delta}}{K_{S\delta}} \times 100\%. \quad (13)$$

В такому разі вираз (10) приймає вигляд

$$v_{i\text{ск}} = v_i (K_S + \Delta K_S) \prod_{j=1}^{(n-1)} K_{ij}, \quad (14)$$

з відповідними змінами у значеннях відповідного члена ряду скоригованих вартостей одиничного показника об'єктів порівняння, усереднюючого значення середньоарифметичного показника та результату V_{oo} визначення вартості об'єкта оцінки, що визначені поданими вище формулами. Таким чином, неточність визначення чисельного значення коригуючого коефіцієнта коригування на масштаб тягне за собою низку похибок, що врешті впливає на результат виконання оціночних робіт, збільшуючи ступінь його невизначеності. Як бачимо з виразу (14), складова $(K_S + \Delta K_S)$ є множителем при значенні початкової вартості v_i одиничного показника пропозицій продажу i -го об'єкта порівняння, і у такий спосіб прямо пропорційно впливає на значення його скоригованої вартості $v_{i\text{ск}}$.

Ступінь цього впливу на кінцевий результат оціночних робіт найкраще розглянути на конкретному прикладі, оскільки для розглянутого вище загального випадку аналітичні вирази будуть аж надто громіздкими. Нижче розглянемо спрощений варіант, який використаємо нижче в якості демонстраційного прикладу – при використанні 6 об'єктів порівняння ($N = 6$) та коригування лише за одним ціноформуючим фактором ($n = 1$), оскільки розгляд впливу точності інших коригуючих коефіцієнтів виходить поза межі тематики статті. Нижче розглянуто реальний приклад з оціночної практики – оцінка земельної ділянки площею 500 сот. га у місті В., станом на грудень 2019 р. У результаті дослідження локального ринку земельних ділянок було встановлено, що статистична залежність вартості одиничного показника v від площі земельної ділянки S для локального ринку на дату оцінки описується кривою регресії, яка може апроксимована степеневою функцією, що має наступний вигляд:

$$v = 3\,831\,S^{-0,262}. \quad (15)$$

Це дає підставу визначити коефіцієнти коригування на масштаб K_S у відповідності до (3) при $K_z = -0,262$ та порівняти їх з визначеними на підставі рекомендацій $K_z = -0,1$ у роботі⁶³. Як бачимо, рекомендовані у джерелах фахової літератури значення коефіцієнта

⁶³ МАКСИМОВ, S. J. (2019): Rekomendacii' stosovno mozhyvlykh variantiv koryguvannja na masshtab v ramkah porivnjaln'ogo metodychnogo pidhodu. [Recommendations in relation to the possible variants of scale adjustment within the framework of Comparative Sales methodical approach]. Vseukrai'ns'ka asociacija fahivciv ocinky. [online]. [Cited 28. 11. 2019.] Available online: http://www.afo.com.ua/doc/FAQ_06.pdf. (in Ukrainian).

коригування на масштаб можуть значно відрізнятися від його дійсних значень, встановлених емпіричним шляхом дослідження локального ринку на дату оцінки. На наступній діаграмі подана графічна інтерпретація результатів дослідження похибок поправочного коефіцієнта K_s , за умови, що прийняте значення коефіцієнта гальмування $K_e = -0,1$, а дійсне значення $K_e = -0,262$.

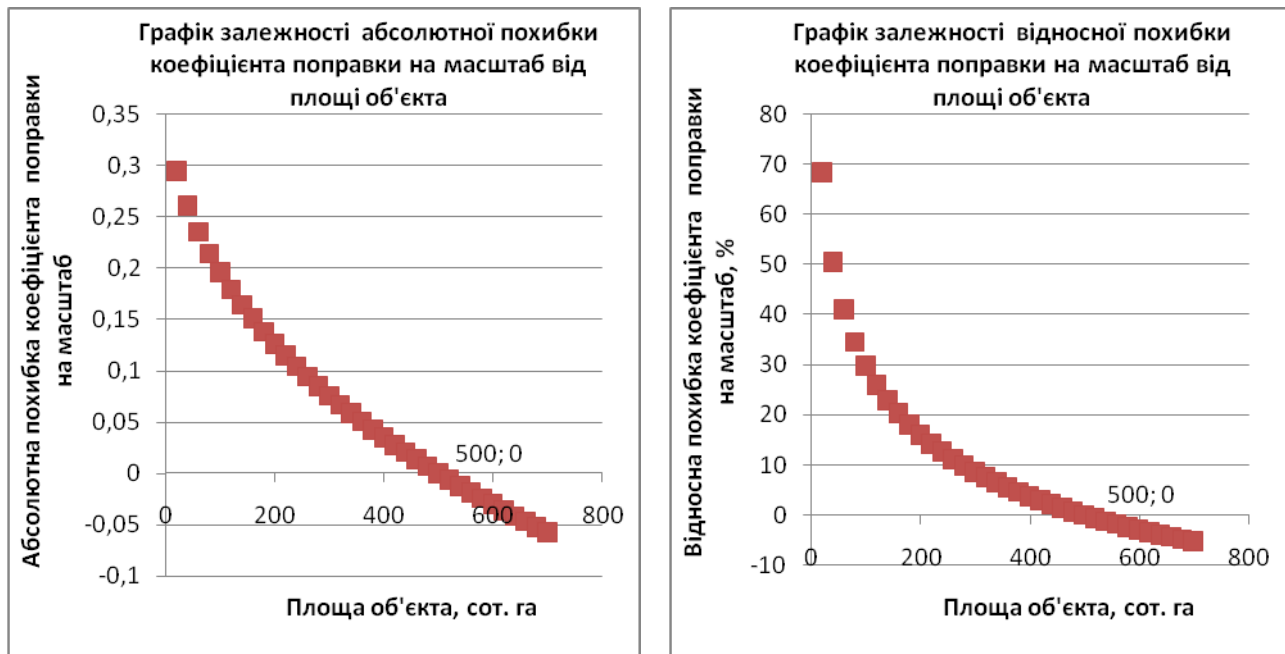

Рис. 1. Графіки залежностей абсолютної, згідно (11), (ліворуч) та відносної, згідно (12), (праворуч) від площі об'єкта.

Джерело: діаграми є власною авторською розробкою.

У Таблиці 1 показано процедуру коригування на масштаб при використанні 6 об'єктів порівняння, при цьому не розглядаються коригування за іншими ціноформуючими факторами.

Таблиця 1. Процедура коригування на масштаб для розглянутого прикладу

Показник	Коефіцієнт гальмування K_e	Об'єкт порівняння № 1	Об'єкт порівняння № 2	Об'єкт порівняння № 3	Об'єкт порівняння № 4	Об'єкт порівняння № 5	Об'єкт порівняння № 6
		28	18	31	19	9	29
Вартість пропозиції продажу, \$ без ПДВ		15 000	45 000	16 000	60 000	22 000	20 000
Загальна площа земельної ділянки, сотих га		16,00	45,00	15,00	55,00	20,00	18,00
Вартість пропозиції продажу, \$/сот. без ПДВ		937,5	1 000,0	1 066,7	1 090,9	1 100,0	1 111,1
Модельна вартість об'єкта порівняння, \$/сот. га, без ПДВ		1 852,84	1 413,11	1 884,43	1 340,73	1 747,62	1 796,53
Модельна вартість об'єкта оцінки, \$/сот. га, без ПДВ		751,95	751,95	751,95	751,95	751,95	751,95
Відношення площ S_{00}/S_{0n}		31,25	11,11	33,33	9,09	25,00	27,78
Коефіцієнт коригування на масштаб K_s	-0,262	0,41	0,53	0,40	0,56	0,43	0,42
Коефіцієнт коригування на масштаб K_s	-0,1	0,71	0,79	0,70	0,80	0,72	0,72
Абсолютна похибка ΔK_s		0,30	0,25	0,31	0,24	0,29	0,30
Відносна похибка δK_s , %		74,65	47,71	76,48	42,99	68,45	71,35
Відкоригована вартість пропозиції, \$/сот, без ПДВ	-0,262	\$380,47	\$532,12	\$425,63	\$611,83	\$473,30	\$465,06
Відкоригована вартість пропозиції, \$/сот, без ПДВ	-0,1	\$664,49	\$786,00	\$751,17	\$874,84	\$797,26	\$796,87

Умовно вважаючи, що коригування за усіма іншими ціноформуючими факторами будуть нульовими (тобто усі коефіцієнти коригування дорівнюватимуть одиниці), після

усереднення ряду скоригованих одиничних показників вартості одиничного показника об'єктів порівняння отримаємо результати, поданий у наступній Таблиці 2.

Таблиця 2. Значення похибок при коригуванні на масштаб для розглянутого прикладу

Показник	Прийняте значення при $K_c = 0,1$	Дійсне значення при $K_c = -0,262$	Абсолютна похибка, \$/сот, без ПДВ	Відносна похибка, %
Середнє значення відкоригованої вартості пропозиції, \$/сот, без ПДВ	778,44	481,40	297,04	61,70
Розрахункове значення вартості об'єкта оцінки, \$, без ПДВ	389 219,23	240 701,15	148 518,08	61,70

Як бачимо з Таблиці 2, застосування значення коефіцієнта гальмування $K_c = 0,1$, рекомендованого у фаховій літературі⁶⁴ і часто використовуваного у оціночній практиці, у розглянутому прикладі призводить до отримання значення коефіцієнта коригування на масштаб з відносною похибкою у 43-77% для окремих об'єктів порівняння, що не можна вважати прийнятним. Настільки високі відхилення прийнятих значень коефіцієнта коригування на масштаб K_c від дійсних (при $K_c = -0,262$) мали своїм наслідком спотворення кінцевого результату оціночних робіт. Похибка середнього значення відкоригованої вартості пропозиції внаслідок такого некритичного ставлення до вибору значення коефіцієнта гальмування K_c , як видно з наступної таблиці, склала 61,7%. Нема потреби доводити, що такий рівень невизначеності результату оцінки аж ніяк не можна вважати прийнятним.

Висновки. Виконане дослідження є математичним доказом недоцільності застосування значень коефіцієнта гальмування ціни K_c , рекомендованих у фаховій літературі, без перевірки їх відповідності наявним ринковим умовам. Як бачимо з розглянутого вище прикладу, рекомендовані значення коефіцієнта гальмування ціни K_c можуть у разі відрізнятись від дійсних. Дійсне значення визначається фактичними характеристиками локального ринку подібної нерухомості, які можуть бути достовірно встановлені шляхом виконання дослідження цього ринку на дату оцінки. Невідповідність прийнятого значення коефіцієнта гальмування ціни K_c дійсному значенню є джерелом виникнення методичної похибки, яка може цілковито спотворити результат оціночних робіт. Відтак методично коректний результат виконання процедури коригування на масштаб може бути забезпечений лише у випадку дослідження локальної ринкової ситуації на дату оцінки, з визначенням чисельних характеристик нелінійного рівняння, що апроксимує емпірично отриману криву регресії для статистичної залежності вартості одиничного показника об'єкта оцінки від параметра досліджуваного ціноформуєчого фактора площі об'єкта. Неадекватність коефіцієнта гальмування реаліям конкретної оціночної ситуації різко збільшує ступінь невизначеності результатів оцінки.

В роботі отримано аналітичні вирази (11), (12), що визначають чисельні значення абсолютної та відносної методичних похибок коефіцієнта коригування при застосуванні широко розповсюдженої методики його визначення через відношення параметрів порівнюваних об'єктів, піднесене до степені у вигляді коефіцієнта гальмування. Описані в роботі підходи можуть бути розповсюджені на усі випадки коригування за ціноформуєчими факторами, залежність вартості одиничного показника від яких може бути апроксимована степеневою функцією виду (2). Параметри цього рівняння мають визначатися виключно на підставі дослідження реальних умов локального ринку подібного майна на дату оцінки. Лише у такий спосіб можливо отримати достовірні показники аналітичного опису рівняння, що апроксимує криву регресії, яка віддзеркалює реальні характеристики статистичного

⁶⁴ МАКСИМОВ, S. J. (2019): Rekomendacii' stosovno mozhylyvyh variantiv koryguvannja na masshtab v ramkah porivnjaln'ogo metodychnogo pidhodu. [Recommendations in relation to the possible variants of scale adjustment within the framework of Comparative Sales methodical approach]. Vseukrai'ns'ka asociacija fahivciv ocinky. [online]. [Cited 28. 11. 2019.] Available online: http://www.afo.com.ua/doc/FAQ_06.pdf. (in Ukrainian).

зв'язку між досліджуваними параметрами. Виконаним дослідженням доказово підтверджено, що мінімум методичної похибки при коригуванні забезпечується при виконанні умови (3), при виборі значення коефіцієнта гальмування ціни K_2 рівним показникові степені апроксимуючої функції виду (2).

З виконаного дослідження випливають важливі практичні рекомендації, яких варто дотримуватися при застосуванні порівняльного підходу. Насамперед, виконання оціночної процедури коригування має здійснюватися на підставі об'єктивно встановлених кількісних даних дослідження умов локального ринку. Не слід базуватися на поданих у розмаїтих джерелах даних стосовно значень коефіцієнта гальмування, які були отримані іншими дослідниками для інших ринкових умов та у інший час. У кожній конкретній оціночній ситуації ці значення можуть бути цілком іншими, що є джерелом виникнення методичної похибки, яка спотворює результат оцінки та збільшує ступінь його невизначеності.

Процедура визначення характеристик нелінійної кривої регресії при дослідженні локальної ринкової ситуації на дату оцінки може видаватися дещо трудомісткою процедурою, непридатною для застосування у повсякденній оціночній практиці. Зрештою, це і не вимагається виконувати у кожній оціночній роботі – цілком достатньо одноразово дослідити характеристики ринку у місцевості діяльності оцінювача для певного класу нерухомості хоча би з періодичністю у 6-12 місяців. Ринок нерухомості є доволі інерційним, і за відсутності різких змін ринкової ситуації отриманими даними можна користуватися довший час. Але виконання дослідження може виявитися конче необхідним у спірних ситуаціях, пов'язаних із судовими суперечками щодо правильності та достовірності виконання оцінки. Для таких випадків вельми корисною є описана вище методика встановлення ступеня невизначеності результату оцінки через об'єктивні кількісні показники похибок. У роботі математично доведена доцільність використання результатів емпіричних досліджень ринкової ситуації на дату оцінки для визначення дійсного значення коефіцієнта гальмування ціни. Реалізована таким чином можливість визначення поправки розрахунковим чином, за математично формалізованим алгоритмом, дозволяє перейти від суб'єктивних суджень рецензентів до цілком об'єктивного розрахунку значень методичної похибки економічних вимірювань.

Можливим напрямком подальших розробок є дослідження можливостей застосування інших видів нелінійних функцій, якими може бути апроксимована крива регресії. Беручи до уваги, що для різних сегментів ринку від статистичної залежності між вартістю одиничного показника досліджуваного класу об'єктів та параметром обраного ціноформуючого фактора може бути різним, безсумнівний інтерес становить дослідження можливостей застосування поліноміальної та логарифмічної функцій. В межах застосування концепції інформаційно-метрологічного підходу⁶⁵ використання результатів дослідження статистичних характеристик досліджень ринку у оціночній практиці, таким чином, відкриває можливість зниження ступеня невизначеності результатів оціночних робіт і підвищення загального рівня їх методологічного забезпечення.

Література

1. VEJG, N. V. (2009): Ocenka mashyn y oborudovanyja: Uchebnoe posobyе. [Appraising Machinery and Equipment. Tutorial]. Saint-Petersburg: Izd-vo SPbGUEF. 124 pp., p. 41. (in Russian).
2. CHILTON, C. H. (Ed.) (1960): Cost Engineering In The Process Industries. New York: McGraw-Hill Book Co. 475 pp.
3. ALICO, J. (Ed.) (1988): Appraising Machinery and Equipment. New York: McGraw-Hill Book Co. 209 pp.

⁶⁵ POZDNYAKOV, Ju. V., LAPISHKO, M. L. (2019): The use of informative-metrological paradigm in independent expert valuation theory. – Information and Innovation Technologies in Economics and Administration. Katowice School of Technology, Monograph 27. Ed.: Olena Chukurna, Magdalena Gawron-Łapuszek. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach, 267 p., pp. 80-88.

4. GOHBERG, I. I., SHCHERBAN', S. I. (2007): Ocinka ustanovok, mashyn ta obladnannja: pytannja i vidpovidi, praktykum ocinky. [Valuation of facilities, machines and equipment: questions and answers, practical work on valuation]. L'viv: ZUKC. 184 pp., p. 32. (in Ukrainian).
5. ASAUL, A. N., STARYNSKYJ, V. N., BEZDUDNAJA, A. G., STAROVOJTOV, M. K. (2011): Ocenka sobstvennosti. Ocenka mashyn, oborudovanyja y transportnyh sredstv: uchebnyk. [Property evaluation. Evaluation of machines, equipment and vehicles. Tutorial]. Saint-Petersburg: ANO «YPEV», 287 pp., p. 120. (in Russian).
6. VORONIN, V. O., LJANCE, E. V., MAMCHYN, M. M. (2014): Analityka rynku neruhomosti: metodologija ta pryncypy suchasnoi' ocinky: Monografija. [Real estate market analytic: methodology and principles of modern valuation: Monography]. L'viv: «Magnolija 2006». 304 pp., p. 246. (in Ukrainian).
7. JASKEVYCH, E. E. (2003): Osobennosti prymenenija sravnytel'nogo podhoda k ocenke nedvyzhymosti: korrektyrovka na masshtab. [Features of the Comparative Sales approach application in real estate valuation: scale adjustment]. [online]. [Cited 10. 11. 2019.] Available online: <http://www.appraiser.ru/default.aspx?SectionId=41&Id=1582&mode=doc/>. (in Russian).
8. ABRAMS, Jay B. (2010). Quantitative Business Valuation: A Mathematical Approach for Today's Professionals. Second Edition. John Wiley & Sons, Inc., 672 pp.
9. AMERICAN Institute of Real Estate Appraisers. (1989): Dictionary of real estate appraisal. 2n Ed., Chicago, AIREA.
10. AMERICAN Institute of Real Estate Appraisers. (1990): Property appraisal and assessment administration, Chicago, International Association of Assessing Officers (IAAO), pp. 41-43.
11. FRIEDMAN, Jack P., ORDWAY, Nicholas. (1995): Analiz i otsenka prinosyaschey dokhod nedvizhimosti, per. s angl. V. Lavrenteva, L. Poznanskaya, O. Tihonova. [Income Property. Appraisal and analysis. Trans. from Eng.]. Moscow, Delo Ltd, 480 pp. (in Russian).
12. DILMORE, G. (1994). Size adjustments: getting with the program. Real Estate Division. [online]. [Cited 05. 01. 2020] Available online: https://professional.sauder.ubc.ca/re_creditprogram/course_resources/courses/content/330/qp_dilmo_resizeadj.doc&sa=U&ved=2ahUKEwiIqYC1qO_mAhWDw4sKHf5sAz4QFjABegQIABAB&usg=AOvVaw0Npbd5_jyzCd3osLP98WG_. P. 7.
13. POZDNJAKOV, Ju. V., LAPISHKO, M. L. (2019): Koryguvannja na masshtab ob'jekta ocinky z zastosuvannjam nelinejnogo koreljacijno-regresijnogo analizu danyh doslidzhennja rynku [Valuation object size adjustment with the use of market data research nonlinear cross-correlation regressive analysis]. Economics studies. #4 (26). Pp. 141-148. (in Ukrainian).
14. MAKSYMОВ, S. J. (2019): Rekomendacii' stosovno mozhyvyh variantiv koryguvannja na masshtab v ramach porivnjal'nogo metodychnogo pidhodu. [Recommendations in relation to the possible variants of scale adjustment within the framework of Comparative Sales methodical approach]. Vseukrai'ns'ka asociacija fahivciv ocinky. [online]. [Cited 28. 11. 2019.] Available online: http://www.afo.com.ua/doc/FAQ_06.pdf. (in Ukrainian).
15. POZDNYAKOV, Ju. V., LAPISHKO, M. L. (2019): The use of informative-metrological paradigm in independent expert valuation theory. – Information and Innovation Technologies in Economics and Administration. Katowice School of Technology, Monograph 27. Ed.: Olena Chukurna, Magdalena Gawron-Łapuszek. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach, 267 p., pp. 80-88.

1.9. COMMERCIALIZATION OF THE RESULTS OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL PROJECTS AS AN ELEMENT OF SUSTAINABLE FINANCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT

1.9. КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЇ РЕЗУЛЬТАТІВ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ПРОЕКТІВ ЯК ЕЛЕМЕНТ СТАЛОГО ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Вступ. В умовах формування глобальної інноваційної системи, посилення конкуренції у парадигмі «економіки знань» особливо важливого значення для підвищення конкурентоспроможності національних економік, їх сталого збалансованого зростання набуває державна системна політика, що стимулює інноваційну діяльність економічних агентів завдяки ефективному використанню внутрішніх і зовнішніх джерел розвитку. Стале економічне зростання в умовах якісних науково-технологічних зрушень, посилення міжнародної взаємодії в інноваційному середовищі, формування геополітичної й гео економічної стратегій розвитку країн-лідерів, які ґрунтуються на реалізації глобальних інноваційних переваг, досягаються у результаті постійної технологічної модернізації національних господарств з масштабним залученням "людського капіталу", зміцненням технологічних мікро- і макрозв'язків з інноваційно активними суб'єктами світової економіки. Водночас окремими країнами реалізуються достатньо ефективні імітаційні моделі інноваційно спрямованого розвитку, хоча багато країн через низку об'єктивних і суб'єктивних причин стали інноваційними аутсайдерами у контексті постіндустріальних критеріїв і параметрів⁶⁶.

Наявний науково-технологічний потенціал України у координатах сучасного стану і перспектив її соціально-економічного розвитку обумовлює необхідність кардинального оновлення підходів до формування і реалізації державної інноваційної політики, удосконалення національного менеджменту у напрямі стимулювання макроекономічної інноваційної політики та реальної мотивації українських підприємств до науково-технологічного оновлення, економічного та фінансового сталого розвитку.

Успішна комерціалізація досягнень науки та техніки як об'єктів права інтелектуальної власності для успішного економічного та фінансового сталого розвитку держави, можлива лише при прямій взаємодії наукових інституцій і ринку за безпосередньою участю держави. Визначальною особливістю передачі результатів наукових досліджень для їхнього освоєння є створення і розвиток комерційних форм взаємодії науки і виробництва за посередництва неприбуткових інституцій, в створенні яких безпосередню участь повинна приймати держава.

Важливою умовою успішного пошуку партнерів і інвесторів є наявність привабливості розробки, в першу чергу, для потенційних партнерів і інвесторів. Безпосередньо пошук покупців розробок може тривати місяцями, а часом і роками, і вимагає відповідного планування, обліку і аналізу результатів з доопрацюванням при цьому самої розробки (наприклад, створення пакету «нова речовина - технологія її використання»), корегуванням як бізнес-плану, так і стратегії просування на ринок в цілому.

Аналіз попередніх публікацій. Проблема інноваційного розвитку соціально-економічних систем присвячені дослідження вітчизняних і закордонних вчених – А. Сміт, Д. Рікардо, У. Петті, Ж. Б. Сей, Д. Мілль, Й. Шумпетер, які трактували нововведення як основну рушійну силу економічного розвитку. У роботах К. Акамацу, Д. Белла, О. Гоффлера, П. Девідсона, Г. Касселя, Н. Кондратьєва, Г. Менша, М. Портера, Д. Робертсона, У. Росту, Б. Твісса, А. Шпітгофа простежується ідея верховенства науково-технічних детермінант у моделях економічного розвитку суспільства. Методологічні питання формування і розвитку національної інноваційної системи, фінансово-економічного розвитку аналізуються у роботах таких дослідників як Л. Антонюк, О. Білорус, А. Гальчинський, В. Геєць, Б. Губський,

⁶⁶ Адаманова З. О. Інноваційний шлях розвитку України в умовах глобалізації // Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Випуск 190: В 4 т. Т. II. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2004. – С. 447-454. – 0,45 др.арк.

М. Делягін, Ю. Козак, А. Кредісов, Д. Лук'яненко, З. Луцишин, Ю. Макогон, С. Мочерний, В. Новицький, Є. Панченко, Ю. Пахомов, А. Поручник, В. Рокоча, Л. Руденко, А. Румянцев, В. Сіденко, С. Сіденко, С. Соколенко, Є. Савельєв, В. Савчук, В. Семиноженко, А. Філіпенко, Т. Циганкова, В. Чужиков, І. Школа, Геєць В. М., Семиноженко В. П., Краузе Г., Федулова Л. І., Михайлушкин А. І., Шимко П. Д., Верхюлст Г., Сервантес М., Лисенко В. С., Малицький Б. А., Соловійов В. П., Маслов В. П., Дагаєв А. та інших.

Однак досі існує об'єктивна необхідність в подальших дослідженнях інноваційних факторів економічного розвитку в умовах глобалізації, насамперед, у напрямках: розвитку методології аналізу сучасних інноваційних процесів; порівняльних характеристик макроекономічного впливу на інноваційний розвиток; селекції інноваційних стратегій в трансформаційні періоди розвитку; обґрунтування пріоритетності інноваційного компоненту сучасної економічної стратегії України, існує необхідність в узгоджених та сформульованих концептуальних засадах, дієвого та доступного механізму реалізації результатів науково-технічної діяльності. Це дасть змогу, з одного боку, поглибити наукові пошуки з виявлення економічних аспектів техноглобалізму, а з другого – оптимізувати державну інноваційну політику України та підвищити ефективність сталого фінансово-економічного розвитку. Саме цьому важливому питанню присвячена дана стаття, **мета її** – запропонувати в стислій, зрозумілій формі шляхи та механізми комерціалізації результатів науково-технічної діяльності та просування їх на внутрішні та зовнішні ринки.

Перший крок на тернистому шляху до ринку сталого розвитку розпочинається з формування та усвідомлення МЕТИ і з чітким усвідомленням **куди** йти, перш ніж вирішувати, **як** туди потрапити.

Для того, щоб скоротити витрати часу на постановку цілей (мети), а також зробити свої цілі зрозумілими соціуму, необхідно сформулювати її відповідності до певних вимог.

Мета повинна бути:

- конкретною;
- вимірюваною;
- досяжною;
- реалістичною;
- обмеженою в часі.

Якщо при постановці мети Ви будете дотримуватись приведених рекомендацій, то зможете оцінити їх доцільність та корисність. Не виключено, що первинна мета виявиться або заниженою, або завищеною, і Ви її в процесі скорегуєте. Можливо, у Вас з'явиться необхідність в додатковій інформації, яку Ви спробуєте одержати. Врешті-решт, Ви сформулюєте мету так, що вона стане більш чіткою, дозволивши зрозуміло відповісти на питання «КУДИ?». Після цього необхідно оцінити свій стан та можливості.

Зазвичай ми читаємо книгу з початку і до кінця, а в бізнесі все навпаки – ми починаємо з кінця і потім переходимо до початку. Вчинимо так само. Зрозумівши, КУДИ ми хочемо потрапити, слід визначити, ЗВІДКИ ми починаємо рухатися. Інакше кажучи, потрібно проаналізувати свій початковий стан відповідно до поставленої мети. В сучасній літературі проведення подібного аналізу часто називають «аудитом» початкового стану. Ділові люди, як правило, використовують інструмент аудиту, який має назву – SWOT (CBOT) – аналіз⁶⁷. Цей універсальний інструмент придатний для аналізу продукції, організації, окремої людини. Його також можна застосовувати і для оцінки початкового стану.

В англійській літературі перераховані п'ять ознак, що об'єднуються аббревіатурою SMART (розумний), складеною із слів:

Specific – *Конкретність* мети – чітка вказівка в її формулюванні конкретного результату, який повинен бути одержаний.

Measurable – *Вимірність* – наявність кількісних або якісних показників, за якими можна об'єктивно судити про те, що мета досягнута («досягаєш того, що вимірюєш»).

⁶⁷ <https://ru.wikipedia.org/wiki/SWOT>

Achievable – Досяжність – упевненість в існуванні можливості, хоча б теоретичної, для отримання потрібного результату.

Realistic – Реалістичність – в даному випадку це визнання тими, чия думка для Вас важлива, Вашої здатності до досягнення потрібного результату.

Timed – Обмеженість в часі – визначення конкретного терміну досягнення мети («до 30 квітня», «протягом 6 місяців»).

Абревіатура SWOT утворена з чотирьох англійських слів, яким відповідають слова: Сила, Слабкість, Можливості, Загрози.

Виконання первинного SWOT-аналізу

Внутрішні чинники	
Сильні сторони	Слабкі сторони
1.	1.
2.	2.
Зовнішні чинники	
Можливості	Загрози
1.	1.
2.	2.

Після формулювання мети, слід оцінити як свої сильні сторони, так і свої слабкі сторони, наприклад, нестача досвіду, знань в певній області, відсутність достатніх ресурсів. Використовуючи досвід УНТЦ, власні знання та отримані дані, нами було запропоновано та розроблено в рамках виконання Державної цільової науково-технічної програми «Нанотехнології та наноматеріали» на 2010-2014 роки, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 28. 10. 09 № 1231та проекту «Створення інноваційного середовища для комерціалізації та трансферу нанотехнологій у бізнес в Україні» інформаційних матриці (TRF-форми) ⁶⁸.

N	Назва проекту
1	Назва кінцевого комерційного продукту Вашої розробки
2	Короткий опис очікуваних властивостей Вашого комерційного продукту
3	Переваги Вашого комерційного продукту
4	Області застосування
5	Вкажіть Ваших конкурентів (в Україні, у світі) та дайте коротку характеристику їхньої продукції
6	Етап готовності Вашого продукту та його захист

TRF-матриця дозволяє розробнику зрозуміти свої можливості та результати проекту, а також дозволяє споживачу або інвестору оцінити комерційну привабливість вашої науково-технічної продукції ⁶⁹.

Можливості – чинники навколишнього середовища, сприятливі з погляду руху до мети, наприклад, можливість отримання кредиту.

Загрози – зовнішні чинники, які можуть перешкоджати досягненню мети, наприклад, наявність сильного конкурента.

Тепер, напевне, стає зрозуміло, чому ми почали «читати книгу з кінця», тобто з визначення мети. Саме з погляду досягнення певної мети слід оцінювати початковий стан, а не взагалі. Слід відмітити, що одні і ті ж чинники можуть потрапити не в одну, а в дві

⁶⁸ Розробка схеми формалізації відносин між учасниками програми «Нанотехнології та наноматеріали» / Маслов В. П., Склярєнко О. О., Кияк Ю. П., Качур Н. В., Андросюк Г. М. // Звіт з науково-дослідної роботи ІФН ім. В. Є. Лашкарьова НАНУ, реєстраційний номер 01110U005956. – 2010.

⁶⁹ Розробка системи (критеріїв, методик) оцінки ринкової привабливості та аналіз інформації, зібраної на основі матриць науково-технічної продукції, створеної в рамках Державної цільової науково-технічної програми "Нанотехнології та наноматеріали" / Маслов В. П., Склярєнко О. О., Кияк Ю. П., Качур Н. В., Андросюк Г. М. // Звіт з науково-дослідної роботи ІФН ім. В. Є. Лашкарьова НАНУ, реєстраційний номер 0111U007601. – 2011.

клітини таблиці, тобто одна і та ж сама характеристика може виявитися одночасно і сильною стороною, і слабкою. Крім того, можливості і загрози можуть перетворюватися на свою протилежність.

Так втрачена можливість, яку використав конкурент, може стати загрозою для майбутнього фінансово-економічного сталого розвитку.

Таким чином, після проведення SWOT-аналізу ми одержуємо відповідь на питання: «ЗВІДКИ?». Тепер у нас є «пункт А», з якого ми повинні потрапити в «пункт Б». Абсолютно природно, що наступним питанням буде: «ЯК?» Так ми приходимо до поняття стратегії. Іноді не дуже легко встановити відмінності між стратегією і планом. Ці відмінності стосуються в основному ступеня детальності опису. Стратегію можна визначити як «основний напрям», «вибраний напрям». При виробленні стратегії корисно продовжити SWOT-аналіз, розглянувши взаємозв'язки між чинниками, поміщеними в різні клітинки таблиці SWOT.

В опис стратегії включається оцінка вартості і необхідних ресурсів. Як правило, розглядається декілька стратегій для досягнення однієї і тієї ж мети і потім здійснюється вибір. При цьому з урахуванням можливих змін зовнішніх чинників може бути розроблено декілька альтернативних стратегій («якщо ..., то »).

Після виконання вище згаданих рекомендацій настав час розглянути механізм з підготовки до комерціалізації науково-технічної продукції, який складається з 4-х етапів:

- технологічний аудит (ТА);
- маркетингові дослідження (МД);
- економічний аудит (ЕА);
- отримання охоронних документів.

Мета ТА – оцінка розробок за комерційним потенціалом для подальшого їх впровадження.

Метою МД є вивчення потреб ринку, динаміки росту, розвитку, потенціалу, його готовність до сприйняття нових товарів.

Мета ЕА – розрахунок ризику вкладання інвестицій та період їх окупності.

Правова охорона шляхом патентування результатів науково-технічної діяльності є однією з найважливіших умов введення їх у господарський обіг і створення ринку інновацій.

Науково-технічний продукт (технологія, речовина, обладнання та ін.) повинні обов'язково максимально відповідати вимогам існуючих вітчизняних і Європейських стандартів якості ISO 9001 та ISO 14001 (система екологічного менеджменту), що збільшує конкурентоспроможність розроблених науково-технічних рішень⁷⁰.

Після проходження цих етапів та зібравши необхідні дані настає час пошуку споживачів нашого науково-технічного продукту (фінансових кіл). Для цього необхідно розглянути деякій інструментарій, який стане в нагоді на шляху до комерційного впровадження.

Пошук потенційних покупців розробок – мабуть, один з найскладніших кроків в процесі комерціалізації. Покупець розробок шукає рішення своїх проблем, а не просто купує певний набір характеристик. Сам покупець, як правило, не приходить, тому потрібні певні зусилля для просування до нього розробок⁷¹.

В даний час підприємницька діяльність в науково-технічній сфері знаходиться в найскладнішому становищі. Це пояснюється високим ступенем ризику, тривалістю обороту капіталу і багато ступінчастістю реалізації подібних проектів, що впливає на не збалансованість фінансово-економічного розвитку.

Інвесторами фактично є не тільки ті, хто прямо вкладає гроші, але і ті партнери, які, так чи інакше, скорочують потребу у фінансах (безкоштовно або на пільгових умовах надаючи

⁷⁰ <http://iso.kiev.ua/drugoe/sert-iso-14001.html>.

⁷¹ Дослідження потенційних ринків збуту для розробок, створених під виконання Державної цільової науково-технічної програми "Нанотехнології та наноматеріали" // Звіт з науково-дослідної роботи ІФН ім. В. С. Лашкарьова НАНУ, реєстраційний номер 0114U004216. – 2014.

приміщення, устаткування, виконуючи роботи, надаючи послуги). Зрозуміло, що всі вони повинні мати свій комерційний інтерес в тій або іншій формі.

В процесі пошуку потенційних інвесторів необхідно передбачити весь спектр можливих пропозицій їм, а також оцінити характер і можливу величину отримання від них інвестицій. Наприклад: участь в створенні спільного підприємства, укладання ліцензійної угоди, поставка устаткування в лізинг, створення нових робочих місць, отримання частини продукції для реалізації, отримання частки від прибутку, надання права виробництва продукції⁷².

Для пошуку партнерів, інвесторів і покупців використовуються найрізноманітніші шляхи і форми. Перш за все, їх шукають серед своїх партнерів або за їх рекомендаціями; вивчається інформація в пресі і інших засобах масової інформації (реklamних оголошеннях потенційних партнерів), адресних книгах і довідниках, відвідуються виставки, конференції, використовуються різні прийоми залучення уваги до себе (за допомогою реклами, презентацій). Розробник повинен постійно виявляти зацікавленість у встановленні ділових контактів і готовність до них.

В процесі просування розробок корисно фіксувати і аналізувати пропозиції потенційним партнерам, інвесторам і покупцям, зроблені кроки і результативність цих пропозицій, відзначені недоліки і слабкі місця в розробці. В розвиненій ринковій економіці кількість потенційних партнерів, інвесторів і покупців досить велика, хоча знайти того, хто якнайповніше відповідає вашим побажанням, також непросто. У них, як і у розробників, є свої інтереси і пріоритети (галузеві, географічні і інші). Для полегшення пошуку в багатьох країнах існують спеціальні комп'ютерні бази даних, довідники і каталоги. Суттєвий внесок в комерціалізацію розробки можуть внести потенційні партнери, якщо правильно їх виявити і зацікавити. Вони можуть надати різні послуги, надати свою матеріально-технічну базу, фахівців, збутову мережу, виступити гарантом кредиту. Партнером, наприклад, може бути майбутній завод – виробник устаткування.

Відомо з літературних джерел, що тільки пошук інвесторів займає в середньому близько 6 місяців і вимагає витрат до 5% від необхідної суми інвестицій. Це підтверджує те, як важливо вибрати шлях просування розробки на ринок, включаючи пошук інвестицій, що часом складніше за проведення маркетингового дослідження або розробки бізнес-плану. Вибір оптимальної стратегії (саме стратегії!) пошуку інвесторів і просування на ринок підвищує шанси на успіх і обіцяє значне скорочення необхідних витрат.

Велике поширення набув конкурсний механізм надання підтримки і комерціалізації розробок. Ініціаторами конкурсів можуть виступити: інвестори, зацікавлені в найвигіднішому вкладенні фінансових і інших ресурсів; органи влади і управління, що прагнуть найбільш ефективно і економічно вирішувати проблеми регіону та націлені на виявлення найперспективніших розробок для їх підтримки, просування на ринок і комерціалізації.

Виставки і ярмарки є найзручнішим місцем для встановлення і підтримки контактів, отримання необхідної інформації з перших рук, проведення прямих переговорів з потенційними партнерами, встановлення довірчих особистих відносин. На відміну від рекламних повідомлень, газетних публікацій, проспектів, каталогів, комп'ютерних баз даних, які дають лише коротку вторинну інформацію про розробку, на виставці дається первинна інформація про розробку, включаючи відомості про фірму, бізнес-план, результати випробувань, зразки продукції і ін. На виставках часто присутні автори розробок, які можуть дати повну і конкретну інформацію. Дуже важливо правильно представити розробку, оскільки розробка на виставці-ярмарку – це вже товар, а не тільки продукт наукового дослідження. Саме встановлення прямих довірчих відносин партнерів і інвесторів з розробником і його командою може служити одним із чинників подальшого розвитку їх

⁷² Моніторинг комерційної привабливості розробок, створених під час виконання Державної цільової науково-технічної програми "Нанотехнології та наноматеріали" // Звіт з науково-дослідної роботи ІФН ім. В. С. Лашкарьова НАНУ, реєстраційний номер 0112U005133. – 2012.

партнерських відносин. Участь у виставці бажано комбінувати з іншими шляхами просування розробки до інвесторів.

Велике значення для просування розробок на ринку та пошуку партнерів, інвесторів і покупців зберігають традиційні засоби масової інформації (ЗМІ) – друк, радіо, телебачення. Кожне з них має свої особливості, переваги і недоліки. Проте в цілому вони вирішують задачу реклами нового товару або нової технології і призначені для первинного інформування та залучення потенційних інвесторів і покупців.

Який би шлях просування розробки на ринок не використовувався, завжди настає період безпосереднього представлення розробки потенційному партнеру, інвестору або покупцю. Представлення розробки може проходити як у формі презентації у розробника із запрошенням потенційних партнерів, інвесторів і покупців, так і «на їх території». Найважливішими для них є особисті і ділові якості розробника, особисті, ділові і професійні якості членів його команди – як найважливіший гарант успіху комерціалізації розробки. Головна задача презентації – переконати в тому, що розробник і команда здатні досягти успіху, що досягнення успіху життєво важливе для них, що вони повні енергії і ентузіазму, але при цьому реально оцінюють обстановку.

Сучасний рівень розвитку інформаційних технологій забезпечує користувачам практично необмежений доступ до найрізноманітнішої інформації, що міститься в базах даних в різних країнах. Якщо Інтернет – це, перш за все, глобальний інформаційний простір, що об'єднує людей і дозволяє їм вільно спілкуватися в світі без обмежень, то професійні бази даних (БД) – робочий інструмент для учених, фахівців різних областей та бізнесменів. Доступ до цих баз даних дозволяє у багато разів підвищити ефективність аналітичних і науково-дослідних робіт, надає можливість практично миттєво одержувати інформацію для вирішення таких задач, як пошук потенційних партнерів і інвесторів, пошук нових ринків для науково-технічних розробок, патентний пошук, збір інформації про конкурентів і т.п. Компанії-продавці професійних БД все активніше починають розміщувати свої бази в «світовому павутинні». Щоб скористатися інформаційними ресурсами, слід, перш за все, укласти контракт з одним з продавців інформації і одержати пароль доступу до системи. Продавець, як правило, надає Вам потрібне для роботи програмне забезпечення і набір довідкової літератури ⁷³.

В Україні і по сей день існує невідкладна потреба у створенні національних ресурсів, які б забезпечували процес трансферу технологій та впровадження науково-технічної продукції, а саме: маркетингове, консалтингове, правове та інформаційне супроводження. Це б дозволило оперативно розміщувати інформацію про існуючі розробки та вивчати попит на нові технології, забезпечуючи при цьому оперативний пошук інвесторів та аналіз потреб ринку, що в кінцевому рахунку впливає на сталий розвиток економіки та фінансів.

Автор був співвиконавцями Державної цільової науково-технічної програми «Нанотехнології та наноматеріали», що стосується розділу „Забезпечення розвитку наноіндустрії”. І тому для вирішення вищезгаданих потреб ними та представниками інших установ НАН України на цей вид діяльності був отриманий Патент України на корисну модель “Спосіб створення електронного центру віртуального офісу (віртуальних офісів) трансферу технологій”⁷⁴. На основі отриманого Патенту впроваджуючи його у виконання було започатковано для функціонування:

1. Інтернет – офіс трансферу технологій, що об'єднуватиме та координуватиме діяльність фахівців відділів трансферу з різних установ НАН України для просування розробок, здійснених за кошти Державної програми «Нанотехнології та наноматеріали».

⁷³ Скляренко О. О., Маслов В. П., Фесенко О. М., Андросюк Г. М. Інтернет-портал як інструмент трансферу технологій // Проблеми науки. – 2011. – № 11.

⁷⁴ Патент України № 62271 на корисну модель, Україна, МПК G06F 15/173(2006.01). Спосіб створення електронного центру віртуального офісу (віртуальних офісів) трансферу технологій/ Фесенко О. М., Тищенко В. В., Маслов В. П., Скляренко О. О., Рагуля А. В., Луговська Г. Г., Андросюк Г. М., Кияк Ю. П., заявка u201015936 від 29. 12. 2010, опубл. 25. 08. 2011, Бюл. № 16.

2. Інтернет – портал «Нанотехнології та наноматеріали», в якому розміщується інформація про дослідження і розробки, здійснені при виконанні Державної цільової науково-технічної програми «Нанотехнології та наноматеріали».

Це дозволяє не створювати додаткових відділів трансферу технологій як окремих структурних одиниць, а об'єднати існуючі відділи та існуючих спеціалістів в структурі НАН України на Інтернет-площадці, а саме - створення Інтернет-офіс трансферу технологій. Було залучено фахівців з різних установ НАН України, які працюють у різних галузях науки та мають досвід з етапів трансферу технологій, дозволить охопити основні наукові напрями цієї програми. Спеціалісти з відділів трансферу технологій в on-line режимі обмінюються інформацією, практичними порадами, вдосконалюють свою кваліфікацію, не залишаючи при цьому власного робочого місця.

Використовуючи можливості даного порталу, можна розміщувати інформацію про розробки, які пов'язані з науково-технічними проектами за державним замовленням. Це дозволить здійснювати оперативний моніторинг комерційної привабливості та рівня науково-технічних розробок (прототипи, аналоги). Вищенаведене може стати інструментом для забезпечення створення сприятливого середовища для комерціалізації науково-технічних розробок, підвищення інноваційної культури. В подальшому планується тісна співпраця з Європейською мережею трансферу технологій ⁷⁵.

В розвинених країнах цей вид діяльності вже не новий, а на теренах України він тільки починає набирати оберти.

Успіх підприємницької діяльності в науково-технічній сфері значною мірою визначається повнотою і якістю інформації, доступної його учасникам (розробникам, підприємцям, органам влади, потенційним партнерам як по просуванню проектів на ринок, так і по її реалізації, потенційним інвесторам як в Україні, так і за кордоном). Але часто доступна інвесторам інформація уривчаста і не дозволяє зробити обґрунтований вибір об'єкту інвестування. Учасникам інвестиційного процесу необхідний оптимальний обсяг інформації, пов'язаної з розробкою, для того, щоб кожен учасник мав нагоду ухвалити обґрунтоване рішення за проектом. Обов'язково треба мати для інвестора демонстраційні зразки, але можливість (або неможливість) передачі яких потребує спеціального попереднього розгляду розробником з огляду на розкриття «ноу-хау».

Висновки. Розвиток світової економіки на межі ХХ і ХХІ ст., характеризується системними глобальними трансформаціями у сучасній цивілізаційній парадигмі. Науково-технологічний прогрес є вирішальним чинником глобалізації, і водночас, її рушійною силою. Інноваційні параметри глобалізації характеризується такими агрегованими показниками як: питома вага інноваційної продукції, науково-технічних та інформаційних послуг, комерційного науково-технічного обміну у світовому ВВП та експорті; частка новітніх і вдосконалених технологій у загальному їх обсязі; ступінь міжнародної стандартизації та уніфікації продукції і послуг. У цілому для них притаманна прогресуюча динаміка, що відображає світовий тренд технологічного оновлення.

Формування та розвиток національного інноваційного потенціалу, тобто іманентної здатності економічної системи створювати і реалізовувати нововведення на підставі використання науково-виробничих, інвестиційно-інноваційних, креативно-людських, інтелектуальних, організаційних, інформаційно-комунікаційних ресурсів, передбачає становлення інноваційного менеджменту як різновиду спеціального менеджменту, що являє собою вид діяльності та процес прийняття рішень для управління інноваційною діяльністю (мікрорівень) та інноваційним процесом (макрорівень). Ефективне використання і нарощування національного інноваційного потенціалу можливі лише за умови формування адекватної прогресивним глобальним тенденціям інноваційної культури, що є визначальним компонентом національного інноваційного середовища, що зміцнить сталий розвиток.

⁷⁵ Складенко О. О., Інформаційні технології в системі інноваційного розвитку та трансферу технологій // Проблеми науки. – 2013. – № 12 (156). – С. 17-21.

Визначальною особливістю передачі результатів наукових досліджень для їхнього освоєння є створення та подальший розвиток комерційних форм взаємодії науки і виробництва за посередництва неприбуткових інституцій, створених державою.

Особливий акцент повинен бути зроблений на обміні науково-технічною інформацією про власні національні розробки. Інакше кажучи, потрібне створення високорозвиненої системи горизонтальних інформаційних зв'язків між підприємствами, науково-дослідними організаціями, державою та його відомствами. У зв'язку з цим необхідно вирішити завдання оптимального сполучення механізму генерування й механізму поширення науково-технічної інформації. Дуже важливо суворо дотримуватися принципу захисту прав інтелектуальної власності.

Комерціалізація результатів науково-технічних проектів буде більш успішною та вагомою, коли підтримка держави буде мати концептуальний, сталий та узгоджений характер, з менш бюрократичними перепонами, що в свою чергу зробить цей вид діяльності більш відкритим та привабливим для інвестора.

Література

1. Адаманова З. О. Інноваційний шлях розвитку України в умовах глобалізації // Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Випуск 190: В 4 т. Т. II. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2004. – С. 447-454. – 0,45 др.арк.

2. <https://ru.wikipedia.org/wiki/SWOT>.

3. Розробка схеми формалізації відносин між учасниками програми «Нанотехнології та наноматеріали» / Маслов В. П., Склярєнко О. О., Кияк Ю. П., Качур Н. В., Андросюк Г. М. // Звіт з науково-дослідної роботи ІФН ім. В. Є. Лашкарьова НАНУ, реєстраційний номер 01110U005956. – 2010.

4. Розробка системи (критеріїв, методики) оцінки ринкової привабливості та аналіз інформації, зібраної на основі матриць науково-технічної продукції, створеної в рамках Державної цільової науково-технічної програми "Нанотехнології та наноматеріали" / Маслов В. П., Склярєнко О. О., Кияк Ю. П., Качур Н. В., Андросюк Г. М. // Звіт з науково-дослідної роботи ІФН ім. В. Є. Лашкарьова НАНУ, реєстраційний номер 0111U007601. – 2011.

5. <http://iso.kiev.ua/drugoe/sert-iso-14001.html>.

6. Дослідження потенційних ринків збуту для розробок, створених під виконання Державної цільової науково-технічної програми "Нанотехнології та наноматеріали" // Звіт з науково-дослідної роботи ІФН ім. В. Є. Лашкарьова НАНУ, реєстраційний номер 0114U004216. – 2014.

7. Моніторинг комерційної привабливості розробок, створених під час виконання Державної цільової науково-технічної програми "Нанотехнології та наноматеріали" // Звіт з науково-дослідної роботи ІФН ім. В. Є. Лашкарьова НАНУ, реєстраційний номер 0112U005133. – 2012.

8. Склярєнко О. О., Маслов В. П., Фесенко О. М., Андросюк Г. М. Інтернет-портал як інструмент трансферу технологій // Проблеми науки. – 2011. – № 11.

9. Патент України № 62271 на корисну модель, Україна, МПК G06F 15/173(2006.01). Спосіб створення електронного центру віртуального офісу (віртуальних офісів) трансферу технологій / Фесенко О. М., Тищенко В. В., Маслов В. П., Склярєнко О. О., Рагуля А. В., Луговська Г. Г., Андросюк Г. М., Кияк Ю. П., заявка u201015936 від 29. 12. 2010, опубл. 25. 08. 2011, Бюл. № 16.

10. Склярєнко О. О., Інформаційні технології в системі інноваційного розвитку та трансферу технологій // Проблеми науки. – 2013. – № 12 (156). – С. 17-21.

1.10. INVESTMENT PROVISION OF INNOVATION IMPLEMENTATION IN THE TRANSPORT INFRASTRUCTURE ENTERPRISES

1.10. ІНВЕСТИЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ТРАНСПОРТНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ

Перехід суб'єктів господарювання на інноваційний шлях розвитку можливий лише за умови формування та реалізації інноваційного потенціалу, як основи цього розвитку. Сучасні умови господарювання в Україні та активізація євроінтеграційних процесів потребують реалізації моделі інноваційного розвитку національної економіки та суб'єктів господарювання. Як свідчить світовий досвід, саме інвестування коштів у інноваційну діяльність є найбільш перспективним видом вкладення коштів. Це є основа взаємозумовленості інноваційної та інвестиційної діяльності.

Нині інноваційні процеси в економіці України не набули вагомих масштабів. Хоча відбулось незначне поліпшення позицій, зумовлене, насамперед, зростанням «рейтингу патентів» і збільшенням кількості хай-тек компаній та кількості R&D персоналу в країні. Втім, Україна у цьому рейтингу має дуже погані рейтинги науки та виробництва, тобто зрушення більше кількісні, а не якісні.

Інноваційна діяльність, як складний та капіталомісткий процес, потребує інвестицій. Як стверджують дослідники, на інвестиційну підтримку інноваційної діяльності підприємств впливає низка чинників, зокрема: фінансові (недостатність власних коштів, високі інноваційні витрати, тривалий термін окупності); інвестиційні перешкоди (високий ризик інноваційної діяльності); загострення ринкових проблем; недосконалість законодавчої бази для регулювання інноваційної діяльності. На нашу думку, найсуттєвішими на сьогодні чинниками, що стримують розвиток інноваційної діяльності є: нестабільність політичної ситуації в країні, високі ризики та різке погіршення ділової активності в економіці внаслідок тривалої рецесії.

Звичайно, зацікавленість інвесторів у реалізації інновацій має формуватися на основі правильно розробленої і обґрунтованої стратегії інноваційного розвитку підприємств, де засобами аналізу інвестиційних проектів будуть прораховані реальні строки та вигоди від впровадження інновацій.

Інвестиційне забезпечення визначає динаміку інноваційного розвитку підприємств. Водночас на ефективність інвестиційного забезпечення інноваційного розвитку підприємств суттєво впливає структура та якість здійснення інвестиційної діяльності. В умовах обмежених обсягів наявних інвестиційних ресурсів постає нагальна потреба в обґрунтуванні найкращого способу їх розподілу, зокрема, визначення раціональної частки інвестицій, яку доцільно спрямувати на розвиток інноваційного потенціалу підприємств.

Впровадження інновацій у галузі залізничного транспорту є досить тривалим і капіталозатратним процесом, можливості реалізації якого значною мірою залежать від рівня фінансового забезпечення всіх етапів інноваційного процесу: від проведення наукових досліджень до реалізації інноваційної продукції на ринку. Вибір джерел фінансування інноваційних розробок є чи не найважливішим питанням у процесі реалізації інноваційної діяльності і вимагає стимулювання інвестиційного забезпечення процесів розвитку і впровадження інновацій на підприємствах залізничної галузі України⁷⁶.

Нинішній етап функціонування українських підприємств залізничного транспорту відображує загальну тенденцію діяльності всього промислового комплексу країни і характеризується високим рівнем зносу обладнання і технічною відсталістю їх (підприємств) техніко-технологічної бази, що не дозволяє випускати високоякісну продукцію та явно погіршує їх конкурентні позиції на внутрішньому і зовнішньому ринках. За таких умов саме

⁷⁶ Ткаченко С. Є. (2015). Використання лізингових технологій для оновлення основного капіталу підприємств (на прикладі залізничного транспорту). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук: 08.06.01. X.: 2015. 16 с.

модернізація техніко-технологічної бази і впровадження інновацій у процес надання послуг та виробництва продукції для потреб залізничного транспорту має стати основою конкурентоспроможності промислових підприємств залізничної галузі і вимагає покращення динаміки їх інвестиційних витрат на запровадження інноваційних змін у сфері виробництва. Адже нині інвестиційна діяльність більшості залізничних підприємств обмежується виключно проведенням аварійних і поточних видів ремонтів та імпортом окремих одиниць обладнання, що свідчить про загрозову тенденцію руйнації інноваційних засад розвитку підприємств залізничного машинобудування.

Сьогодні зберігається тенденція, за якої основним джерелом фінансування інноваційних процесів виступають власні кошти і відбувається відтік інвестиційних ресурсів з галузі. Через високий рівень фінансових ризиків більшість потенційних інвесторів відмовляються авансувати у виготовлення традиційного сталеплавильного та доменного устаткування та реалізацію нових проектів у залізничній галузі.

В умовах втрати своїх традиційних ринків збуту (куди раніше поставлялося близько 80% продукції вагонобудування) українським експортерам необхідно переорієнтувати свої виробництва на альтернативні ринки, у тому числі у відповідності з європейськими ініціативами України, що, у свою чергу зумовлює необхідність подолання технологічної відсталості вітчизняних підприємств залізничної галузі і впровадження інноваційних розробок у сферу виробництва.

Слід зазначити, що тенденція до зниження показників інноваційної активності на промислових підприємств залізничного транспорту є проявом кризи інноваційного процесу в країні і на залізничному транспорті, зокрема це викликано не лише недостатнім обсягом фінансування та скороченням самих джерел інвестування, але й пов'язано з фінансовою неспроможністю українських підприємств залізничної галузі до інвестування в науково-дослідні розробки, з недовірою іноземних інвесторів і відсутністю державної підтримки процесів інноваційного розвитку залізничної галузі. Наслідком таких тенденцій є втрата вітчизняними підприємствами залізничного транспорту конкурентних переваг на міжнародному ринку та подальше збереження технологічного розриву з розвинутими країнами світу. Саме відсутність виробництва сучасної високотехнологічної продукції, що відповідає європейським стандартам якості, і технологічна відсталість виробничої бази обмежують доступ потужним підприємствам до європейського ринку продукції залізничної галузі. Отже, недостатній обсяг фінансування процесів створення інновацій на промислових підприємствах залізничного транспорту є найбільш стримуючим чинником, який обумовлює необхідність пошуку нових джерел залучення інвестицій і розроблення відповідної моделі інвестиційного забезпечення інноваційної діяльності залізничної галузі (Табл. 1)⁷⁷.

Безумовно, будь-які інновації пов'язані з розробленням, створенням і впровадженням нових технологій, продукції і потребують значних обсягів капітальних інвестицій. Основними елементами, які обслуговують інвестиційний процес, є перш за все джерела інвестиційних ресурсів, які забезпечують акумулювання, розподіл фінансових ресурсів між стадіями інноваційного процесу і здійснюють контроль за ефективністю їх використання.

Слід зазначити, що незважаючи на існуючу позицію держави щодо інвестиційного забезпечення інноваційних процесів у залізничній галузі України, яка законодавчо визначає пріоритетність механізмів бюджетного фінансування інновацій, все ж таки для високотехнологічних виробництв саме питання інвестування в інноваційну діяльність є найбільш значущою проблемою інноваційного розвитку більшості підприємств України. Адже постійний дефіцит державного бюджету, зростання рівня зовнішнього боргу країни і відповідно бюджетних витрат на його обслуговування не тільки не дозволяють здійснювати фінансування визначених державним бюджетом пріоритетів, але й вказують на недовіру централізованої моделі фінансування проектів розвитку транспортної системи. Саме тому в умовах реалізації європейського вектора інтеграції України та політики децентралізації

⁷⁷ Пігуль Н. Г., Люта О. В. (2014). Венчурний капітал як джерело фінансування інноваційної діяльності підприємств. *Економіка: проблеми теорії та практики*. 2014. Вип. 226. С. 779-803.

основою конкурентоспроможності підприємств залізничної галузі країни, на нашу думку, має стати якісно нова модель інвестиційного забезпечення інноваційної діяльності⁷⁸.

Таблиця 1. Альтернативні джерела інвестиційного забезпечення інноваційної діяльності на підприємствах залізничної галузі України

Джерело інвестиційного забезпечення	Характеристика	Переваги	Недоліки
Власні кошти підприємств залізничної галузі	основними джерелами інвестицій є: – фонд розвитку підприємства, сформований за рахунок чистого прибутку; – амортизаційний фонд і поточні амортизаційні відрахування; – резервний фонд підприємства	розмір інвестицій і порядок формування такого фонду визначається самостійно підприємством, виходячи з фінансового стану і стратегічних цілей розвитку	у випадку погіршення фінансово-економічних показників діяльності підприємств такі інвестиційні ресурси спрямовують на підтримку основної діяльності, а тому не завжди спрямовують на реалізацію інноваційної діяльності
Кошти місцевих і загальнодержавних бюджетів	інвестиційне забезпечення проводиться шляхом виділення прямого бюджетного асигнування або наданням державних субсидій, які спрямовують на реалізацію цільових комплексних програм і пріоритетних проектів розвитку	джерело інвестиційного забезпечення є доступним навіть у випадку відмови всіх інших джерел, а його використання є значно дешевшим для підприємства ресурсом, оскільки ціна ресурсів значно нижча, ніж в інших джерелах	обсяги фінансування досить часто обмежені
Кошти іноземних інвесторів	передбачає виділення як безпосередньо інвестиційних коштів на інноваційні розробки, так і надання відповідної технологічної бази для їх проведення	дає змогу залучити інвестиції за значно нижчою ціною, ніж у кредитних організацій	на прийняття рішення щодо інвестування впливає дуже багато зовнішніх і внутрішніх чинників, які негативно впливають на інвестиційний рейтинг у країні
Спеціальні джерела залучення інвестицій: – франчайзинг – лізинг	передбачає не безпосереднє виділення коштів, а надання певного пакета технологій у користування чи права продажу товарі під відомою торговельною маркою	досить часто франчайзер виступає гарантом кредитів підприємства, а таке джерело фінансування дозволяє, використовуючи відомий товарний знак, налагодити ефективний продаж продукції	зменшує розмір власного прибутку підприємства за рахунок необхідності виплати його частини франчайзеру
Кредити банків	передбачає надання кредитних коштів за умов наявності позивної кредитної історії, техніко-економічного обґрунтування та майна під заставу	– відсутність контролю за ефективністю використання кредитних коштів; – гнучкість у кредитуванні та обслуговуванні позики	– висока ціна кредитних ресурсів; – чітко обмежені напрямки використання кредитних ресурсів; – необхідність надання застави
Кошти венчурних фондів	передбачають надання інвестиційних кредитів на реалізацію інноваційних проектів або інвестицій в акціонерний капітал інноваційної компанії залізничної галузі	дозволяє залучити інвестиції в інноваційні проекти з високим ступенем ризику	– складність отримання інвестицій; – високі вимоги до темпів розвитку підприємства вимагають проведення оцінки унікальності ідеї за критеріями інноваційної ефективності; – високі вимоги до управлінського персоналу

Особливе значення політики децентралізації у процесах інвестиційного забезпечення технологічної модернізації та впровадження інновацій у процес виробництва на промислових підприємствах залізничної галузі полягає у створенні можливостей для переходу від патерналістської моделі міжбюджетних відносин до внутрішньоорієнтованої моделі регіонального розвитку, за якої органи місцевого самоврядування формують базис

⁷⁸ Дейнека О. Г., Дикань О. В., Диколенко О. Г., Ганич Л. Н. (2016). Сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку підприємств залізничного транспорту. *Збірник наукових праць УкрДАЗТ*. 2016. Вип. 135. С. 131-135.

конкурентного потенціалу регіону, що найбільше відповідає його ресурсним і виробничим можливостям, а також вподобанням і потребам населення. Окрім розширення повноважень органів місцевого самоврядування та виконавчої влади на різних рівнях адміністративно-територіального устрою за принципами субсидіарності та децентралізації, децентрація управління і трансформація регіональної політики створюють умови:

- по-перше, для фінансової самостійності регіонів, за якої органи місцевої влади формують статті видатків місцевого бюджету і відповідно мають більше можливостей для фінансування стратегічно важливих для регіону галузей або проектів;

- по-друге, для залучення додаткового обсягу фінансових ресурсів як за рахунок розвитку механізмів венчурного фінансування, використання коштів громад, так і шляхом створення умов для залучення приватних інвестицій;

- по-третє, для розвитку регіонального ринку цінних паперів, що дозволить оптимізувати кредитну політику банківського сектора регіону і створить можливість для кредитування промислових підприємств залізничної галузі за зниженими процентними ставками;

- по-четверте, для стимулювання внутрішньорегіонального попиту на високотехнологічну вагобудівну продукцію та іншу продукцію залізничного призначення шляхом формування системи регіональних замовлень;

- по-п'яте, для формування сприятливого податкового режиму для промислових підприємств залізничної галузі як за рахунок запровадження спеціальних податкових знижок і пільг, так і шляхом реалізації інвестиційних податкових кредитів;

- по-шосте, для формування комунікаційних площадок для інтеграційної взаємодії промислових підприємств залізничної галузі з науково-дослідним сектором і потенційними споживачами продукції за рахунок їх спільної участі в розробленні та реалізації стратегії соціально-економічного розвитку регіону тощо⁷⁹.

Процес інвестування в інноваційну діяльність підприємств залізничної галузі на рівні регіону є досить складним і капіталоемним, оскільки передбачає взаємну участь багатьох суб'єктів інвестиційної діяльності та потребує врахування їх індивідуальних цілей. Роль і значущість кожного суб'єкта інвестиційної діяльності змінюється відповідно до форми і стадії виконання науково-дослідних робіт, що сприяє побудові відповідних взаємовідносин та обумовлює формування відповідних каналів взаємозв'язку, що підтримуються в рамках моделей інвестування. Окрім того, і сам процес розроблення та впровадження результатів інноваційної діяльності характеризується високим рівнем ризику та невизначеності і відповідно потребує залучення різних джерел інвестиційних ресурсів.

Інвестиційні ж можливості регіону залежать від територіальної та галузевої специфіки регіону і відповідно визначаються розмірами фінансових ресурсів, що генеруються діючим виробничим комплексом у регіону або залучені ззовні.

Запорукою конкурентоспроможності промислових підприємств залізничної галузі є створення сприятливих інституційних умов для коаліції між регіональними органами влади та приватним капіталом, яка передбачатиме збереження владного контролю над протіканням економічних процесів у промисловому комплексі регіону та забезпечуватиме досягнення економічних компромісів щодо розподілу прав, ризиків і відповідальності між учасниками такого партнерства. Саме нині, як ніколи раніше, привабливою є така співпраця державного та приватного секторів на основі державно-приватного партнерства, коли кожен учасник здійснюючи певний внесок у спільний проект, досягає бажаної цілі: державний сектор прагне реалізувати соціально значущі науково-технічні та інноваційні програми розвитку промисловості, а бізнес – знизити ризики і терміни окупності інвестицій⁸⁰.

⁷⁹ Дейнека О. Г., Дикань О. В., Диколенко О. Г., Ганич Л. Н. (2016). Сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку підприємств залізничного транспорту. *Збірник наукових праць УкрДАЗТ*. 2016. Вип. 135. С. 131-135.

⁸⁰ Дергоусова А. О. (2012). Стратегічний розвиток залізничного транспорту в умовах реформування [електронний ресурс]. *Ефективна економіка*. 2012, № 11. Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1555>.

Інноваційні проекти, що реалізуються на засадах державно-приватного партнерства, носять довгостроковий і капіталоемний характер і мають стратегічне значення як для розвитку окремих галузей, так і економіки регіону та країни загалом. Тому для забезпечення технологічної модернізації підприємств залізничної галузі і переорієнтації його виробничих потужностей на випуск високотехнологічної інноваційної продукції на сьогоднішній день для регіональних органів влади вкрай важливо створити ефективну модель залучення приватного капіталу в процеси реалізації такого роду високоризикованих проектів.

Окрім того, завдання регіональних органів влади у фінансуванні такого роду проектів розвитку зводяться і до формування в регіонах Регіонального фонду інвестиційного розвитку підприємств залізничної галузі, основною метою якого є інвестування в проекти розвитку промислових підприємств залізничної галузі та підвищення рівня їх інноваційної активності. За даною моделлю, формування початкового капіталу Фонду та його подальша фінансова підтримка має відбуватися за рахунок асигнувань з регіонального бюджету і залучення кредитних ресурсів комерційних банків регіону та інвестицій приватних інвесторів під гарантії регіональних органів влади, які й будуть співзасновниками Фонду. Тобто це означає, що фактично Регіональний фонд інвестиційного розвитку промислових підприємств залізничної галузі забезпечуватиме мобілізацію інвестиційних ресурсів для потреб інноваційного розвитку промислових підприємств залізничної галузі і відповідно здійснюватиме пряму фінансову підтримку інноваційних проектів на всіх стадіях проектного циклу.

Пріоритетними для Фонду інвестиційними проектами виступають ті, які орієнтовані на структурну модернізацію та розбудову залізничної інфраструктури регіону, які потребують впровадження сучасних технологій та інновацій. Зокрема передбачається, що виділення інвестицій Регіональним фондом інвестиційного розвитку промислових підприємств залізничної галузі здійснюватиме в напрямку забезпечення техніко-технологічного переозброєння промислових підприємств залізничної галузі, будівництва і реконструкції їх виробничої бази, оволодіння ними конкурентоспроможними технологіями та інноваційною продукцією, виконання розробок та реалізації унікальних науково-дослідних і дослідно-конструкторських ідей.

Згідно з запропонованою моделлю інвестиційного забезпечення інноваційної діяльності фінансування інноваційних проектів у залізничній галузі має відбуватися в такій послідовності:

1) регіональні органи влади, оцінивши споживчий попит на ринку продукції залізничної галузі й продукції залізничного призначення і відповідно сформувавши проект розвитку залізничної інфраструктури регіону, що носитиме соціальний характер, через системи регіонального замовлення надають відповідним промисловим підприємствам залізничної галузі заявку на виробництво інноваційної продукції;

2) підприємства залізничної галузі, оцінивши власні виробничі можливості, з залученням науково-дослідного й освітнього сектора регіону проводить підготовку відповідного техніко-економічного обґрунтування інноваційної продукції, технічного завдання та готує інформацію про власний фінансово-економічний стан. Підготовлену документацію підприємство передає до Регіонального фонду інвестиційного розвитку;

3) Фонд на основі отриманих даних проводить комплексну експертизу проекту, оцінюючи його економічну, бюджетну, соціальну ефективність і відповідність технічним стандартам, на основі якої і приймається рішення про інвестування в даний інноваційний проект. Це дає змогу не тільки оцінити ефективність інвестиційних вкладень, але й визначити значущість такого роду інвестування для соціально-економічного розвитку регіону. Після прийняття позитивного рішення проводиться укладання інвестиційного договору, за яким Фондом направляється визначена сума у відповідності з ходом виконання інноваційного проекту⁸¹

⁸¹ Пігуль Н. Г., Люта О. В. (2014). Венчурний капітал як джерело фінансування інноваційної діяльності підприємств. *Економіка: проблеми теорії та практики*. 2014. Вип. 226. С. 779-803.

Окрім залучення бюджетних ресурсів для інвестування в інновації залізничних підприємств, модель передбачає можливість участі приватного капіталу як шляхом виділення інвестиційних коштів безпосередньо промисловим підприємствам залізничної галузі, так і участі в акціонерному капіталі Регіонального фонду інвестиційного розвитку. Це можливо лише за умови створення в регіоні відповідного інвестиційного клімату, що припустимо лише за рахунок надання приватним інвесторам податкових преференцій і правового захисту.

Підвищення інноваційного потенціалу на промислових підприємствах залізничної галузі в першу чергу спрямоване на модернізацію та зростання рівня їх конкурентоспроможності, а, отже, і реалізацію соціально значущих проектів розвитку регіону. Без ефективної регіональної промислової, бюджетної, податкової, фінансово-кредитної та інвестиційної політики неможливо реалізувати інноваційну модернізацію і забезпечити реалізацію стратегічно важливих і соціально спрямованих проектів у залізничній галузі (Табл. 2).

Таблиця 2. Основні інструменти регулювання і стимулювання інвестиційної активності підприємств залізничної галузі України^{82,83,84}

Види регулювань	Сутність
Податкове регулювання	Надання податкових пільг, інвестиційних податкових кредитів, податкових канікул, зниження податкових ставок і диференціації податкової бази, підтримки запровадження методів прискореної амортизації та спеціальних податкових режимів.
Бюджетне фінансування	Реалізація регіональних інвестиційних програм і системи регіональних замовлень, створення регіональних венчурних та інвестиційних фондів, придбання облигаційних позик підприємств залізничної галузі, запровадження комплексу субсидій і внесків у статутний капітал, рефінансування зобов'язань, оплата митних платежів за техніку і технологію, що ввозить в регіон для виробництва продукції залізничного призначення в рамках реалізації проектів розвитку залізничної інфраструктури регіону.
Митро-тарифне регулювання	Включає можливість запровадження спеціальних митних пільг і митного квотування на техніку і технологію, що імпортується для потреб залізничної галузі, використання спеціальних комунальних тарифів і встановлення їх максимального рівня для промислових підприємств залізничної галузі, розміщених у регіоні, тощо.
Інші інструменти регулювання	Включатимуть правове та організаційне забезпечення розвитку механізмів державно-приватного партнерства, надання гарантів з залучення коштів з міжнародних і регіональних ринків капіталу, підтримку і стимулювання міжгалузевого та міжрегіонального співробітництва, інформаційну підтримку, фордування амортизаційних відрахувань, зниження вимог регламентів і процедур щодо звітності підприємств залізничної галузі.

Підсумовуючи вище викладене, слід зазначити, що запропонована модель інвестиційного забезпечення інноваційної діяльності підприємств залізничної галузі дасть змогу не тільки фінансово забезпечити технологічну модернізацію підприємств залізничної галузі, переорієнтацію їх виробничих потужностей на випуск високотехнологічної інноваційної продукції, але й реалізувати соціально значущі проекти розвитку регіону, отримати низку економічних переваг для кожного з учасників цього партнерства.

З іншого боку, підприємства залізничної галузі за рахунок залучення інвестиційних ресурсів отримають можливість⁸⁵:

⁸² Гурнак В. М., Савіцька Г. П., Лікарєнко Я. Я. (2015) Фінансове забезпечення відтворення основних засобів підприємств залізничного транспорту [електронний ресурс]. *Економіка. Менеджмент. Бізнес*. 2015. № 3. Режим доступу: <http://journals.dut.edu.ua/index.php/emb/article/view/473/439>.

⁸³ Сначов М. П., Ломтева І. М., Рогожина І. О., Дегальцева Л. В., Фрунзе Г. М. (2016) Особливості фінансування діяльності залізничні в умовах акціонування. *Проблеми економіки транспорту: зб.наук. пр. Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна*. 2016. Вип. 9. С. 101-104.

⁸⁴ Шапочка М. К., Рибіна О. І. (2016). Сучасний стан та трансформація залізничного транспорту в умовах ринкових відносин. *Економіка та управління національним господарством: Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2016. № 1 (13). С. 50-54.

- для розширення ринків збуту продукції та збільшення обсягів реалізації продукції;
- для техніко-технологічної модернізації виробничої бази та впровадження новітніх технологічних процесів промислового виробництва;
- для впровадження у виробництво інноваційної продукції, виготовленої з застосуванням сучасних технологій;
- для розширення асортименту і номенклатури продукції і відповідно забезпечення диверсифікації основних видів діяльності;
- для активізації інноваційних процесів і зниження рівня ризиків;
- для покращення фінансово-економічних результатів і підвищення прозорості діяльності;
- для підвищення рівня ділової активності і конкурентоспроможності на світовому ринку продукції залізничного призначення.

Таким чином, для подолання технологічного розриву між підприємствами залізничної галузі України та розвинутих країн необхідно забезпечити виконання системних змін у принципах реалізації регіональної інвестиційної політики. В умовах трансформації регіональної політики саме регіональні органи влади мають вжити ті першочергові заходи щодо ліквідації тривалих кризових процесів у залізничній галузі країни. На цих змінах і побудована модель інвестиційного забезпечення інноваційної діяльності підприємств залізничної галузі, яка розкриває джерела інвестування і технології акумулювання та перерозподілу інвестиційних ресурсів, необхідних для підтримки інноваційних процесів на підприємствах залізничної галузі.

Література

1. Гурнак В. М., Савіцька Г. П., Лікаренко Я. Я. (2015) Фінансове забезпечення відтворення основних засобів підприємств залізничного транспорту [електронний ресурс]. *Економіка. Менеджмент. Бізнес*. 2015. № 3. Режим доступу: <http://journals.dut.edu.ua/index.php/emb/article/view/473/439>.
2. Дейнека О. Г., Дикань О. В., Диколенко О. Г., Ганич Л. Н. (2016). Сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку підприємств залізничного транспорту. *Збірник наукових праць УкрДАЗТ*. 2016. Вип. 135. С. 131-135.
3. Дергоусова А. О. (2012). Стратегічний розвиток залізничного транспорту в умовах реформування [електронний ресурс]. *Ефективна економіка*. 2012, № 11. Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1555>.
4. Пігуль Н. Г., Люта О. В. (2014). Венчурний капітал як джерело фінансування інноваційної діяльності підприємств. *Економіка: проблеми теорії та практики*. 2014. Вип. 226. С. 779-803.
5. Сначов М. П., Ломтева І. М., Рогожина І. О., Дегальцева Л. В., Фрунзе Г. М. (2016). Особливості фінансування діяльності залізниці в умовах акціонування. *Проблеми економіки транспорту: зб. наук. пр. Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна*. 2016. Вип. 9. С. 101-104.
6. Ткаченко С. Є. Використання лізингових технологій для оновлення основного капіталу підприємств (на прикладі залізничного транспорту). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук: 08.06.01. Х.: 2015. 16 с.
7. Шапочка М. К., Рибіна О. І. (2016). Сучасний стан та трансформація залізничного транспорту в умовах ринкових відносин. *Економіка та управління національним господарством: Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2016. № 1 (13). С. 50-54.
8. Schumpeter, Joseph A. (2012). *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit*. London: 2012. 455 p.

⁸⁵ Ткаченко С. Є. Використання лізингових технологій для оновлення основного капіталу підприємств (на прикладі залізничного транспорту). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук: 08.06.01. Х.: 2015. 16 с.

1.11. ANALYSIS OF DOLLARIZATION INDICATORS ON PRICE DYNAMICS OF MACHINE-BUILDING ENTERPRISES IN UKRAINE

1.11. АНАЛИЗ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ДОЛЛАРИЗАЦИИ НА ЦЕНОВУЮ ДИНАМИКУ МАШИНОСТРОИТЕЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В УКРАИНЕ

Проблема долларизации экономики, приобрела свою актуальность еще в конце XX века и была присуща в большей степени переходным экономикам, однако сегодня она приобрела актуальность для мировой экономики в целом. Долларизация мировой экономики связана с замещением долларом всех функций денег, которые они выполняют в рамках национальных экономик, что способствует дальнейшему распространению доллара в качестве мировой валюты.

В настоящее время, доллар выступает основной резервной валютой, которая используется в большинстве расчетов, осуществляемых по международным соглашениям. Наряду с этими процессами, в национальных экономиках многих стран происходит частичное или полное замещение долларом национальных валют во внутренних расчетах, что связано с неофициальной долларизацией. Этот процесс оказывает влияние на ценообразование через трансформацию функций денег и переноса динамики курса валют на внутренние цены предприятий.

В связи с этим, возникает необходимость в разработке и обосновании системы индикаторов оценки влияния степени долларизации на экономические процессы в национальных экономиках. Поскольку, машиностроительная отрасль является именно той областью, в которой происходит создание высокой добавленной стоимости, вопросы оценки влияния степени долларизации на ценовую динамику машиностроительных предприятий, актуализируется.

Анализ трансформации факторов маркетингового ценообразования, позволил сделать вывод о влиянии долларизации экономики, как одного из факторов глобализации, на теоретические основы маркетингового ценообразования. Было обосновано влияние долларизации на концептуальные основы маркетингового ценообразования и определена необходимость оценки степени влияния долларизации на всех уровнях экономики: макроуровне (на уровне национальной экономики), мезоуровне (на уровне отрасли), микроуровне (на уровне предприятия). Однако, среди ученых нет единого подхода к определению показателей уровня долларизации национальной экономики. Большинство исследователей, среди которых следует особо выделить научные работы Calvo G. R. С.⁸⁶, Devereux M. L. P. X. J.⁸⁷, Webber A. G.⁸⁸, Delatte A.-L.⁸⁹, Dobrynskaya V. V.⁹⁰, Головнина М. Ю.⁹¹, Анищенко А. В.⁹², Пионтковского Р. В.⁹³, не сформировалось единого взгляда на определение термина «долларизация» и систему показателей степени ее оценки. Они различают полную или частичную долларизацию, основываясь на официальном признании

⁸⁶ Calvo G. R. C. Fear of Floating // Quarterly Journal of Economics. – 2002. – Vol. 117 (2). – Pp. 379-408.

⁸⁷ Devereux M. L. P. X. J. Exchange rates and monetary policy in emerging market economies // Economic Journal. – 2006. – № 116 (511). – Pp. 478-506.

⁸⁸ Webber A. G. Newton's gravity law and import prices in the Asia Pacific // Japan and World Economy. – 2000. – № 12 (1). – Pp.71-87.

⁸⁹ Delatte A.-L. L. V. A. Asymmetric exchange rate pass-through. Evidence from major economies. CEPN – CNRS, University of Paris North, France. 2011.

⁹⁰ Dobrynskaya V. V. The monetary and exchange rate policy of the Central Bank of Russia under asymmetrical price rigidity // Journal of Innovations Economics. – 2008. – Vol. 1. – № 1. – Pp. 29-62.

⁹¹ Головнин М. Ю. Долларизация в переходных экономиках России и стран Центральной и Восточной Европы // Studies on Russian Economic Development. Проблемы прогнозирования. – 2004, issue 3, 124-135. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://econpapers.repec.org/article/scn009162/>.

⁹² Анищенко А. В. Мировая валютная система и долларизация российской экономики // Горный информационно-аналитический бюллетень (научно-технический журнал), 2012. – С. 172-174.

⁹³ Пионтковский Р. В. Долларизация, изменчивость инфляции и неразвитые финансовые рынки в переходных экономиках. Научный доклад № 03/02. – М.: EERC. – 32 с.

резервной валюты (доллара), как средства расчета и платежа. Например, Calvo G. R. С. связывает полную долларизацию экономики, основываясь на признании доллара, в качестве национальной валюты. Однако, в мировой экономике существуют и свободно функционируют процессы неполной или теневой долларизации, что обосновывает актуальность оценки степени такого вида долларизации. Основываясь на вышеизложенных теоретических основах, автором были сформированы показатели оценки степени долларизации на основе замещения функции денег, в результате чего, разработана система индикаторов долларизации в зависимости от замещения функции денег с воспроизведением для уровня национальной экономики (Табл. 1).

Предложенные и обоснованные показатели долларизации национальной экономики определяют степень ее зависимости от доллара, как глобальной мировой валюты. Такой подход позволяет определить экономические маркеры степени зависимости национальной экономики от факторов глобального действия. Полная долларизация экономики наступает в условиях полного замещения всех функций национальной валюты резервной валютой (долларом). В этом контексте следует обратить особое внимание на то, что страны, которые проводят политику долларизации и не имеют возможности получать сеньораж, полностью отдавая поддержку доллару, как мировой валюте, дают США возможность получать квази-деньги.

Общий анализ степени долларизации украинской экономики, проведенный по двум группам показателей, отражающим замещение функций денег как средства платежа и функций мировых денег, позволил сделать следующие выводы. Согласно проведенным расчетам коэффициентов кредитной зависимости населения и зависимости национальной экономики от кредитов международных фондов, украинскую экономику можно отнести к экономикам с высокой степенью долларизации.

В настоящее время, зависимость украинской экономики от кредитов МВФ является достаточно весомой. Причем, за последние годы наблюдается эффект накопления государственного долга, в 2017 году его доля составила почти 72% от ВВП страны (Рис. 1).

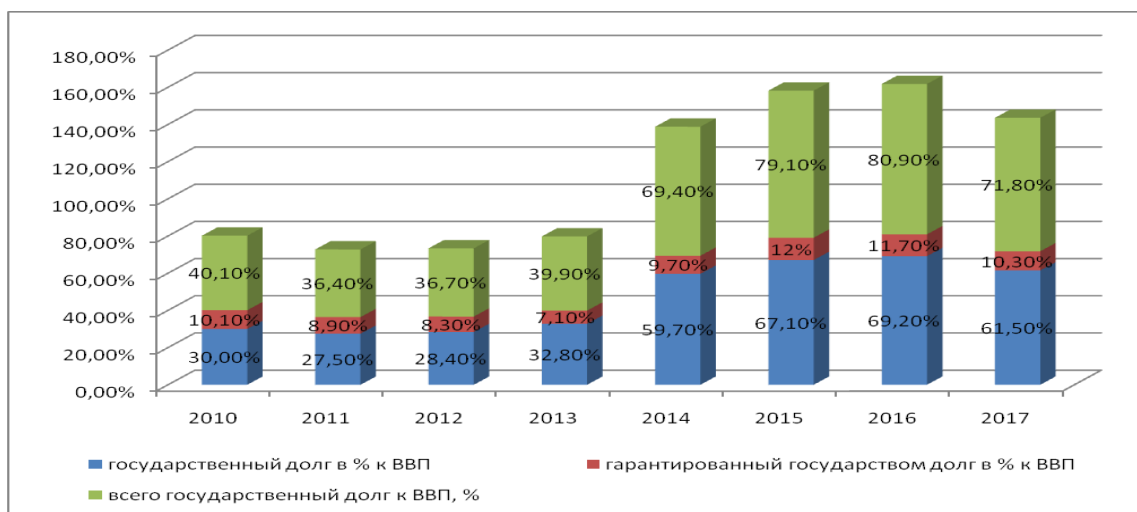

Рис. 1. Динамика изменения доли государственного долга Украины относительно ВВП за период 2010-2017 (%)

Источник: усовершенствовано на основании⁹⁴

Это свидетельствует о том, что коэффициент долларизации составляет 0,72, что превышает нормативное значение этого показателя. За последние восемь лет, коэффициент долларизации имел тенденцию к увеличению, но критической отметки он достиг в 2014 году, когда доля государственного долга относительно ВВП страны составила 69,4%.

⁹⁴ Державна служба статистики України [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Таблица 1. Предложенная система индикаторов долларизации в зависимости от замещения функции денег с воспроизведением для уровня национальной экономики

Функции денег	Показатель замещения функции денег в условиях долларизации	Значение коэффициента	Уровень долларизации экономики	
Как меры стоимости	Коэффициент меры стоимости денег K (м.с.д.) = Сумма стоимостей факторов производства импортного происхождения (выраженная в резервной валюте (долларах) / Общая сумма ВВП страны	$K > 0,5$ Сумма стоимостей факторов производства составляет более 50% ВВП страны	Высокий	
		$K < 0,5$ Сумма стоимостей факторов производства составляет менее 50% ВВП страны	Низкий	
		$K = 0,5$ Сумма стоимостей факторов производства составляет 50% ВВП страны	Средний	
Как средство обращения	Коэффициент обращения денег K (о.д.) = Сумма денег, находящихся в обращении в резервной валюте / Общая сумма денег в обращении страны	$K > 0,5$ Расчеты в резервной валюте больше чем в национальной превышают 50%	Высокий	
		$K < 0,5$ Расчеты в национальной валюте менее 50% чем в резервной	Низкий	
		$K = 0,5$ Расчеты в резервной валюте равны в размере 50% расчетам в национальной валюте	Средний	
Как средство накопления и хранения	Коэффициент накопления депозитов K н.д. = Сумма депозитов в резервной валюте / общая сумма депозитов	$K > 0,6$ Сумма депозитов в резервной валюте составляет более 60% от общей суммы депозитов	Высокий	
		$K < 0,6$ Сумма депозитов в резервной валюте составляет менее 60% от общей суммы депозитов	Низкий	
		$K = 0,6$ Сумма депозитов в резервной валюте равна 60% от общей суммы депозитов	Средний	
	Коэффициент накопления активов K н.а. = Сумма активов Национального банка в резервной валюте / Общую сумму активов	$K > 0,7$ Сумма активов НБУ в резервной валюте составляет более 70% от общей суммы активов НБУ	Высокий	
		$K < 0,7$ Сумма активов НБУ в резервной валюте составляет менее 70% от общей суммы активов НБУ	Низкий	
		$K = 0,7$ Сумма активов НБУ в резервной валюте равна 70% от общей суммы активов НБУ	Средний	
	Коэффициент накопления резервов K н.р. = Сумма активов Нац. банка в резервной валюте / Общая сумма резервов Нац. банка, выраженная во всех видах валют	$K > 0,7$ Сумма активов НБУ в резервной валюте составляет более 70% от общей суммы активов НБУ	Высокий	
		$K < 0,7$ Сумма активов НБУ в резервной валюте составляет менее 70% от общей суммы активов НБУ	Низкий	
		$K = 0,7$ Сумма активов НБУ в резервной валюте равна 70% от общей суммы активов НБУ	Средний	
	Как средство платежа	Коэффициент кредитной зависимости от резервной валюты K к.з.в. = Сумма потребительских кредитов в резервной валюте (долларах) / сумма чистого дохода	$K > 0,6$ Сумма потребительских кредитов в резервной валюте составляет более 60% от общей суммы чистого дохода	Высокий
			$K < 0,6$ Сумма потребительских кредитов в резервной валюте составляет менее 60% от общей суммы чистого дохода	Низкий
			$K = 0,6$ Сумма потребительских кредитов в резервной валюте равна 60% от общей суммы чистого дохода	Средний
	Коэффициент зависимости национальной экономики от кредитов международ. фондов (долларизации) K д. = Сумма гос. долга в резервной валюте / Сумма ВВП	$K > 0,5$ Сумма государственного долга в резервной валюте составляет более 50% от общей суммы ВВП	Высокий	
		$K < 0,5$ Сумма государственного долга в резервной валюте составляет менее 50% от общей суммы ВВП	Низкий	
		$K = 0,5$ Сумма государственного долга в резервной валюте составляет 50% от общей суммы ВВП	Средний	
Мировые деньги	Коэффициент глобальной долларизации = отношение доли международных соглашений в резервной валюте (эквивалентно расчетам в долларах) к ВВП	$K > 1$ доля международных сделок в долларах превышает долю всех сделок в сумме всех валют валютной корзины	Высокий	
		$K < 1$ доля международ. сделок в долларах меньше доли всех сделок в сумме всех валют валютной корзины	Низкий	
		$K = 1$ доля международ. сделок в долларах равна доли всех сделок в сумме всех валют валютной корзины	Средний	

Источник: собственная разработка.

Постепенное увеличение этого показателя в последующие годы демонстрирует увеличение зависимости Украины от внешнего кредитования и отсутствие темпов экономического роста. Гарантированный государством, долг, также вырос за этот период, но в 2017 году его доля почти приблизилась к уровню 2010 года. Рассматривая динамику роста государственного долга Украины в разрезе иностранных валют эквивалентно доллару, можно говорить о значительной зависимости от доллара, как средства платежа по кредитам (Рис. 2).

Рис. 2. Динамика роста государственного долга Украины за 2003-2015 гг. (млрд. долл.)
 Источник: усовершенствовано на основании⁹⁵

Эту зависимость подтверждает структура государственного долга Украины в иностранной валюте, в который доли валют эквивалентно долларovým расчетам выглядят следующим образом: 44% долга представлено в долларах США (29,1 млрд. долл.) 30% государственного долга составляет долг в гривневом эквиваленте (19,5 млрд. грн.); 6% составляет долг, выраженный в евро (3,9 млрд. евро); незначительная доля государственного долга представлена в канадских долларах на сумму 0,3 млрд. долл. и в японской йене на сумму 0,2 млрд. долл.

Анализ основных показателей макроэкономического развития страны, позволил сделать вывод о наличии отрицательного внешнеторгового сальдо страны, что способствует созданию дефицита валюты в стране. Кроме того, этот показатель косвенно свидетельствует о низких темпах экономического роста и слабой конкурентоспособности страны на международных рынках сбыта. Динамика внешнеторгового сальдо Украины представлена показателем соотношения суммы импортно-экспортных операций и представлена на Рис. 3.

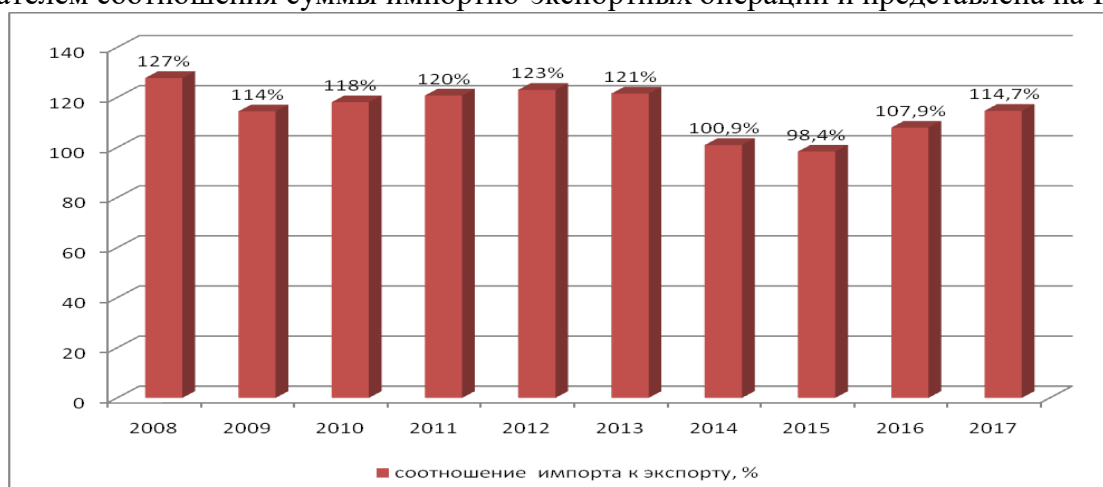

Рис. 3. Отношение импортно-экспортных операций за период с 2008 по 2017 гг. (%)
 Источник: усовершенствовано на основании⁹⁶

⁹⁵ Державна служба статистики України [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Динамика соотношения импортно-экспортных операций демонстрирует увеличение импортных операций над экспортными, что свидетельствует о снижении экспортного потенциала страны и скрытом дефиците валюты для расчетов по импортным сделкам. Ситуация дефицита валюты для расчетов по внешнеторговым договорам осложняется необходимостью погашения и обслуживания внешнего государственного долга, что требует дополнительных валютных резервов.

Еще одним весомым показателем долларизации экономики является коэффициент кредитной зависимости от резервной валюты, который рассчитывается как отношение суммы потребительских кредитов в резервной валюте (долларах) к сумме чистого дохода населения. Ввиду ограниченности доступа на получение некоторых данных, на основе информации Государственной статистики Украины, был рассчитан коэффициент общей кредитной задолженности по кредитам населения, что позволило в дальнейшем возможность отделить долю кредитов в иностранной валюте. На Рис. 4 представлено общий коэффициент кредитной задолженности в Украине, который был рассчитан путем отношения суммы потребительских кредитов с приведенным национальным доходом.

Рис. 4. Показатель кредитной задолженности по сумме потребительских кредитов за период с 2008 по 2017 гг.

Источник: усовершенствовано на основании⁹⁷

Показатель кредитной задолженности показывает, что суммы потребительских кредитов превышают приведенный национальный доход за период с 2009 по 2015 гг. В этот период был создан прецедент, когда выдача кредитов населению превышала сумму национального дохода от 50% до 111,6% в 2010 году. Доля кредитов, выданных в иностранной валюте от общей суммы потребительских кредитов колебалась от 60% до 65%. Такой дисбаланс стимулировал спрос на иностранную валюту для внутренних расчетов. Тем самым усиливая дефицит валюты на внутреннем рынке, который усугублялся отрицательным внешнеторговым сальдо. Этот механизм вполне объясняет экономический кризис в Украине.

Следующим весомым показателем оценки степени долларизации на макроэкономическом уровне является коэффициент глобальной долларизации, который определяется отношением доли международных соглашений в резервной валюте (долларе) к ВВП страны.

Динамика изменения коэффициента глобальной долларизации для Украины за период 2007-2017 гг. представлена на Рис. 5.

⁹⁶ Державна служба статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

⁹⁷ Державна служба статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

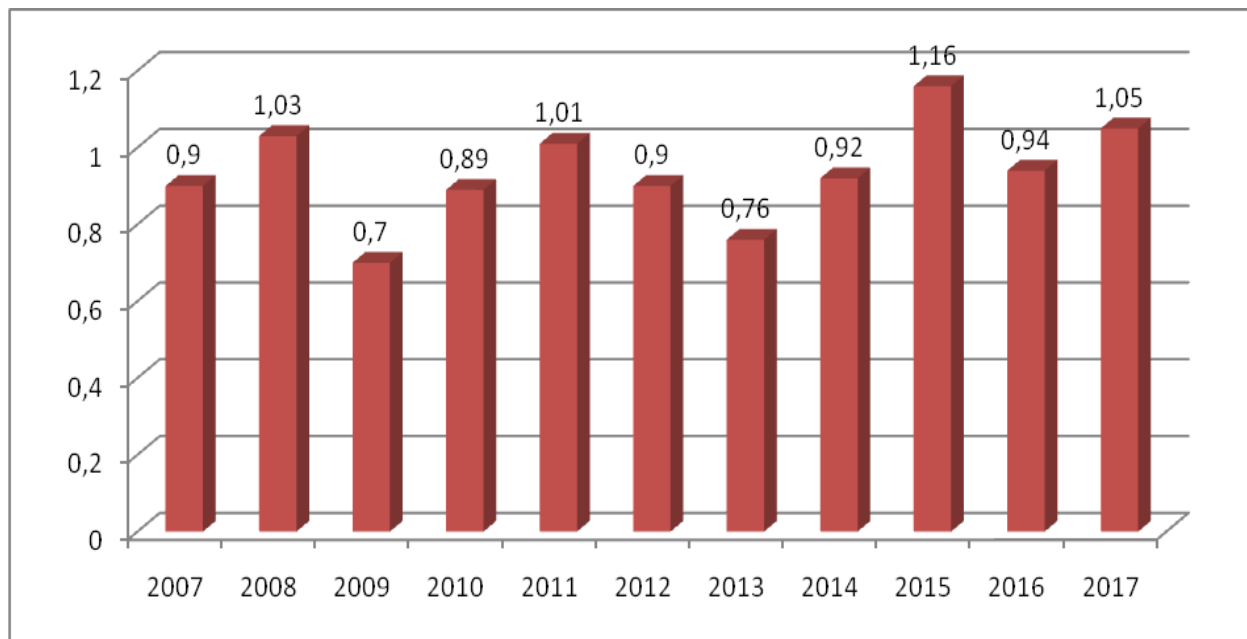

Рис. 5. Динамика изменения коэффициента глобальной долларизации для Украины за период 2007-2017 гг.

Источник: усовершенствовано на основании⁹⁸

Как видно из расчетов, значение этого коэффициента имеет тенденцию к цикличности его показателя. Однако, за анализируемый период его значение было в пределах критического уровня, за исключением двух лет (2009 г., 2013 г.). Этот показатель определяет уровень превышения международных соглашений в иностранной валюте над уровнем ВВП страны. Из расчетов видно, что этот показатель находится на уровне критических значений, причем в кризисные годы наблюдается его резкий рост, в диапазоне значений более 1.

Проведенный анализ показателей долларизации на макроуровне позволяет сделать вывод о высоком уровне зависимости экономики Украины от процессов долларизации.

Значительный научный интерес представляет степень влияния долларизации экономики на отдельные ее отрасли и сферы хозяйства на мезо, и микроуровне. Фундаментальным вопросом трансформации экономических законов является исследование механизма, с помощью которого можно оценить степень долларизации экономики на уровне предприятия. Этот механизм основан на процессе ценообразования. Именно через систему цен на микроуровне отображается конечный эффект воздействия долларизации на деятельность отраслей экономики. Система цен предприятия сразу реагирует на внешние изменения факторов рынка и степень инфляционного давления. Если, уровень зависимости национальной экономики от внешних рынков сбыта и импортно-экспортных операций является высоким, эта зависимость отражается на изменении валютных курсов и на ценах на продукцию предприятий.

В этом контексте актуализируется вопрос изучения эффекта переноса изменения валютного курса на внутренние цены на продукцию предприятий, которые действуют в рамках национальной экономики. Если, этот эффект является относительно высоким, то можно сделать вывод о высокой степени долларизации экономики. Данный эффект является тем показателем, который позволяет определить уровень долларизации на микро уровне или на уровне отдельных отраслей промышленности.

Эффект переноса валютного курса на цены означает, что колебания курса национальной валюты отражаются на уровне внутренних цен отраслей экономики. Главной причиной существования эффекта переноса является изменение затрат производителей, выраженное в валюте покупателей, при изменении обменного курса.

⁹⁸ Державна служба статистики України [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Наиболее точное определение эффекта переноса обменного курса предоставлено в научных трудах П. Голдберга и М. Кнеттера⁹⁹: «Эффект переноса обменного курса – это изменение цен импортируемых товаров в процентах, выраженных в национальной валюте страны-импортера, в зависимости от однопроцентного изменения обменного курса между страной-экспортером и страной-импортером».

Перенос обменного курса всегда осуществляется с помощью следующих механизмов:

- Прямой эффект. Согласно этому подходу, изменение обменного курса национальной валюты (например, гривны) к валюте страны-импортера приводит к изменению затрат производителя, выраженные в национальной валюте. Это, в свою очередь, заставляет экспортеров менять цены на свои товары.

- Косвенный эффект (опосредованный). Данный подход предполагает перенос изменения валютного курса на факторы производства страны – импортера. В этом случае наблюдается влияние изменения валютного курса на товары национальных производителей, как на потребительском рынке, так и на рынке производственных товаров.

- Опосредованный эффект прямых иностранных инвестиций (ПИИ), который связан с переносом иностранных производств в страны с относительно дешевой валютой с целью экономии затрат на факторы производства. Это приведет к росту спроса на труд, заработную плату и цены в этой экономике.

Если имеет место полная зависимость уровня цен от валютного курса, тогда можно утверждать о полном эффекте переноса (на уровне 100%). Такой результат свидетельствует о единичной эластичности внутренних цен по валютному курсу. На практике, эффект переноса является неполным, если его уровень составляет менее 100% или $E < 1$.

Исходя из данного подхода, под эффектом переноса курса валют на внутренние цены предприятий следует понимать степень чувствительности цена на 1% -ное изменение курса валют. Если происходит полный перенос обменного курса валют на внутренние цены, то имеет место полная эластичность цен в зависимости от обменного курса, которая может быть выражена через коэффициент, представленный в виде формулы:

$$\varepsilon = \left| \frac{\Delta P}{\bar{P}} \div \frac{\Delta K}{\bar{K}} \right|, \quad (1)$$

где ΔP – изменение внутренних цен, грн.; \bar{P} – среднее значение внутренних цен, грн.; ΔK – курсовые разницы обмена валют, эквивалентно грн.; \bar{K} – среднее значение обменных курсов валют за период, эквивалентно грн.

Интерпретация коэффициента эластичности внутренних цен от изменения обменного курса валют заключается в определении степени чувствительности цены в процентах относительно темпов изменения валютных курсов. Если $E = 100\%$, наблюдается полная чувствительность внутренних цен от валютного курса и наблюдается абсолютный эффект переноса валютных курсов на внутренние цены предприятий.

Кроме того, эффект переноса валютного курса на цены отображается на степени взаимозаменяемости отечественных и импортных товаров. При значительных колебаниях валютных курсов, рост цен на импортную продукцию заставляет покупателей переключать спрос на отечественные аналоги. Степень взаимозаменяемости отечественных и импортных товаров можно определить с помощью модифицированного коэффициента перекрестной эластичности спроса, который определяется по следующей формуле:

⁹⁹ Goldberg, P. K., & Knetter, M. M. (1997). Goods Prices and Exchange Rates: What have we Learned. *Journal of Economic Literature*, XXXV, 1243-1272

$$\varepsilon = \left| \frac{\Delta Q_e}{\Delta P_i} \times \frac{P_e}{Q_i} \right|, \quad (2)$$

где Q_i – объем продаж импортных товаров данной товарной группы на товарном рынке, ед.;

ΔQ_e – изменение объема отечественных товаров данной товарной группы на товарном рынке, ед.;

P_e – внутренняя цена отечественного товара на данном товарном рынке, грн.;

ΔP_i – прирост цены импортного товара на данном товарном рынке, грн.

Коэффициент перекрестной эластичности показывает процент изменения спроса на отечественные товары при одновременном увеличении цены импортного товара за счет роста валютного курса.

Если $E > 0$, то товары являются взаимозаменяемыми, что свидетельствует о высокой степени переключения спроса на отечественные товары при росте цен на импортные товары, вследствие роста валютного курса. Это подтверждает высокую степень чувствительности спроса при эффекте переноса изменения валютных курсов на импортные цены.

Если $E < 0$, то такие товары такими, взаимодополняют друг друга, то есть рост цен на импортные товары вследствие изменения валютных курсов приведет к падению спроса на товары отечественных производителей. Это также будет подтверждать косвенное воздействие эффекта переноса валютного курса на цены предприятий.

Если $E = 0$, то товары являются независимыми друг от друга и эффект переноса курсов валют никоим образом не отражается на спросе.

В проведенном исследовании были рассчитаны коэффициенты эластичности внутренних цен на готовую продукцию машиностроительных предприятий от изменения обменного курса (Табл. 2).

Как видно, из представленных в Табл. 2. расчетов, в те периоды, когда происходили резкие изменения в курсах валют, наблюдается полная эластичность цены в зависимости от изменения валютного курса. Таким образом, можно утверждать о наличии эффекта переноса изменения курсов валют на внутренние цены на готовую продукцию машиностроительных предприятий. Однако, в те периоды, когда курс валют был стабилен и неизменен в течении анализируемого периода, значения коэффициентов равны нулю, что свидетельствует об отсутствии реакции цен на изменение валютного курса.

Расчеты модифицированного коэффициента перекрестной эластичности спроса, который показывает процентные изменения спроса на отечественные товары при одновременном увеличении цены импортного товара за счет роста валютного курса, для машиностроительной отрасли Украины представлены в Табл. 3.

Размер эффекта переноса валютного курса на цены национальных производителей зависит от множества факторов, среди которых наиболее значимыми являются:

- структурная организация рынков конкретных товаров или отрасли (степень монополизации рынков, дифференциация продукции и риски ценовой дискриминация);
- особенности потребления импортных товаров и эластичность этого потребления. Чем выше доля импорта в издержках производства, тем ближе оценка эластичности между валютным курсом и инфляцией;
- макроэкономические особенности национальной экономики (режим денежно-кредитной политики, структура платежного баланса).

Рассмотрим существование прямой зависимости между изменением курсов валют и колебаниями индексов цен в промышленности. Динамика изменения валютных курсов и индексов цен в промышленности Украины за период 2007-2012 гг.

Таблица 2. Расчеты коэффициента эластичности внутренних цен на готовую продукцию машиностроительных предприятий Украины за период с 2008 по 2018 гг.

Год	Изменение цены	Средняя цена	Изменение курсов валют	Средний курс валют	Темп изменения цены	Темп изменения курсовых разниц	Значение коэффициента эластичности
2008 (II)	8,7	471,35	-0,15	4,975	0,018458	-0,03015	-0,61218
2008 (III)	10,95	481,175	-0,05	4,875	0,022757	-0,01026	-2,21879
2008 (IV)	-5,3	484	0,85	5,275	-0,01095	0,161137	-0,06796
2009 (I)	46,05	504,375	2	6,7	0,091301	0,298507	0,305859
2009 (II)	-9,8	522,5	-0,1	7,65	-0,01876	-0,01307	1,434833
2009 (III)	20	527,6	0	7,6	0,037908	0	0
2009 (IV)	14	544,6	0,3	7,75	0,025707	0,03871	0,664096
2010 (I)	31,4	567,3	0,03	7,915	0,05535	0,00379	14,60315
2010 (II)	20,05	593,025	-0,13	7,865	0,03381	-0,01653	-2,04549
2010 (III)	-4,25	600,925	0,1	7,85	-0,00707	0,012739	-0,55519
2010 (IV)	6,22	601,91	0	7,9	0,010334	0	0
2011 (I)	-9,9	600,07	0,04	7,92	-0,0165	0,005051	-3,26662
2011 (II)	19,9	605,07	0	7,94	0,032889	0	0
2011 (III)	0,03	615,035	0,03	7,955	4,88E-05	0,003771	0,012934
2011 (IV)	-6,15	611,975	0,01	7,975	-0,01005	0,001254	-8,01442
2012 (I)	4,1	610,95	0	7,98	0,006711	0	0
2012 (II)	23,3	624,65	0	7,98	0,037301	0	0
2012 (III)	-11,5	630,55	0,01	7,985	-0,01824	0,001252	-14,5631
2012 (IV)	35,72	642,66	0	7,99	0,055581	0	0
2013 (I)	-5,4	657,82	0	7,99	-0,00821	0	0
2013 (II)	15,08	662,66	0	7,99	0,022757	0	0
2013 (III)	16,37	678,385	0	7,99	0,024131	0	0
2013 (IV)	27,43	700,285	0	7,99	0,03917	0	0
2014 (I)	38	733	0,71	8,345	0,051842	0,085081	0,609323
2014 (II)	23,05	763,525	2,6	10	0,030189	0,26	0,116111
2014 (III)	43,92	797,01	-3,07	9,765	0,055106	-0,31439	-0,17528
2014 (IV)	75,83	856,885	6,27	11,365	0,088495	0,551694	0,160406
2015 (I)	545,2	1167,4	7,8	18,4	0,467021	0,423913	1,10169
2015 (II)	99,3	1489,65	-0,2	22,2	0,06666	-0,00901	-7,39925
2015 (III)	29,5	1554,05	0	22,1	0,018983	0	0
2015 (IV)	-114,8	1511,4	0,3	22,25	-0,07596	0,013483	-5,63341
2016 (I)	208,49	1558,245	3,1	23,95	0,133798	0,129436	1,033697
2016 (II)	346,91	1835,945	-0,6	25,2	0,188954	-0,02381	-7,93609
2016 (III)	50,9	2034,85	0,3	25,05	0,025014	0,011976	2,08868
2016 (IV)	88,4	2104,5	0,5	25,45	0,042005	0,019646	2,138066
2017 (I)	53,43	2175,415	1,2	26,3	0,024561	0,045627	0,538292
2017 (II)	99,07	2251,665	-0,75	26,525	0,043999	-0,02828	-1,55608
2017 (III)	151,8	2377,1	-0,35	25,975	0,063859	-0,01347	-4,73927
2017 (IV)	0,8	2453,4	1,2	26,4	0,000326	0,045455	0,007174
2018 (I)	10	2458,8	0,5	27,25	0,004067	0,018349	0,221653
2018 (II)	50,1	2488,85	-1,2	26,9	0,02013	-0,04461	-0,45124
2018 (III)	108,9	2568,35	1,5	27,05	0,042401	0,055453	0,764627

Источник: собственная разработка

Демонстрирует синхронность колебаний изменения валютных курсов и ценовых индексов в промышленности (Рис. 6).

Сопоставление динамики индекса изменения внутренних цен и валютных курсов свидетельствует о наличии эффекта переноса валютного курса на цены готовой продукции машиностроительных предприятий. Однако, анализ ценовой динамики не дает возможность определить факторы влияния на возникновение такого эффекта и определить степень такого влияния. Возникает необходимость в формировании методологии определения степени влияния долларизации на внутренние цены на продукцию машиностроительных предприятий, используя методы моделирования.

Таблица 3. Расчеты модифицированного коэффициента перекрестной эластичности спроса на продукцию машиностроительных предприятий

Год	Объем производства продукции машиностроения тис. шт. (у)	Цена импортной продукции (тыс. евро)	Средняя цена в отрасли	Объем импортной продукции машиностроения	Изменение цены импорта	Изменение объемов продаж отечественных производителей	Отношение объемов продаж отечественной продукции к изменению цены импорта	отношение цен внутренних к объемам импор-та	Эластичность
2008	36900,6	5958218,58	477,675	13379839,3	400000	-1191,9	-0,00298	3,57	-1,063
2009	18785,7	6558218,58	533,55	6257043,8	600000	-18114,9	-0,03019	8,52	-2,57
2010	30879,5	7958218,58	597,4675	8166974,9	1400000	12093,8	0,008638	7,31	6,32
2011	3119,7	8602385,06	608,5225	12795104,9	644166,5	-27759,8	-0,04309	4,75	-2,04
2012	2520,1	8658754,32	633,655	13178672,5	56369,26	-599,6	-0,01064	4,80	-5,11
2013	2168,7	9096969,84	681,4725	12470050,3	438215,5	-351,4	-0,0008	5,46	-4,38
2014	1140,4	9476347	810,205	8720756,2	379377,2	-1028,3	-0,00271	9,29	-2,52
2015	1561,1	10158193,2	1500,525	6273379,8	681846,3	420,7	0,000617	0,0002	1,47
2016	20,79	10517985,6	1970,222	7889365,2	359792,4	-1540,31	-0,00428	0,0002	-1,069

Источник: собственная разработка

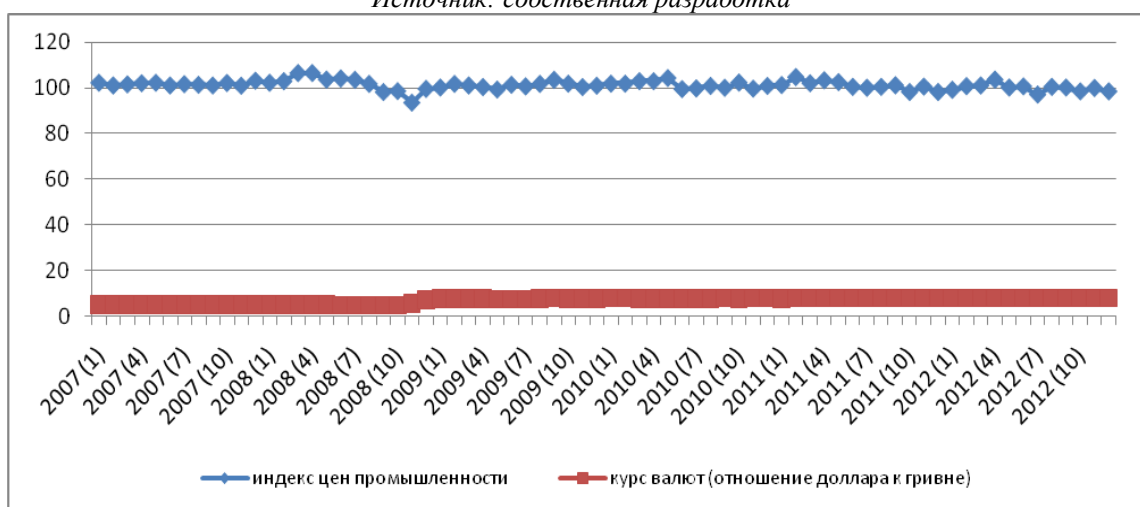

Рис. 6. Динамика изменения ценовых индексов промышленности и курсов валют в промышленности за период 2007-2012 гг.

Источник: усовершенствован на основании¹⁰⁰

Анализируя динамику изменения ценовых индексов, индексов инфляции и курсов валют по месяцам за период с 2013 по 2017 гг., был обнаружен эффект наложения циклического изменения показателей (Рис. 7).

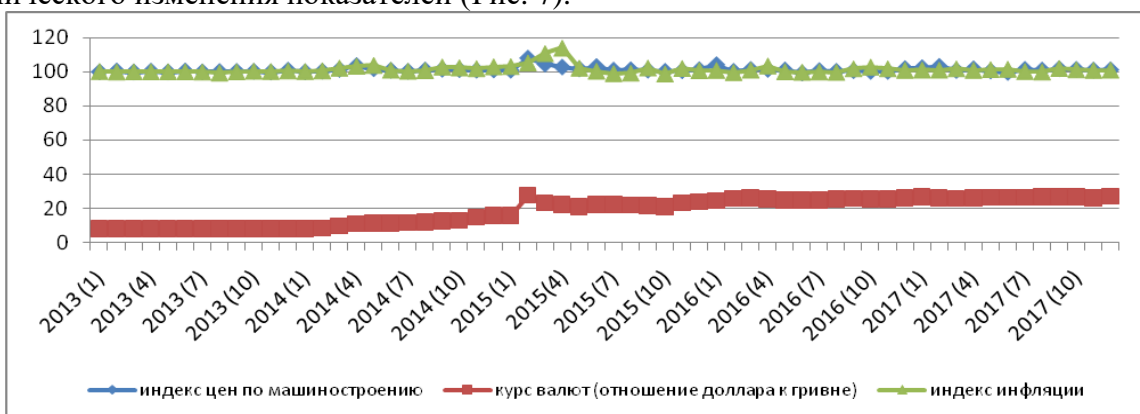

Рис. 7. Динамика изменения ценовых индексов в промышленности по сравнению с изменением курсов валют и индекса инфляции за период 2013-2017 гг.

Источник: усовершенствовано на основании¹⁰¹

¹⁰⁰ Державна служба статистики України [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

¹⁰¹ Державна служба статистики України [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

В рамках исследования также была проанализирована динамика изменения аналогичных индексов для машиностроения (Рис. 8).

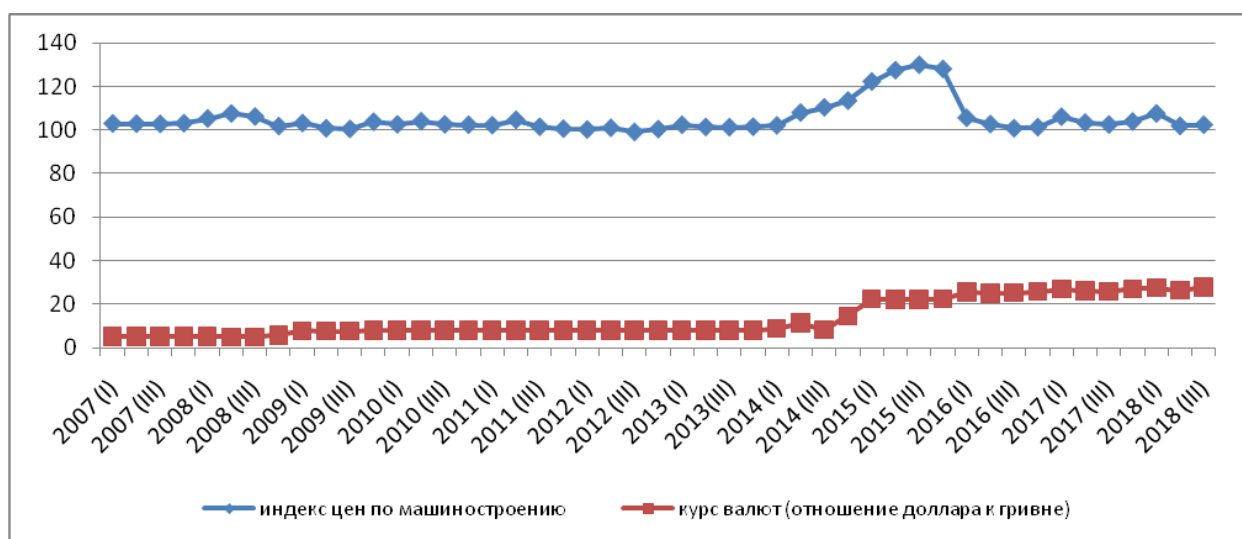

Рис. 8. Динамика изменения ценовых индексов машиностроения и курсов валют в промышленности за период 2007-2012 гг.

Источник: усовершенствовано на основании¹⁰²

Как видно из приведенного графика на Рис. 8, наблюдается эффект полного наложения темпов роста курсов валют и ценовых индексов в машиностроении за период с 2007 года по 2018 год. Эта зависимость полностью воспроизводится на графике темпа инфляции и его сопоставлении с динамикой изменения ценовых индексов в машиностроении (Рис. 9).

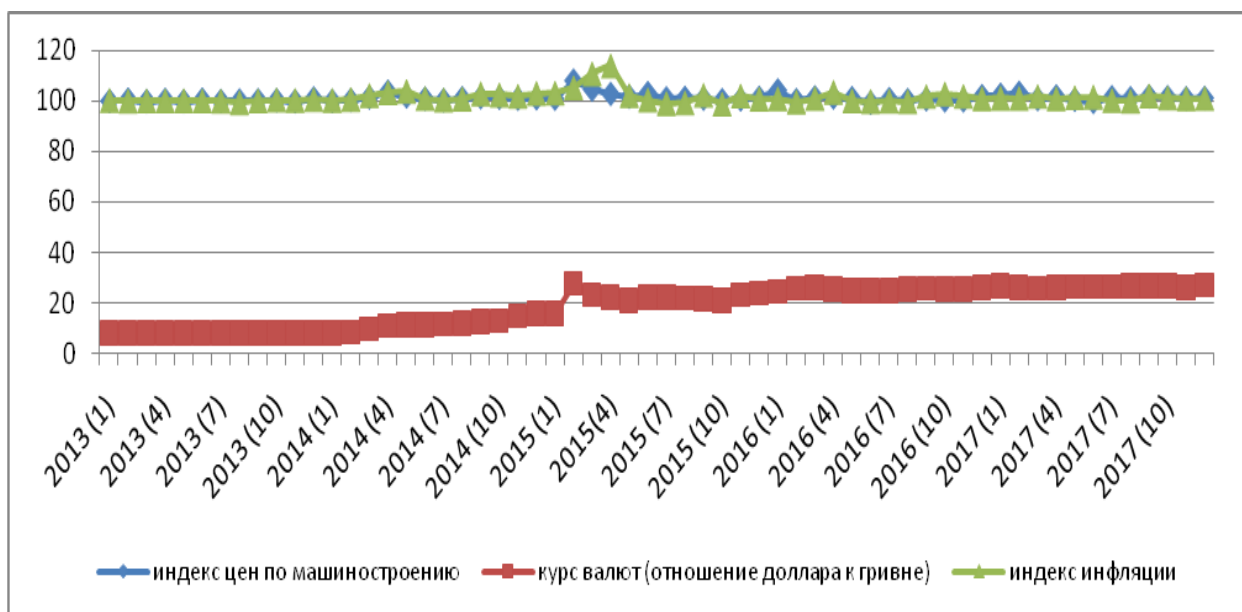

Рис. 9. Динамика изменения ценовых индексов машиностроения по сравнению с изменением курсов валют и индекса инфляции за период 2013-2017 гг.

Источник: усовершенствовано на основании¹⁰³

Для дальнейшего анализа ценовой динамики в машиностроении были использованы индекс цен Пааше по экспортно-импортным операциям и индекс условий внешней торговли за период 2009-2018 гг. (Рис. 10).

¹⁰² Державна служба статистики України [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

¹⁰³ Державна служба статистики України [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

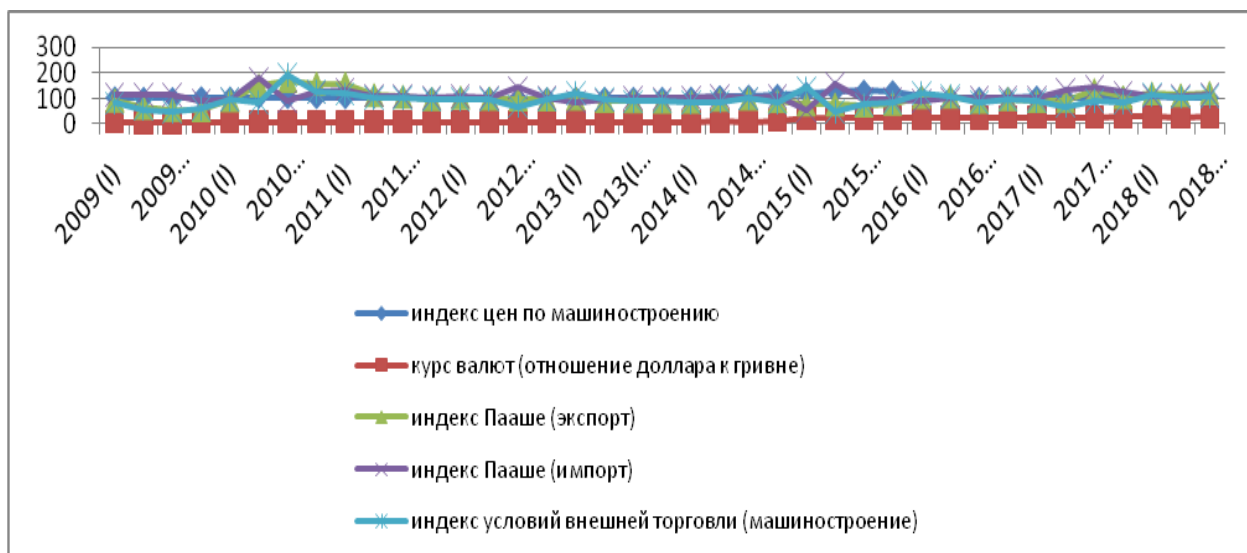

Рис. 10. Динамика изменения ценовых индексов по отрасли машиностроения за 2009-2018 гг.¹⁰⁴

Индекс Пааше является показателем уровня цен, который рассчитывается на базе набора товаров, который меняется. Этот показатель является одним из самых распространенных агрегатных индексных показателей, с помощью которого оценивается изменение общего уровня цен

Средневзвешенный индекс цен Пааше был определен по следующей формуле средней гармонической:

$$I_P^H = \frac{\sum_{i=1}^n P_{i1} \times Q_{i1}}{\sum_{i=1}^n \frac{P_{i1} \times Q_{i1}}{P_{i0}}}, \quad (3)$$

где I_P^H – индекс цен Пааше; $P_{i1} \times Q_{i1}$ – расходы на приобретение товара в общих потребительских расходах населения текущего периода, $i = \overline{1, n}$.

Индекс цен Пааше показывает, во сколько раз вырос или уменьшился в среднем уровень цен на массу товара, реализованную в отчетном периоде, или сколько процентов составляет его рост (снижение) в отчетном периоде по сравнению с базисным периодом, то есть он показывает, насколько товары в отчетном периоде стали дороже (дешевле), чем в базисном.

На основе проведенного анализа ценовой динамики с помощью индекса Пааше по отрасли машиностроения, были сделаны следующие выводы. Расчет этого показателя по данным импорта несколько превышает его значение над экспортом. Однако, значительный рост индекса Пааше наблюдался со II квартала 2010 года до I квартала 2011 года. В общем, индекс Пааше по импорту превышает значение данного показателя по экспорту. Это свидетельствует о том, что ежегодно осуществляется рост цен по экспортно-импортным операциям. Из расчетов становится очевидным отсутствие особой связи между ростом курса валют и изменением индекса Пааше. Рассчитанный коэффициент автокорреляции между показателями индексов ценовой динамики также подтвердил низкий уровень связей между этими двумя показателями. Согласно проведенному расчету коэффициента автокорреляции относительно высокая степень связи наблюдается между индексом Пааше по экспортным

¹⁰⁴ Державна служба статистики України [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

операциям и индексом условий внешней торговли $R = 0,68$. Расчет автокорреляции доказал среднюю зависимость между изменением индекса цен по машиностроению и ростом курсов валют $R = 0,55$, хотя в целом по промышленности эта зависимость меньше $R = 0,5$. Безусловно, наибольшую степень взаимных связей согласно значений коэффициентов автокорреляции наблюдается между ценовыми индексами промышленности и машиностроения и индексом инфляции.

Следует отметить, что изменение индексов Пааше по экспортно-импортным операциям и индекса условий внешней торговли имеет циклический характер, подверженный четко выраженному действию сезонного фактора (Рис. 11).

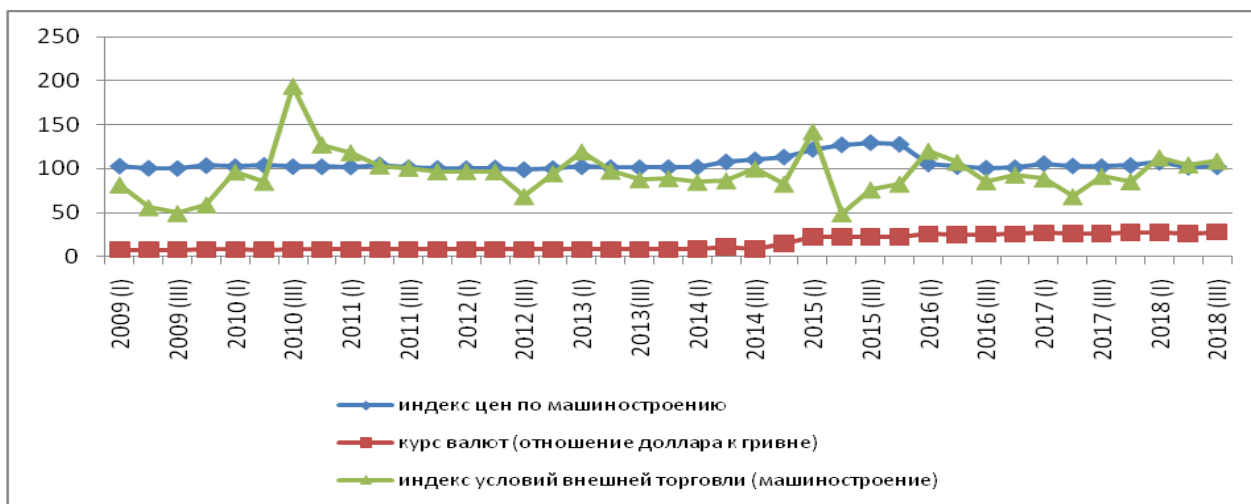

Рис. 11. Динамика индекса условий внешней торговли по отраслям машиностроения за 2009-2018 гг.

Источник: усовершенствовано на основании¹⁰⁵

Индекс условий торговли рассчитывается путем отношения индекса цен экспорта к индексу цен импорта. Чем больше значение этого показателя тем выгоднее условия торговли. Наиболее высокие значения этот индекс показывает в течении 2010 года и I полугодия 2011 года. Данный период характеризуется наиболее благоприятными условиями экспорта для украинских производителей машиностроительной продукции. Это свидетельствует о том, что машиностроительная отрасль в данный период экспортирует свою продукцию на внешние рынки по более высоким ценам, чем цены импортной продукции, ввозимой в Украину.

В течение 2012-2015 гг. наблюдается тенденция постепенного падения индекса внешней торговли. Самый низкий результат достигается во втором квартале 2015 года, когда значение этого показателя достигло отметки 49,1. В течение 2016-2017 гг. данный показатель также принимал низкие значения, демонстрируя рост только в 2018 году. Таким образом, машиностроительная отрасль Украины за последние 5 лет находилась в неконкурентоспособном состоянии по ценовым преимуществам на внешних рынках.

Применение корреляционно-регрессионного анализа позволило установить взаимосвязь между динамикой изменения курсов валют и ценовой политикой украинских предприятий машиностроения. За независимую переменную был использован курс доллара США, как основной резервной валюты, которая имеет наибольшее влияние на экономическую ситуацию в Украине. В расчетах был использован темп роста курса доллара к гривне, поскольку корреляционный анализ осуществлялся относительно индексов цен в отрасли машиностроения, которые были выбраны как зависимая переменная. Согласно проведенным расчетам, средний темп роста цен в промышленности за период с 2007 по 2018 гг. составил 107%, что может объясняться влиянием темпа роста курсовой разницы

¹⁰⁵ Державна служба статистики України [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

между долларом США и гривной, который в среднем вырос на 104%. Расчет коэффициентов детерминации показал, что между анализируемыми показателями, существует значительная статистическая взаимосвязь. Результаты расчетов коэффициента детерминации при проведении корреляционного анализа с лагом 1 квартал представлены на Рис. 12.

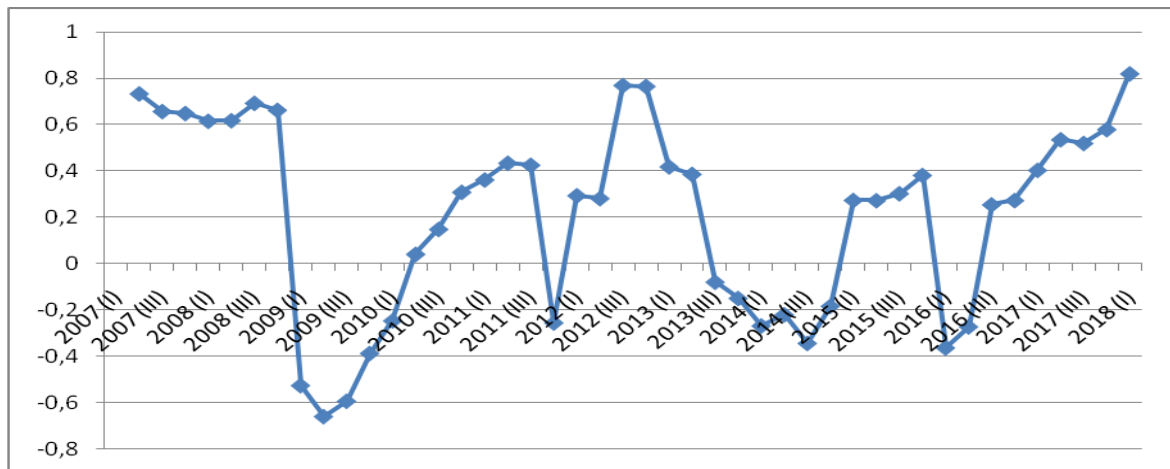

Рис. 12. Динамика изменения коэффициентов детерминации по результатам корреляционного анализа для машиностроительной отрасли за период 2007-2018 гг. с лагом 1 квартал
 Источник: собственная разработка

Как видно из представленных данных, наблюдается устойчивое сезонное влияние на взаимосвязь между изменением курса валют и ценами на продукцию машиностроения. Тесная взаимосвязь между курсом доллара и ценами производителей машиностроительной отрасли при использовании смещения данных на 1 квартал объясняется производственными лагами, в случаях, когда продукция производится из сырья, закупленного по старым ценам. Кроме того, существует определенная инерционность ценовой политики предприятий, что связано с необходимостью времени на анализ и исследования рыночной ситуации, обновлением прайс-листов, а также с реализацией продукции по фиксированным ценам предыдущих контрактов.

При расчетах с лагом во II кварталы, когда средний курс доллара с разницей в II квартала назад сопоставляется с текущим уровнем цен, не показывает существенного усиления связи между показателями (Рис. 13).

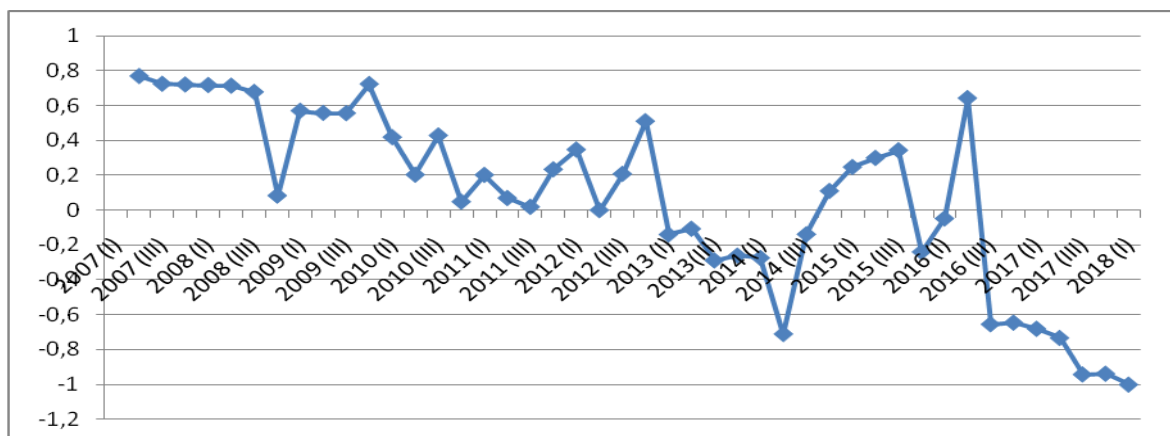

Рис. 13. Динамика изменения коэффициентов детерминации по результатам корреляционного анализа для машиностроительной отрасли за период 2007-2018 гг. с лагом II квартала
 Источник: собственная разработка

Этот факт свидетельствует о том, что машиностроительные предприятия гибко реагируют на изменение макроэкономической ситуации, в пределах 1-2 кварталов. В то же время, специфика выпускаемой продукции и длительность технологического цикла производства продукции влияет на скорость реагирования некоторых подотраслей машиностроения.

Анализ темпов изменения курсов валют и темпов изменения цен в ретроспективном разрезе, позволил сделать вывод, что рост курса доллара по отношению к гривне имеет потенциальное влияние на рост цен в машиностроении. Резкая девальвация гривни, которая проходила первый раз в 2008 году, а во второй раз – в 2014 году, вызвала потерю ценовых преимуществ предприятиями машиностроения (Рис. 14).

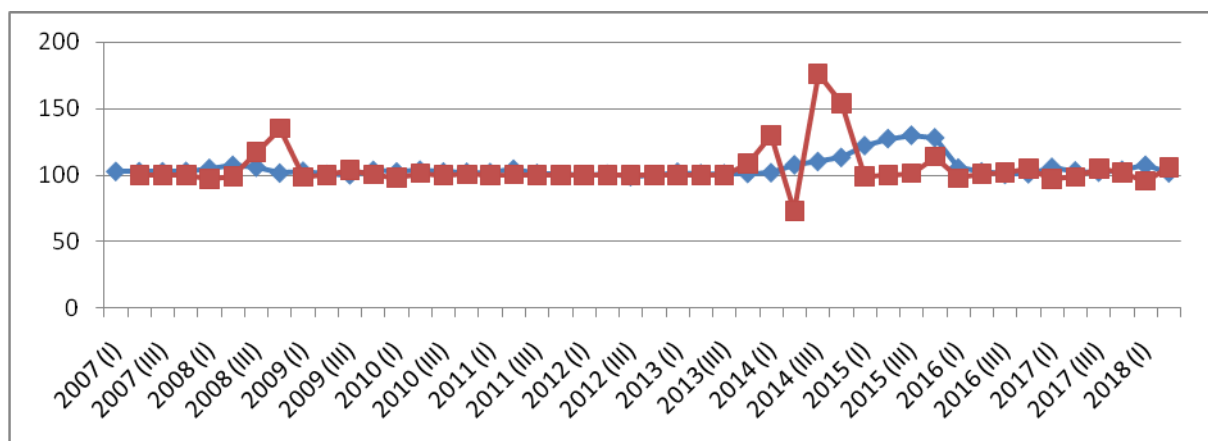

Рис. 14. Взаимосвязь между динамикой изменения темпов курсов валют и индексами цен в машиностроении за период 2007-2018 гг.

Источник: собственная разработка

Следует констатировать тот факт, что наибольшая потеря конкурентных позиций по ценовым преимуществам предприятий машиностроения состоялась в 2014 году. Кризис 2014 года сопровождалась не только резкими темпами роста курса валют, но и потерей предприятиями машиностроения части традиционных для них, рынков сбыта.

В рамках проведенного исследования была осуществлена также оценка влияния динамики изменения валютного курса на изменение средней цены в таких подотраслях машиностроения, как: вагоностроения и общее машиностроение. Результаты корреляционного анализа динамики изменения валютного курса на изменение средней цены в отрасли вагоностроения с лагом в I квартал представлены на Рис. 15.

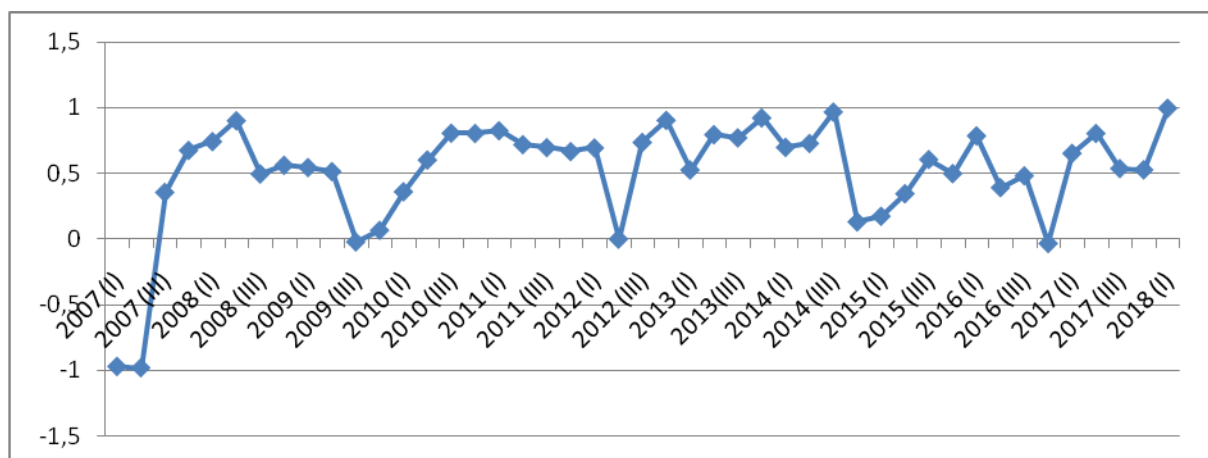

Рис. 15. Динамика изменения коэффициентов детерминации по результатам корреляционного анализа для вагоностроения за период 2007-2018 гг. с лагом I квартал

Источник: собственная разработка.

Как видно из расчетов, в области вагоностроения наблюдается более тесная взаимосвязь между изменением валютного курса и ценой при сохранении фактора сезонности. Это объясняется тем, что украинское вагоностроение является отраслью ориентированной на экспорт на 80%.

Расчет корреляции этих показателей для отрасли вагоностроения с лагом во II квартала демонстрирует незначительное сглаживания коэффициентов детерминации при сохранении влияния сезонного фактора (Рис. 16).

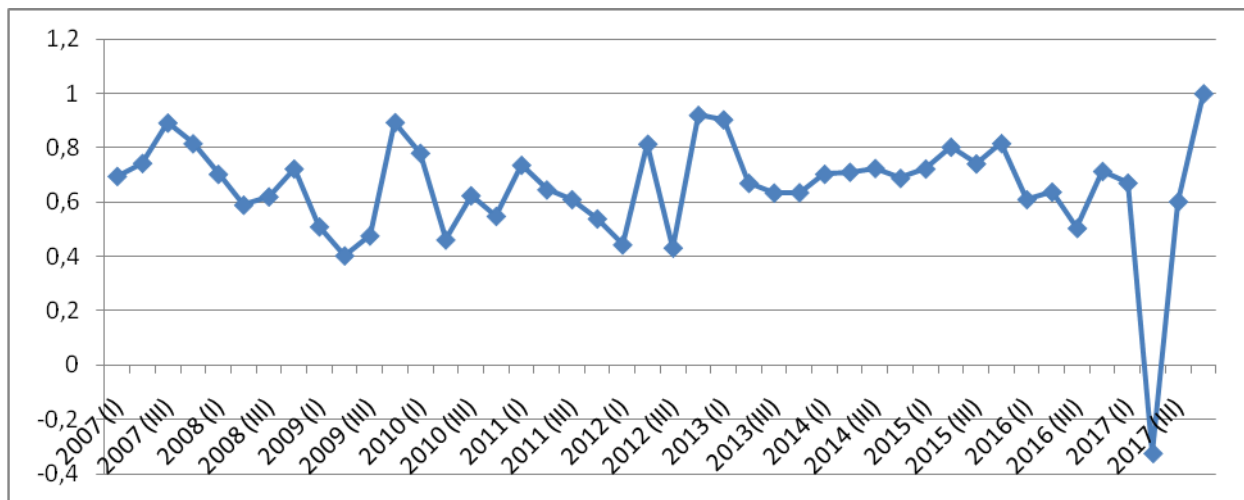

Рис. 16. Динамика изменения коэффициентов детерминации по результатам корреляционного анализа для вагоностроения за период 2007-2018 гг. с лагом II квартала
Источник: собственная разработка.

В подотрасли общего машиностроения наблюдается аналогичная ситуация. Расчет коэффициентов детерминации для отрасли общего машиностроения с лагом в I и II кварталы представлены на Рис. 17. Проведенные расчеты показывают тесную взаимосвязь между изменением валютного курса и ценой на продукцию общего машиностроения. Кроме того, расчеты свидетельствуют о влиянии сезонности на колебания валютного курса и цены (Рис. 18).

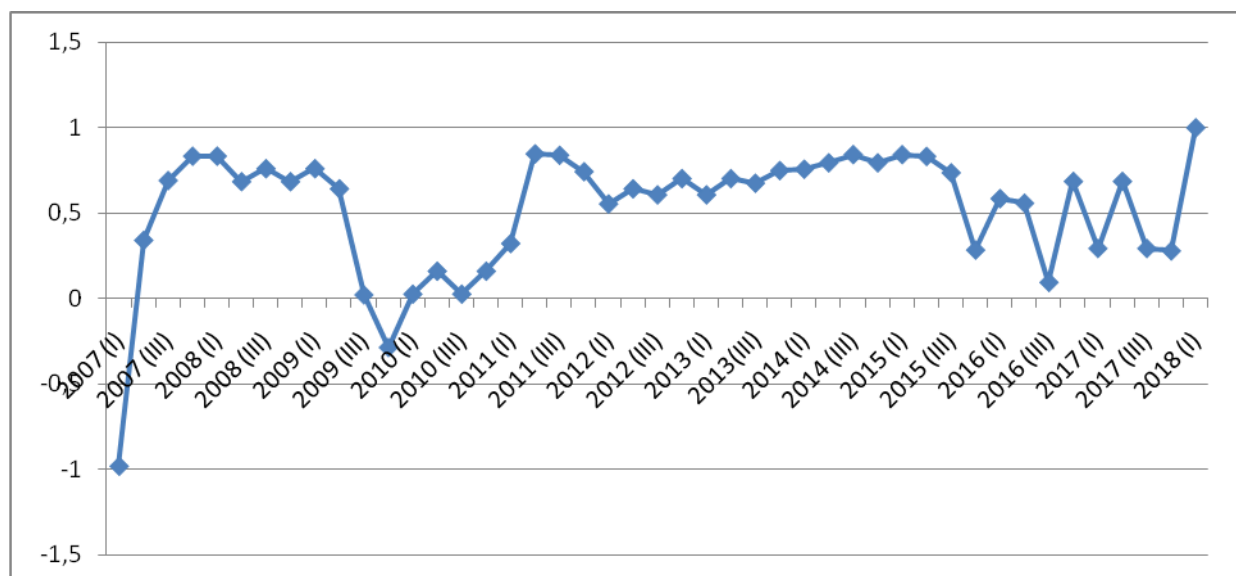
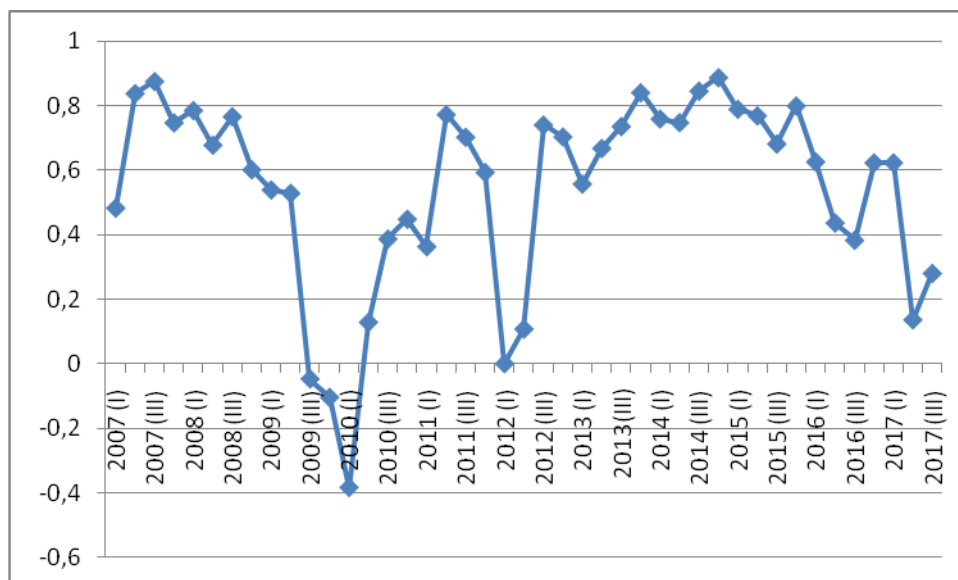

Рис. 17. Динамика изменения коэффициентов детерминации по результатам корреляционного анализа для общего машиностроения за период 2007-2018 гг. с лагом I квартал
Источник: собственная разработка

*Рис. 18. Динамика изменения коэффициентов детерминации по результатам корреляционного анализа для общего машиностроения за период 2007-2018 гг. с лагом II квартала
Источник: собственная разработка*

Проведена оценка влияния динамики изменения курса валют на следующую смену ценовых пропорций в машиностроении и его подотраслях, что позволяет оценить следующие последствия для отрасли. Единственным положительным моментом является то, что после введения внешних ограничений по торговле с РФ машиностроительная отрасль ориентируется, в основном, на внутренний рынок, что является стимулом ее развития и экономического роста. Кроме того, ориентация на внутренний рынок сбыта способствует уменьшению эффекта переноса темпов изменения валютного курса на внутренние цены на продукцию машиностроения. В других направлениях проведенное исследование позволило выявить негативный характер выявленных тенденций.

Во-первых, усиление экспортной ориентации отрасли машиностроения на базе конкурентного преимущества, основанного на низком курсе гривны приводит к деградации структуры экспортируемой продукции. Эта тенденция основана на том, что универсальную продукцию с низкой добавленной стоимостью значительно легче реализовать на мировом рынке. В результате таких диспропорций снижается спрос на инвестиции в высокотехнологичных отраслях, поскольку существует потребность в поддержке отраслей низких переделов. Во-вторых, девальвации гривны и рост цен в промышленности способствует росту цен на потребительские товары. Это приводит к сокращению внутреннего рынка товаров длительного пользования, которые имеют высокую эластичность спроса по цене. В-третьих, наблюдается снижение инвестиционной активности, чему способствует влияние роста стоимости инвестиционных проектов и сокращение внутреннего рынка и макроэкономической нестабильности. Таким образом, долларизация экономики и девальвация национальной валюты способствует формированию ряда негативных факторов, которые происходят на макро-, мезо-, и микроуровнях.

Литература

1. Calvo G. R. C. Fear of Floating // Quarterly Journal of Economics. – 2002. – Vol. 117 (2). – Pp. 379-408.
2. Devereux M. L. P. X. J. Exchange rates and monetary police in emerging market economies // Economic Journal. – 2006. – № 116 (511). – Pp. 478-506.
3. Webber A. G. Newton's gravity law and import prices in the Asia Pasific // Japan and World Economy. – 2000. – № 12 (1). – Pp. 71-87.

4. Delatte A.-L. L. V. A. Asymmetric exchange rate pass-through. Evidence from major economies. CEPN – CNRS, University of Paris North, France. 2011.
5. Dobrynskaya V. V. The monetary and exchange rate policy of the Central Bank of Russia under asymmetrical price rigidity // *Journal of Innovations Economics*. – 2008. – Vol. 1. – № 1. – Pp. 29-62.
6. Головнин М. Ю. Долларизация в переходных экономиках России и стран Центральной и Восточной Европы // *Studies on Russian Economic Development. Проблемы прогнозирования*. – 2004, issue 3, 124-135. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://econpapers.repec.org/article/scn009162/>.
7. Анищенко А. В. Мировая валютная система и долларизация российской экономики // *Горный информационно-аналитический бюллетень (научно-технический журнал)*, 2012. – С. 172-174.
8. Пионтковский Р. В. Долларизация, изменчивость инфляции и неразвитые финансовые рынки в переходных экономиках. Научный доклад № 03/02. – М.: EERC – 32 с.
9. Державна служба статистики України [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
10. Goldberg, P. K., & Knetter, M. M. (1997). Goods Prices and Exchange Rates: What have we Learned. *Journal of Economic Literature*, XXXV, 1243-1272.

1.12. PROSPECTS FOR DEVELOPMENT OF TECHNOLOGIES THE VIRTUAL AND ADDITIONAL REALITY IN UKRAINE

1.12. ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ РЫНКА ТЕХНОЛОГИЙ ВИРТУАЛЬНОЙ И ДОПОЛНЕННОЙ РЕАЛЬНОСТИ В УКРАИНЕ

Постановка проблемы в общем виде и ее связь с важными научными или практическими задачами. Четвёртая промышленная революция приносит в жизнь людей огромное количество технологических новинок. Одними из таких технологических новинок являются VR/AR технологии.

Долгое время на технологии и продукты виртуальной реальности (VR) обращали внимание только разработчики игр. Действительно, VR обладает всеми свойствами для полного «поглощения» пользователя. Но, пришло время, когда маркетологам стоит обратить внимание на этот продукт. Для создания прогрессивного и современного общества, на рынок Украины должны выходить новинки VR-продуктов, создаваться приложения и программное обеспечение, которые будут оставаться в Украине, а не идти на зарубежный рынок. Если рассматривать в дальней перспективе, то VR-шлемы отличный способ для маркетинговой стратегии. Так же хочется отметить, что запрос «виртуальная реальность» был индексирован 3 600 за минувший месяц в Google UA.

Более интересная ситуация обстоит с дополненной реальностью (AR). У неё есть определённый ряд преимуществ, одним из которых является доступность. Использование технологий дополненной реальности не требует сейчас каких-либо дополнительных гаджетов. Развитие акселераторов в области создания продуктов для AR должно стать одним из важных направлений в современной Украине. Уже сегодня украинские стартапы создают книги, которые поддерживают AR, это отличный инструмент для обучения. Маркетологам так же стоит обратить на него внимание, ведь за последний месяц было совершенно 1000 запросов «дополненная реальность» в Google UA.

Таким образом, для продвижение новых технологий и создания «бума» в Украине, следует распознать и изучить целевую аудиторию. Более того, стоит понять, знакома ли украинская аудитория с VR/AR-продуктами и готова ли принять новые технологии.

Анализ последних исследований и публикаций. Вопрос изучения отношения потребителей к технологиям VR/AR – виртуальной / дополненной реальности рассматривались в отчётах двух всемирно известных аналитических компаний в сфере разработки VR/AR носителей и программного обеспечения – Digi-Capital и Super Data Research. Компании предоставляют консалтинговые услуги в плоскости аналитики и разработки VR/AR продуктов. Их клиентами являются мировые гиганты как Microsoft, Google, Apple, Facebook, Intel, nVidia, Disney, Sony, Sega, Wargaming и десятки других не менее известных корпораций.

Исследование знания потребителей о VR/AR – технологиях и их влиянии на потребителя отсутствует в украинском сегменте научной литературы.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. Весь мир следит и развивает такой тренд как использование VR/AR продуктов в повседневной жизни. В то время, как население Украины плохо знакомо с новыми технологиями или незнакомо вообще. Проблематика состоит в том, что из-за неосведомлённости украинцев рождаются ложные мнения и мифы касательно VR/AR-технологий. Таким образом украинские маркетологи могут упустить волну «бума» VR/AR-технологий. Ведь то, что было популярное в Западных странах вчера обязательно станет трендом в Украине завтра.

Цель исследования. Основная цель маркетингового исследования изучение целевой аудитории с помощью опроса.

Изложение основного материала исследования. VR (англ. virtual reality, виртуальная реальность) – созданный техническими средствами мир (объекты и субъекты), передаваемый

человеку через его ощущения: зрение, слух, обоняние, осязание и другие. Технология создаёт воздействие и реакцию на воздействие в виртуальном мире¹⁰⁶.

Среди систем воспроизведения изображения в VR выделяют следующие виды:

1. Шлем или очки виртуальной реальности (HDM – display) – в большинстве случаев специальные очки, которые содержат несколько дисплеев для левого и правого глаза и систему линз для исправления геометрии изображения. Так же основной составляющей является система трекинга для шлемов виртуальной реальности, которые разрабатываются с помощью магнитометров, гироскопов и акселерометров.

2. Motion Parallax 3D дисплеи – технология, которая используется для некоторых приложений в смартфоне и в комнатах виртуальной реальности (CAVE). Система помогает сформировать у пользователя иллюзию объёмного изображения за счёт специальных проекций, которые сгенерированы исходя из информации о положении глаз пользователя.

3. Звук генерируется благодаря многоканальной акустической системе. Она производит локализацию источника звука, что позволило пользователю ориентироваться в виртуальном мире с помощью слуха.

4. Чаще всего тактильные ощущения передаются с помощью перчаток виртуальной реальности. Они были разработаны учёными из Калифорнийского университета в Сан-Диего. Перчатки созданы из экзоскелета, оборудованного мягкими мышцами. Система состоит из следующих компонентов: Leap Motion (определяет положение и движение рук пользователя), мышцы Mskibben (отклик на движения, созданные перемещением пальцев пользователя) и распределительный щит (управление самими мышцами, которые создают тактильные ощущения).

Виртуальной реальности присущи следующие свойства¹⁰⁷:

- порождённость – виртуальная реальность производится другой, внешней к ней реальностью;
- актуальность – существует актуально, в момент наблюдения «здесь и сейчас»;
- автономность – имеет свои законы бытия, времени и пространства;
- интерактивность – может взаимодействовать с другими реальностями, тем не менее, обладая независимостью.

Рынок виртуальных технологий можно поделить на 2 больших сегмента: разработка программного обеспечения (software, далее софт) и системы воспроизведения виртуальной реальности. Компания SuperData Research провела исследования в 2016 году и создала прогноз о росте рынка VR технологий.

Данные о прогнозе рынка, его росте и стоимости можно увидеть на Рисунке 1.

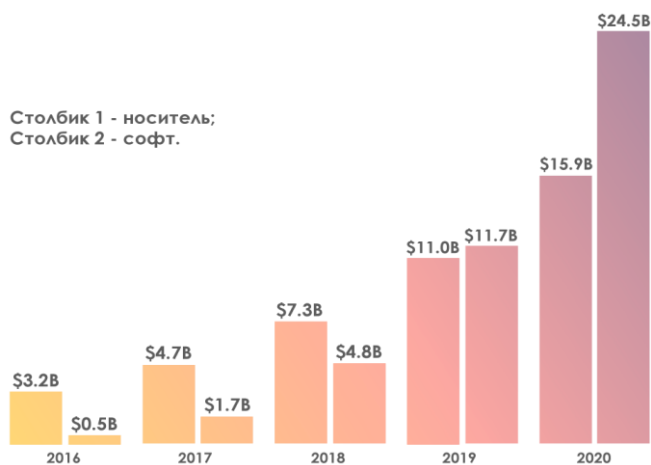

Рис. 1. Глобальный VR рынок (носитель против софта)
Источник: Super Data Research¹⁰⁸

¹⁰⁶ Виртуальная реальность [Электронный ресурс] // Википедия – свободная энциклопедия. – 2017. – Режим доступа к ресурсу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Виртуальная_реальность.

¹⁰⁷ Носов Н. А. Виртуальная психология / Н. А. Носов. // "Аграф". – 2000.

На Рисунке 1 показано, что в 2 сегмента рынка виртуальной реальности (носитель и софт) активно соперничают друг с другом. Можно сделать вывод, что сейчас большую роль играет именно создание носителей для воссоздания виртуальной реальности, чем программ. Однако, как график показывает, чем больше будет носителей, тем больше нужно будет разнообразных программ. Таким образом, если в 2016 году отношение доли рынка носителя к программе составляло 6.4 к 1, то на момент 2020 года 0.6 к 1. Это не считая, что объём рынка софта вырастит в 50 раз.

Так же, компания определила, в какие сегменты рынка VR больше всего вкладываются венчурные фонды. Рынок разработки программного обеспечения 2017 года представлен на Рисунке 2.

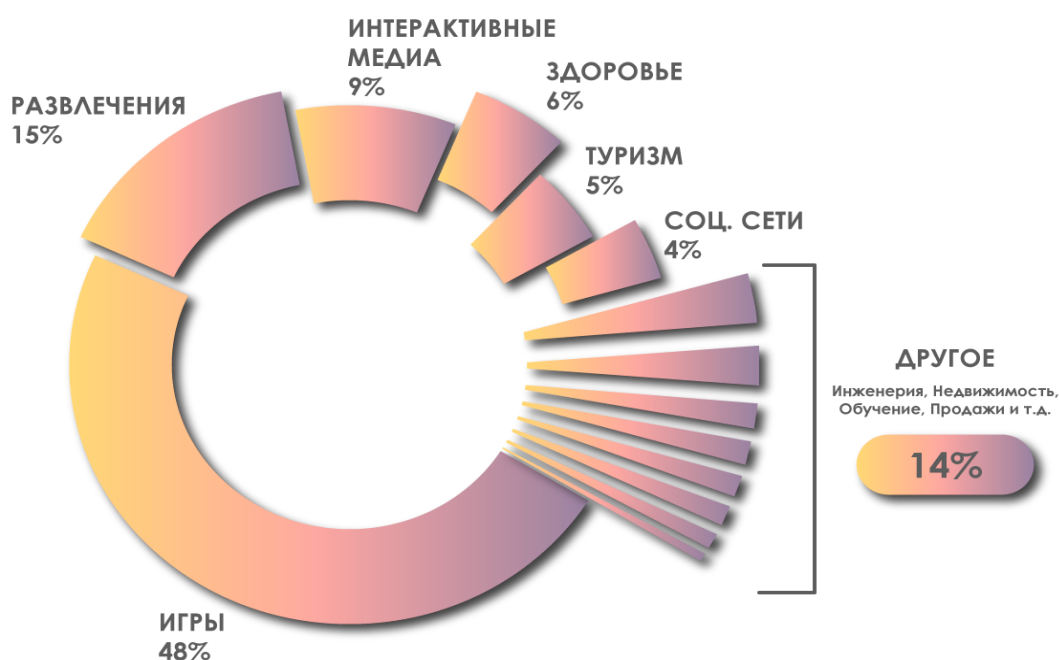

Рис. 2. Рынок софта VR
Источник: Super Data Research¹⁰⁹

Другие прогнозы компании Super Data говорят, что к 2020 году около 200 миллионов домов будут владеть минимум одним устройством виртуальной реальности. Так же следует учесть, что программы виртуальной реальности могут работать на трёх платформах: PC, Mobile, Console. Распределение рынка и прогноз на 2020 году можно проанализировать на Рисунке 3.

Согласно Рисунку 3, мы видим, что в основном все устройства будут идти нога в ногу, однако в 2016 году заметен явный скачок развития PC и Console. Это связано с тем, что воспроизведение виртуальной реальности требует больших мощностей от носителя, которые не может в полной мере предложить сегмент рынка Mobile.

Так же есть ряд рисков, связанных с виртуальной реальностью:

- физический риск. Появление такой болезни как кибернетичность. Суть болезни в том, что зрительные и слуховые сенсоры говорят потребителю, что он перемещается, однако внутренне ухо говорит о то, что вы стоите на месте. Происходит конфликт и организм начинает «обороняться». Начинаются головные боли, тошнота и дезориентация в пространстве;

¹⁰⁸ Barberie S. Virtual Reality Market and Consumers [Электронный ресурс] / S. Barberie, S. Llamas. – 2017. – Режим доступа к ресурсу: www.superdataresearch.com.

¹⁰⁹ Barberie S. Virtual Reality Market and Consumers [Электронный ресурс] / S. Barberie, S. Llamas. – 2017. – Режим доступа к ресурсу: www.superdataresearch.com.

– риск безопасности. Суть риска в защите информации и сообщений. Некоторые из проблем безопасности связаны с функциями, которые позволяют владельцам виртуальных сетей разрешать пользователям путешествовать между разными мирами или загружать собственный контент и иметь сложные взаимодействия;

– поведенческие риски. Есть определенные поведенческие модели. Среды виртуальной реальности предлагают такой же потенциал для грубости, преследования и дискриминаций, как и любой другой канал связи, одновременно делая взаимодействие более реальным и личным.

– риск конфиденциальности. Всему миру известно, что с помощью таргетинговой стратегии можно изменить мир, получить любые данные. Более точные, максимально достоверные данные можно получить в виртуальной реальности, т.к. основные поведенческие модели человека будут сохраняться, программа будет считывать их и отправлять нужному заказчику. В конечном счёте это может привести к тотальному контролю почти над каждым человеком;

– риск потери денег. Буквально недавно компания Facebook приобрела Oculus Rift за 2 млрд долл. Не каждая компания может себе это позволить. Рынок VR сейчас только стабилизируется. Это подтверждает полупровальный выпуск Samsung Gear VR. Компания получила в 2 раза меньше выручки, чем планировала. Это говорит о том. Рынок развивается в своей плоскости очень быстро, но в мировой ему есть ещё над чем поработать.

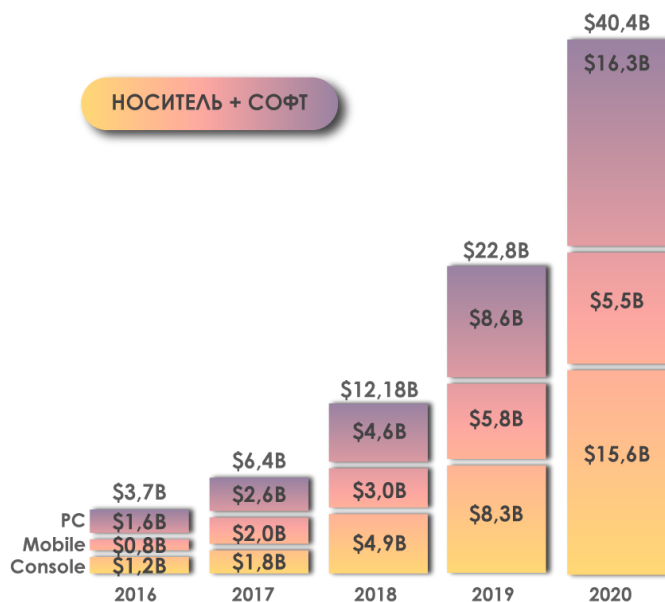

Рис. 3. Глобальный рынок носителей VR.

Источник: Super Data Research

Рынок VR предоставлен следующими устройствами: Google Cardboard, Samsung Gear VR, Oculus Rift, HTC Vive, Sony PlayStation VR.

Каждый из них занимает свой сегмент. Однако борьба за потребителя происходит на одном огромном рынке виртуальных технологий.

Количество VR-устройств, которые были проданы в 2016-17 годах в разрезе конкурентоспособности можно проанализировать на Рисунке 4.

Исследование компании Super Data показывает, что наибольшее количество VR-устройств было продано компанией Sony. Чуть дальше от мирового бренда ушла не менее известная компания Oculus и htc с продуктом htc Vive. Но лидерами рынка являются Google и Samsung. Такая особенность связана с технической составляющей устройств и их доступностью. Дело в том, что 2 лидера рынка сосредоточили своё внимание не на мощных игровых консолях или компьютерах, а на обычных телефонах: никаких проводов. Стоит только вложить телефон в VR-устройство

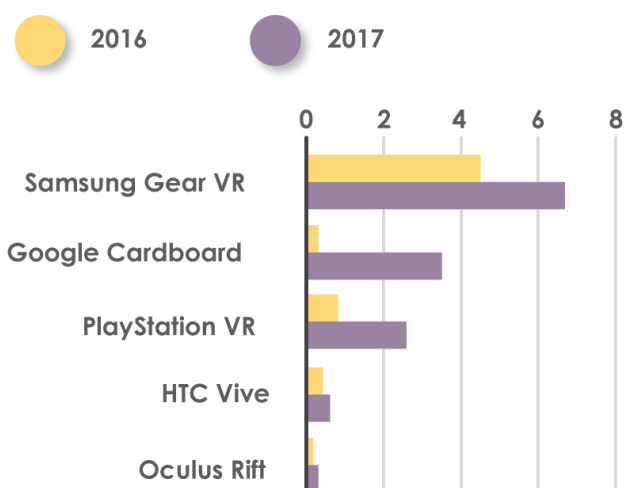

Рис. 4. Количество проданных VR-устройств за 2017 год, млн.
 Источник: *The Economist*¹¹⁰

Сфера применения VR-технологий на мировом рынке:

- Развлечения;
- Искусство и дизайн;
- Игры;
- Обучение и симуляции;
- Туризм;
- Психология и медитация;
- Недвижимость и шоппинг;
- Социальная сфера.

Дополненная реальность (англ. augmented reality, AR – «расширенная реальность») – результат введения в поле восприятия любых сенсорных данных с целью дополнения сведений об окружении и улучшения восприятия информации. Другими словами, это явление интеграции виртуального мира (цифрового мира) с реальным миром здесь и сейчас. AR может воспроизводиться двумя способами: специальные очки или с помощью телефонов¹¹¹.

Очки виртуальной реальности – это очки-компьютер. Пользователь одевает на себя очки и через линзы просматривает реальный мир с наложенной на него дополненной реальностью и виртуальными объектами. В устройство встроена специальная система, которая следит за движением глаз. В свою очередь программное обеспечение суммирует виртуальную и реальную картинку. Это позволяет создавать иллюзию панорамы – на городской пейзаж можно наложить старинные замки, и просматривать их можно будет в зависимости от поворота головы.

Мобильные устройства имеют наибольшее практическое применение на данный момент. Камера мобильного телефона или планшета отправляет просканированное изображение в интересующую программу потребителя. Программа распознаёт изображение, выбирает те точки, которые ему нужны и воспроизводит его на фоне изображения камеры. Ярким примером является игра Pokémon Go. Игра довела мир до массовой паники. Суть её в том, чтоб в реальном времени ловить покемонов, которые водятся по всему миру и могут быть где угодно. Для этого нужен был всего лишь телефон. Камера сканировала облако точек, которое было прислано с центрального сервера, и при наведении игроком камеры телефона на эту точку, появлялся покемон, которого можно было словить.

¹¹⁰ Williams J. A reality check for virtual headsets [Электронный ресурс] / Justin Williams // The Economist. – 2017. – Режим доступа к ресурсу: <https://www.economist.com/news/business/21724863-vr-has-been-more-about-hype-substance-will-change-reality-check-virtual>

¹¹¹ Дополненная реальность [Электронный ресурс] // Википедия – свободная энциклопедия. – 2016. – Режим доступа к ресурсу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Дополненная_реальность

Рынок AR можно поделить на следующие сектора:

- Производство дисплеев: разработка различных типов приборов и приспособлений для AR;
- Разработчики технологий воспроизведения: предоставления различных решений для развития цифровой обработки изображения, 3D- реконструкций и т.д.;
- Разработка приложений: создание технологий для конечного потребителя (игры, социальные сети, обучающие приложения) и для рынка B2B (маркетинг, розничная торговля, недвижимость).

На Рисунке 5 мы видим прогноз роста рынка AR-технологий

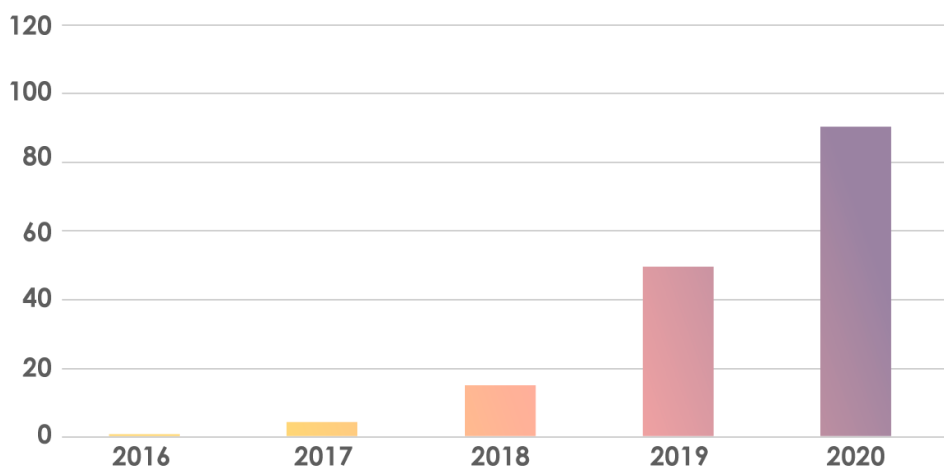

Рис. 5. Глобальный AR рынок, млрд
Источник: The Economist¹¹²

Мы видим, что рынок будет расти экспоненциально. Если в 2016 году объём рынка составлял чуть больше одного млрд, то к концу 2020 года эта сумма будет варьироваться около 90 млрд долл и выше.

Как было сказано ранее, мобильные приложения дополненной реальности являются более доступным устройством. На Рисунке 6 можно пронаблюдать рост цен на мобильные устройства, которые поддерживают технологии дополненной реальности.

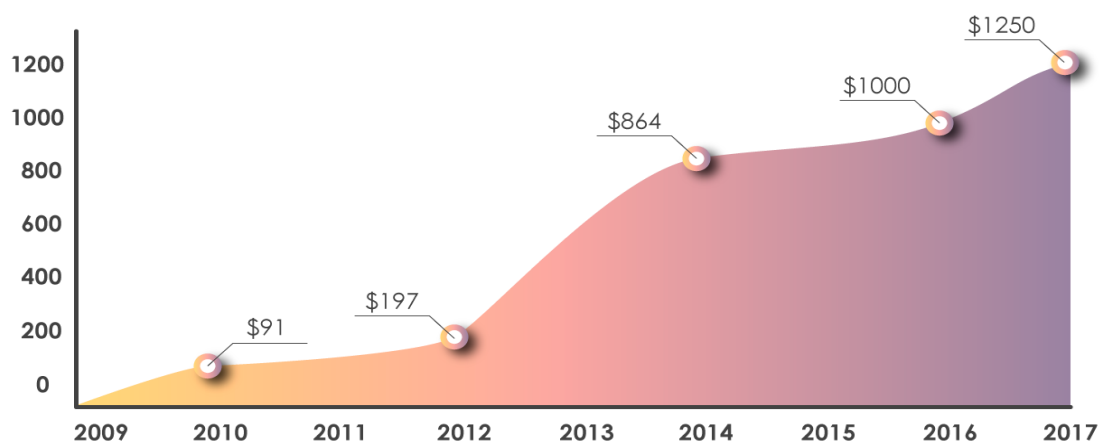

Рис. 6. Рост цен на мобильные AR-устройства

Анализируя исследования Vidness etc., мы видим, что мобильные устройства с возможностью воспроизведения дополненной реальности начали появляться в 2010 году, и

¹¹² After mixed year, mobile AR to drive \$108 billion VR/AR market by 2021 [Электронный ресурс] // Digi-Capital. – 2017. – Режим доступа к ресурсу: https://www.digi-capital.com/news/2017/01/after-mixed-year-mobile-ar-to-drive-108-billion-vr-ar-market-by-2021/#.WoArb65l_tQ.

цена их не превышала 200\$. Сейчас, с учётом новейших разработок, так же учитывая поправку на бренд, стоимость последней модели составляет 1000\$ за единицу. Эта стоимость была заявлена на новый iPhone X от компании Apple. Они выпустили новую платформу ARKit, которая делает большой рывок в сфере программного обеспечения.

На Рисунке 7 изображено количество установок программного AR-обеспечения и покупки AR-устройств.

Согласно графику, мы видим, что из года в год потребитель нуждается в программном обеспечении больше, чем в устройствах. Это связано с тем, что рынок AR не был готов к такому подъёму. Потребность в AR возникла только в 2016 году, и разработчики не спели взяться за это более основательно. Это связано с релизом и выходом вышеупомянутой Pokémon Go. Так же мы можем смотреть полностью противоположную ситуацию с рынком VR. Ведь именно сейчас потребность в VR-устройствах намного больше, чем ожидается в ближайшем будущем.

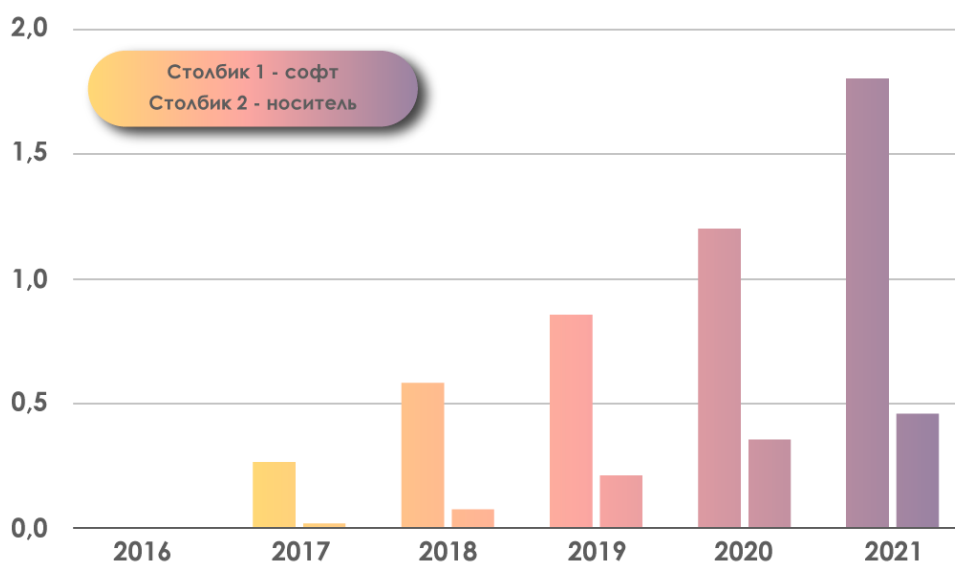

Рис. 7. Спрос на мобильные AR и ПО

Источник: Digi-Capital¹¹³

Общедоступность в разработке AR-приложений и устройство породило огромное количество старт апов, в которые вкладывались самые крупные венчурные фонды:

- Intel Capital профинансировали 7 старт апов, самые крупные из которых Eyefluence и Occipital;

- Qualcomm Ventures так же профинансировали 7 стартапов. Самыми успешными являются Blippar, Navdy и Magic Leap;

- Rotheberg Ventures профинансировали 6 старт апов. Самые крупные это 8i и Augmate.

- Самые большие транзакции в 2016 году получили компании, которые занимаются разработкой AR-устройств, приложений для медицины и маркетинга. Это компании:

- Magic Leap (HMD Manufacturer) – \$794M, Series C от Google, Alibaba Group, Qualcomm Ventures, Warner Bros., Morgan Stanley, Fidelity, JP Morgan, T. Rowe Price, Wellington;

- MindMaze (Application – Medical) – \$100M, Series A от Hinduja Group;

- Blippar (Application – Marketing) – \$54M, Series D от Khazanah Nasional Berhad и от других инвесторов.

¹¹³ Apple and Facebook to drive mobile AR over 1B users and \$60B by 2021 [Электронный ресурс] // Digi-Capital. – 2017. – Режим доступа к ресурсу: https://www.digi-capital.com/news/2017/06/mobile-ar-to-top-a-billion-users-and-60-billion-by-2021/#.WoAx2a5l_tQ.

К 2022 году рынок программного обеспечения AR-устройств будет равняться 80-90 млрд долл. США. Основным вектором в сфере являются игры. Они занимают третью часть от всего рынка. Причина такого спроса на AR – это его многофункциональность и возможность применения во всех сферах деятельности человека.

Выводы. Проанализировав рынок VR/AR технологий, можно сделать вывод, что технологии являются передовыми и инновационными. Сравнение долей рынка можно проанализировать на Рисунке 8.

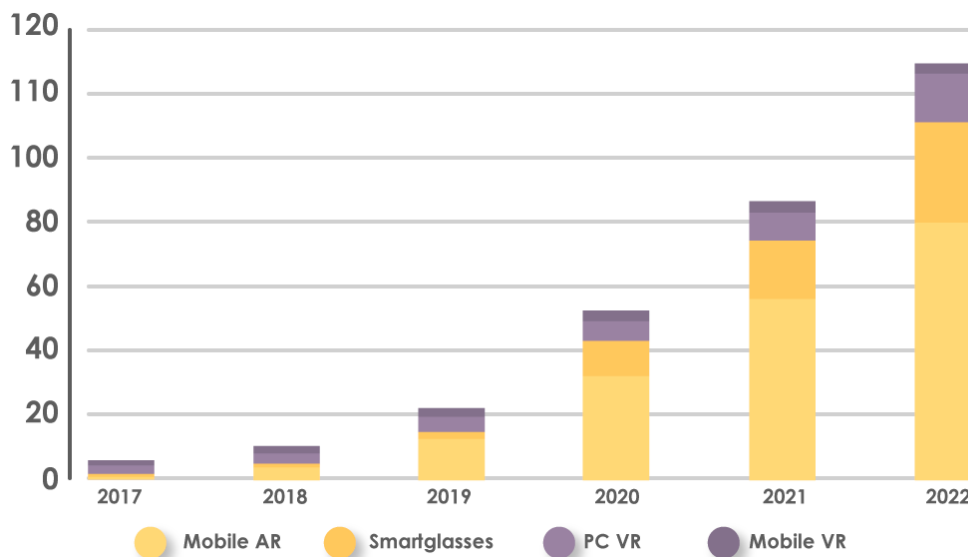

Рис. 8. Рынок VR/AR технологий
Источник: Digi-Capital¹¹⁴

Согласно графику, видно, что общая стоимость AR/VR рынка будет составлять около 115 млрд долл США. Но распределение неравномерное. Это говорит о том, что рынок AR будет намного более востребован уже в 2020 году и стоимость его будет составлять 90 млрд долл США. Тем не менее, хотя рыночный потенциал VR был уменьшен появлением мобильного AR в качестве конкурирующей платформы в прошлом году, говорить, что «VR мертв» будет большой ошибкой.

Мобильный / автономный VR (Samsung Gear VR, Google Daydream View, Oculus Go) больше сосредоточились на мобильном VR, и могут значительно увеличить свою прибыль в долгосрочной перспективе.

Консоль / ПК VR (HTC Vive, Oculus Rift, Microsoft Windows Mixed Reality, Sony Playstation VR) могут значительно вырасти уже к 2020 году за счёт снижения стоимости и повышения производительности. Возможно, уже к 2025 году VR получит отметку в 500 млн проданных устройств.

Smartglasses (Magic Leap, Microsoft HoloLens, ODG, Meta, Vuzix) остаются долгосрочным будущим AR/VR. Если в 2020 году Apple начнет использовать смартфон с привязкой смарт-очков, как прогнозирует Digi-Capital, рынок может вырасти от нескольких сотен тысяч корпоративных пользователей в прошлом году до нескольких десятков миллионов массовых потребителей к 2022 году.

Так же, как сообщают эксперты с Digi Capital, в 4-ом квартале 2018 года инвестиции в сферу VR/AR достигли рекордной отметки 1.5 млрд. В то время. Как общие инвестиции за год составляют 3 млрд в 28 категориях использования VR/AR. Скорее всего, это связано с компанией Magic Leap. Они раскрыли завесу тайны над своим новым продуктом и взяли менее одной пятой всех денег, собранных в 2018 году.

¹¹⁴ Ubiquitous \$90 billion AR to dominate focused \$15 billion VR by 2022 [Электронный ресурс] // Digi-Capital. – 2018. – Режим доступа к ресурсу: https://www.digi-capital.com/news/2018/01/ubiquitous-90-billion-ar-to-dominate-focused-15-billion-vr-by-2022/#.WoA0Ba5l_tQ.

Рынок VR/AR технологий в Украине ограничивается только игровым сегментом. К сожалению, нет достаточного количества венчурных фондов, которые могли профинансировать отечественные стартапы. В Украине нет производителей самих очков виртуальной реальности. В основном это импортная продукция – HTC Vive. Но есть разработчики. Основными фирмами являются:

- New Cave Media – компания занимается разработкой программного обеспечения для VR и видеороликов в формате 360°. Ребята больше занимаются миссионерством. Они формируют рынок и клиентов, т.к. спрос пока ещё слишком мал;

- WeAR Studio – компания специализируется как на виртуальной, так и дополненной реальностями. Разрабатывают различные решения и софт для VR очков. Помимо этого, разрабатывают проекты под ключ в сфере недвижимости и дизайна.

В Таблице 1 приведены основные игроки на рынке VR-устройств и цены на самые популярные продукты в Украине. Цены даны в гривне.

Таблица 1. Сравнительная таблица цен на популярные VR-устройства в лучших магазинах цифровых устройств Украины

Режим продажи	On-line			On-line/Off-line		
	Rozetka	OLX	Hotline	Allo	Citrus	Comfy
Samsung Gear VR	3 678	1 799	2 611	3 999	3 999	2 999
Oculus Rift	-	6 900	19 671	-	18 499	-
HTC Vive	31 999	20 500	29 740	33 999	-	33 999
Sony PlayStation VR	12 999	9 700	12 477	12 999	12 999	12 999

Данные были взяты с официальных сайтов магазинов. Для более полной картины магазины были поделены на 2 большие категории: магазины on-line продажи (интернет-магазины) и off-line продажи, куда можно прийти и посмотреть на сам товар. Сразу видно, что в онлайн магазинах устройства намного дешевле. Но украинский потребитель не всегда готов заказывать в интернете, особенно, когда большое расхождение в цене. Так же можно наблюдать отсутствие Oculus Rift почти во всех магазинах. Но в Allo и Comfy можно оформить предзаказ. Магазины утверждают, что в ближайшее время VR-устройства появятся на полках.

На рынке разработчиков AR-приложений основными компаниями являются:

- Simo AR – компания разрабатывает AR-браузер. С помощью приложения пользователь наводит камеру смартфона на изображение или предмет и получает на экране 3D-анимацию, видео, HTML-контент или другую информацию;

- livicoloring – компания разработала отличное приложение для детей. Распечатав бесплатную раскраску, ребёнок раскрашивает её, а потом, с помощью экрана телефона, оживляет картинку;

- augmented pixels – один из крупнейших производителей AR приложений в мире. На данный момент специализируются на управлении роботов и дронов с помощью AR.

В 2018 году компания Sensorama Lab и UNIT.City собрали всю информацию об украинских проектах, которые связаны с VR/AR разработкой и на её основании создали каталог и инфографику украинских стартапов (Рис. 9).

Рынок VR/AR устройств на данный момент находится на начальных стадиях. Есть игровые комнаты, но для полного внедрения в жизнь этого мало. Для того, чтоб потребитель был готов к новым технологиям, его нужно с ними ознакомить. Так же активно использовать VR/AR не только в игровых сферах, но и в обучении. Отлично эти технологии можно и использовать в обучении медицины, строительства и машиностроении. Это позволит максимально обучить студентов, без использования подручных средств.

Проблемой маркетингового исследования является изучение потенциальной целевой аудитории, а именно: потребители, их поведенческие модели, гендерные различия.

Чтобы качественно сформировать проблему, следует разобрать её по составляющим. Первой проблемой маркетингового исследования, которое даст ответ на вопрос стоит ли

выходить на рынок Украины с VR/AR товарами, является «определение спроса на новый товар и изучение целевой аудитории». Данный вопрос можно разделить на 2 компонента: спрос на товар и целевая аудитория.

Рис. 9. Рынок украинских стартапов в сфере VR/AR
 Источник: ain.ua¹¹⁵

К данным компонентам было выдвинуто следующие гипотезы:

1. Мужчины и женщины относятся к обучению с помощью VR/AR-технологий позитивно;
2. Мужчины и женщины относятся к путешествиям с помощью VR/AR-технологий позитивно;
3. Мужчины и женщины оценивают риски использования технологий на среднем уровне;
4. Мужчины и женщины считают, что Украина готова к массовому использованию VR/AR - технологий;
5. Существуют сегменты потребителей с различным знанием и отношением к технологиям;
6. Существуют латентные факторы, объясняющие поведение потребителей.

Выбор методики проведения исследования – опрос с закрытыми вопросами в формате on-line.

Его основными преимуществами являются:

- низкая стоимость;
- отсутствует влияние со стороны интервьюера;
- использование иллюстраций;
- математическое обоснование результатов.

Недостатки:

- наличие «самовыборки»;
- возможное влияние окружения на опрашиваемого;
- у участника может отсутствовать желание проходить опрос.

¹¹⁵ Карпенко О. Опубликован онлайн-каталог украинских VR и AR-стартапов [Электронный ресурс] / Ольга Карпенко // ain.ua. – 2017. – Режим доступа к ресурсу: <https://ain.ua/2017/11/01/zarabotal-katalog-ukrainskix-vr-i-ar-startapov>

Т.к. анкетирование проходило в формате онлайн и распространялось с помощью таргетинговой рекламы в социальных сетях, то в выборку вошли люди, отобранные по следующим параметрам: мужчины и женщины от 14 лет, интересующиеся современными технологиями и новинками, учащиеся в школах, университетах и люди, работающие в сферах IT-технологий, обучения, СМИ и недавние посетители магазинов электроники. Объем выборки – 40 респондентов.

Анкета была разработана на ресурсе Google Form. Все вопросы соответствуют целям и задачам исследования. В анкете присутствуют только закрытые вопросы с пятибалльной шкалой ответов. Анкета состоит из 11 вопросов и является анонимной.

Далее представлена анкета:

«Отношение потребителя к VR/AR-технологиям»

Доброго времени суток! ONPU Global Marketing проводит независимое исследование для определения Вашего отношения к VR/AR-технологиям.

VR – технология создания виртуальной реальности.

AR – технология создания дополненной реальности.

Ваши ответы дадут нам более полную картину существования VR/AR-технологий в Украине. Заранее спасибо за уделённое нам время!

1. Укажите Ваш пол:

- Мужской;
- Женский.

2. Укажите Ваш возраст:

- 14-17 лет;
- 18-25 лет;
- 26-35 лет;
- 35+.

3. Ваше отношение к VR/AR-технологиями?

- Ужасно;
- Плохо;
- Всё равно;
- Хорошо;
- Отлично.

4. Как Вы относитесь к обучению с помощью VR/AR-технологий?

- Ужасно;
- Плохо;
- Всё равно;
- Хорошо;
- Отлично.

5. Как Вы относитесь к путешествиям с помощью VR/AR-технологий?

- Категорически плохо;
- Плохо;
- Всё равно;
- Хорошо;
- Отлично.

6. Считаете ли Вы, что будущее стоит за технологиями виртуальной и дополненной реальностей?

- Категорически плохо. Они разрушат восприятия реального мира;
- Нет. Это только способ отвлечь людей от реальных проблем.;
- Мне всё равно;
- Да, но с ними надо быть осторожными;
- Да, это отличный способ узнать мир и провести время с удовольствием.

7. Оцените физические риски использования VR/AR-технологий по 5-ти бальной шкале, где 1- риск очень мал, 5 - риск очень велик?

- 5;
- 4;
- 3;
- 2;
- 1.

8. Как Вы считаете, готова ли Украина к массовому использованию VR/AR - технологий?

- Категорически не готова и вряд ли будет;
- Нет, не готова. Возможно, со временем будет готова;
- Мне всё равно;
- Да, год-второй и VR/AR-технологиями будет пользоваться каждый второй украинец;
- Была готова ещё вчера.

9. Какую сумму Вы готовы заплатить за устройства, которые используют VR/AR-технологии? (VR-шлемы, AR-очки и другое)?

- 100 – 500\$;
- 500 – 1 000\$;
- 1 000 – 1 500\$;
- 1 500 – 2 000\$;
- 2 000\$ +.

Результаты исследования:

- Анализ демографии.

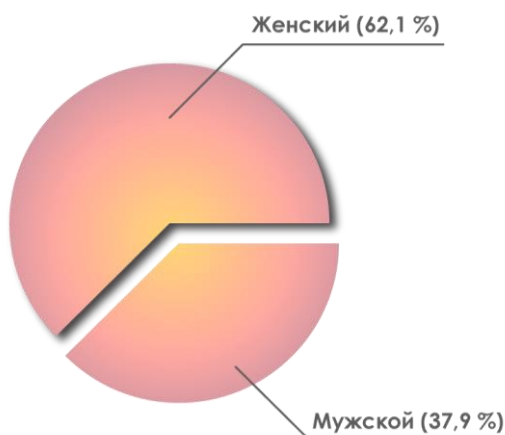

Рис. 10. Кол-во респондентов по признаку «пол»

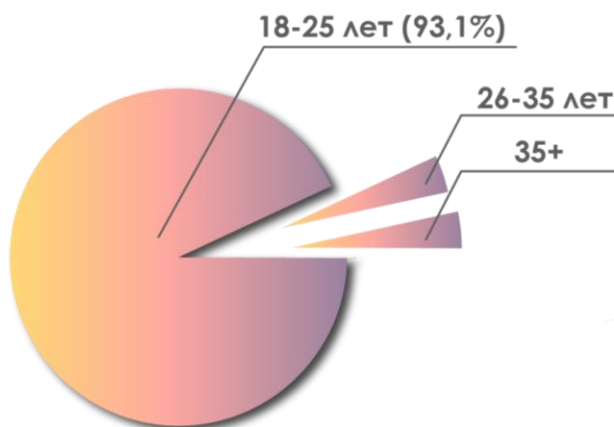

Рис. 11. Кол-во респондентов по признаку «возраст»

Исходя из данных, можно сделать вывод, что 62.1% опрошенных были девушки. А возраст опрошенных колеблется от 18 до 25 лет. Это 93.1% опрошенных респондентов.

- Анализ t-критерия.

С его помощью проверялись гипотезы о различии отношения мужчин и женщин к использованию рассматриваемых технологий для обучения, для путешествий, к риску потери денег и к распространению в массы (Табл. 2).

Мужчины и женщины относятся к обучению с помощью VR/AR-технологий позитивно. Однако у женщин средняя оценка выше. Мужчины и женщины относятся к путешествиям с помощью VR/AR-технологий позитивно. Значимой разницы в их отношении также не наблюдается. Мужчины и женщины оценивают риски использования технологий на среднем уровне. Значимой разницы в их отношении также не наблюдается. Мужчины и женщины считают, что Украина не готова к массовому использованию VR/AR-технологий. Здесь мужчины более оптимистичны, т.к. их средняя оценка выше. В целом мужчины и женщины относятся к технологиям позитивно.

Таблица 2. Критерий для независимых выборок

	Критерий равенства дисперсий Ливиня	
	F	Знч.
Использование для обучение	13,177	,001
Использование для путешествия	,196	,661
Риск потери денег	2,741	,106
Распространение в массы	9,733	,003

- Кластерный анализ.

В результате обработки кластеров все респонденты были разделены на три кластера: первый включил в себя 20 респондентов, второй – 15, а третий – 5 (Табл. 3).

Таблица 3. Число наблюдений в каждом кластере

Кластер	1	20,000
	2	15,000
	3	5,000
Валидные		40,000

Описание кластеров:

1. Кластер имеет высокие показатели общего отношения к VR/AR-технологиям, респонденты соглашались с тем, что будущее стоит за технологиями виртуальной и дополненной реальностей и положительно оценивают обучение с помощью новых технологий. При этом их не сильно волнуют риски, они считают, что Украина не готова к массовому использованию VR/AR-технологий и респонденты совершенно не готовы платить большие деньги за их использование. Такую группу условно можно назвать «нейтралы».

2. Кластер характерный безразличным отношением к факторам общего отношения, риска и обучения. При этом они негативно относятся к путешествиям с помощью новых технологиях и не считают, что будущее за VR/AR-технологиями. Такую группу кластеров условно можно назвать «скептики».

3. Кластер имеет высокие показатели общего отношения к VR/AR-технологиям, к путешествиям, они считают, что будущее за VR/AR-технологиями, они готовы платить достаточно большую сумму денег, а показатель использования VR/AR-технологии в сфере обучения на высшем уровне. Такую группу кластеров условно можно назвать «новаторы».

- Факторный анализ.

Исходя из анализа были определены 2 фактора:

– Фактор 1 – отсутствие интереса к VR/AR-технологиями, риск использования новых технологий очень велик, а использовать последние можно только для обучения. Такой фактор можно назвать «консерватизм»

– Фактор 2 – положительное отношение к путешествиям, считают, что будущее за VR/AR-технологиями и Украина уже готова к массовому использованию новых технологий. Такой фактор можно назвать «либерализм».

Выводы из данного исследования и перспективы дальнейших разработок по данному направлению. Данное исследование позволило выделить три группы респондентов, исходя их знания, отношения и оценки рассматриваемых технологий: нейтралы – безразлично-позитивное отношение к использованию VR/AR-технологий; скептики – безразлично-негативное отношение к использованию VR/AR-технологий; новаторы – позитивно настроены к использованию VR/AR-технологий

Были определены латентные факторы, влияющие на отношение респондентов к рассматриваемым технологиям: консерватизм – нежелание принимать VR/AR-технологии в своей жизни; либерализм – позитивное отношение к VR/AR-технологиям, готовность к использованию. Латентный фактор «консерватизм» является доминирующим у Скептиков, у Новаторов – «либерализм». В свою очередь к Нейтралам не применим ни один латентный фактор, т.к. они не связаны с описанием данной аудитории

В целом мужчины и женщины относятся к технологиям позитивно. В итоге можно сказать, что в Украине есть целевая аудитория, которая готова приобретать товар. В дальнейших исследованиях целесообразно изучить каналы продвижения и сбыта рассмотренных технологий для разных групп потребителей.

Литература

1. Виртуальная реальность [Электронный ресурс] // Википедия – свободная энциклопедия. – 2017. – Режим доступа к ресурсу:

https://ru.wikipedia.org/wiki/Виртуальная_реальность.

2. Носов Н. А. Виртуальная психология / Н. А. Носов. // "Аграф". – 2000.

3. Barberie S. Virtual Reality Market and Consumers [Электронный ресурс] / S. Barberie, S. Llamas. – 2017. – Режим доступа к ресурсу: www.superdataresearch.com.

4. Williams J. A reality check for virtual headsets [Электронный ресурс] / Justin Williams // The Economist. – 2017. – Режим доступа к ресурсу:

<https://www.economist.com/news/business/21724863-vr-has-been-more-about-hype-substance-will-change-reality-check-virtual>.

5. Дополненная реальность [Электронный ресурс] // Википедия – свободная энциклопедия. – 2016. – Режим доступа к ресурсу:

https://ru.wikipedia.org/wiki/Дополненная_реальность.

6. After mixed year, mobile AR to drive \$108 billion VR/AR market by 2021 [Электронный ресурс] // Digi-Capital. – 2017. – Режим доступа к ресурсу:

https://www.digi-capital.com/news/2017/01/after-mixed-year-mobile-ar-to-drive-108-billion-vrar-market-by-2021/#.WoArb651_tQ.

7. Apple and Facebook to drive mobile AR over 1B users and \$60B by 2021 [Электронный ресурс] // Digi-Capital. – 2017. – Режим доступа к ресурсу:

https://www.digi-capital.com/news/2017/06/mobile-ar-to-top-a-billion-users-and-60-billion-by-2021/#.WoAx2a51_tQ.

8. Ubiquitous \$90 billion AR to dominate focused \$15 billion VR by 2022 [Электронный ресурс] // Digi-Capital. – 2018. – Режим доступа к ресурсу:

https://www.digi-capital.com/news/2018/01/ubiquitous-90-billion-ar-to-dominate-focused-15-billion-vr-by-2022/#.WoA0Ba51_tQ.

9. Карпенко О. Опубликован онлайн-каталог украинских VR и AR-стартапов [Электронный ресурс] / Ольга Карпенко // ain.ua. – 2017. – Режим доступа к ресурсу:

<https://ain.ua/2017/11/01/zarabotal-katalog-ukrainskix-vr-i-ar-startapov>.

Part 2. EDUCATION AS A FACTOR FOR THE IMPLEMENTATION OF THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN SOCIETY

2.1. WORLD SCIENCE AND EDUCATION AS A CONDITION OF PROGRESSING TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF UKRAINE

2.1. СВІТОВА НАУКА ТА ОСВІТА ЯК УМОВА ПРОГРЕСУВАННЯ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Глобальні цілі сталого розвитку, затверджені у 2015 році на саміті ООН, цілі сталого розвитку України, опрацьовані у рамках Національної доповіді в 2017 році¹¹⁶, мають стратегічну інтеграційну скерованість і вагоме управлінське призначення. У сукупності з узгодженими висновками щодо просторового розвитку людства вони охоплюють всі аспекти суспільного, економічного, політичного життя народів світу через призму демографічного зв'язку поколінь, подолання дефіциту та консервації природних ресурсів, фізичного і духовного відтворення людини як особистості у якісно новій спільноті. Проте масштабність цього суперпроектного можна оцінити лише з позиції тривалого часового виміру, оскільки його реальність та ефективність залежить від способу використання у практичній діяльності. Проблема полягатиме у тому, чи буде сприймати світова спільнота, зокрема і українська, перспективні узагальнення як модельний інтелектуальний політико-економічний продукт гармонійного розвитку окремих держав та їх угруповань (ідеї описані в книзі *Polityka nowej Europy. Od Atlantyku do Uralu*¹¹⁷) чи як унікальну програмно-інформаційну стратегію збалансованого світового глобального прогресу.

Вже на початкових об'єднавчих стадіях просування у міжконтинентальному просторі зазначеного проєкту наявність оціночної методології досягнення параметрів "зближення і вирівнювання" є безспірною умовою успішних дій. Головне її призначення – забезпечити розуміння та підтвердження того, що енергетичним ядром "новітнього прогресу" є людські інтелектуальні здібності, фізична спроможність і воля до цілеспрямованості. Інтегральним оціночним критерієм можливих змін, на нашу думку, мала б стати невідворотна гуманітарна трансформація "людського потенціалу" за трьома визначальними напрямками: міжнаціональне порозуміння (добросусідство) та усвідомлена глибока демілітаризація, так званий "нульовий бюджет насилля"; відкрита і "розумна" участь у виваженій політиці формування матеріалізованого сукупного та індивідуального багатства, свідомо відмова від надмірних фінансових накопичень і резервів, предметної розкоші та способу життя у рамках ідеї "достатнього добробуту і стриманих розваг"; концентрація інтелектуальних зусиль на збереженні природних ресурсів і родючих земель для майбутніх поколінь, продукуванні базових рішень і набутті навиків щодо екологічного освоєння нових джерел енергетичних, водних і харчових ресурсів без провокування природних аномалій, створення системи життєстійкості без кризових явищ у світовому фінансово-економічному просторі. Саме філософське трактування категорії "трансформація людського потенціалу" як поєднання глибокого духовного перетворення у сприйнятті світового порядку і його традиційних цінностей "життєвого процвітання" та кардинального посилення інтелекту людини використанням нейронних мереж та інформаційних технологій для прогнозування і відстеження глобальних процесів дає шанс на збереження людства.

Надважливе завдання, яке виправдано виникає як складова регулювання параметрів змін, збільшення самоконтролю на всіх суспільних рівнях за їх наслідками – розробка сучасної інформаційної моделі та глобальної інформаційної мережі індикативного супроводу зазначеної трансформації. Базовою основою для творчих пошуків у цьому напрямку мав би стати досвід формування і підрахунку Індексу людського розвитку, який щорічно публікується у звітах ООН.

¹¹⁶ Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь 2017, с. 12.

¹¹⁷ Ian Budge (2001): *Polityka nowej Europy. Od Atlantyku do Uralu*, с. 63.

Старт для переходу від концепції "продуктивного володіння наявним і залученим людським ресурсом" до парадигми "мотиваційний розвиток людського потенціалу" мав би фіксоване відображення, за версією авторів, з моменту презентації всесвітнього інформаційного фонду "Сучасні знання про багатство" з прямим доступом для смартфонистувачів (цифрова бібліотека знань). Створення потужного джерела достовірної інформації для поглиблення пізнавальної діяльності людства щодо цінностей матеріального світу та його вмілого пристосування до задоволення власних потреб повинне розглядатися в довгостроковій перспективі, з огляду на нові досягнення у сфері її накопичення та обробки. Відкриті бази динамічних первинних даних та статистичні узагальнення про стан накопичених природних, фінансових, матеріальних та ін. ресурсів, їх розподіл за способом залучення і використання у світовому розрізі в поєднанні з вагомою фінансовою та технічною підтримкою наукової та освітянської сфер щодо "робочого (оперативного)" доступу до стратегічних знань, – і є запорукою прогресування сталого розвитку планети та потенційної спроможності відтворення наступних поколінь, збереження їх життєдіяльності за новими критеріями виживання. На нашу думку, особливе місце у структурі такого інформаційного продукту відводиться доступним базам даних, що відображають комплекс найновіших наукових досягнень, технологічних розробок та технічних можливостей. При тому очікувати перших позитивних наслідків у визначеній сфері було б доцільно, за оптимістичними прогнозами, ще у першій половині цього сторіччя. Людство, яке збагатиться можливістю доступу до поглиблених знань про життєвий простір і взаємоприйнятій спосіб існування та життєдіяльності у ньому, стане на порозі чергового усвідомлення щодо прискорення структурної перебудови потреб, попиту, застережень, політичних пріоритетів, гуманітарних звичок, зайнятості, тощо. Його потенційні властивості набудуть вимірвальних значень за ознаками передбачуваної перспективи.

Амбіційність поглядів на майбутню прогресуючу і гармонійну соціальну, економічну та екологічну рівновагу всіх континентів має свою перспективу. Усвідомлення необхідності міжнародного реагування на глобальну дестабілізацію перетворюється впродовж багатьох десятиріч у предмет реальних досліджень та обстежень соціо- і екосистем. Наше пізнання довкілля і рівня поглинання ресурсів набуло системності та прозорості. Проте у рекомендаційному інструментарії заходів, дій і кроків зберігається тенденція, яка відображає поступ виключно завдяки стримуючим факторам гуманності, раціональності та погоджувальної "політичної тактики вирівнювання темпів розвитку" на основі регіонального і міжрегіонального компромісу. Міжнародна конкуренція за ринкові переваги і високий рівень життя та їх мілітарний захист залишається альтернативою всесвітнього рівномірного зростання всіх національних утворень. Зберігає також тенденційність монопольних переваг правова інтервенція у національні нормативно-регулюючі контури функціонування країн.

Далеко не риторичне питання, у географічному аспекті, – суспільний настрій. Секторна самодостатність, як суб'єкта міждержавних відносин, чи глобальне поглинання, як об'єкта, на шляху до сталого розвитку цілісності? Такий принциповий вибір залежить виключно від оціночного тлумачення дефініції "сталий розвиток". Варіант перший – з орієнтацією на власні параметри самовідтворення країна вже на позитивній стадії локальної стабілізації життєвого рівня, збереження довкілля, і має намір зберігати суспільну самоідентифікацію. Варіант другий – все попереду: сталий розвиток зафіксується після пріоритетних стратегічних перетворень за моделями міждержавного призначення регіону та узгодженої ролі у процесі глобальної інтеграції. З одного боку, досягнення внутрішньої гармонії достатку та циклічного розширеного залучення і проїдання доступного власного ресурсного та економічного потенціалу з частковим орієнтуванням на світові тенденції. З іншого боку, – прогресуючий, збалансований у міжнародному масштабі сталий розвиток за рахунок інтенсифікації інтеграційного потенціалу, та як результат, – якісний рівень життя. За версією, що пропонується нами, у часовому просторі та з врахуванням розповсюдженого "регіонального егоїзму виживання" слід обирати проміжну модель, так звану "сегментацію потенційного проникнення".

Концептуальна пропозиція полягає у наступному. За обумовленими сегментами моніторингу об'єднаних процесів навколо центрів світового розвитку, за формулою "демонстрація відкритості, лояльності та демократичної зрілості" проводиться кваліфіковане обстеження та об'єктивне, правдиве і повне висвітлення екологічного, соціального, фінансово-економічного, демографічного стану країн-учасниць. Особливої уваги вимагають показники, які характеризують зовнішню міграцію населення, сфери зайнятості, реальні джерела формування доходів громадян, структуру споживання, рівень "неоподаткованої економіки", використання корисних копалин, землекористування, бюджетні надходження і витрати. Фіксуються за узгодженими оціночними індикаторами результати моніторингу і міжнародного аудиту. Виводиться актуалізований показник рівня життя у розрізі соціальних категорій населення. Доповнюється індексами людського розвитку. У експертно-аналітичний спосіб прораховується продуктивна частина ресурсного потенціалу країни, обмеження щодо експлуатаційного навантаження на довкілля, працездатність населення. Офіційно декларується досягнута ступінь добробуту країни (за внутрішніми критеріями: задоволення першочергових потреб споживання, вимог щодо стану здоров'я, праці та відпочинку, суспільних потреб): висока, низька, критична. Оголошується програма сталого розвитку національного утворення за критеріями "сегментного міждержавного прогресу", у якій вказуються власні та залучені стабілізаційні ресурси, обмежуючі фактори, рівень життя населення за кількісними та якісними ознаками. Проводяться інформаційно-комунікативні заходи щодо запропонованого суспільству рівня життя і форм життєдіяльності та стратегічних перспектив вирівнювання, у рамках відповідного сегменту. Обов'язковим стає безперервне оновлення інформаційного продукту для серверного обслуговування "масового користувача", закладаються основи цифрового "стратегічного фонду знань про багатство". Довіра і отримані навички оновленої взаємодії за сегментами розглядаються як впливові чинники взаємного порозуміння у здійсненні ідеї "Світ як єдина спільнота на сьогодні та в майбутньому". Основоположні правила міжнародного співробітництва на цьому шляху були означені ще в 1992 році в Ріо-де-Жанейро на конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку, на якій було сформульовано, відомі тепер, 27 принципів сталого розвитку (за офіційним сайтом ООН).¹¹⁸

Із найбільш актуальних засад, які сприяють вирішенню проблем тисячоліття не у фундаментальний (теоретичний) спосіб, а в прагматичній площині, слід назвати наступні: турбота про людей, які мають право на здорове і плідне життя в гармонії з природою (не завдавати шкоди біосфері); право на розвиток повинне бути реалізоване так, щоб забезпечити справедливе задоволення потреб нинішнього і майбутніх поколінь (не розграбувати ресурсні запаси); досягнення стійкого розвитку не може відбуватися без захисту довкілля (витрачати кошти на реновацію життєвого середовища); створення сприятливої і відкритої міжнародної економічної системи (не монополізувати економічні вигоди та уникати надмірних фінансових накопичень і непродуктивних витрат). Окрім того, є важливі принципи: всі держави і народи співпрацюють у вирішенні завдань викорінювання бідності; на шляху отримання більш високої якості життя заохочується відповідна демографічна політика; екологічні питання вирішуються найбільш ефективним чином за участю всіх зацікавлених громадян; підтримується консенсус у питаннях міжнародної торгівлі; активізуються творчі сили, мотиваційні ідеали і твердість позиції молоді світу при формуванні глобального партнерства у наближенні кращого майбутнього для всіх; використовуються знання, традиційна практика, культура та інтереси місцевих громад для досягнення показників сталого розвитку.

Звідси, на наше переконання, принциповим узагальненням може стати твердження, що підтримка системності в мисленні¹¹⁹ та діяльності вже сьогодні і в кожного наступного покоління є запорукою прогресування сталого розвитку, тобто втілення послідовних і позитивних змін у глобальних сферах шляхом, у першу чергу, невідкладного усунення та

¹¹⁸ [Електронний ресурс]: Ріо-де-Жанейро декларація з навколишнього середовища і розвитку 2017.

¹¹⁹ Бок Ласло (2017): Робота лить! Уроки Google: правила гри у команді мрії, с. 139.

недопущення виникнення значимих локальних проблем інтелектуальними зусиллями та власними ресурсами партнерів-учасників.

На даний час, як передбачено всесвітнім форумом ООН, загальнодоступними критеріями позиціонування країн як таких, які погодилися з концепцією сталого розвитку, є дотримання глобальних 17 цілей та 169 цільових показників. За узгодженням, у межах глобального партнерства, до 2030 року буде покінчено з крайньою бідністю, поборена нерівність та несправедливість, посилена реакція на виклики зміни клімату. В Україні у зв'язку з цим визначено 86 завдань національного розвитку та 172 показники для їх моніторингу.¹²⁰ Оскільки певні спроби за проголошеною моделлю співпраці вже робилися на початку сторіччя і 2020 рік стане роком проміжних підсумків, слід критично визнати, що пошуки рецептів стійкості соціально-економічних конструкцій на фундаменті збереження екосистем тривають. Однак, при чергового тиску на наукову еліту, управлінський персонал і громадськість загрозливих викликів життєдіяльності та кліматичних умов, звичний інструментарій їх попередження, реагування та привертання міжнародної уваги може виявитися недостатнім. Інтелектуальне забезпечення, як з'ясувалося, не завжди відповідає ситуаційним вимогам. Загалом, вчені та експерти у галузі інформатики і моніторингу відкрито визнають, що є труднощі зі збиранням інформації щодо глобальних цілей. Зокрема, органи статистики, щодо близько половини з 96 необхідних показників, забезпечені даними, що надходять не в повній відповідності з міжнародними стандартами. Кількісному вимірюванню взагалі не підлягають 35 глобальних показників. Констатовано, що однією з проблем, які можуть ускладнювати проведення якісного моніторингу на національному рівні, є те, що відсутність належної інформаційної бази спричиняє необхідність запровадження спеціальних обстежень. У зазначених умовах, коли дефіцит достовірної інформації про умови і стан життя людей стає окремою проблемою, не вичерпується можливість ініціювання спроб упорядкувати методи дослідження реальності. Важливим напрямком стає залучення якомога ширшого кола домогосподарств і підприємців до добровільної участі у висвітленні стану справ після проходження цільового навчання з інформатики та освоєння відповідних методик.

Певні зусилля авторів щодо розробки інформаційно-аналітичної матриці оцінки підзвітної стадії локального сталого розвитку країни теж не стали результативними. Переважаючі причини – програмування перспективи за методологіями, які базуються на відображенні на макрорівні лише вигідних для політичної влади чи світових кредиторів явищ, тенденцій, факторів, чинників, відомостей і згрупованих даних; популістичні підходи до встановлення параметрів розвитку без деталізації джерел фінансування та обчислення ресурсозабезпечення, соціальних і екологічних наслідків численних управлінських рішень. Але цільовий оціночний підхід до узагальнення результатів міжсистемної стійкості розвитку за матричною конфігурацією, згідно переконанням авторів, ще стане поштовхом до популяризації серед ширшого кола суспільних груп засад та етапів покращення середовища їх проживання. Інформаційне забезпечення буде логічним, коли набір індикаторів і показників збереження та розвитку людського потенціалу (від дитинства до поважного віку) у вертикальній частині профільної матричної таблиці матиме у горизонтальному розрізі (за індикаторами і показниками прогресування економіки та збереження екології) – цифрове підтвердження наявності відповідних доступних активів, виявлених резервів, гарантованих запозичень для сталого розвитку. Сукупність у табличних формах структурованих баз даних у порівняльному відображенні "передбачено-досягнуто" уніфікує управлінський процес, а матрична модель підготовки управлінських рішень стане надбанням суспільства і партнерів-учасників міжнародного проекту, згаданого вище.

Що чекає у найближчому майбутньому два покоління – того, що народилося у 50-х роках минулого сторіччя, та тих, народження яких припало на початок нового тисячоліття? Відповідно до Національної доповіді "Цілі Сталого Розвитку: Україна"¹²¹ підсумкові етапи

¹²⁰ [Електронний ресурс]: Цілі сталого розвитку 2016-2030.

¹²¹ Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь 2017, с. 173.

закінчуються у 2020 і 2030 роках. Тому безбідна старість одних; наявність праці, засобів для відновлення фізичного потенціалу, здоровий і якісний спосіб життя інших; можливість навчатися, фізично та інтелектуально розвиватися, освоювати сучасні професії молоддю, сприятливе довкілля (цілком виправдані очікування європейської країни в умовах сталого розвитку) – можуть задовольнити вимоги української спільноти. Чи є у задокументованому напрацюванні українського Уряду прямі та опосередковані відповіді на невідкладні питання організації життєвого простору, які б кристалізували багатогранне сподівання спільноти щодо припинення розпорошення людського потенціалу на забезпечення агресивних цілей, обслуговування однією його частиною надмірного комфорту іншої, виконання виснажливої і малопродуктивної фізичної роботи, існування окремих верств населення на постійному соціальному утриманні, спеціальний захист і порятунок від загроз, що несуть соціально-неврівноважені та суспільно-небезпечні категорії людей, подолання наслідків антиприродоохоронної діяльності, тощо?

Із запропонованої Національної доповіді щодо Цілей Сталого Розвитку виділяємо за експертними означеннями лише ті підходи, твердження, узагальнення і висновки, які доступні для сприйняття у вищезазначеному контексті.

Ціль 1 "Подолання бідності": активізація непрацюючих працездатних учасників соціальних програм шляхом застосування дієвих інструментів для виведення таких груп на ринок праці, їх залучення до життя громад.¹²² Монетарна бідність, яка характеризується невисоким рівнем платіжної життєстійкості окремих верств населення і супроводжується низькими сукупними витратами у порівнянні з прожитковим мінімумом, критичним добовим споживанням, зокрема, малими витратами на харчування, наявністю дітей, продовжує бути концептуально важливою. Пріоритетні акценти традиційно скеровані на існування адресних програм соціальної підтримки та запобігання безпідставного фінансування "небідності". При тому не береться до уваги спосіб життя, майновий стан, міжсімейний перерозподіл доходів (батьки-діти), свідоме ухилення від працевлаштування учасників соціальних програм. За межі адекватних способів вирішення проблеми виведені обмеження щодо прояву економічного егоїзму підприємницької сфери, яка перетворила ціновий фактор на ринку споживання у форму самозбагачення, та відомча політика щодо збільшення заробітної плати працівників бюджетної сфери. Серед завдань та індикаторів відсутні показники покращення динаміки життєстійкості бідних верств населення за рахунок заохочення до активних форм життєзабезпечення. Абсолютне скорочення у перспективі кількості бідних сімей не зафіксоване. Окрім того, не піддано аналізу причини бідності, зокрема і чинника "доведення до бідності у процесі управління державою".

Це, безспірно, спонукає до визнання того факту, що участь у продуктивній складовій сталого розвитку країни знову не прийматиме частина спільноти, яка незалежно від віку підпала під регулювання державою її права на бідність через визнання соціально вразливими і неплатоспроможними. Тому автори схильні до твердження, що "бідність" завжди категорія відносна, за винятком, згідно прийнятого терміну, "крайньої бідності". Навіть в умовах переконливого сталого розвитку та високої якості життя завжди проживатиме певна частка населення, показники споживання і платоспроможності щодо якої будуть мати позитивну динаміку у часі, але не відповідатимуть новим параметрам.

Політика "соціального утримання" повинна носити об'єктивний і справедливий характер. За певних обставин, орієнтування на захист монетарними засобами не лише крайньої бідності може привести до демотивації суспільства щодо продуктивної поведінки на внутрішньому ринку праці і активізує зовнішню міграцію.

Ціль 2 "Подолання голоду, розвиток сільського господарства": забезпечити доступність збалансованого харчування на рівні науково обґрунтованих норм для всіх верств населення.¹²³

¹²² Там же, с. 14.

¹²³ Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь 2017, с. 20.

Українське суспільство, яке лише в історичному аспекті сприймає поняття голоду і не заглиблюється у теоретичні викладки щодо здорового збалансованого харчування, піддалося міграційним тенденціям і, в основному, намагається організувати свою життєдіяльність без прямої участі в сільськогосподарському виробництві. Згідно з Національною доповіддю, з 2000 року до 2015 року чисельність сільського населення скоротилася на 17,6% (2,8 млн осіб), а кількість зайнятих у сільському господарстві, мисливств, рибальстві – на 30% (1,2 млн осіб).¹²⁴ У сукупності з низьким рівнем продуктивності праці в аграрному секторі такий стан справ може поставити під сумнів продовольчу безпеку держави та негативно впливати на рівень потенційних переваг спільноти. Поява продуктивних територій, рідко заселених корінним населенням з навиками обробки сільськогосподарських угідь, спонукає до створення неприйнятної місцевими громадами сценарію появи зовнішньої конкуренції у сфері зайнятості. Використання родючих земель для вирощування продукції, що не використовується на внутрішньому ринку споживання чи не експортується як український товар, матиме кризові наслідки щодо якості життя.

Відсутність серед цільових завдань та, відповідно, індикаторів формувань, пов'язаних з осучасненням сільських населених пунктів, розвитком сільської дорожньої і соціальної інфраструктури, розширенням фінансових механізмів підтримки життєвого рівня мешканців села розглядається нами як стратегічна помилка у прогнозуванні сталого розвитку української спільноти.

Ціль 3 "Міцне здоров'я і благополуччя": знизити на чверть передчасну смертність населення, у тому числі за рахунок впровадження інноваційних підходів до діагностики захворювань, забезпечити загальну якісну імунізацію населення з використанням інноваційних препаратів, знизити поширеність тютюнокуріння серед населення з використанням інноваційних засобів інформування про негативні наслідки тютюнокуріння.¹²⁵

Поширення знань та практик щодо здорового способу життя, відповідальної самозбережувальної поведінки серед населення, а також запровадження моделі державного гарантування лише мінімального пакета медичної допомоги, доступного для всієї спільноти, чи не єдині висвітлені позиції необхідності самоусвідомленого ставлення людей, особливо молоді, до стану свого фізичного і морального благополуччя впродовж всього життя. Проте серед індикаторів не знайшла місце динаміка суцільного охоплення населення послугами обов'язкової діагностики стану здоров'я та державної адресної фінансової підтримки людей віком до 40 років. Не виділяється увага страховій медицині, масовій фізичній культурі, якісним умовам праці, тощо. На думку авторів, масштаб різноманітних захворювань, у тому числі психологічних травм, шкідливих звичок, у першу чергу, алкоголізму і наркоманії, проблеми репродуктивного здоров'я, – сигналізують про недоброякісність медичного обслуговування у країні, ігнорування міжнародних практик досягнення довголіття. Інтелектуальне піднесення як шлях до надбань світової науки і освіти мало б найкраще підтвердження саме в освоєнні чинників, що впливають на стан благополучного самопочуття і уникнення хвороб. Тому пропонується, як спосіб усвідомленого і грамотного самоконтролю стану власного організму, запровадження на відповідній методологічній базі добровільного і постійного електронного моніторингу громадянами визначених параметрів особистого фізичного самопочуття (включно з дітьми), житлових біоумов і середовища праці. При необхідності, доречності та безпеці, – способу життя (харчування, стреси, травми) і, зокрема, хронології лікування чи отримання медичної допомоги.

Ціль 4 "Якісна освіта": збільшити поширення серед населення знань і навичок, необхідних для отримання гідної роботи та підприємницької діяльності, створити у школах сучасні умови навчання на основі інноваційних підходів, забезпечити доступність якісного дошкільного розвитку для всіх дітей.¹²⁶

¹²⁴ Там же, с. 22.

¹²⁵ Там же, с. 26.

¹²⁶ Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь 2017, с. 34.

Обмеженість інформаційного поля щодо оцінки якості загального стану науки і освіти, у першу чергу, ефективності наукових розробок і використання отриманої освіти за призначенням, призводить лише до справедливої констатації того, що за значеннями показників "валовий коефіцієнт охоплення вищою освітою" та "середня тривалість навчання" Україна випереджає не тільки регіон Європи та Центральної Азії, а навіть деякі країни з високим рівне людського розвитку. З урахуванням рівня охоплення шкільною освітою та рівня грамотності дорослого населення, нарощування обсягів освітньої підготовки і користування освітніми послугами за кордоном, поширення Інтернет-середовища, – слід визнати прогрес в інтелектуалізації українського суспільства.

Проте досягнення світової науки і освіти надалі залишаються малодоступними. Спрощена і не актуалізована щодо питань сталого розвитку навчально-пізнавальна, програмна основа якості загальної, спеціальної і вищої освіти, збереження деформації інфраструктурного устрою освітньої системи, комерціалізація дошкільного та освітнього процесів, відсутність кваліфікованого педагогічного забезпечення та поглибленого вивчення іноземних мов, – породжують ситуацію, при якій потенційна до сприйняття світових досягнень суспільна група інтелектуально і фахово розвинених людей різного віку знаходить застосування своїм знанням на службі світового прогресу, без передачі набутого досвіду за місцем народження.

З урахуванням всього вищевикладеного, автори прийшли до висновку, що локальність та сегментація сталого розвитку, як часткові програми на довгому шляху до глобальної рівноваги, виправдані. Проте локалізація і сегментація наукової та освітньої сфери неможлива, оскільки гальмує людський розвиток і перекриває доступ до всесвітнього багатства – знань. Питання структуризації процесу здобуття продуктивного інтелекту і його застосування до розв'язання суперечностей сталого розвитку розглянуті нижче.

Ціль 5 "Гендерна рівність": створити умови для ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок і дівчат.¹²⁷

Конституційні і законодавчі права чоловіків і жінок в Україні рівні у всіх сферах життя. На переконання освіченої частини населення, нематеріальний вплив у повсякденному житті жінок на життєдіяльність на всіх її стадіях, у тому числі при формуванні чоловічої поведінки є недооціненим. Жінка як індивідуум є більш надійним носієм цінностей і традицій, у першу чергу, національних, завдяки більш тісному контакту з носіями минулого досвіду і підростаючим поколінням. Інформаційний простір, у якому перебуває значний час жінка, має менш інтегровану складову і призначений, у першу чергу, для обслуговування щоденних потреб і міцного становлення сім'ї. Мотиваційний ресурс жінок є надзвичайно гнучким і враховує багато із аспектів чоловічої продуктивної пасивності, яка в країні загострилася як ситуаційна проблема.

Цільові завдання тенденційно побудовані на засадах протекціоністського залучення жінок до суспільних процесів, зовнішнього захисту від насильства, стороннього утримання на період бідності. При тому якість загального середовища, у якому перебувають жінки і чоловіки (і до якої жінки більш чутливі), зокрема, привабливість праці у сфері зайнятості, рівень соціальних і транспортних послуг, прозорі рамки підприємництва, житлові умови, гідна заробітна плата, відпочинок не підпадають під індикатори спостереження. Натомість, у ситуації надмірних безробіття і зовнішньої міграції визнано необхідним встановлення індикатора "співвідношення тривалості неоплачуваної домашньої роботи жінок та чоловіків". Вкрай спрощена реакція спостерігається щодо гендерної політики у сільській місцевості. Не надана увага покращенню технічних умов ведення домашнього господарства і стану житла. Вихід у рамках зазначеного орієнтиру вбачається у підвищенні рівня чоловічого партнерства в організації життя жінки і сім'ї, яке не виключає самостійну (корпоративну) поведінку та зміцнення почуття особистості партнерів вдома і на роботі. Взаємодовіра і повага до пріоритетів осіб різної статі, виховані з дитинства, важливий резерв людського розвитку.

¹²⁷ Там же, с. 40.

Цілі 6 "Чиста вода та належні санітарні умови", 7 "Доступна та чиста енергія", 8 "Гідна праця та економічне зростання", 9 "Промисловість, інновації та інфраструктура"¹²⁸ мають прогресивне технократичне спрямування і саме цим спонукають до посиленого інтелектуального супроводу та фахової підтримки інноваційних складових, а у загальному – до нових знань.

Цілі 10 "Скорочення нерівності", 11 "Сталий розвиток міст і громад", 12 "Відповідальне споживання та виробництво", 13 "Пом'якшення наслідків зміни клімату", 14 "Збереження морських ресурсів", 15 "Захист та відновлення екосистем суші", 16 "Мир, справедливість та сильні інститути", 17 "Партнерство заради сталого розвитку"¹²⁹ передбачають справедливе, захищене і мирне самовідтворення людського потенціалу в рамках географічного регіону, створення механізмів для своєчасного усунення зовнішніх загроз і перешкод.

Експрес-огляд цільових пріоритетів сталого розвитку є добрим початком для підвищення рівня популярної ерудиції та, з іншого боку, схиляє до переконання, що далека перспектива людства надалі знаходиться у стані невизначеності. Програмно-цільові методи управління процесами виправдовують себе у довгострокові періоди частково, інколи мають кон'юнктурний характер. Груповий суб'єктивний інтелект, послаблений відомчими інтересами та дефіцитом ресурсів, у стані забезпечити сталий розвиток у межах тих випадкових параметрів, щодо яких вже сформована суспільна думка або які викликають позитивний резонанс у міжнародних колах. Оцінка ефективності фінансування чи забезпечення ресурсами управлінських рішень відбувається, як правило, за фактом фіксації витрат та без наслідків у разі помилкового підходу. Складні інформаційно-аналітичні способи контролю виконання завдань блокують ініціативи спільноти інтелектуально супроводжувати хід процесу. Як висновок, користування індексами людського розвитку в умовах сталого прогресу мало б ще більший сенс, якщо б доповнити цей інструментарій моніторингу індексами користування всесвітнім інформаційним фондом "Сучасні знання про багатство", розробка яких була б доречна при здійсненні реформи освіти.

Питання структуризації процесу здобуття продуктивного інтелекту і його застосування до розв'язання суперечностей сталого розвитку є серед невідкладних завдань. Процес поглиблення знань, від елементарного ознайомлення зі значенням "світ" та "людство" у дошкільному періоді до постійного, впродовж життя, користування базами даних щодо сталого розвитку, всесвітнім інформаційним фондом "Сучасні знання про багатство", має бути регламентований на державному рівні. За задумом авторів, ні одна навчальна програма на будь-якому рівні отримання освіти чи професійної перепідготовки не може бути сертифікована без наявності доданих тестів оцінювання знань на предмет концепції сталого розвитку людства. Стажування чоловіків і жінок продуктивного віку за напрямками забезпечення життєдіяльності та оцінки рівня життя поряд з різними формами підвищення рівня професійної спроможності розглядається як конституційні право та обов'язок громадян на освіту та працю. Самоорганізація власного життя повинна починатися з поетапного оволодіння інтелектуальним багатством світу.

Література

1. Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь 2017. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://un.org.ua/images/SDGs_NationalReportUA_Web_1.pdf.
2. *Polityka nowej Europy. Od Atlantyku do Uralu* / Ian Budge, Kenneth Newton. – Książka i Wiedza. 2001. – 504 p.
3. Ріо-де-Жанейро декларація з навколишнього середовища і розвитку 2017. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.esz.org.ua/?page_id=4153.
4. Бок Ласло Робота рулить! Уроки Google: правила гри у команді мрії / Пер. з англ. Анастасія Дудченко. – Київ: НашФормат, 2017. – 424 с. іл.
5. Цілі сталого розвитку 2016-2030. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>.

¹²⁸ Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь 2017, с. 48, 56, 62, 70.

¹²⁹ Там же, с. 78, 84, 92, 98, 102, 108, 114, 124.

2.2. COORDINATION OF SOCIAL-PEDAGOGICAL INTERACTION BETWEEN THE EXTRA-CURRICULAR EDUCATIONAL INSTITUTION AND THE FAMILY PREVENTIVE ACTIVITIES FOR CHILDREN WHO FACE DIFFICULT LIFE SITUATIONS

2.2. КООРДИНАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ЗАКЛАДУ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ТА СІМ'Ї ЯК ЗАСІБ ПРЕВЕНТИВНОЇ РОБОТИ СЕРЕД ДІТЕЙ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

Як показують дослідження науковців, сучасна практика системного підходу до координації соціально-педагогічної діяльності в закладах позашкільної освіти надає перевагу суб'єктно-об'єктній взаємодії між соціальними інституціями та членами родин, діти яких займаються у гуртках, творчих об'єднаннях.

Центром уваги в закладах позашкільної освіти є особистість дитини з її потребами і інтересами.

Зважаючи на специфіку роботи в гуртках здобувачі позашкільної освіти мають можливість розкривати, формувати та реалізувати свої індивідуальні особливості.

За уявленнями З. Кияниці, Ж. Петрочко та В. Новикової, координація соціально-педагогічної взаємодії з сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах повинна враховувати різні чинники родинного виховання: умови побуту сім'ї, структуру і її кількісний склад, позитивне ставлення до дітей, наявність в сім'ї обох батьків, виконання функцій материнства, батьківства в сім'ї, культуру спілкування, авторитет батьків, духовну єдність сім'ї і ін. Зазначені чинники дозволяють керівнику гуртка застосувати диференційований підхід і правильно визначити форми, методи та напрямки взаємодії з батьками.

Важлива роль в організації роботи з сім'ями, які потребують підвищеної педагогічної уваги і знаходяться в соціально небезпечному становищі, належить соціально-педагогічній службі закладу позашкільної освіти. Фахівці проводять роботу з підвищення відповідальності батьків за виховання дітей, створення сприятливих умов виховання дитини в сім'ї, розвитку культури сімейних стосунків, зміцненню моральних основ сім'ї та сімейних цінностей.

Враховуючи, те, що превентивна педагогіка як наука формується і триває творчий пошук основних її положень, змісту, форм, методів та ефективних засобів, деякі важливі аспекти актуальної проблеми сьогодення ще як слід не розроблені. Особливо це стосується принципів превентивної роботи керівника гуртка закладу позашкільної освіти з сім'ями та дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах. Відсутність таких принципів має тенденцію негативно впливати на їх ефективність та результативність і потребує якнайшвидшого розв'язання поставленої життєвої проблеми.

Варто зазначити, що процес перевиховання складний вже тому, що його основне спрямування – переробка, виправлення неправильно сформованої особистості. Він спрямований на корегування тих її якостей, звичок і рис, що суперечать моральним нормам і вимогам суспільства – з одного боку. З іншого – він передбачає активізацію позитивної поведінки вихованця шляхом підсилення виховного процесу, у тому числі і профілактичної роботи. Дієвість процесу – усунення причин сімейного неблагополуччя, що породжують глибоку педагогічну занедбаність і важковиховуваність, які є провідними джерелами делінквентної поведінки. Серед них ми виділяємо, перш за все, недоліки у вихованні. Так як «правопорушення і злочинність, – за об'єктивним висновком В. Сухомлинського, – найяскравіші показники слабкості виховання»¹³⁰.

Тому профілактично-виховна робота керівників гуртків з батьками сімей та їх дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах, буде ефективною за умови, якщо

¹³⁰ Сухомлинський В. А. Разговор с молодым директором школы //Изб. пед. соч.: В 5 томах. – Т. 4. – Киев: Рад. школа, 1980. – Беседы 4-5. – С. 551.

цілеспрямована організація здійснюється на науково обґрунтованих принципах, що аргументують вихідні положення, якими вони повинні керуватися в повсякденній превентивній діяльності. Спираючись на них, сім'я і заклад позашкільної освіти добирають зміст і засоби, необхідні для розв'язання даної конкретної задачі.

Проведений нами аналіз існуючих наукових праць засвідчує, що проблему принципів виховання в педагогічній науці не можна вважати розв'язаною, наголошують сучасні фахівці (Н. Волкова, М. Фіцула, Г. Щукіна, М. Ярмаченко та ін.). У рівній, але ще більш гострій мірі, це стосується і принципів превентивної роботи керівника гуртка з сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах. Це пояснюється тим, що довгий час сфера превентивної педагогіки, яка б спеціально вивчала шляхи і способи попередження соціальних відхилень серед молоді, не виділялася. І тому об'єктом наукових досліджень у нас вона стала порівняно нещодавно.

При цьому ми підкреслюємо, що відповідно до принципів превентивної роботи створюються необхідні умови для формування бажаних відносин, що складаються між вихованцями сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах, і керівниками гуртків, вихованцями та їх батьками. Крім того, ці принципи допомагають керівникам гуртків усіх структурних ланок закладу позашкільної освіти разом з батьками точніше і об'єктивніше оцінювати результати всього профілактично-виховного процесу з категорією дітей «групи ризику» – вихованців з сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах. А також об'єктивно визначати шляхи, засоби і методичку, спрямовану на попередження і подолання девіантності у поведінці вихованців закладів позашкільної освіти.

Виходячи із закономірностей профілактично-виховного процесу, вони допомагають не тільки керівникові гуртка, батькам, але й спеціалістам служби у справах дітей, працівникам підрозділів ювенальної превенції та інших профілактичних органів, причетних до складної попереджувальної роботи з неповнолітніми, своєчасно і правильно виявляти притаманні превентивному процесу протиріччя, орієнтуватись в багатогранному профілактично-виховному процесі щодо шляхів його ефективності, завжди бачити зв'язок між проміжними і підсумковими цілями.

Принципи, на яких ґрунтується спільна діяльність закладу позашкільної освіти та сім'ї, проаналізовані Т. Алексеєнко, Т. Кравченко. Такими принципами є: органічний зв'язок діяльності закладу позашкільної освіти та сім'ї; оптимального поєднання форм індивідуальної, групової та масової роботи; опора на позитивні якості батьків, учнів, на позитивний досвід у вихованні дітей; принцип паралельної дії, заснований на вимозі впливати вчителів на батьків, суспільства на батьків, батьків на батьків.

Слід зауважити, що ключовою ідеєю принципу оптимального поєднання колективних, групових та індивідуальних форм підвищення педагогічної майстерності батьків з організації та проведення профілактичної роботи є створення умов, за яких активну колективну роботу батьків сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах із засвоєння педагогічних знань і вмій з питань превентивної педагогіки продовжували б відповідно з групами батьків, а також індивідуальну роботу з окремими сім'ями. І в першу чергу, зазначає Н. Волкова, такого типу як «Сім'я, де батьки – алкоголіки, наркомани – ведуть аморальний спосіб життя»; «Сім'ї асоціальні», члени яких конфліктують з морально-правовими нормами суспільства, схильні до правопорушень; «Сім'ї соціального ризику», які вважаються соціально незахищеними і потребують соціальної допомоги та підтримки (малозабезпечені, багатодітні, з дітьми з інвалідністю, батьками-інвалідами, неповні)¹³¹.

Сім'ї, які потребують підвищеної педагогічної уваги, – це сім'ї, які мають ряд тимчасових або тривалих соціальних, психолого-педагогічних або інших проблем, які за несприятливих життєвих обставинах можуть привести до різних порушень сімейного виховання, послужити перешкодою для виконання сім'єю її основних функцій. До даної категорії, зокрема визначеної В. Постовим та О. Невмержицьким, можна віднести тимчасово

¹³¹ Волкова Н. П. Педагогіка: посібник / Н. П. Волкова. – Київ: Академія, 2001. – С. 222-223.

безробітні сім'ї, неповні і члени багатодітних сімей з низьким матеріальним доходом, які виховують дітей з інвалідністю; сім'ї, які пережили стихійне лихо, глобальні або локальні катастрофи. До даної категорії можуть належати і сім'ї, які пройшли успішну реабілітацію в соціально-педагогічних установах (соціально-педагогічних центрах, дитячих соціальних притулках) і відновили свої основні соціальні функції, в тому числі виховну¹³².

Різноаспектний зміст вищезазначеного принципу дає підстави для ствердження, що індивідуальна і групова профілактична робота сприяла б плідній участі усіх батьків у колективній роботі із засвоєння необхідних умінь превентивної діяльності, для досягнення більш високих результатів у профілактичній роботі, спрямованій на раннє попередження відхилень у поведінці обділених долею дітей.

Варто зауважити, що особистість дитини з її запитами, вимогами та інтересами є об'єктом підвищеної уваги працівників закладу позашкільної освіти.

Зважаючи на те, що вихованці, які опинилися в складних життєвих обставинах, здобувають позашкільну освіту в гуртках у них є можливість формувати свої вміння та навички враховуючи особистісні інтереси, вони здобувають досвід у комунікативному спілкуванні, та реалізують свої навички у творчій самореалізації.

Досліджуючи питання координаційної взаємодії педагогів закладу позашкільної освіти, вихованців і батьків у формуванні та розв'язанні освітніх завдань, ми дійшли висновків, що розвиток особистості учнів – це не тільки виховання грамотного виконавця, а й формування людини нової формації з творчими задатками.

Включення батьків та гуртківців в усі етапи управлінського процесу закладу позашкільної освіти є ключовим стрижнем превентивної роботи серед дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах. Якщо стратегію руху вперед визначає педагогічний колектив, який є головною силою, що виконує соціальне замовлення суспільства, то в розробці тактичних питань беруть участь і батьки, і діти. Це, в першу чергу, стосується планування, організації, аналізу і корекції окремих складових освітнього процесу.

З метою вдосконалення координації соціально-педагогічної взаємодії педагогічних працівників закладу та сім'ї ми вважаємо за доцільне розглядати механізм партнерства усіх учасників освітнього процесу в закладі позашкільної освіти, які здійснюють соціально-педагогічну роботу з вихованцями.

Запропонована нами система координації соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю, які опинилися в складних життєвих обставинах у закладах позашкільної освіти має, на наш погляд, проходити певні етапи розвитку.

Перший крок – колективне планування. Двічі на рік – у вересні та січні – керівники гуртків разом з вихованцями та їх батьками розробляють свою програму дій. Потім на зборах керівники гуртків, діти та батьки визначають перспективні вектори спільної діяльності. Це відбувається шляхом захисту пропозицій окремими групами із застосуванням різних елементів методики колективних творчих справ.

При цьому акцентується увага на тому, що велика кількість різноманітних заходів, які ізолювані один від одного, може нашкодити налагодженню доброзичливих стосунків між учасниками освітнього процесу. Більшість з наміченого концентрується навколо колективних творчих справ, які проводять 2-3 рази на рік.

Другий крок – переорієнтація координації соціально-педагогічної діяльності закладу позашкільної освіти на особистісно-орієнтований вплив розвиток особистості вимагає конкретного визначення позиції керівника гуртка в кожному виді діяльності і спілкування. Можемо виокремити три таких позиції:

1. Ведучий.
2. Поруч і трохи попереду.
3. Разом.

¹³² Постовий В. Г. Сім'я і школа: проблеми виховання дітей: посібник / В. Г. Постовий, О. А. Невмержицький. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 114.

Позиція ведучого визначається особливим статусом керівника гуртка, його функціями, досвідом і ерудицією. Це, в першу чергу, стосується проведення занять гуртка. Далі, керівником визначаються лінії розвитку колективу і особливості проектування становлення особистості. Дітей треба вчити самоврядуванню, науковій організації праці, надавати допомогу у виконанні доручень.

Поруч і трохи попереду йдуть керівники гуртків при плануванні, при підготовці і проведенні заходів та інших спільних справ, в тих випадках, коли дорослі і діти входять до органів спільного громадського управління.

Разом – це коли керівник гуртка і вихованець виступають на рівних. У різних трудових акціях керівники працюють разом з дітьми. Разом вирішується багато питань внутрішньо-гурткового життя.

Впроваджуючи дану систему демократизації управління закладом освіти, педагогічний колектив має можливість посилити компетентність дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах, для активного включення в процес координації соціально-педагогічної діяльності сім'ї та закладу позашкільної освіти.

Таким чином, зроблено реальні кроки до того, щоб заклад позашкільної освіти та батьки діяли як партнери у розв'язанні поставлених завдань, щоб сім'я стала істотним чинником розвитку дитини. Дана робота йде за певними напрямками.

По-перше – участь батьків разом з дітьми та керівниками гуртків у всіх найважливіших справах, які проводяться закладом позашкільної освіти. Такі справи є базою для успішної соціалізації особистості, підґрунтям духовного, інтелектуального, культурного розвитку особистості. Це можуть бути різні форми роботи: колективні творчі справи, виставки, змагання, екскурсії тощо.

По-друге – підвищення педагогічної культури сім'ї. Це вирішується через зміст бесід, лекцій, консультацій, конкретизацію тематики і диференційований підхід до груп батьків, які відрізняються ступенем готовності виховувати дитину. При цьому вивчаються питання, які є першочерговими серед загальних завдань закладу.

По-третє – застосування нових, сучасних форм спілкування з батьками, які опинилися в складних життєвих обставинах, що стимулюють їх взаємодію з закладами позашкільної освіти, а саме: практичні заняття, консультації, сумісне обговорення проблем, які сприяють налаштуванню контактів між сім'ями та керівниками гуртків. Пріоритетними повинні бути не повчання, а порада, не пред'явлення претензій, а довіра, не протиставлення позицій, а пошук спільних дій. Звісно, цей процес протікає дуже складно як з одного, так і з іншого боку. Але він вимагає інших форм і не тільки індивідуальної, але і колективної роботи. Навіть тепер все частіше батьківські збори проходять у формі сімейного клубу, прес-конференції, обговорення за круглим столом, обміну досвідом.

По-четверте – єдина за часом і цілям лінія, що пронизує роботу педагогічного, дитячого та батьківського колективів.

Розкрита нами система спільної діяльності сім'ї та закладу позашкільної освіти як засіб превентивної роботи серед дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах приносить позитивні результати. Ми виділяємо дві групи взаємопов'язаних показників – зовнішні і внутрішні.

Зовнішні прояви – це місце закладу позашкільної освіти у всіх видах зв'язків і взаємин, де домінують оцінні фактори.

Але, безсумнівно, більш суттєвими є внутрішні показники.

Аналіз, спостереження, вивчення реального стану справ підтверджує, що у більшості гуртківців стало більш відповідальним ставлення до навчання, підвищилася якість навчальної праці. Розширюється коло інтересів.

У значній мірі зросла культура ділового спілкування. У багатьох сформувалися вміння відстоювати свої переконання. З'явилися реальні можливості розкриття та самовизначення кожної особистості.

Якщо ж врахувати, що характерною рисою дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах, є пошук сенсу буття, криза втрати якого є серйозною передумовою деяких видів делінквентної поведінки, то із засобів виходу з кризи для них може бути проведення закладом позашкільної освіти і батьками широкого спектру освітньої роботи: обговорення світоглядних питань, кваліфіковане роз'яснення найбільш складних положень. Але для цього світоглядний педагогічний рівень сім'ї треба систематично підвищувати шляхом включення батьків як в освітню роботу, здобуття знань шляхом самоосвіти, так і в профілактичну діяльність з виховання й перевиховання дітей.

Про це переконливо свідчать і виявлені нами рівні самооцінки педагогічних знань серед батьків різних груп, діти яких навчаються у КПНЗ «СЮТ Покровського району» криворізької міської ради.

Таблиця 1. Рівні самооцінки педагогічних знань серед батьків

Групи батьків	Всього респондентів	Кількість батьків, які вважають, що їм недостатньо педагогічних знань	
		Кількість виборів	%
I. Батьки вихованців, які відмінно встигають у навчальній і виробничій діяльності, відрізняються високим рівнем професійних навичок, уміло поєднують навчання і працю з участю в громадському житті закладу позашкільної освіти.	175	8	5%
II. Батьки учнів, які постійно відстають у навчанні, слабо оволодівають виробничими навичками на заняттях у гуртку, але їх поведінка задовольняє керівників гуртків.	105	13	12%
III. Батьки діти яких опинилися в складних життєвих обставинах, і які стоять на профілактичному обліку служб у справах дітей за різні правопорушення.	24	13	54%

Як видно з Таблиці 1, в I-й групі тільки 5,0% респондентів з 175 опитуваних, які спостерігалися, вважають, що їм не вистачає педагогічних знань для виховання. Цікаві дані отримані від батьків II групи. Тут також 12,0% з 105 опитуваних підтверджують недостатність педагогічних знань. З одного боку, цей факт ніби говорить про певне благополуччя у вихованні в даній групі сімей. З іншого ж, він свідчить про завищену самооцінку, самовпевненість, некритичність в оцінці результатів сімейного виховання.

Низький рівень педагогічних знань визначили батьки сімей які опинилися в складних життєвих обставинах, або ж III групи учнів (54% або ж 13 досліджуваних). Вони, як і батьки перших двох груп, ставляться позитивно до підвищення свого педагогічного рівня, вважають спільну роботу з педагогічним колективом закладу важливою умовою підвищення ефективності педагогічного впливу на формування особистості дитини.

Разом з тим, дослідження показало, що вони вкрай рідко бувають у закладі позашкільної освіти на зборах сімейного клубу «Успішні батьки», не відвідують популярні серед інших тат і мам психолого-педагогічні консультації, відкриті заняття та інші заходи. Характерно, що батьки усіх трьох груп позитивно поставилися до того, що синергетичний підхід у вихованні потрібно будувати на науковій основі та ставитися до цього позитивно.

Дані дослідження показують, що батьки першої групи, для яких характерний високий рівень педагогічних знань, висловили високу готовність до занять з педагогіки, психології, методики індивідуального підходу у профілактично-виховній роботі, ніж батьки третьої групи, у яких ще не сформована педагогічна культура. Зауважимо, що їх діти вчилися незадовільно, погано працювали і вели себе на заняттях гуртка.

Важливою умовою ефективності координації соціально-педагогічної взаємодії закладу позашкільної освіти та сім'ями, які потребують підвищеної педагогічної уваги і знаходяться в соціально небезпечному становищі, є запровадження та раціональне поєднання на практиці діяльнісно-функціональних принципів превентивної роботи серед дітей, які опинилися в

складних життєвих обставинах, провідне місце серед яких посідають принципи оптимального поєднання колективних, групових та індивідуальних форм підвищення педагогічної майстерності батьків з організації та проведення профілактичної роботи зі здобувачами освіти.

Координація соціально-педагогічної взаємодії в закладах позашкільної освіти повинна базуватися, перш за все, на виокремленні потреб вихованців, залучення їх та інших учасників освітнього процесу до планування сумісних дій, впровадження нових форм роботи з батьками, пошуку партнерів для їх творчої реалізації.

Література

1. Волкова Н. П. Педагогіка: посібник / Н. П. Волкова. – Київ: Академія, 2001. – С. 222-223.
2. Постовий В. Г. Сім'я і школа: проблеми виховання дітей : посібник / В. Г. Постовий, О. А. Невмержицький. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 114.
3. Сухомлинский В. А. Разговор с молодым директором школы // Изб. пед. соч.: В 5 т. Т. 4. – Киев: Рад. школа, 1980. – Беседы 4-5. – С. 551.

2.3. PROFESSIONAL MOTIVATION OF PEDAGOGICAL WORKERS

2.3. ПРОФЕСІЙНА МОТИВАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Вступ. Сучасна проблема більшості освітніх організацій – це недостатня опрацьованість мотиваційної політики, адекватної моральним і матеріальним витратам. Підвищення професійного рівня росту та розвитку педагога повинне відповідати вимогам сучасного життя і суспільства, будучи умовою вдосконалення і модернізації системи освіти. На тлі підвищеної уваги до цієї проблеми питання про формування стійкої мотивації професійного та особистісного розвитку педагогів набуває особливої актуальності. Стає значущим питання про визначення системи стимулів з метою збереження та поповнення освітніх установ новим поколінням активних педагогів, здатних працювати в різних умовах. Необхідно направити педагогічних працівників до продуктивної діяльності, створюючи умови для задоволення їх потреб і формування мотивації професійно-особистісного зростання і розвитку.

Виникає необхідність глибокого розгляду та вивчення факторів, що впливають на формування мотивації, це обумовлено тим, що вона є одним з провідних методів управління особистістю, а також впливу на потреби та бажання до саморозвитку та самореалізації. Останнім часом в системі освіти відбуваються зміни позитивного характеру, що дають можливість педагогу розкрити свій творчий потенціал, бути активним учасником, організатором інноваційних процесів в освіті.

Важливим є також значний вплив нових освітніх реформ в Україні. Тож, доцільно аналізувати перекваліфікаційні заходи та установчі правила серед викладачів. Актуальність даного дослідження полягає в тому, щоб виявити усі можливі та реальні регулятори професійної діяльності викладачів у подібних умовах. Визначити, які саме фактори важливі у формуванні структури та діючого процесу викладання у закладах вищої та середньої освіти.

У зв'язку з цим виникає необхідність розглянути чинники формування тих чи інших мотивів, а також фактори формування мотивації професійного та особистісного зростання педагога. Зміни, що відбуваються практично у всіх сферах розвитку сучасного суспільства, торкнулися і сфери професійної діяльності людини, і сфери суспільної праці. В умовах нашої країни тісно взаємодіють глобальні тенденції реформування, їх закономірності та особливості. Серед глобальних змін в першу чергу необхідно відзначити появу нових видів професійної педагогічної діяльності та зміну ставлення до професійної діяльності, а також зміни її структури та якості. Проблема мотивації професійної діяльності є актуальною як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології. З одного боку, вона обумовлюється необхідністю впровадження в практику психологічних досліджень, розуміння реальної поведінки людини, пізнання її закономірностей. З іншого боку, назріла необхідність розкриття зв'язків внутрішніх мотиваційних тенденцій людини до дії.

Відповідна мотивація дозволяє викладачеві будувати свій професійний розвиток, реалізувати і повністю розкрити психологічні ресурси, досягти високого рівня професіоналізму та індивідуального розвитку, обрати перспективний шлях підвищення ефективності професійної діяльності.

1. Методологія. еоретико-методологічні проблеми мотивації вивчалися в працях таких психологів, як Б. Г. Ананьєв, В. Г. Асєєв, І. А. Джидарьян, А. В. Карпов та ін. Особливу увагу мотивам професійної діяльності з позицій комплексного психологічного підходу приділяють А. А. Бодальов, Е. Н. Богданов, А. А. Деркач та ін. Але, незважаючи на високу увагу психологічної науки до даної проблеми, мотивація професійної діяльності викладача залишається недостатньо вивченою.

Мотивація особистості як суб'єкта діяльності є відносно новою проблемою в сучасній вітчизняній науці і найбільш досконалим і системно досліджується в останнє десятиліття в області психології праці професійної діяльності (К. А. Абульханова-Славська, В. Р. Асєєв, А. В. Карпов, О. В. Москаленко та ін.). Проблематику мотивації досягнення висвітлено у

дослідженнях Д. Аткинсона, Т. О. Гордєєвої, С. С. Занюка, М. Ш. Магомед-Емінова, Д. Макклелланда, Г. Мюррея, Є. Л. Скворчевської, К. І. Фоменко, А. В. Колчигіної, Х. Хекхаузена тощо.

Тип мотивації впливає не тільки на ефективність праці, але і на особу працівника. Висока задоволеність можлива, в основному, при переважанні внутрішньої мотивації (Льїн, 2003). Якщо переважає зовнішня мотивація, то праця стає просто засобом для досягнення чогось, не будучи самоціллю, вона виступає як обов'язок чогось зовнішнього, як ціна за придбання благ, необхідних людині. Якщо внутрішня мотивація є джерелом розвитку людини, стимулює вдосконалення професійного майстерності, то зовнішня мотивація орієнтує його на суто особисті інтереси (цілі), призводить до відчуження від колективу. Зовнішня мотивація не стимулює належною мірою професійного розвитку, перетворює працю в діяльність, чинену під тиском зовнішньої необхідності. Особливо руйнівна для особистості роль негативних мотиваторів, які породжують конформізм, обмеженість, пасивність, безвідповідальність.

Формування та розвиток мотивації професійного та особистісного зростання педагогічного працівника являє собою непростий процес, основним інтегральним властивістю якого є закономірне модифікування. На позитивний результат цієї зміни впливають постійне підвищення професійної кваліфікації, ступінь прояву комунікативних і організаторських здібностей, суб'єктивні чинники особистого становлення, позитивне ставлення і оточення, зовнішні і внутрішні стимули.

Одним з основних факторів формування мотивації професійного зростання та особистісного підйому педагога виступає єдність програмно-цільового комплексу її формування в критеріях постійної системи підвищення управлінської кваліфікації.

Найбільш стійкими факторами формування мотивації професійного зростання та розвитку педагога є мотивація трудової діяльності. Основними мотивами трудової діяльності є зміст праці, особливо наявність в ньому творчих ініціатив, перспектива кар'єрного та професійного зростання, матеріальні стимули. Необхідно створити сприятливі умови для здійснення професійної діяльності. І що найголовніше-знизити рівень незадоволеності педагога, поліпшивши становище з регуляторами мотивації.

Зарубіжний дослідник Д. Макгрегор у вивченні природи мотивації професійної діяльності виділив «теорію Х», що представляє традиційний підхід до управління, і в протиположності «теорії Х» розробив «теорію Y». Згідно з «теорією Х», людям властиве вроджене почуття неприязні до роботи, вона не виступає мотиватором, її намагаються уникнути; в силу цього людей треба примушувати до роботи, контролювати їх, тримати під загрозою покарання. Крім того, люди мотивуються переважно економічними потребами і орієнтуються на матеріальну вигоду; люди початково пасивні, і їх потрібно змушувати (стимулювати) працювати. Сутність «теорії Y», навпаки, полягає в наступному: людям спочатку властива потреба реалізовувати розумові та фізичні зусилля для виконання будь-якої роботи; людині властиві в якості засобів мобілізації більше самоконтроль та самокерівництво, ніж зовнішній контроль і загроза. Мотиваторами діяльності виступають зміст праці та інтерес до неї (Хекхаузен, 2003).

Вибудована система дій по мотивації професійного становлення педагогів, впровадження різних методів стимулювання в повному обсязі будуть сприяти формуванню професійних кадрів, у результаті чого підвищиться ефективність діяльності освітнього закладу, буде досягнутий високий рівень конкурентоспроможності на ринку освітніх послуг.

Таким чином, дотримуючись вищесказані педагогічні умови, можна створити прихильне мотиваційне середовище, здатне забезпечити розвиток мотивації професійного зростання педагогів освітніх установ.

Метою нашого дослідження є виявлення особливостей мотивації професійної діяльності викладачів закладів вищої освіти та середньої освіти.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що на фоні сучасних змін та дій освітньої реформи система освітнього простору в закладах вищої та середньої освіти потребує нових ефективних методів корекції та підтримки професійної мотивації викладачів.

Практична значущість дослідження: комплексне вивчення професійної мотивації дає змогу виявити вже існуючі елементи досягнення успіху у діяльності викладачів та сформуванню достатню кількість нових компонентів формування системи покращення професійної діяльності педагогів на основі тих змін, що відбуваються внаслідок реформування нинішньої системи освіти.

Для проведення емпіричного дослідження використовувались такі методики: діагностика мотивації професійної діяльності К. Замфір в модифікації А. Реана, методика виявлення установок «праця-гроші» за О. Ф. Потьомкіною; визначення психічного вигорання; діагностика мотивації досягнення А. Мехраб'яна.

Математична обробка даних здійснювалася за допомогою пакета математико-статистичної програми Statistica 7.0.

2. Результати дослідження. Першим етапом дослідження було проведення аналізу даних викладачів закладів вищої освіти (ЗВО) та вчителів закладів середньої освіти (ЗСО) за такими показниками як: 1 – «трудова процес», 2 – «заробіток грошей». Було використано t-критерій Стюдента. За результатами дослідження виявлено, що особлива різниця відсутня. Загалом – на заробіток грошей спрямовані досліджувані обох груп.

Результати представлені у Таблиці 1.

Таблиця 1. Показники спрямованості на «заробіток грошей» та «трудова процес»

Показник	Викладачі ЗВО	Вчителі ЗСО	t-value
Трудова процес	4,1±2,1	4,0±1,9	0,1
Заробіток грошей	6,9±1,9	6,0000±2,0	1,4

За показниками спрямованості на трудовий процес серед педагогів ЗВО та викладачів ЗСО значущої різниці не виявлено. Ми можемо зазначити, що матеріальне забезпечення являється вагомим фактором мотивації у професійній діяльності досліджуваних обох груп. Такий результат є підставою для перегляду нематеріального стимулювання викладачів, з ціллю заохотити їх та викликати інтерес до власне трудового процесу. Це буде впливати на рівень професійного розвитку та професійної діяльності в цілому.

Наступним етапом було проведено аналіз на відсоткове співвідношення рівня мотивації серед викладачів ЗВО та вчителів ЗСО за критерієм Фішера. За результатами визначено, що у викладачів ЗВО переважає вкрай високий рівень професійної мотивації. Це свідчить про високу готовність до продуктивної роботи, ентузіазму у професійній діяльності, високий рівень компетентності та успіху у викладацькій роботі.

Результати наведено у Таблиці 2.

Таблиця 2. Частота прояву рівнів професійної мотивації

Рівень	Викладачі ЗВО	Вчителі ЗСО	φ
Середній	0%	16%	2,5 **
Високий	33,3%	44,0%	0,7
Вкрай високий	66,7%	40,0%	1,7 *

*Примітка: ** $p \leq 0,01$; * $p \leq 0,05$*

За «вкрай високим» та «середнім» рівнями виявлені достовірні відмінності в досліджуваних групах. Так, у викладачів ЗВО вірогідно частіше проявляється вкрай високий рівень професійної мотивації (66,7% при $p \leq 0,05$), а у вчителів ЗСО частіше проявляється середній рівень, ніж у викладачів (16% при $p \leq 0,01$).

Тобто викладачі ЗВО більш спрямовані на діяльність за власним інтересом, їх діяльність скоріше мотивована на більш високому рівні, що свідчить про наявність активної позиції, що допомагає налаштувати викладача як особистість, спрямовану на досягнення

успіху. У вчителів ЗСО показники професійної мотивації являються збалансованими ближче до середнього. Тобто, це є вагомим показником задля того, щоб формувати корекційні заходи спрямовані на підвищення основи професійної мотивації.

Третім етапом дослідження серед двох груп стало визначення мотиваційного комплексу особистості за такими показниками як: 1 – «внутрішня мотивація», 2 – «зовнішня позитивна мотивація» та 3 – «зовнішня негативна мотивація». У результаті отримано дані, за якими «зовнішня позитивна мотивація» стала «лідером» мотивуючих факторів професійної діяльності вчителів ЗСО. Натомість, «зовнішня негативна мотивація» ніяк не впливає на якість чи рівень продуктивності роботи педагогів у жодній групі.

Це свідчить про те, що найважливішим фактором підвищення мотивації професійної діяльності являється зовнішнє підкріплення результатів роботи педагога, тобто-схвальне ставлення, нагородження грамотами, похвальними листами, поповнення спектру уповноважень, в яких зацікавлені обидві сторони-керівники адміністрації та вчителі.

Результати дослідження за третім етапом приведені у Таблиці 3.

Таблиця 3. Показники мотиваційного комплексу особистості

Показник	Викладачі ЗВО	Вчителі ЗСО	t-value
Внутрішня мотивація	9,60 ±0,5	7,97 ±1,6	3,63
Зовнішня позитивна мотивація	13,47±2,5	10,44±2,7	3,45
Зовнішня негативна мотивація	7,80±3,8	6,32±2,4	1,49

Четвертий етап дослідження спрямований на визначення такого показника, як рівня мотивації досягнення успіху. Визначено, що різниці серед груп досліджуваних не виявлено. До того ж, показники мотивації на досягнення успіху досить середні за своїм числовим визначенням. Середній рівень, найчастіше, являється збалансованою установкою щодо своєї професійної діяльності. Але над цим звісно, треба працювати задля покращення педагогічного рівня компетентності та підвищення професійної якості роботи в систему вищої та середньої освіти.

Завершальним етапом дослідження стало проведення кореляційного аналізу, що був проведений за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Спірмена. За результатами проведеного кореляційного дослідження серед викладачів ЗВО та вчителів ЗСО було виявлено вагому різницю за показниками мотиваційного комплексу особистості та вектором спрямованості на результат. Професійна мотивація та фактори її розвитку в обох групах суттєво відрізняється за показниками: «трудовий процес», «зовнішня позитивна мотивація». Також вагомим є вплив мотиву досягнення успіху на рівень та розвиток якості професійної діяльності досліджуваних.

Результати дослідження наведені у Таблицях 4 та 5.

Таблиця 4. Взаємозв'язок компонентів професійної мотивації викладачів ЗВО

Показник	Внутрішня мотивація	Зовнішня позитивна мотивація	Зовнішня негативна мотивація	Мотивація досягнення успіху
Трудовий процес	-0,02	0,29	-0,23	0,45*
Заробіток грошей	0,06	0,02	0,03	-0,07
Професійна мотивація	-0,03	0,51*	0,28	0,40*

*Примітка: * $p \leq 0,05$*

Таблиця 5. Взаємозв'язок компонентів професійної мотивації викладачів ЗСО

Показник	Внутрішня мотивація	Зовнішня позитивна мотивація	Зовнішня негативна мотивація	Мотивація досягнення успіху
Трудовий процес	0,38	0,26	0,01	-0,05
Заробіток грошей	0,40*	0,02	-0,37	0,36
Професійна мотивація	-0,15	-0,19	-0,15	-0,08

*Примітка: * $p \leq 0,05$*

Отже, за результатами кореляційного аналізу компонентів професійної мотивації викладачів ЗВО виявили дані про позитивний взаємозв'язок таких показників: «трудовий процес» та «мотивація досягнення успіху», «зовнішня позитивна мотивація» та «професійна мотивація» як кінцева цілісна система регуляції професійної діяльності, «професійна мотивація» та «мотивація досягнення успіху».

Розглядаючи взаємозв'язок цих компонентів детальніше можна засвідчити про те, що, по-перше, одним із найголовніших факторів впливу на мотиваційний комплекс особистості викладача впливає мотивація досягнення успіху. А саме: мотивація досягнення успіху впливає безпосередньо на трудовий процес професійної діяльності викладачів ЗВО. Тобто, чим вищою за рівнем буде сформована мотивація досягнення успіху, тим кращим буде результат трудового процесу та загальна спрямованість на нього.

Мотивація досягнення успіху завжди характеризується конкретними ознаками, вона проявляється тоді, коли діяльність створює можливості для вдосконалення, а завдання, що ставляться перед виконавцем повинні бути середнього ступеня складності. Окрім цього, мотивація досягнення орієнтована на певний кінцевий результат, мету певних дій чи вчинків.

Ці дії мають формуватися у ході трудового процесу. Таким чином взаємозв'язок між цими компонентами повинен ретельно підкріплюватися організацією, в якій працює викладач.

В свою чергу, правильно сформована професійна мотивація являється кінцевим продуктом тих дій, що спрямовуються на успіх у розвитку зрілої особистості. І тут ми знову виявили зв'язок, який підтверджує пряму залежність конкретних результатів від конкретних дій.

Між показником «мотивація успіху» та показником «професійна мотивація» існує статистичний кореляційний зв'язок, що видно з результатів у таблиці. Тобто, чим вищою буде мотивація на досягнення успіху тим кращою буде показник загальної професійної мотивації.

Суб'єкти, мотивовані на досягнення успіху, ставлять перед собою реальні позитивні цілі, досягнення яких буде однозначно оцінюватися як успіх. Такі люди здатні до розумного розрахункового ризику: вибирають завдання середньої тяжкості, де успіх і невдача стають рівноправними, і вихід максимально залежить від власних зусиль людини. При цьому звабливість завдання зростає пропорційно його складності; в задачах проблемного характеру, що вимагають продуктивного мислення, а також в умовах дефіциту часу, робота покращується. Легкі завдання принципово не вибираються, так як не приносять почуття задоволення і справжнього успіху.

Тож, мотивовані на успіх особистості, дійсно дотримуються позиції про те, що робота, спрямована на досягнення цілі, викликає лише позитивні емоції. А що може бути кращим помічником у педагогічній діяльності, ніж позитивний емоційний стан, адже саме цей фактор впливає на якість навчального процесу та як наслідок за постійною основою-впливає на загальний розвиток та формування нових позитивних рис професійної мотивації.

Не менш вагомим є результат, що характеризує взаємозв'язок між показниками «зовнішня позитивна мотивація» та «професійна мотивація».

Це свідчить про пряму залежність якісної професійної мотивації особистості від зовнішніх позитивних підкріплень. Найголовнішим тут є усвідомлення принципів регуляторів успішної професійної діяльності. Наявність високого рівня взаємозв'язку між зовнішньою позитивною мотивацією та загальним рівнем вмотивованості дає багатий інструментарій, що допоможе сформувати бажаний результат. Зовнішня позитивна мотивація базується на матеріальних заохоченнях особистості діяти краще. Не дивлячись на короткочасність та вузько спрямований характер впливу – цей фактор виступає не менш ефективним регулятором гарного виконання професійних задач та цілей.

У наведеній таблиці ми можемо бачити що серед компонентів професійної мотивації викладачів ЗСО є достатньо значущий взаємозв'язок між внутрішньою мотивацією та показником «заробіток грошей».

Тобто, це свідчить про те, що з підвищенням внутрішньої мотивації у вчителів ЗСО, а саме задоволеність працею та її продуктивністю, може підвищуватися спрямованість на заробіток грошей їх кількість та своєчасність, та навпаки.

Таким чином, зовнішня мотивація може діяти лише короткочасно та періодично як стимулюючий або допоміжний засіб. Реальна користь для системи якості може принести лише створення внутрішньої мотивації на підприємстві. Створення внутрішньої мотивації в значній мірі пов'язане з процесами усвідомлення та співпереживання. При цьому велика значення придана діям керівників усіх рівнів ієрархії та аудиторів. Важливе завдання – створити внутрішню мотивацію та зберегти її. Необхідно сформувати упевненість у тому, що вона є цілеспрямованою і значимою для підприємства та співробітників, виробити у слідчих відчуттях відповідальності та прагнення до активної участі у її реалізації. Саме тому підвищення внутрішньої мотивації являється дуже важливим фактором розвитку професійної мотивації в цілому.

Висновки. За результатами емпіричного дослідження можна зробити такі висновки: мотиваційний вектор досліджуваних лежить саме на дії, базою яких є заробіток грошей; рівень вмотивованості на дію та результат від професійної діяльності викладачів закладів вищої освіти посягає вкрай високі місця у системі освіти реального часу, такі показники можна використовувати тільки на перспективу розвитку, що призведе до покращення та вдосконалення роботи у закладах вищої освіти; важливим фактором підвищення мотивації професійної діяльності являється зовнішнє підкріплення результатів роботи досліджуваних; акцентом при аналізі даних стали показники мотивації досягнення успіху, що не мають високого рівня розвитку, а це дає підставу працювати над бажанням та умінням ставити цілі, реалізовувати їх, паралельно формуючи позитивне та продуктивне мислення; була виявлена різниця між взаємозв'язками компонентів професійної мотивації викладачів закладів вищої освіти та вчителів закладів середньої освіти, що також дає можливість у перспективі подальших досліджень щодо розробки комплексної програми формування та розвитку якісної професійної мотивації педагогічних працівників різних освітніх закладів.

Література

1. Глушкова Т. С., Колчигіна А. В. Особливості профілактики синдрому емоційного вигорання в професійній діяльності. Організаційна та економічна психологія в Україні: сприяння регіональному розвитку: тези XII Міжнародної науково-практичної конференції з організаційної та економічної психології (1-3 червня 2017 року, м. Харків) / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. К.-Х.: видавництво «Гуманітарний Центр», 2017. С. 60-61.
2. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. СПб.: Питер, 2003. 512 с.
3. Колчигіна А. В. Специфіка навчальної мотивації студентів. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2018. Вип. 1. Т. 2. С. 46-50.
4. Масилова М. Г. Мотивация профессиональной деятельности преподавателей вуза в условиях модернизации высшего профессионального образования по результатам лонгитюдного исследования, проведенного в ВГУЭС [Текст]. Альма матер (Вестн. высш. шк.). 2015. n 11. С. 33-38.
5. Митина Л. М. Психология личностно профессионального развития субъектов. образования. М.; СПб.: Нестор-История, 2014. 376 с.
6. Подшивайлов Ф. М. Теоретико-методологічні засади визначення поняття мотиваційної сфери особистості. Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2015. № 10 (41). С. 19-23.
7. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. СПб.: «Питер», 2003. 860 с.

2.4. FORMATION OF MOTIVATION FOR SELF-EDUCATION OF THE CHILD IN THE CONTEXT OF THE PROBLEM OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

2.4. ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ДО САМОВИХОВАННЯ ДИТИНИ У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Сучасний період історії характеризується стрімкою модернізацією в усіх сферах життя. Це призводить до викликів, пов'язаних із необхідністю сталого розвитку суспільства.

Для підтримки сталого розвитку необхідними чинниками, в першу чергу, є зростання культурного рівня населення та удосконалення якості освіти та самоосвіти людей. Адже різні соціальні групи, верстви населення в однакових економічних, екологічних та соціальних умовах можуть мати різні оцінки, ставлення, настанови, щодо проблем сталого розвитку соціуму. Саме внаслідок цих причин маючи навіть однакові умови життя, результат розвитку суспільства буде різним. Тому особливого значення ми надаємо не лише освіті як фундаменту сталого розвитку, а й цілеспрямованій систематичній роботі з формування економічної, екологічної та соціальної свідомості, що реалізується завдяки вихованню та самовихованню.

Лозовой В. О. та Єрахторіна О. М. зауважують, що перехід до суспільства сталого розвитку вимагає існування в межах спільноти на гуманістичних засадах. Якщо раніше межі людської свободи були обмежені зовнішніми регуляторами (наприклад, релігійними догмами епохи Середньовіччя, тілесними покараннями; тоталітаризмом у Радянському Союзі тощо), то у сучасний період актуальною є потреба розвитку особистості, здатної розпоряджатися тим потенціалом, що накопичило людство, шляхом саморегуляції (здійснення життєвого вибору, формування біографічної стратегії на основі внутрішніх регуляторів). Ці внутрішні регулятори мають базуватися на певних засадах, що формуються світоглядом особистості, який може набувати «ego» чи «alterego» спрямованості. Самовдосконалення при цьому є тим соціально-психологічним механізмом, який забезпечує прогресивну зміну людини завдяки її власним зусиллям під час самовиховання. Слід зауважити, що в процесі самовиховання особистість може розвинути окремі свої якості – моральні, естетичні, професійні.¹³³

Аналізуючи нормативні документи, що регламентують освітні процеси в Україні (Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття), Закон «Про освіту», Національна доктрина розвитку освіти) за мету виховання особистості на сучасному етапі розвитку суспільства ми вбачаємо формування вільної особистості, яка має високий рівень самосвідомості, почуття гідності, самоповаги, орієнтується в загальнолюдських і національних духовних цінностях життя, яка вивчає, створює національну культуру (мову, культурну спадщину, традиції тощо), може самостійно приймати рішення й нести за це відповідальність; виховання духовно багаті особистості, котра має постійну потребу в пізнанні та самопізнанні, виявленні творчості, ініціативи, активності, самостійності в усіх сферах своєї життєдіяльності; формування у дітей і молоді цілісної наукової картини світу, сучасного світогляду, творчих здібностей і здатності до самостійного наукового пізнання, самоосвіти і самореалізації особистості.

Однак, вивчаючи рівень сформованості мотивації до самовиховання молодших школярів, як необхідної складової для сталого розвитку суспільства, експериментальне дослідження показало наступне (Рис. 1).

Як видно з гістограми, лише у 5 (1,38%) досліджуваних було діагностовано *високий рівень* сформованості мотивації до самовиховання, який свідчить про повне розуміння цього утворення, сформованість показників структурних компонентів та свідоме їх використання в роботі над собою. *Достатній рівень* сформованості мотивації до самовиховання установлено

¹³³ Лозовой В. О., Єрахторіна О. М. Самовиховання, самовдосконалення особистості як засоби становлення й розгортання індивідуальності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2019. № 3 (42). С. 81-95.

у 77 (21,27%) молодших школярів, що виявляється в явному вираженні потреб і інтересів до самовдосконалення та мотивів до самовиховання, установках на реалізацію поставленої мети, розвинених вольових якостей особистості, ціннісному ставленні до себе та оточуючих, достатній сформованості показників структурних компонентів самовиховання та частково свідомого їх використання. У 193 (53,32%) респондентів зафіксовано *середній рівень* сформованості мотивації до самовиховання. Ці діти мають достатньо сформовані навички показників структурних компонентів самовиховання, однак, в більшості випадків, проявляють ситуативну готовність діяти. *Низький рівень* сформованості мотивації до самовиховання спостерігається у 87 (24,03%) молодших школярів та немає стійких позитивних проявів роботи над собою.

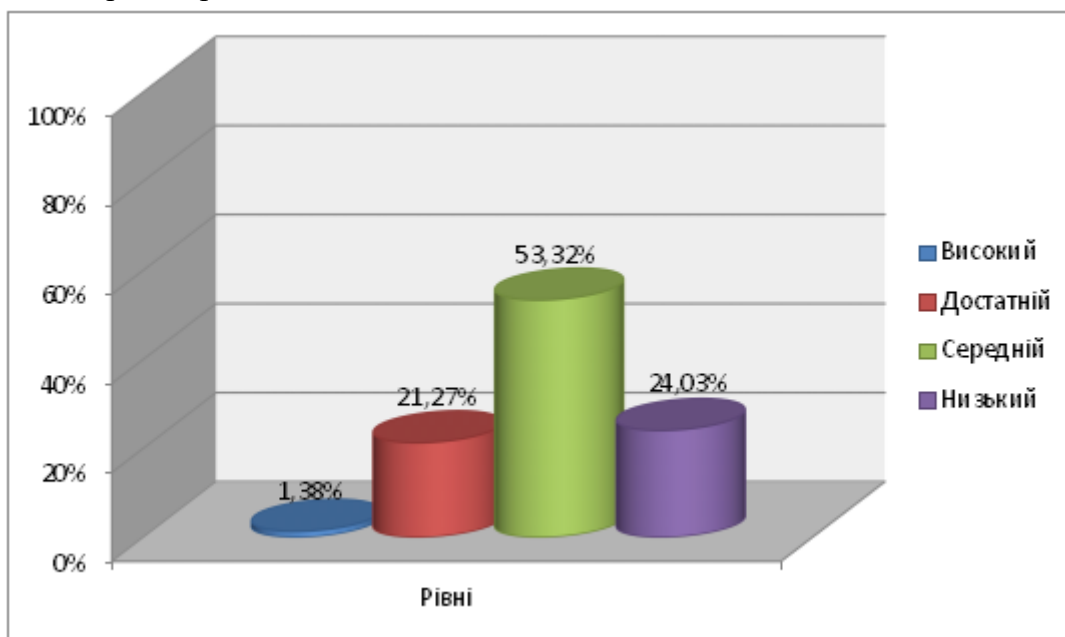

Рис. 1. Кількісні показники рівнів сформованості мотивації до самовиховання у дітей молодшого шкільного віку (у %), де $n=362$

Діагностуючи рівень сформованості мотивації самовиховання у дітей молодшого шкільного віку ми опиралися на трикомпонентну будову самовиховання, яка за нашими дослідженнями включає пізнавальний, емоційно-оцінювальний і дієво-вольовий компоненти (Рис. 2.).

Перший компонент, самопізнання, за словами Т. М. Титаренко, – це процес усвідомлення, спрямований на дослідження суб'єктом, що пізнає, себе, своєї діяльності, свого внутрішнього психічного змісту. Самопізнання стає можливим тільки тоді, коли особистість, яка пізнає, водночас є і суб'єктом, і об'єктом пізнання¹³⁴.

Через самопізнання, згідно з Ю. Л. Трофімовим, людина приходить до певного знання про саму себе як суб'єкта, що відрізняється від інших¹³⁵.

З нашої структури видно, що пізнавальний компонент (самопізнання) включає в себе самоспостереження, самоаналіз, самоусвідомлення.

Самоспостереження – розгляд своїх дій, вчинків, думок, почуттів. Воно є необхідною передумовою контролю особистості за власною поведінкою і діяльністю¹³⁶.

На Рис. 2. ми бачимо, що всі компоненти самовиховання пов'язані між собою та мають структурні складові.

¹³⁴ Титаренко Т. М. Буденний досвід як матеріал особистісного самоосмислювання. *Психологія*. 2000. Вип. 1 (8). С. 26-33.

¹³⁵ Трофімов Ю. Л., Рибалка В. В., Гончарук П. А. *Психологія*. Київ: Либідь, 2008. 560 с.

¹³⁶ Терлецька Л. Г. Процес самопізнання, його структура і роль у становленні особистості. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2012. № 14. С 152-158.

Рис. 2. Трикомпонентна будова самовиховання молодших школярів

У молодших школярів яскраво простежується спостережливість, здатність помічати в об'єктах суттєві зовнішні ознаки, точніше й об'єктивніше їх відображати. На основі спостережливості розвивається самоспостереження (за своїми діями, поведінкою, переживаннями, думками). Однак, школярам ще важко заглиблюватися у свій внутрішній світ, аналізувати його, зіставляти дані своїх спостережень із спостереженнями дорослих, ровесників, з описами внутрішнього світу героїв мультфільмів та кінофільмів.

Важливий аспект самовиховання – логічне мислення, вміння проаналізувати кожен свій вчинок, що сприяє виробленню вимогливості до себе як постійної риси характеру, без якої неможливо досягти успіху в цій справі. Тому педагогам і батькам необхідно привчати молодших школярів детально аналізувати порушення правил поведінки, їх причини, привчаючи дітей до самоаналізу.

Самоаналіз, за дослідженнями К. І. Приходченко, – аналіз свого внутрішнього світу, своєї діяльності, полягає в співставленні того, що планувалося з тим, що зроблено або могло бути зроблено¹³⁷.

У молодшому шкільному віці завдяки інтенсивному інтелектуальному розвитку з'являється схильність до самоаналізу, хоча школярі не завжди здатні справитися з ним. Учні 4-х класів ще недостатньо усвідомлюють власні дії, а отже, часто не визнають очевидної провини, намагаючись будь-що виправдатись. Їм набагато легше оцінити вчинки інших, вказати на недоліки однолітків. Таке поняття як свідомий аналіз для учнів даного віку ще є досить складним. Однак, діти вже намагаються співвідносити знання про себе не в межах «Я та інша людина», а в межах «Я та Я». Вони деякою мірою починають оперувати сформованими знаннями про себе.

Діти 9-10 років також набувають здатність усвідомлювати власну поведінку, окремі вчинки. Спочатку у молодших школярів відбувається усвідомлення особистісних якостей, що пов'язані з перебігом навчальної діяльності, далі – зі ставленням до себе й інших людей, а пізніше – більш складних якостей, таких як відчуття гідності, честі.

¹³⁷ Приходченко К. І. Всебічне особистісне удосконалення як розвиток зрілих форм соціальності індивіда. *Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія : педагогіка, психологія і соціологія.* Донецьк: ДВНЗ ДонНТУ. 2011. Вип. 10 (193). С. 118-130.

На думку Д. І. Фельдштейна, між 9 і 10 роками починається новий рівень соціального розвитку, що фіксується в позиції «я і суспільство», коли дитина намагається вийти за межі дитячого способу життя, зайняти суспільно важливе, суспільно цінне місце. Це вузловий рубіж, коли дитина усвідомлює себе суб'єктом, відчуває потребу реалізувати себе в якості суб'єкту, залучитися до соціального на рівні перетворення¹³⁸.

Отже, в силу таких перетворень, можна говорити про формування самоусвідомлення в молодшому шкільному віці.

Результати інтегративної роботи у сфері самопізнання, з одного боку, і у сфері емоційно-ціннісного самостворення – з іншого, поєднуються в особливе утворення самосвідомості особистості – у її самооцінку. Самооцінка виникає на основі узагальнюючої роботи процесів самосвідомості, що проходить різні етапи розвитку у ході становлення самої особистості. Тому самооцінка постійно змінюється, вдосконалюється і не може бути завершеною остаточно, оскільки сама особистість постійно розвивається, а отже, змінюються і її уявлення, поняття про себе, емоційно-ціннісне ставлення до себе. Усе це і спричинює зміни змісту, способу формування самооцінки та ступінь її участі в регуляції поведінки дитини.

Самооцінка у молодшому шкільному віці передбачає судження дитини про міру наявності в неї тих чи інших якостей, властивостей порівняно з певним еталоном, зразком. Якщо на початкових стадіях само оцінювання таким еталоном виступають якості інших людей або оціночні судження дорослих чи норми поведінки, правила, то пізніше – на перше місце виступають еталони «внутрішні», коли дитина вже здатна сама судити про міру наявності в неї певної якості в певний момент, порівняно з тим, якою вона була раніше. На цьому ґрунтується здатність оцінювати себе з погляду динаміки якостей та властивостей.

Самооцінка в залежності від своєї форми (адекватна, неадекватна) може стимулювати або, навпаки, пригнічувати активність дитини. Неадекватна, низька самооцінка знижує рівень соціальних домагань, сприяє розвитку невпевненості у власних можливостях, обмежує життєві перспективи. Така самооцінка може супроводжуватися важкими емоційними зривами, внутрішнім конфліктом. Занижена самооцінка також завдає значної шкоди, адже дитина не повною мірою реалізовує свої сили і можливості.

Діти з високою самооцінкою почувають себе в класі впевненіше, сміливіше, активніше проявляють свої інтереси, здібності, ставлять перед собою вищу мету, ніж ті діти, у яких самооцінка занижена. Однак, жодна самооцінка з вказаних не є позитивною і в подальшому житті не стане мотивом для самовиховання. Школярі із неадекватно завищеною самооцінкою в більшості випадків самовпевнені, зарозумілі, у них простежується переоцінка своїх можливостей. Такі діти навряд чи будуть займатися самовихованням, їх і так усе влаштує, на їх думку, вони найкращі і змінюватися чи самовдосконалюватися не варто. Учні ж із заниженою самооцінкою, навпаки, недооцінюють своїх можливостей, не проявляють високої вимогливості до себе, бажають залишатися на такому ж рівні, адже інший, більш високий, за їх міркуваннями є не для них, що також стає перешкодою в удосконаленні своєї особистості.

Саме тому, велике значення слід надавати формуванню адекватної самооцінки дитини як структурної складової емоційно-оцінювального компоненту.

Правильна самооцінка стимулює активність молодших школярів, їхнє прагнення поліпшувати досягнуті результати, бути на рівні вимог значимих дорослих. Внаслідок створення сприятливої моральної атмосфери у школі, чуйного і водночас вимогливого ставлення до дитини вчителів і батьків, позитивного досвіду школяра у навчальній діяльності у структурі його Я-образу закріплюються суспільно значущі властивості, зростає роль мотивації, спрямованої на підвищення рівня поваги до себе як суб'єкта самовиховання, встановлюється узгодженість між його домаганнями та можливостями.

¹³⁸ Фельдштейн Д. И. Психология взросления : Структурно-содержательные характеристики процесса развития личности. Москва: Флинта. 1999. 670 с.

Наступна структурна складова емоційно-оцінювального компоненту самовиховання, самоповага, напряду залежить від самооцінки.

Так, задоволеність собою у цілому, тобто достатньо висока самоповага – це наслідок адекватної самооцінки тих своїх якостей, які молодші школярі вважають найважливішими.

Також, у дітей цього віку простежується так звана «гордість за власні досягнення». Проявляється вона у прагненні заслужити визнання і схвалення дорослих, у намаганні відповідати їх очікуванням, у бажанні досягти позитивних результатів у діяльності та спілкуванні.

Слід зазначити, що висока самоповага – не синонім зазнайства, зарозумілості чи несамокритичності. Молодший школяр з високою самоповагою не буде вважати себе кращим за інших, а просто він вірить у себе і в те, що можна здолати свої недоліки. Низька самоповага, навпаки, передбачає почуття неповноцінності, що спричиняє негативний вплив на психічне самопочуття і соціальну поведінку дитини. Таких учнів більше, ніж інших, хвилює погана думка про них оточуючих. Багатьом з них властива сором'язливість, схильність до психологічної ізоляції.

Учні молодшого шкільного віку з низькою самоповагою ризикують потрапити до ситуації, коли ані виховання, ані самовиховання практично неможливі, оскільки не знаходять підтримки своїх внутрішніх сил.

Протягом молодшого шкільного віку інтенсивно починає розвиватися одна із вагомих складових само ставлення – рефлексія – здатність дитини поглянути на себе чужими очима, зі сторони, а також самоспостереження і співвіднесення своїх дій і вчинків із загальнолюдськими нормами. Якщо в 1 класі невдачі в навчанні, недоліки у поведінці дитина приписує зовнішнім обставинам, вважаючи, що в принципі вона могла би вчитися краще чи бути більш дисциплінованою, то до 4 класу приходить усвідомлення, що причина невдач може ховатися у внутрішніх особливостях особистості її самої.

Для молодших школярів властива також несамокритичність. Вони швидше помічають помилки та недоліки однолітків, ніж власні. Наприклад, якщо запитати у школяра, в чому він неправий, а в чому неправий його товариш, то, швидше за все, він назве більше недоліків у поведінці однокласника, ніж у себе. У цьому немає нічого дивного, оскільки самооцінка молодших школярів тільки починає формуватися, а як відомо, всі вольові процеси відбуваються через пізнання навколишнього світу. Тому дитина спочатку починає помічати мінуси в інших людях і лише з часом вчиться бачити це в собі. Учні початкових класів оцінюють себе здебільшого вище, ніж заслуговують, при цьому не вміють самостійно працювати над своїми недоліками та вадами, що вказує на низький рівень самокритичності.

Не менш важливою складовою само ставлення є самоприйняття. Самоприйняття не слід порівнювати із самовдоволеністю, самомилуванням чи самодостатністю. Якщо молодші школярі проявлятимуть позитивне ставлення до себе, прийматимуть себе такими, якими є, при збереженні критичності, то це слугуватиме основою для саморозвитку, самоактуалізації та самовдосконалення.

У своїх роботах, І. С. Кон визначає самоприйняття як прийняття себе в якості унікальної індивідуальності, яка характеризується не тільки чеснотами, а й слабкостями та недоліками¹³⁹.

Зауважимо, що на час завершення початкової школи в учнів простежується зростання рівня самоповаги, впевненості у собі та самоприйняття.

Останнім, і, не менш важливим компонентом самовиховання є саморегуляція, тобто вміння особистості керувати емоціями, почуттями, психічними станами, вчинками та поведінкою.

Як зазначає, Л. І. Березовська, саморегуляція є вищим ступенем діяльності, коли набуті вміння досягають досконалості і перетворюються на навички, а послідовність їх здійснюється автоматично¹⁴⁰.

¹³⁹ Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание. Москва: Политиздат. 1984. 151 с.

¹⁴⁰ Березовська Л. І. Самовиховання та саморегуляція особистості. Київ. 2011. 165 с.

Для дітей молодшого шкільного віку даний компонент є найскладнішим, адже вимагає певних волевових зусиль. Однак, щоб процес самовиховання був довершеним молодші школярі повинні формувати певні навички для того щоб:

- здійснювати усвідомлений і керований процес, в результаті якого відбувається вдосконалення фізичних, розумових і моральних можливостей дитини, розгортання її індивідуальності (саморозвиток);

- організовувати власну діяльність (самоорганізація), а саме:

- реалізовувати контроль за своєю діяльністю, поведінкою, емоціями, вчинками, порівнювати та зіставляти свої успіхи та досягнення відповідно до запланованих дій (самоконтроль);

- удосконалювати дисципліну власної поведінки, на основі прийняття свого справжнього рівня розвитку, сили волі, важкої та наполегливої праці, уважним ставленням до своїх повсякденних справ, завзятості (самодисципліна);

- розкривати стійкість та автономність вимогливої поведінки до себе, через розвиток саморегуляції як цілеспрямованого формування і створення умов для прояву готовності правильно сприймати вимоги дорослих, колективу, суспільства в цілому; готовність до аналізу ситуації, у якій перебуває та діє дитина у зв'язку з реалізацією цих вимог; готовність до аналізу власних можливостей успішно виконувати вимоги; вміння планувати різні сфери діяльності відповідно до зовнішніх умов і внутрішніх можливостей; готовність ставити вимоги самому собі, вміння блокувати інші мотиви і зосереджуватися на виконанні самовимог (самовимогливість);

- проявляти готовність правильно сприймати вимоги, що ставить суспільство та дорослі; здатність аналізувати ситуацію діяльності, спілкування і висувати на цій основі вимоги до себе; здатність правильно оцінювати наявність у себе передумов для виконання цих вимог, свої знання, навички та здібності; готовність вибирати серед своїх численних бажань, захоплень, розподіляти їх за значимістю і відкидати ті, які у даному випадку заважають успішній діяльності; готовність у випадку виникнення труднощів аналізувати їх та відшукувати відповідні шляхи для їх подолання (самоуправління);

- приймати самостійні рішення та впроваджувати їх у життя (самостійність);

- відповідати певному ідеалу;

- формувати процес, спрямований на зміну переконань, установок, цілей, засобів досягнення дій, ставлення до себе, цінностей, тобто змінювати не обставини життя, а себе, свої особистісні позиції (самокорекція).

Представлене вище дозволяє зробити висновок, що самоприйняття, адекватна самооцінка, самоповага, самокритичність та саморефлексія відображають ступінь розвитку емоційно-ціннісного самоставлення особистості, самоспостереження, самоаналіз і самоусвідомлення вказують на ступінь розвитку самопізнання, а саморозвиток, самоорганізація (самоконтроль, самодисципліна, самовимогливість, самоуправління, самостійність), відповідність певному ідеалу, самокорекція розкривають рівень сформованості саморегуляції і, відповідно, можуть представляти загальну сформованість самовиховання.

Хоча дослідження вчених підкреслюють, що трансформація самовиховання в якості самостійного свідомого процесу розвитку особистості набирає ваги з підліткового віку, проте, зважаючи на його складну будову, вже у молодшому шкільному віці слід формувати систему мотивів спрямованих на самовиховання. Адже дитина, яка мотивована до самовиховання, буде прагнути змін не лише внутрішніх, а й зовнішніх.

Тому нами було розроблено авторську корекційно-розвивальну програму з формування у молодших школярів мотивації до самовиховання «Сам собі вихователь», мета якої передбачає підвищення рівня сформованості мотивації до самовиховання у дітей саме молодшого шкільного віку.

Власне через формування мотивації до самовиховання особистості молодшого школяра, ми вбачаємо закладання фундаменту для ефективного сталого розвитку суспільства.

Література

1. Березовська Л. І. Самовиховання та саморегуляція особистості. Київ. 2011. 165 с.
2. Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание. Москва: Политиздат. 1984. 151 с.
3. Лозовой В. О., Єрахторіна О. М. Самовиховання, самовдосконалення особистості як засоби становлення й розгортання індивідуальності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2019. № 3 (42). С. 81-95.
4. Приходченко К. І. Всебічне особистісне удосконалення як розвиток зрілих форм соціальності індивіда. *Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія : педагогіка, психологія і соціологія*. Донецьк: ДВНЗ ДонНТУ. 2011. Вип. 10 (193). С. 118-130.
5. Терлецька Л. Г. Процес самопізнання, його структура і роль у становленні особистості. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2012. № 14. С 152-158.
6. Титаренко Т. М. Буденний досвід як матеріал особистісного самоосмислювання. *Психологія*. 2000. Вип. 1 (8). С. 26-33.
7. Трофімов Ю. Л., Рибалка В. В., Гончарук П. А. Психологія. Київ: Либідь, 2008. 560 с.
8. Фельдштейн Д. И. Психология взросления: Структурно-содержательные характеристики процесса развития личности. Москва: Флинта. 1999. 670 с.

2.5. BACKGROUND OF THE INVENTION, CONTENTS AND CONSOLIDATED ECONOMIC SECURITY OF THE ENTERPRISE

2.5. ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ, ЗМІСТ ТА СКЛАДОВІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА

Створення та функціонування системи економічної безпеки підприємства надає можливість надійного та безперервного забезпечення його економічної діяльності. Уявлення щодо призначення й ролі мети в системі економічної безпеки підприємства визначають концепцію та методологію побудови такої системи. Аналогічно, вибір методів та заходів щодо запобігання та зниження негативних наслідків зміни умов діяльності на економічну безпеку туристичного оператора також слід розглядати як постійну функцію управління безпекою¹⁴¹.

Дослідження, які тим чи іншим чином пов'язані з економічною безпекою підприємства, є багаточисленними. У наукометричній базі Google Scholar за запитом «економічна безпека підприємства» українською та російською мовами знаходиться більш ніж 84000 джерел для цитування. За запитом «economic security of the enterprise» англійською мовою знаходиться близько півтора мільйона джерел для цитування. Це свідчить про значний науковий інтерес до проблематики економічної безпеки підприємства. Частково це пов'язано з теоретичним аспектом – на даний час формується нова наука про економічну безпеку та значна частина досліджень пов'язана саме з науковим становленням. А частково науковий інтерес пов'язаний з прагматичним аспектом – прояви глобальних та локальних економічних криз по всьому світі зумовили підсилення дослідницького інтересу до такого явища як економічна безпека держави в цілому та економічна безпека підприємства зокрема.

При цьому слід відзначити, що наукові галузі, у межах яких досліджується проблематика економічної безпеки підприємства, є принципово різними у країнах СНД та країнах з розвинутою ринковою економікою, таких як США, Німеччина, Японія тощо, де окремо досліджуваним є рівень національної (федеральної) безпеки, а безпека діяльності суб'єктів мікрорівня – підприємства або окремої особи – досліджується відповідними науками у розрізі функціональних складових безпеки: ризикологією, фінансовим менеджментом, інформаційним менеджментом, менеджментом персоналу, юридичними науками тощо.

Зважаючи на це, серед вчених країн далекого зарубіжжя важко виокремити тих, що досліджують виключно питання економічної безпеки підприємства або суб'єкта господарювання. Тому у західній науковій літературі майже неможливо віднайти ознаки окремої теорії чи концепції, що мала б назву на кшталт «економічна безпека суб'єкта господарювання (підприємства)». В цілому, усі автори відзначають, що витoki поняття «безпека» слід шукати тисячі років назад, при цьому зсилаючись на Платона, Аристотеля, китайських мудреців тощо. Розуміння економічної безпеки фактично виникло з появою держави та входить до складової національних інтересів. Так, можна стверджувати, що перші згадки про доцільність підтримки безпеки в економічному контексті наведені ще в основоположній праці Платона «Політея». У цій видатній роботі доведено, що ідеальною вважається держава, де є достаток, а не надлишок. Однак, при появі надлишкових потреб суспільство обов'язково стикається з негараздами, включаючи війни, що робить із «здорової держави» «державу, що лихоманить»¹⁴². Аналізуючи наукову працю цього філософа, можна дійти висновку, що кризові явища виникають у зв'язку з бажанням суспільства споживати та володіти предметами розкоші, яких немає у природних ресурсах країни. Для цього необхідні завоювання нових територій, отримання бажаних ресурсів, які задовольняють надмірні

¹⁴¹ Овчаренко Є. І. Методологія формування та узгодження цілей у системі економічної безпеки підприємства: дис. ... доктора екон. наук: 08.00.04 / Овчаренко Євген Іванович. – Сєверодонецьк, 2015. – 631 с.

¹⁴² Платон. Собрание сочинений: в 3 т. / Платон. – М., 1971. – Т. 3 (1).

потреби. Таким чином, Платон запропонував стан ідеальної держави, яка знаходиться в економічній безпеці.

У країнах Західної Європи концепція економічної безпеки формувалась на базі усвідомлення поняття «безпеки», яке з'явилося наприкінці XII століття і трактувалось як стан відсутності або нейтралізації загроз, небезпеки, а також створення умов та соціальних інститутів, що його забезпечують¹⁴³. Історичним документом, який засвідчує вживання цього терміна, є словник Робера, який датується 1190 роком. У цьому документі безпека розумілась як «спокійний стан духу людини, захищеність від будь-якої небезпеки»¹⁴⁴.

Однак у цьому значенні термін не ввійшов у лексику народів Західної Європи міцно і до XVII століття використовувався рідко. У XVII-XVIII століттях у багатьох країнах утверджується точка зору, що держава головною метою має загальне благо та безпеку¹⁴⁵.

«Поняття безпеки властиве усім сферам життя та взаємин людей, тобто соціальним відносинам»¹⁴⁶. Усі досліджувані автори беззаперечно стоять на позиції, що поняття безпеки неможливо зрозуміти та досягнути без використання її протилежності – небезпеки. Лише у дихотомії «безпека-небезпека» можна встановити онтологічні витoki безпеки та сформулювати гносеологічні засади безпекозабезпечувальної діяльності. Тому концептуально виокремлюється два типи безпеки: безпека – це відсутність небезпеки та безпека – це захищеність від небезпеки¹⁴⁷.

Категорією, що пов'язує між собою стани безпеки та небезпеки, є поняття «загроза». Свідомо залишаючи поза увагою аналіз численних досліджень стосовно етимології та хронології розвитку поняття «загроза», відзначимо, що найбільш вдалим трактуванням цього поняття залишається відносно давнє визначення Л. Коженевськi: «...загроза – це потенційна причина небажаного стану»¹⁴⁸. Саме через усвідомлення загрози та вимірювання її ступеня може бути здійснений перехід від стану безпеки до стану небезпеки або навпаки.

У межах об'єкта даного дослідження першочерговий інтерес представляє такий різновид безпеки як економічна безпека. При цьому предмет дослідження концентрується на економічній безпеці підприємства. Місце економічної безпеки підприємства в ієрархії рівнів економічної безпеки визначається переважною більшістю дослідників однаково. Наприклад, у дисертації І. А. Белоусової ретельно досліджена систематизація та ієрархічне впорядкування рівнів економічної безпеки, де виокремлено п'ять рівнів економічної безпеки: мега-, мета-, макро-, мезо- та макрорівень¹⁴⁹. На сьогодні поняття «економічна безпека підприємства» досліджується у відриві від самого поняття підприємства.

Як відзначає сучасний філософ Г. А. Атаманов: «Усі «види безпеки», існуючі на сьогодні, і ті, які з'являться в майбутньому, насправді є фразеологізмами, що означають вузьке завдання забезпечення безпеки одного або декількох атрибутів об'єкту безпеки. А, як

¹⁴³ Основи економічної безпеки: [підручник] / О. М. Бандурка., В. Є. Духов, К. Я. Петрова, М. Черняков. – Х.: Вид-во Нац. Ун-ту внутр. справ, 2003. – 236 с.

¹⁴⁴ Основы экономической безопасности (государство, регион, предприятие, личность) / [под ред. Е. А. Олейникова]. – М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1997. – 288 с.

¹⁴⁵ Головка Л. С. Развитие системы управления финансово-экономической безопасностью железнодорожной корпорации в условиях глобализации. / Л. С. Головка, И. И. Рекун / Монография: – Socio-economic problems of management: Collective monograph. – Thorpe-Bowker®, Melbourne, Australia, 2015. – С. 5-14.

¹⁴⁶ Пластун О. Л. Развитие системы финансовой безопасности субъектов предпринимательства сферы материального производства: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.08 / Пластун Олександр Леонідович. – Суми, 2007. – 196 с.

¹⁴⁷ Ліпкан В. А. Безпекознавство: навч. посіб. / Володимир Анатолійович Ліпкан. – К.: Європейський університет, 2003. – 208 с.

¹⁴⁸ Кожухівська Р. Б. Менеджмент економічної безпеки та конкуренто-спроможності підприємств туристичної індустрії у регіонах України [Електронний ресурс] / Р. Б. Кожухівська // Сталлий розвиток економіки. – 2013. – № 4. – С. 107-110. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sre_2013_4_24.

¹⁴⁹ Белоусова И. А. Модернизация системы экономической безопасности субъектов хозяйственной деятельности в процессе управления витратами: дис. ... доктора экон. наук: 21.04.02 / Белоусова Ирина Анатоліівна. – Київ, 2010. – 355 с.

відомо, у кожного об'єкта нескінченна кількість атрибутів. Звідси витікає, що і «видів безпеки» може бути нескінченна множина»¹⁵⁰.

Підходи до тлумачення дефініції економічної безпеки в цілому, та економічної безпеки підприємства зокрема, умовно можна поділити на три групи. Перша група – це підходи, які не відштовхуються від будь-яких системологічних постулатів – не надає поняттю економічної безпеки ознак системності. Друга група – це підходи, що для визначення терміна «система економічної безпеки» використовують поняття системи у відповідності до теорій систем та їх різновидів. Підходи третьої групи об'єднуються у межах – теорія безпеки соціальних систем. Надважливим завданням є встановлення або тотожності, або відмінності поняття економічної безпеки у межах трьох означених підходів.

Крім того, загальнонаукові думки щодо управління економічною безпекою серед вітчизняних на зарубіжних вчених слід поділяти на три функціональні частини. Це: підходи до визначення поняття економічної безпеки підприємства, підходи до визначення її складових та підходи до управління економічною безпекою на теоретичному рівні і у реальній практиці.

Наукові праці з даної проблематики є багаточисленними, тому дослідження усієї сукупності точок зору на тлумачення управління економічною безпекою підприємства є недоцільним з огляду на великий ступінь повторюваності. Для того, щоб отримати повне уявлення про сучасний стан досліджуваної проблеми, досить навести декілька значущих точок зору та визначень.

Щодо наукових підходів першої групи, слід зауважити, що серед них спостерігається досить широкий діапазон поглядів. Але, у більшості випадків, у цій групі наукових підходів визначення поняття управління економічною безпекою тим чи іншим чином надається шляхом визначення та опису складових цієї системи.

В цілому, слід зазначити, що зазначені науковці та дослідники використовують семантему «система» у своїх визначеннях невиправдано. За рахунок використання «системи» створюється враження надання визначенням всеосяжності, комплексності та певної цілісності.

Це, певною мірою, дозволяє робити визначення коротшими та більш змістовно навантаженими, але, з другого боку, такий підхід породжує неоднозначність понять та їх понятійних родових зв'язків. У більшості випадків визначення такого типу неможливо зрозуміти повно та непротирічно без додаткового тлумачення контексту, де ці визначення наведені. Отже, з семантичної точки зору, визначення, що містяться серед визначень першого підходу, не можуть слугувати основою для розуміння принципів побудови та функціонування системи економічної безпеки, у тому числі, підприємства. У такому випадку встановлення родових взаємозв'язків та предикатів поняття «система економічної безпеки» ускладнене тим, що родовим поняттям є поняття «економічна безпека», саме воно визначає «семантичний трикутник» поняття системи економічної безпеки. Відповідно, поняття «системи» є не родовим, а видовим різновидом, який надає певних ознак родовому.

Також слід відзначити, що серед визначень першої групи підходів неявно, але все ж присутнє розмежування понять «система економічної безпеки» та «управління економічною безпекою підприємства (суб'єкта господарювання, організації)». Перш за все, це стосується визначень економічної безпеки як сукупності взаємопов'язаних заходів. Це дає можливість намітити принципові основи такого розмежування при поділі системи економічної безпеки на підсистеми, компоненти та елементи.

На противагу першому угрупованню підходів до визначення поняття «економічної безпеки» друге угруповання складається з визначень, що відштовхуються від семантики «система» у тлумаченні сутності управління економічною безпекою. Саме по собі поняття економічної безпеки, у даному випадку, зумовлює видову різноманітність поняття системи економічної безпеки.

¹⁵⁰ Атаманов Г. А. Диалектика безопасности / Г. А. Атаманов // Национальная безопасность в перспективах современного развития. – Саратов: ООО Изд-во «Научная книга», 2005. – С. 21-27.

Для визначення поняття «економічної безпеки» представники другого угруповання використовують, зокрема, загальносистемні принципи та властивості. Але все ж слід відмітити, що переважна частина визначень цієї групи базується на шаблонних, стереотипних системологічних формулюваннях.

Тобто, за основу визначення узято якість з класичних визначень системи та змінено предикат системи на економічну безпеку. В цілому, це не слід вважати невірним, але у такому випадку можуть бути не до кінця врахованими особливості системи економічної безпеки як різновиду соціальної системи. В залежності від того, з якого системологічного напрямку використано вихідне стереотипне формулювання, поняття «управління економічною безпекою» набуває певного набору понятійних ознак. Зокрема, у цьому сенсі, найчастіше вказується на єдність, взаємозалежність, цілісність та нерівноважність системи економічної безпеки, що дозволяє віднести її до складних, відкритих, нелінійних систем у вигляді кібернетичного білого ящика. Але ці уявлення базуються на механістичному тлумаченні системи та системних ознак. Представлення ж системи економічної безпеки у якості соціальної або вужче – соціально-економічної системи – припускає превалювання інших принципів функціонування системита системних властивостей. Використання ж надбань теорії функціональних систем у якості системологічної теоретичної та методологічної основи взагалі унеможлиблює представлення устрою системи економічної безпеки у вигляді механістичної системи – устрій функціональної системи зовсім інший.

Крім того, підходи другого угруповання поглиблюють можливості розмежування понять «економічна безпека» та «економічна безпека підприємства (суб'єкта господарювання, організації)». Системний підхід, у цьому аспекті, дає можливість більш глибоко розглянути взаємозв'язки між складовими економічної безпеки. В основу видової класифікації економічної безпеки покладено рівневу або функціональну ознаку. При класифікації за рівневою ознакою вичленовуються рівні об'єктів економічної безпеки. При класифікації за функціональною ознакою вичленовуються сфери дії безпекозабезпечувальних процесів. Використання системного підходу дозволяє поглибити сферу застосування вказаних класифікаційних ознак. Імплементация системного підходу та класифікації за рівневою ознакою дають можливість сформулювати сутність та принципи економічної безпеки з виділенням підсистем за рівневою ознакою, а саме таких підсистем: національної, регіональної, видів економічної діяльності, суб'єктів господарювання, окремих осіб. У свою чергу, економічна безпека є складовою надсистеми – системи національної безпеки, яка також є підсистемою по відношенню до систем міжнародної та глобальної безпеки. Найбільш вдалим трактуваннями економічної безпеки з врахуванням такої імплементации можна вважати позиції Г. А. Мінаєва¹⁵¹ та Б. В. Губського¹⁵².

Імплементация системного підходу та класифікації за функціональною ознакою дає можливість сформулювати сутність та принципи функціонування системи економічної безпеки підприємства (суб'єкта господарювання, організації), як певного рівня системи економічної безпеки, з виділенням підсистем за функціональною або цільовою ознакою. Наприклад, у І. Белоусової¹⁵³ це: функціональна підсистема, підсистема управління та підсистема забезпечення, у І. Шульги¹⁵⁴ це: операційна, фінансова та інвестиційна підсистеми, у В. Шуршина¹⁵⁵ це: формуюча, концептуальна, забезпечуюча та супроводжуюча підсистеми тощо.

¹⁵¹ Мінаев Г. А. Безопасность – менеджмент организации: в 3 ч.: учеб. пособ. / Г. А. Минаев. – М.: ИПБ, 2004. – Часть 1: Методология, функции, системы. – 262 с.

¹⁵² Губський Б. В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення / Б. В. Губський. – К.: КНЕУ, 2001. – 122 с.

¹⁵³ Белоусова І. А. Модернізація системи економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності в процесі управління витратами: дис. ... доктора екон. наук: 21.04.02 / Белоусова Ірина Анатоліївна. – Київ, 2010. – 355 с.

¹⁵⁴ Шульга І. П. Формування системи економічної безпеки емісійної діяльності акціонерних товариств: дис. ... доктора екон. наук: 21.04.02 / Шульга Ірина Петрівна. – Київ, 2011. – 455 с.

¹⁵⁵ Шуршин В. О. Система економічної безпеки регіону: аналіз та перспективи: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.05 / Шуршин Віктор Олександрович. – Черкаси, 2009. – 171 с.

Отже, поняття системи економічної безпеки є «надпоняттям» по відношенню до системи економічної безпеки підприємства, але принципи їх внутрішньої декомпозиції різні. І саме застосування системного підходу дозволяє повно і непротирічно тлумачити різницю між поняттями «економічна безпека» та «економічна безпека підприємства (суб'єкта господарювання, організації)» та розмежувати сфери їх застосування. Крім того, декомпозиційна та сутнісна різниця між вказаними поняттями зумовлює диференціацію підходів до вибору та застосування системотворного фактора, що має виняткове значення при побудові систем економічної безпеки.

При описі підходів до тлумачення поняття економічної безпеки підприємства у межах другого угруповання слід більш докладно зупинитися на здобутках двох дослідників: С. Кавуна та М. Дорошко, яким вдалося не тільки надати оригінальні тлумачення цього поняття, а й визначити прагматичні аспекти її управління¹⁵⁶. На загальному фоні наукових досліджень, що мають суто теоретичне значення, вказані цікаві, перш за все, практичним спрямуванням. Обидва названі дослідники використовують інформаційну модель представлення кібернетичної системи з метою представлення складу та структури економічної безпеки. З одного боку, це значно спрощує сприйняття економічної безпеки на прагматичному рівні, але, з іншого боку, це утруднює представлення системи економічної безпеки як соціальної системи.

Наукова позиція М. Дорошко є подібною до позиції С. Кавуна, але лише у частині представлення системи економічної безпеки підприємства за допомогою інформаційної моделі. Як зазначає М. Дорошко, економічна безпека визначає конкретний склад агентів економічної безпеки та погрожувачів, види загроз, вразливостей тощо¹⁵⁷.

Серед наукових здобутків представників другого угруповання слід окремо зупинитися на результатах дослідження систем В. Рача. На думку В. Рача, онтологічною основою розуміння системи та системності є цілісність, що представляє та уособлює собою внутрішню різноманітність систем. У системі можливим є стан, коли важливість одного або декількох елементів системи тимчасово зростає. Причиною такого зростання є поява зовнішнього подразнення. Як відзначено у науковій статті: «під зовнішнім подразненням розумітимемо, з одного боку, затребуваність результатами цілого, а з іншого – загрозу цілому для реалізації цієї затребуваності». Тобто у цьому також проявляється дуалізм, який виражається парою термінів, – «затребуваність-загроза». Тимчасово збільшена важливість є причиною появи системи усередині цілого. Затребуваність-загроза визначають: ціль цієї системи; вибіркове виділення елементів у цілому; часово-просторову стійкість взаємодії цих елементів; процесно-функціональні властивості, що проявляються елементами; реакцію окремих елементів мережі (як середовища) на взаємосодіючу діяльність цих елементів»¹⁵⁸.

О. Россошанська розвинула ідеї орієнтації на суб'єктивність у визначенні та забезпеченні економічної безпеки суб'єкта господарювання та запропонувала компетентнісний підхід до забезпечення економічної безпеки. На її думку, поняття «безпеки» не може існувати та піддаватися пізнанню без його протилежності – «небезпеки». «Виходячи з цього, поняття «безпека» має сенс тоді, коли визначені: об'єкт захисту; наявність «небезпеки»; джерело загрози, від якого виходить небезпека»¹⁵⁹.

¹⁵⁶ Кавун С. В. Система економічної безпеки : методологічні та методичні засади : [монографія] / С. В. Кавун. – Х.: Вид. ХНЕУ, 2009. – 300 с.

¹⁵⁷ Дорошко М. В. Щодо поняття системи економічної безпеки операційної системи / М. В. Дорошко // Відповідальна економіка: Науково-популярний альманах. Вип. 4 (спеціальний): Функціонування організаційних механізмів операційної діяльності: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., присвяченої пам'яті Григорія Ілліча Дібніса, 1 листоп. – 12 груд. 2012 р. – Луганськ: Віртуальна реальність, 2012. – С. 37-40.

¹⁵⁸ Рач В. А. Экономическая безопасность и пространство проекта организации в аспекте целостной системности / В. А. Рач, О. В. Россошанская, Е. М. Медведева // Управління проектами та розвиток виробництва: зб. наук. праць. Вип. 4 (36). – Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – С. 62-74.

¹⁵⁹ Россошанская О. В. «Проект» и «проектирование» как базовые категории компетентностного подхода в социокультурной деятельности / О. В. Россошанская, Н. В. Журавлева // Управління проектами та розвиток виробництва: зб. наук. праць. Вип. 3 (31). – Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – С. 168-176.

Найбільш складним для дослідження є третє угруповання підходів до тлумачення сутності системи економічної безпеки. До третього угруповання нами віднесені дослідження, де система економічної безпеки не є прямим предметом дослідження, а підлягає аналізу як певна складова загального поняття безпеки. У цьому випадку, системотворення у галузі економічної безпеки розглядається крізь призму результатів системотворення інших рівнів безпеки. До складу цих напрямів наукових досліджень нами включено теорію безпеки соціальних систем Г. Мінаєва та О. Прохожева, теорію безпеки людини, суспільства, цивілізації В. Жмеренецького та синергетичний підхід до створення та функціонування систем безпеки В. А. Ліпкана¹⁶⁰.

Ідеологічною основою теорії безпеки соціальних систем Г. Мінаєва послугувала теорія національної безпеки О. Прохожева, сформульована та викладена ним у 2002 році. Одними з головних об'єктів у теорії національної безпеки стали функції розвитку та безпеки суспільства. Як відзначається Г. Мінаєвим щодо необхідності та доречності створення єдиної фундаментальної теорії безпеки: «необхідна зміна загальної гносеологічної установки – від пізнання необхідних законів природи та людини, як частини природи, до встановлення достатніх умов для збереження життя (стану функціонування соціальних систем)».

На основі аналізу наукових джерел щодо сутності економічної безпеки підприємства, зауважимо, що ця наукова категорія різними науковцями трактується по-різному.

Практично неможливо забезпечити управління економічною безпекою підприємства одразу з бажаним рівнем результативності.

Економічна безпека підприємства створюється з мінімальним набором необхідних компонентів, а потім, проходячи усі стадії життєвого циклу, набуває нових кількісних та якісних властивостей.

Важливими, з точки зору розуміння принципів функціонування економічної безпеки підприємства, є властивості робастності, симетричності (асиметричності) та еквіфінальності.

Перелічені властивості зумовлюють особливості гомеостазу у економічній безпеці підприємства, головною з яких є те, що гомеостаз визначається сутністю протікаючих процесів, а не сутністю та функціями сукупностей компонентів. Одні й ті ж компоненти економічної безпеки підприємства можуть брати участь як у процесах розвитку підприємства, так і у процесах забезпечення безпеки цього розвитку. Роль компоненту визначається фазою, у якій знаходиться економічна безпека підприємства у певний момент часу.

Зважаючи на це, конкретизація гомеостату залежить від конкретно використовуваного творчого фактора у економічній безпеці підприємства.

Економічній безпеці підприємства властива робастність, під якою слід розуміти неможливість представлення функціонування економічної безпеки підприємства у вигляді математичної моделі. Робастність економічної безпеки підприємства зумовлена не стільки тим, що головний її елемент – люди, а скільки тим, що людина обмежена в усвідомленні ступеня раціональності власної поведінки та в усвідомленні раціональності власного вибору. Теорія функціональних систем пояснює першопричини робастності соціальної системи тим, що бачення майбутнього результату можливе лише після накопичення та опрацювання певного емпіричного досвіду щодо функціонування системи. Ціль системи може бути сформульована лише у процесі функціонування системи, а не у момент створення. Тому людині дуже важко змодельовати таку систему, як економічна безпека підприємства, та формалізувати її математичну модель.

Властивість симетричності (асиметричності) економічної безпеки підприємства слід трактувати з позицій загальної теорії систем Ю.А. Урманцева¹⁶¹. Особливістю цієї властивості є те, що економічна безпека підприємства може бути як симетричною, так і асиметричною, у залежності від твірного фактора, на основі якого збудована ця система.

¹⁶⁰ Ліпкан В. А. Безпекознавство: навч. посіб. / Володимир Анатолійович Ліпкан. – К.: Європейський університет, 2003. – 208 с.

¹⁶¹ Урманцев Ю. А. Симметрия природы и природа симметрии / Ю. А. Урманцев. – М.: «Мысль», 1974. – 229 с.

У випадку, коли твірним фактором є ціль, економічна безпека підприємства є асиметричною, тобто на шляху досягнення цілі економічна безпека підприємства змінює ознаки. Проявом зміни ознак може бути зміна складу та структури компонентів, що є носіями ознак. Заради досягнення кінцевого бажаного результату функціонування економічна безпека підприємства може змінювати склад та структуру компонентів, що не зачіпає ні ціль, ні гомеостат системи. Інакше процес досягнення цілі виявиться безглуздим – не змінюючи ознак, система не зрушить з початкової фази.

Іншою є ситуація, коли твірним фактором економічної безпеки підприємства є функція або поведінкові стереотипи. Така система повинна зберігати характер функціонування за будь-яких умов. Тому з такими системотворними факторами економічна безпека підприємства є симетричною, сукупність ознак системи повинна зберігатися за умови будь-яких змін. Отже, гносеологічною основою появи теорії безпеки соціальних систем є визнання наявності двох базових функцій у соціальних системах: функції розвитку та функції безпеки. Функція розвитку пов'язана з реалізацією інтересів, що зумовлює появу якісно нових станів системи. Функція безпеки пов'язана з діями щодо захисту функції розвитку від загроз. Тобто, прагнення до безпечного розвитку є системною властивістю будь-якої соціальної системи, тому не варто займатися «винаходом велосипеда» та створювати безліч системотворних концептів в окремих видах та на окремих рівнях безпеки. У якості об'єкта потрібно використовувати соціальну систему в цілому та розбудовувати й удосконалювати реалізацію функції захисту цієї системи. Лише таким чином буде забезпечено збалансовану організацію та функціонування усіх складових безпеки на кшталт економічної чи інформаційної, чи будь-якої іншої.

Теорія безпеки людини, суспільства, цивілізації, розроблена В. Жмеренецьким та колективом його однодумців, є подібною до теорії Г. Мінаєва у частині вибору гносеологічної основи для побудови теорії¹⁶².

На наш погляд, економічну безпеку підприємства необхідно розглядати не тільки з позиції системного підходу, його прояву – атрибутивного підходу, але й з позиції ресурсного. Зменшення рівня економічної безпеки суб'єкта господарювання відбувається за рахунок недостатнього рівня якісного та кількісного складу ресурсів (інформаційних, матеріальних, трудових, фінансових), і як наслідок, кількісний та якісний склад його продукції (послуг, робіт).

Література

1. Овчаренко Є. І. Методологія формування та узгодження цілей у системі економічної безпеки підприємства: дис. ... доктора екон. наук: 08.00.04 / Овчаренко Євген Іванович. – Сєвєродонецьк, 2015. – 631 с.
2. Платон. Собрание сочинений: в 3 т. / Платон. – М., 1971. – Т. 3 (1).
3. Основи економічної безпеки: [підручник] / О. М. Бандурка., В. Є. Духов, К. Я. Петрова, М. Черняков. – Х.: Вид-во Нац. Ун-ту внутр. справ, 2003. – 236 с.
4. Основы экономической безопасности (государство, регион, предприятие, личность) / [под ред. Е. А. Олейникова]. – М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1997. – 288 с.
5. Головкова Л. С. Розвиток системи управління фінансово-економічною безпекою залізничної корпорації в умовах глобалізації. / Л. С. Головкова, І. І. Рекун / Монографія: – Socio-economic problems of management: Collective monograph. – Thorpe-Bowker®, Melbourne, Australia, 2015. – С. 5-14.
6. Пластун О. Л. Розвиток системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва сфери матеріального виробництва: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.08 / Пластун Олексій Леонідович. – Суми, 2007. – 196 с.
7. Ліпкан В. А. Безпекознавство: навч. посіб. / Володимир Анатолійович Ліпкан. – К.: Європейський університет, 2003. – 208 с.

¹⁶² Жмеренецький В. Ф. Теория безопасности социальных систем: учеб. пособ. / В. Ф. Жмеренецький. – М.: НОУ ВПО МПСИ, 2010. – 177 с.

8. Кожухівська Р. Б. Менеджмент економічної безпеки та конкурентоспроможності підприємств туристичної індустрії у регіонах України [Електронний ресурс] / Р. Б. Кожухівська // Сталий розвиток економіки. – 2013. – № 4. – С. 107-110. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sre_2013_4_24.
9. Белоусова І. А. Модернізація системи економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності в процесі управління витратами: дис. ... доктора екон. наук: 21.04.02 / Белоусова Ірина Анатоліївна. – Київ, 2010. – 355 с.
10. Атаманов Г. А. Диалектика безопасности / Г. А. Атаманов // Национальная безопасность в перспективах современного развития. – Саратов: ООО Изд-во «Научная книга», 2005. – С. 21-27.
11. Минаев Г. А. Безопасность – менеджмент организации: в 3 ч.: учеб. пособ. / Г. А. Минаев. – М.: ИПБ, 2004. – Часть 1: Методология, функции, системы. – 262 с.
12. Губський Б. В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення / Б. В. Губський. – К.: КНЕУ, 2001. – 122 с.
13. Белоусова І. А. Модернізація системи економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності в процесі управління витратами: дис. ... доктора екон. наук: 21.04.02 / Белоусова Ірина Анатоліївна. – Київ, 2010. – 355 с.
14. Шульга І. П. Формування системи економічної безпеки емісійної діяльності акціонерних товариств: дис. ... доктора екон. наук: 21.04.02 / Шульга Ірина Петрівна. – Київ, 2011. – 455 с.
15. Шуршин В. О. Система економічної безпеки регіону: аналіз та перспективи: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.05 / Шуршин Віктор Олександрович. – Черкаси, 2009. – 171 с.
16. Кавун С. В. Система економічної безпеки: методологічні та методичні засади: [монографія] / С. В. Кавун. – Х.: Вид. ХНЕУ, 2009. – 300 с.
17. Дорошко М. В. Щодо поняття системи економічної безпеки операційної системи / М. В. Дорошко // Відповідальна економіка: Науково-популярний альманах. Вип. 4 (спеціальний): Функціонування організаційних механізмів операційної діяльності: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., присвяченої пам'яті Григорія Ілліча Дібніса, 1 листоп. – 12 груд. 2012 р. – Луганськ: Віртуальна реальність, 2012. – С. 37-40.
18. Рач В. А. Экономическая безопасность и пространство проекта организации в аспекте целостной системности / В. А. Рач, О. В. Россошанская, Е. М. Медведева // Управління проектами та розвиток виробництва: зб. наук. праць. Вип. 4 (36). – Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – С. 62-74.
19. Россошанская О. В. «Проект» и «проектирование» как базовые категории компетентностного подхода в социокультурной деятельности / О. В. Россошанская, Н. В. Журавлева // Управління проектами та розвиток виробництва: зб. наук. праць. Вип. 3 (31). – Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – С. 168-176.
20. Ліпкан В. А. Безпекознавство: навч. посіб. / Володимир Анатолійович Ліпкан. – К.: Європейський університет, 2003. – 208 с.
21. Урманцев Ю. А. Симметрия природы и природа симметрии / Ю. А. Урманцев. – М.: «Мысль», 1974. – 229 с.
22. Жмеренецкий В. Ф. Теория безопасности социальных систем: учеб. пособ. / В. Ф. Жмеренецкий. – М.: НОУ ВПО МПСИ, 2010. – 177 с.

2.6. ASPECTS OF INTERPERSONAL COMMUNICATION DURING TEACHING THE COURSE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE AS A FOREIGN LANGUAGE

2.6. АСПЕКТ МІЖОСОБИСТІСНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ПІД ЧАС ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ «УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ІНОЗЕМНА»

Термін «сталий розвиток» (sustainable development) на Конференції в Ріо-де-Жанейро 1992 року в рамках прийняття «Порядку денного на ХХІ століття» визначався як «розвиток, що задовольняє потреби теперішнього часу, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби».¹⁶³

У контексті надшвидкого розвитку «споживацького суспільства» людство наприкінці ХХ – початку ХХІ століття почало усвідомлювати відповідальність за збереження природної та культурної спадщини, засудивши власну діяльність, яка часто призводить до ситуації не відновлення компонентів екосистеми, порушення природного балансу, бездумного знищення природних ресурсів тощо.

Відтак, розвинені країни розробили концепцію «сталого розвитку», яка передбачає «такий розвиток країн і регіонів, коли економічне зростання, матеріальне виробництво і споживання, а також інші види діяльності суспільства відбуваються в межах, які визначаються здатністю екосистем відновлюватися, поглинати забруднення і підтримувати життєдіяльність теперішніх та майбутніх поколінь».¹⁶⁴

Згідно з концепцією принципи збалансованого розвитку неодмінно повинні поєднуватись із загальнолюдськими моральними принципами (справедливість, відповідальність перед теперішніми і майбутніми поколіннями, солідарність, ліквідація бідності, гендерна рівність, визнання традиційних прав корінних народів тощо).¹⁶⁵

Україна до цього часу офіційно не приєдналась до концепції гуманного і раціонального розвитку, яку прийняли цивілізовані держави, проте був розроблений проєкт, який поки що знаходиться на доопрацюванні. Отже, якщо ми прагнемо гармонійного розвитку, який збалансовано поєднуватиме економічні, екологічні, соціальні складові, то ми маємо перейти до такого суспільного розвитку, який гарантуватиме нам і наступним поколінням безпечне існування у ресурсно відновлюваному середовищі. І будь-яка діяльність свідомого суспільства повинна бути спрямована на дотримання цих принципів.

У сучасному глобалізованому світі міжособистісне спілкування посідає особливе місце. Спілкування лежить в основі будь-якої діяльності і від його продуктивності залежать результати переговорів, обміну досвідом, обміну інформацією тощо. Комуникативний акт сприяє формуванню різного роду стосунків між комунікантами, що визначається сферою діяльності, в якій реалізується спілкування. обов'язковим компонентом комуникативного акту є сприйняття й оцінка одне одного учасниками комунікації.

Міжособистісне спілкування – комунікація між двома і більше особами, яка спирається на їх психологічний і когнітивний зв'язок, що ґрунтується на особистісно сформованих засадах.¹⁶⁶

Мета дослідження: визначити основні компоненти міжособистісного спілкування та фактори, що впливають на нього; проаналізувати основні типи завдань, спрямованих на формування мовленнєвої компетенції майбутнього фахівця медичної/фармацевтичної сфери.

Міжособистісне (інтерперсональне) спілкування передбачає комуникативну взаємодію кількох осіб (2-3), на протипагу груповому і масовому спілкуванню.

Американські психологи П. Вацлавік, Д. Бівін та Д. Джексон у праці «Прагматика людських комунікацій» визначають такі особливості міжособистісного спілкування:

¹⁶³ Програма дій «Порядок денний на ХХІ століття»: Ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт «Планета Земля»).

¹⁶⁴ <http://www.sd4ua.org/shho-take-stalij-rozvitok/>.

¹⁶⁵ Там само.

¹⁶⁶ <https://studopedia.org/8-26253.html>.

1. Неунікність спілкування. Суть цього принципу в тому, що усім доводиться комунікувати. Будь-яка особа змушена включатись в загальну комунікацію навіть поза власною волею.

2. Невідворотність спілкування. Полягає в тому, що інформація повідомлень у спілкуванні впливає на виникнення нового розуміння, інтерпретації тих, хто її сприймає, або навіть нових ситуацій.

3. Двоаспектність спілкування. Полягає в осмисленні і описуванні учасниками спілкування реального (чи такого, що вважається реальним) світу.

4. Взаємоприспосовування учасників. Вимагає кореляції знакових систем (вербального і невербального кодів комунікантів).

5. Пунктуаційність подій. Передбачає внесення кожним з учасників комунікації у спілкування свого бачення послідовності подій, причин і наслідків, реакцій тощо.

6. Симетричність і / або компліментарність. Симетричність ґрунтується на засадах рівності кожного з учасників спілкування. Компліментарність спирається на протилежні засади: один з учасників домінує, інший перебуває на позиції залежного, наприклад, викладач – студент, лікар – пацієнт тощо.¹⁶⁷

Комунікативний процес включає вербальні (мовні) та невербальні (жести, міміка) засоби спілкування.

Комунікативна компетентність – це здатність встановлювати і підтримувати необхідні контакти з оточуючими людьми, певна сукупність знань, умінь та навичок, що забезпечують ефективне спілкування, передбачають уміння змінювати глибину і коло спілкування, розуміти й бути зрозумілим для партнера у процесі спілкування.¹⁶⁸

Комунікативна компетентність полягає в урахуванні й дотриманні інтерактивного, комунікативного та перцептивного аспектів.¹⁶⁹ Науковці схильні розглядати комунікативну компетентність як складову професійної культури фахівця, як готовність до здійснення професійної діяльності.¹⁷⁰ При цьому головним у комунікативній компетенції вважається не тільки ефективність спілкування, але й гнучкість у зміні психологічних позицій у відповідності до ситуації спілкування. Це є показником зрілості комунікативної компетентності фахівця.¹⁷¹

Особливе місце міжособистісна комунікація посідає в професійній діяльності медичних працівників: лікарів, фармацевтів, провізорів-фармацевтів, провізорів-косметологів.

За статистикою приблизно 60-90% робочого часу вони витрачають на різного роду комунікацію. Від умінь грамотно будувати спілкування з представниками фармацевтичних організацій, відвідувачами аптек, хворими, у власному професійному колективі тощо, безперечно залежить результат їх професійної діяльності. Мова – це не тільки канал передавання інформації, але й засіб психологічного впливу. Уміння грамотно, логічно, виразно, переконливо висловлювати свої думки гарантує якісне встановлення контакту з іншою людиною, забезпечує спроможність впливати на її поведінку, настрій, думки.¹⁷²

¹⁶⁷ Вацлавик П., Бивин Д., Джексон Д. Прагматика человеческих коммуникаций: Изучение паттернов, патологий и парадоксов взаимодействия. Пер. с англ. А. Суворовой. – М.: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО Пресс, 2000. – С. 47-53.

¹⁶⁸ Жуков Ю. М. Диагностика и развитие компетентности в общении / Ю. М. Жуков, Л. А. Петровская, П. В. Растяников – М., 1990. – С. 28.

¹⁶⁹ Альохіна Н. В. Формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців. // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. зб. наук. пр. / Крим. гуманіт. ун-т. – Ялта: РВВ КГУ, 2013 – С. 51-55.

¹⁷⁰ Андреева Г. М. Социальная психология [Текст]: учебник для вузов / Г. М. Андреева. – [5-е изд., испр. и доп.]. – М.: Аспект Пресс, 2008.

¹⁷¹ Максименко С. Д. Технологія спілкування (комунікативна компетентність учителя: сутність і шляхи формування) / С. Д. Максименко, М. М. Заброцький. – К.: Главник, 2005. – С. 4.

¹⁷² Альохіна Н. В. Формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців. // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. зб. наук. пр. / Крим. гуманіт. ун-т. – Ялта: РВВ КГУ, 2013 – С. 4.

Важливою навичкою медичного/фармацевтичного працівника є вміння оцінювати стан пацієнта/клієнта за невербальними ознаками його комунікативної поведінки та прогнозувати його реакцію за зовнішніми ознаками поведінкових проявів під час комунікації.

Формування комунікативної компетенції у ЗВО може розглядатись як формування системи знань, умінь, навичок особистості в досягненні позитивного результату в процесі навчально-виробничої діяльності, тобто як готовність до професійної діяльності.¹⁷³

У контексті проблеми ефективної реалізації стратегії спілкування (а також у процесі навчання мовленнєвої компетентності майбутніх фахівців) доцільно пам'ятати про ролі, які виконує той чи інший учасник спілкування. Так, виокремлюють формальні, внутрішньо групові, міжособистісні, індивідуальні ролі.¹⁷⁴

Думається, найбільш прийнятною (логічною і послідовною для поетапного формування комунікативних навичок) є трикомпонентна структура комунікативної компетентності.¹⁷⁵ Вона передбачає знання (розуміння ситуації, усвідомлення доцільної мовленнєвої поведінки), вміння (здатність реалізувати таку поведінку в даній ситуації), мотивація (прагнення якомога результативнішої комунікації і досягнення власної комунікативної мети).

На заняттях з «Української мови як іноземної» навчальна мета формування комунікативної компетентності передбачає становлення вторинної мовної особистості. Для студентів-інокомунікантів загальна здатність і готовність до професійної діяльності, яка ґрунтується на знаннях і вміннях, набутих в процесі навчання, має проявлятися також і в тому, щоб транслювати ці знання і вміння іноземною мовою, зокрема під час практики в різних фармацевтичних/медичних закладах.

2019 р. в Україні для вищих навчальних закладів медичного спрямування став знаковим: ознаменувався появою довгоочікуваного національного (міжкафедрального) підручника у двох частинах «Українська мова як іноземна» для англомовних студентів-медиків (перша книга «Соціокультурна комунікація»¹⁷⁶, друга книга «Основи професійного мовлення»¹⁷⁷), який охоплює широке коло професійних тем для медиків і в якому зокрема представлені найрізноманітніші завдання, спрямовані на формування мовленнєвої компетентності майбутніх фахівців на різних етапах навчання.

На початковому етапі формування навичок соціокультурної комунікації, доцільними є такі вправи:

- 1) «Прослухайте діалоги і доповніть пропущені фрази».
 - Перепрошую, скажіть, ... де банк?
 - Банк на вулиці Грушевського, прямо і ліворуч, навпроти супермаркету.
 - ...!
 - Прошу!¹⁷⁸
- 2) «Запитайте у своїх одногрупників».
 - Чи є в них брат або сестра?
 - Що люблять робити їхні родичі?
 - Чи є в них племінники?¹⁷⁹

Уміння швидко, точно визначати ситуацію, орієнтуватися за обставинами розвивають завдання складати діалоги в заданій ситуації, наприклад:

¹⁷³ Там само. С. 2.

¹⁷⁴ Добрович А. Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения [Текст]: Кн. для учителя и родителей. – М.: Просвещение, 1987.

¹⁷⁵ Альохіна Н. В. Формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців. // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. зб. наук. пр. / Крим. гуманіт. ун-т. – Ялта: РВВ КГУ, 2013. – С. 3.

¹⁷⁶ Українська мова як іноземна для англомовних студентів-медиків. У 2 книгах. Книга 1. Соціокультурна комунікація. / За ред. проф. С. М. Луцак. – К., ВСВ «Медицина», 2019.

¹⁷⁷ Українська мова як іноземна для англомовних студентів-медиків. У 2 книгах. Книга 2. Основи професійного мовлення. / За ред. проф. С. М. Луцак. – К., ВСВ «Медицина», 2019.

¹⁷⁸ Українська мова як іноземна для англомовних студентів-медиків. У 2 книгах. Книга 1. Соціокультурна комунікація. / За ред. проф. С. М. Луцак. – К., ВСВ «Медицина», 2019. – С. 33.

¹⁷⁹ Там само. С. 47.

1) 1. Ви замовляєте обід у кафе. 2. Ви купуєте щось на сніданок у буфеті в університеті.¹⁸⁰

2) На базі основного тексту «Купуємо ліки», складіть і запишіть діалог на тему «Що можна купити в аптеці».¹⁸¹

Основи професійного мовлення закладаються вже з останніх розділів першої частини підручника (теми «У лікаря», «Спілкування лікаря з пацієнтом» тощо). Наприклад:

3) «Складіть і запишіть діалог лікаря з хворим за такими даними.

Хвора Гончаренко Марія Іванівна, 45 років, працює в супермаркеті касиром. Вона скаржиться на біль у серці, слабкість. Захворіла тиждень тому. Першими симптомами були головний біль, а також низький тиск».¹⁸²

Втім, формуванню засад професійної комунікації цілком присвячено другу частину зазначеного підручника. Тут представлені розділи, які охоплюють різноманітну тематику, необхідну для майбутніх медичних працівників, а навчальний матеріал розподілений за принципом ознайомлення з різними відділеннями лікарні («У кардіологічному відділенні», «У гастроентерологічному відділенні», «У пульмонологічному відділенні» тощо). Приклади комунікативних завдань:

1) «Прочитайте виписку з історії хвороби. Складіть діалог між лікарем і пацієнтом, установіть імовірний діагноз».¹⁸³

2) «Доповніть діалог.

- ...

- Добрий день! У мене висока температура, ломота й озноб.

- ...

- Нежить дуже сильний. Не дає вночі спати.

- ...

- Так. Кашляю.

- ...

- Мені здається, що сухий.

- ...

- Так, відчуваю першіння у горлі. І голос захриплий. Як Ви думаєте, на що я хворий?

- ... ».¹⁸⁴

3) «Складіть діалоги між лікарем і пацієнтом, який має скарги на такі захворювання дихальних шляхів. 1) бронхіт; 2) пневмонія; 3) бронхіальна астма. Використовуйте фрази: Хворий відчуває (З.в.) ... (опис симптомів). Кашель виникає ... (час, період доби, й року)».¹⁸⁵

На процес формування комунікативної компетентності безперечно впливають різні фактори, серед яких: зацікавленість студентів у вибраній спеціалізації, що забезпечує навчальну мотивацію, здатність до самостійного опанування знаннями, до самовдосконалення, а також – професійна спрямованість навчання, використання інформаційних та комп'ютерних технологій, сучасних методів та засобів навчання. Прикметно, що мотивація у студентів-іноземних громадян значно підсилюється під час виконання комунікативних завдань, які вимагають моделювання ситуації, наближеної до реальної, у межах професійної сфери («Складіть та розіграйте діалог між лікарем і пацієнтом на виявлення захворювань: горла, носа, вуха», «На основі наведеної інформації складіть діалог, що допоможе встановити анамнез захворювання», «Допишіть пропущені у діалозі слова із тих, які виділені тлом у правильній формі», «Прочитайте текст, складіть діалог на базі інформації з тексту», «Доповніть діалог» – на прийманні у лікаря тощо).

¹⁸⁰ Там само. С. 110.

¹⁸¹ Там само. С. 436.

¹⁸² Там само. С. 412.

¹⁸³ Українська мова як іноземна для англомовних студентів-медиків. У 2 книгах. Книга 2. Основи професійного мовлення. / За ред. проф. С. М. Луцак – К., ВСВ «Медицина», 2019.– С. 90.

¹⁸⁴ Там само. С. 106.

¹⁸⁵ Там само. С. 90.

Безперечно, у процесі формування комунікативної компетенції студентів-інокомунікантів важливо враховувати розробки необхідних моделей комунікації майбутніх фахівців, створення мотиваційної основи навчання, настанову на застосування ефективних форм спілкування, володіння вербальними та невербальними техніками спілкування тощо.

Усе вищезазначене сприяє виробленню комплексу фахових компетентностей лікаря, що свою чергою передбачає формування вміння швидко і адекватно комунікативно реагувати в тій чи іншій ситуації, встановлювати контакт і добувати необхідну інформацію, прагнення зрозуміти іншу людину і його реалізацію, як також і впевненість у собі, розкутість, задоволення від вдалого спілкування.

Отже, міжособистісне спілкування є визначальним у приватній, суспільній, професійній сфері особистості. Повноцінна реалізація потреб людини однозначно неможлива без комунікації. Причому це стосується як окремої особистості, так і всього суспільства в цілому. Виховання фахівця соціально орієнтованої професії, серед яких провідне місце безперечно належить працівникам медичної/фармацевтичної сфери, передбачає системне формування низки компетентностей майбутніх фахівців, ключовою з яких безумовно є комунікативна компетентність. Остання є інтегрованим, комплексним явищем, яке поєднує в собі вміння, знання, навички встановлювати контакт, комунікувати в різних ситуаціях спілкування, обмежених їхньою професійною діяльністю, з людьми різного віку, соціального статусу, культури та ін. Важливо розуміти, що від здатності фахівця налагоджувати міжособистісний контакт як з пацієнтами/клієнтами, так і з колегами, може безпосередньо залежати його професійна реалізація.

Література

1. Альохіна Н. В. Формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців. // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. зб. наук. пр. / Крим. гуманіт. ун-т. – Ялта: РВВ КГУ, 2013 – С. 51-55.
2. Андреева Г. М. Социальная психология [Текст]: учебник для вузов / Г. М. Андреева. – [5-е изд., испр. и доп.]. – М.: Аспект Пресс, 2008.
3. Вацлавик П., Бивин Д., Джексон Д. Прагматика человеческих коммуникаций: Изучение паттернов, патологий и парадоксов взаимодействия. Пер. с англ. А. Суворовой. – М.: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО Пресс, 2000.
4. Добрович А. Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения [Текст]: Кн. для учителя и родителей. – М.: Просвещение, 1987.
5. Жуков Ю. М. Диагностика и развитие компетентности в общении / Ю.М. Жуков, Л. А. Петровская, П. В. Растяников – М., 1990. – С. 28.
6. Максименко С. Д. Технологія спілкування (комунікативна компетентність учителя: сутність і шляхи формування) / С. Д. Максименко, М. М. Заброцький. – К.: Главник, 2005.
7. Програма дій «Порядок денний на XXI століття»: Ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт «Планета Земля»).
8. Українська мова як іноземна для англomовних студентів-медиків. У 2 книгах. Книга 1. Соціокультурна комунікація. / За ред. проф. С. М. Луцак. – К., ВСВ «Медицина», 2019.
9. Українська мова як іноземна для англomовних студентів-медиків. У 2 книгах. Книга 2. Основи професійного мовлення. / За ред. проф. С. М. Луцак– К., ВСВ «Медицина», 2019.
10. <https://studopedia.org/8-26253.html>.
11. <http://www.sd4ua.org/shho-take-stalij-rozvitok/>.

Part 3. HUMANITARIAN ASPECTS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

3.1. STRATEGIC PLANNING FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT: EXPERIENCE OF THE EUROPEAN UNION

3.1. СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ: ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Завдання реалізації стратегії сталого розвитку в сукупності вирішення соціально-економічних проблем має загальносвітовий характер та є актуальним для всіх країн. Дана проблема привертає все більшу увагу в останні десятиліття в зв'язку із дискусіями про зростання виробництва матеріальних благ, виснаженні природних ресурсів, наростаючому розшаруванні суспільства, забрудненню довкілля. Перехід до сталого соціально-економічного розвитку регіональних систем через осмислення нових реалій, формування механізму ефективного управління, визначення методів і підходів до забезпечення зазначеного розвитку, актуалізує дослідницькі завдання щодо потреби визначення сутності сталого розвитку.

У країнах Європейського Союзу (ЄС) підходи до стратегічного планування сталого розвитку постійно удосконалюються, тому доцільним є вивчення досвіду країн ЄС у сфері планування сталого розвитку для запровадження новітніх європейських підходів у практику вітчизняного державного управління, що зумовлює актуальність дослідження.

Проблеми сталого розвитку країн світу достатньо активно досліджуються закордонними та вітчизняними науковцями, концептуальні питання сталого розвитку представлені у документах світових форумів. Зокрема, сталий розвиток з урахуванням зарубіжного досвіду досліджували у своїх працях такі вчені як С. Бобилев, Б. Буркинського, Л. Брауна, О. Білорус, І. Бистрякової, Т. Галушкіна, Г. Гарднера, С. Герасимова, Л. Гринів, Б. Данілишин, С. Дорогунцова, М. Долішнього, М. Згуровського, Н. Картера, М. Кизима, Д. Кортена, В. Кравціва, Л. Круглякова, В. Кухар, Д. Медоуза, Л. Мельник, О. Осауленка та ін.¹⁸⁶ Теоретичні та методологічні питання стратегічного планування соціально-економічного розвитку розглянуто в працях таких українських науковців як В. Беседін, А. Гальчинський, В. Геєць, Н. Горшкова, Я. Жаліло, І. Крючкова, І. Манцуров, Л. Мусіна, П. Онищенко, С. Чистов. Але незважаючи на значну кількість наукових праць, залишаються невизначеними можливості для реалізації зарубіжного досвіду запровадження політики сталого розвитку для формування державної політики, також питання, пов'язані з системними підходами до стратегічного планування сталого розвитку відповідно до усталеної європейської практики та з урахуванням новітніх глобальних ініціатив¹⁸⁷.

У теорії і практиці існує безліч трактувань визначення «сталий розвиток». Необхідно наголосити на тому, що вибір терміну «розвиток», а не «зростання» є не випадковим. Термін «зростання» частіше пов'язують з поняттям «економічне зростання», що зводиться загалом до збільшення національного доходу на душу населення, тоді як термін «розвиток» охоплює й інші складові: якість природного середовища, рівень здоров'я, освіти і життя людей, якість роботи, соціальну стабільність тощо.

У сучасній макроекономічній теорії проблеми сталого розвитку знайшли своє відображення, перш за все, у розробленій Л. Вальрасом моделі загальної економічної рівноваги, що відтворює взаємозв'язок різних ринків із досконалою конкуренцією¹⁸⁸.

¹⁸⁶ Макосій С. Д. Зарубіжний досвід реалізації стратегії сталого розвитку [Електронний ресурс]. – Ресурс доступу: URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/6/81.pdf>.

¹⁸⁷ Сітнікова Н. П. Досвід стратегічного планування сталого розвитку у країнах європейського союзу [Електронний ресурс]. – Ресурс доступу: http://www.economy.in.ua/pdf/11_2012/5.pdf.

¹⁸⁸ Проблеми сталого розвитку суспільства: погляд очима різних поколінь: монографія [за заг. ред. О. Ю. Березіної, Ю. В. Ткаченко]; Національна мережа ВНЗ-партнерів спільного Проєкту ЄС/ПРООН

Сьогодні при розробці проблем макроекономічної рівноваги, як і раніше, чітко простежується економічний підхід: сукупний попит, сукупна пропозиція, заощадження, інвестиції, рівновага на товарному ринку, рівновага на грошовому ринку тощо. Так, відповідно до «Золотого правила», під сталим економічним розвитком розуміється максимізація економічного добробуту, що досягається при оптимальному рівні капіталоозброєності¹⁸⁹.

Питання забезпечення зростання і збереження сталого розвитку також піднімаються і перед кожним окремим суб'єктом економіки. Протягом останніх десятиліть у світі було здійснено істотну трансформацію потреб, інтересів, цінностей людини і спільнот людей, а також соціальних, економічних та управлінських відносин. Урбанізація, прискорення руху всіх видів ресурсів, віртуалізація багатьох сфер життя, загострення проблем зі здоров'ям людей, стрімкий розвиток споживання, зменшення природних ресурсів, погіршення стану навколишнього середовища, динамічний розвиток сфери послуг, і це лише деякі характеристики цієї трансформації, які значно вплинули на регіональний розвиток.

«Сталий розвиток», який став метою світової економічної системи, вперше з'явився у 1987 році у «Брунтландській доповіді» Міжнародної комісії ООН з навколишнього середовища і розвитку. За своїм значенням сталий розвиток (від англ. sustainable development – рівновага, що постійно підтримується, допустима, збалансована рівновага) – це розвиток, при якому досягається забезпечення життєвих потреб сучасного людства і прийдешніх поколінь¹⁹⁰. Концепція сталого розвитку передбачає певні обмеження в експлуатації природних ресурсів, але ці обмеження не є абсолютними, а відносні і пов'язані із сучасним рівнем техніки і соціальної організації, а також із здатністю біосфери справлятися з наслідками людської діяльності.

Автором інноваційної економічної теорії сталого розвитку є провідний дослідник економічних аспектів забруднення довкілля, економіст Герман Дейлі, який тлумачить термін “сталий розвиток” як гармонійний, збалансований, безконфліктний прогрес всієї земної цивілізації, груп країн (регіонів, субрегіонів), а також окремо взятих країн нашої планети за науково обґрунтованими планами, коли в процесі неухильного інноваційно-інтенсивного економічного розвитку країн одночасно і позитивно вирішується весь комплекс питань щодо збереження довкілля, ліквідації бідності, експлуатації та дискримінації як кожної окремо взятої людини, так і цілих народів чи груп населення, у тому числі за етнічними, расовими чи статевими ознаками¹⁹¹.

Концепція сталого розвитку з'явилася в результаті об'єднання трьох основних точок зору: економічної, соціальної та екологічної. Економічна складова передбачає оптимальне використання обмежених ресурсів і використання екологічних природо-, енерго- і матеріалозберігаючих технологій, включаючи видобуток і переробку сировини; створення екологічно прийнятної продукції; мінімізацію, переробку і знищення відходів. Соціальна складова стійкості розвитку орієнтована на людину – суб'єкта розвитку, і спрямована на збереження стабільності соціальних і культурних систем, в тому числі, на скорочення числа руйнівних конфліктів між людьми. Важливим аспектом цього підходу є справедливий розподіл благ. З екологічної точки зору, сталий розвиток має забезпечувати цілісність екологічних систем¹⁹².

«Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»; Черкаський державний технологічний університет. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 2016. – 714 с.

¹⁸⁹ Історія економіки та економічної думки [Текст]: підручник / В. В. Козюк, Л. А. Родіонова, Ю. І. Гайда [та ін.]; за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. – Тернопіль: ТНЕУ, 2015. – 792 с. – До 50-річчя ТНЕУ.

¹⁹⁰ Чайківський І. А. Механізми забезпечення сталого розвитку сільськогосподарських підприємств / Чайківський І. А. // *Наук.-вир. журнал Інноваційна економіка*. – 2014. – № 6 (55). – С. 108-114.

¹⁹¹ Боголюбов В. М. та ін. Стратегія сталого розвитку: Підручник / [В. М. Боголюбов, М. О. Клименко, Л. Г. Мельник, О. О. Ракоїд]. За редакцією професора В. М. Боголюбова. – К.: ВЦ НУБІПУ, 2018. – 446 с.

¹⁹² Ющишина Л. О. Екологічна складова у формуванні концепції стійкого розвитку соціально-економічної системи. / Л. О. Ющишина // *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини*. – 2012. – № 21. – С. 32-36. – Режим доступу:

Європа була серед засновників концепції сталого розвитку, починаючи з 70-х років ХХ століття. Було прийнято багато програм, створено спілок, інших організацій по розробці заходів для переходу до сталого розвитку. Всі вони базуються на єдиному філософському і природничо-науковому фундаменті. Таке об'єднання наукових зусиль математиків, «природників», соціологів, «гуманітаріїв», економістів, «управлінців» відбулося після того, як у міру вивчення проблем, що накопичилися до ХХ ст., стало ясно, що ситуація на нашій планеті, найскладніший характер нелінійних відносин у системі «людина – суспільство – природа» потребують комплексного аналізу і об'єднання зусиль вчених різних спеціальностей¹⁹³.

За показниками готовності та участі в розробці заходів щодо сталого розвитку виділяють чотири групи країн¹⁹⁴. Перша група країнз ранньою високою активністю – Швеція, Великобританія, Нідерланди. У цих країнах спільно діють державні органи і органи місцевого самоврядування, недержавні організації, виділяються кошти на проведення відповідних природоохоронних, рекламних, освітніх програм і заходів. Національна стратегія сталого розвитку Швеції (розроблена у 2002 р.)¹⁹⁵, описує поточну ситуацію у сфері сталого розвитку та майбутні перспективи країни. Основними питаннями, що розглянуті в даному документі, є: організація ефективної взаємодії між економічним, соціальним та екологічним розвитком; глобальні проблеми сталого розвитку; аналіз міжнародної та національної діяльності у сфері сталого розвитку. У стратегії виділено основні сфери сталого розвитку, а також конкретні цілі та заходи з їх досягнення. Аналогічна стратегія сталого розвитку затверджена у Нідерландах¹⁹⁶, яка містить загальні напрями регулювання сталого розвитку, мету та конкретні заходи. При цьому, вибір цілей сталого розвитку та заходів по їх реалізації здійснюється за допомогою матриці компромісів. Дана матриця містить соціальні, економічні та екологічні аспекти сталого розвитку.

Друга група країнз запізнюю високою активністю – Данія, Фінляндія, Норвегія. В цих країнах стратегія сталого розвитку відображена в національній політиці і отримала необхідні правові основи. Місцеві органи влади підзвітні перед центральними органами про свої результати в питаннях переходу до сталого розвитку, особливо з питань збільшення ресурсозабезпечення, зниження забруднення, збільшення біорізноманіття тощо¹⁹⁷.

У 2005-2008 рр. Данія, Фінляндія Норвегія, Ісландія, Швеція впроваджували «Скандинавську стратегію сталого розвитку», в якій виділені такі питання: зміна клімату; збереження біологічного різноманіття; розвиток і збереження природного й культурного середовища; морські ресурси та їх збереження; забезпечення якості та безпеки продуктів харчування; діяльність хімічної промисловості, енергетики, транспорту, сільського господарства з позицій сталого розвитку; організації взаємодії бізнесу та виробництва; участь громадськості в проблемах сталого та гармонійного розвитку.

Третя група країн з запізнюю середньою активністю – Австрія, Німеччина. Вони пізніше підключилися до виконання глобальних програм сталого розвитку. Активізувалась робота в цьому напрямку лише з 1997 року: росте активність населення, розробляються проекти і програми, приймаються законодавчі акти тощо. У стратегії сталого розвитку

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvnum_2012_21_8.

¹⁹³ Проблеми сталого розвитку суспільства: погляд очима різних поколінь: монографія / [за заг. ред. О. Ю. Березіної, Ю. В. Ткаченко]; Національна мережа ВНЗ-партнерів спільного Проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»; Черкаський державний технологічний університет. – Черкаси: Видавець – 2016. – 714 с.

¹⁹⁴ Макосій С. Д. Зарубіжний досвід реалізації стратегії сталого розвитку [Електронний ресурс]. – Ресурс доступу: URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/6/81.pdf>.

¹⁹⁵ Омаров Шахин Анвер оглы Концепция устойчивого развития в законодательстве Украины и стран мира и практика ее внедрения // Бизнес Информ. – 2014. – № 12. – С. 85-95.

¹⁹⁶ Макосій С. Д. Зарубіжний досвід реалізації стратегії сталого розвитку [Електронний ресурс]. – Ресурс доступу: URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/6/81.pdf>.

¹⁹⁷ Немец Л. Н., Сегида Е. Ю., Немец К. А. Региональные проблемы устойчивого развития: учебное пособие для самостоятельной работы студентов, обучающихся по направлению «География», специальность «Экономическая и социальная география». – Харьков, 2013. – 72 с.

Німеччини (прийнята в 2012 р.), сталий розвиток визначено як провідний принцип політики Федерального уряду Німеччини та базується на ключових директивах: якість життя; соціальна згуртованість; міжнародна відповідальність. Стратегія містить також індикатори за окремими сферами сталого розвитку: «Якість життя» (14 індикаторів); «Соціальна згуртованість» (6 індикаторів); «Міжнародна відповідальність» (2 індикатори)

Четверта група країн з пізньою низькою активністю – Іспанія, Італія, Ірландія, Франція. Жодна з названих країн не брала участі в підготовці глобальних програм сталого розвитку, а внутрішні дії з охорони навколишнього середовища та розвитку не зазначалися особливою активністю¹⁹⁸.

Проаналізувавши активність країн Європи щодо готовності та участі в розробці заходів щодо сталого розвитку, можна зробити висновок, що найбільш поширеними напрямками сталого розвитку в ЄС було визнано: контроль за збереженням природного середовища; підтримання біологічного різноманіття; удосконалення екологічної політики; впровадження стандартів чистоти водних, повітряних, земельних ресурсів та їх захист від антропогенного навантаження; вирішення специфічних національних проблем – старіння населення, зниження рівня захворюваності тощо.

Участь ООН у вирішенні глобальних проблем бере початок з 5 червня 1972 року, коли відбулась Конференція ООН у Стокгольмі щодо охорони навколишнього середовища. Конференція погодила 26 принципів щодо охорони навколишнього середовища та розвитку людства, план діяльності зі 109 рекомендаціями, які охоплювали шість сфер: житло, управління природними ресурсами, забруднення, освітні та суспільні аспекти охорони навколишнього середовища, розвиток і природне середовище та міжнародні організації. Конференція в Стокгольмі сприяла потужному фокусуванню громадської думки в усьому світі на питаннях природного середовища, визначила усвідомлення актуальності цієї проблематики урядами багатьох країн, а головне – вивела її за межі тільки охорони природи (біосфери). Стокгольмська конференція дала старт багатьом міжнародним форумам, що мали на меті фокусування на окремих глобальних проблемах: Всесвітня продовольча конференція (Рим, 1974 рік); Конференція ООН з питань населених пунктів (Ванкувер, 1976 рік); Конференція ООН з водних ресурсів (Мардель-Плата, 1977 рік); Конференція ООН з проблем опустелювання (Найробі, 1977 рік); Конференція щодо розвитку нових та відновлювальних джерел енергії (Найробі, 1981 рік)¹⁹⁹.

“Народженням” стратегії сталого розвитку можна вважати 1980 рік, коли вийшла “Всесвітня стратегія охорони природи”, підготовлена Міжнародною спілкою охорони природи і в якій проголошено положення: збереження природи нерозривно пов'язане з питаннями розвитку суспільства, а розвиток суспільства має відбуватися за умов збереження природи (Марушевський, 2008). В стратегії говорилося, що необхідно змінити ставлення людини до довкілля шляхом формування нової екологічної етики і екологічної свідомості, щоб люди могли жити в гармонії з природою, від якої залежить не тільки їх добробут але й виживання²⁰⁰.

Ключовою подією щодо сталого розвитку стала Конференція ООН у Ріо-де-Жанейро у 1992 році («Самміт Землі»), в якій взяли участь представники 179 країн світу, а також представники неурядових організацій і ділових кіл світу. В результаті роботи Конференції було прийнято п'ять підсумкових документів. Серед них особливе значення мають: Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку; Agenda 21 (Action Programme – Agenda 21, з англ. – порядок денний); Рамкова конвенція ООН щодо змін клімату (Framework Convention on Climate Change – UN FCCC); Конвенція щодо збереження

¹⁹⁸ 10 лет устойчивого развития «made in Germany» Национальная стратегия устойчивого развития [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bundesregierung.de>.

¹⁹⁹ Кононенко О. Ю. Актуальні проблеми сталого розвитку: навчально-методичний посібник / О. Ю. Кононенко. – К.: ДП «Прінт сервіс», 2016. – 109 с.

²⁰⁰ Боголюбов В. М. та ін. Стратегія сталого розвитку: Підручник / [В. М. Боголюбов, М. О. Клименко, Л. Г. Мельник, О. О. Ракоїд]. За редакцією професора В. М. Боголюбова. – К.: ВЦ НУБІПУ, 2018. – 446 с.

біологічної різноманітності та Декларація щодо напрямку розвитку, охорони та використання лісів.

Програмний характер мав документ "Agenda 21", який охоплював 40 розділів з характеристикою програм діяльності країн світу, спрямованих на забезпечення сталого розвитку на регіональному та локальному рівнях. В "Порядку денному на ХХІ століття" було визначено, що необхідним є гармонійне досягнення високої якості навколишнього середовища, забезпечення здорової економіки для всіх народів світу, задоволення потреб людей та збереження сталого розвитку протягом тривалого періоду, також у документі було викладено програму всесвітнього співробітництва за зазначеними напрямками²⁰¹. Цей історичний саміт вперше визначив специфіку стратегічного планування сталого розвитку та організацію його процесу на засадах прозорості та відкритості.

Поклавши в основу подальшого розвитку держави інтереси людини, її прагнення жити і творити в гармонії з природою, взявши до уваги основні ідеї і принципи, декларовані на конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро, Україна започаткувала процес змін – перехід на шлях сталого розвитку, що передбачав збереження навколишнього природного середовища і природно-ресурсного потенціалу держави та розвитку нації.

У грудні 1997 р. було створено Національну комісію сталого розвитку України при Кабінеті Міністрів України (Постанова КМУ від 8 жовтня 1997 р. № 1123), як консультативно-дорадчий орган з питань визначення національної стратегії сталого розвитку. На жаль, ця комісія виявилася недієздатною, оскільки не були підготовлені ані Національна стратегія збалансованого розвитку, ані Національна доповідь України про стан виконання положень «Порядку денного на ХХІ століття» за десятирічний період (1992-2001 рр.). Комісія не виконала поставлених перед нею завдань, і в 2003 р. її діяльність була припинена²⁰².

Насьогодні широкого визнання набула концепція сталого розвитку, що забезпечується системою взаємоузгоджених управлінських заходів за економічним, соціальним та екологічним (природоохоронним) вимірами, спрямованою на формування суспільних відносин на засадах довіри, солідарності, рівності поколінь, безпечного навколишнього середовища. Але в той же час при її реалізації варто брати до уваги особливості національного та територіального розвитку. Економічний стан різних країн та їх регіонів, соціальна політика та екологічне середовище спонукають до необхідності індивідуального підходу при складанні та реалізації просторової стратегії на засадах сталого поступового розвитку.

У економічно розвинених європейських країнах розбудовано власну модель економіки, становлення якої відбувалось під впливом історичних традицій. Також у кожній європейській країні сформовано систему стратегічного планування, що визначає засади сталого розвитку та власні шляхи переходу до моделі "зеленої економіки". Дана ідея як уточнення концепції сталого розвитку знайшла підтримку на національному рівні у Німеччині, Великобританії, Японії, Кореї та ряді інших країн. Відмінність нового курсу від попереднього полягає у тому, що передбачається не обмеження ресурсоспоживання та економічного зростання загалом, а навпаки – стале зростання в межах нових перспективних ринків: інновацій, технологій ресурсозбереження та утилізації відходів, вторинної переробки, зеленого туризму, екологічного страхування тощо.

Важливою віхою у формуванні механізмів реалізації цілей сталого розвитку став 2000 рік, коли у Нью-Йорку відбувся Саміт тисячоліття (189 країн-учасників), де ООН прийняла програму по боротьбі з бідністю та забезпечення загального підвищення рівня

²⁰¹ Кононенко О. Ю. Актуальні проблеми сталого розвитку: навчально-методичний посібник / О. Ю. Кононенко. – К.: ДП «Прінт сервіс», 2016. – 109 с.

²⁰² Макосій С. Д. Зарубіжний досвід реалізації стратегії сталого розвитку [Електронний ресурс]. – Ресурс доступу: URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/6/81.pdf>.

життя під назвою «Цілі розвитку тисячоліття». Досягнення поставлених цілей було заплановано на 2015 рік:

1. Ліквідація крайніх злиднів та голоду.
2. Забезпечення всезагальної початкової освіти.
3. Забезпечення гендерної рівності.
4. Скорочення дитячої смертності.
5. Покращення охорони материнства.
6. Боротьба з ВІЛ/СНІДОМ, малярією та іншими захворюваннями.
7. Забезпечення екологічної стійкості.
8. Забезпечення глобального партнерства в цілях сталого розвитку.

Кожна країна мала уточнити цілі розвитку відповідно до гостроти прояву відповідних проблем, що і визначає критерії досягнення цілей²⁰³.

Лісабонська стратегія розвитку, затверджена лідерами країн ЄС у 2000 році, надала бачення подальшого розвитку ЄС за трьома напрямками: економічний (адаптування до змін у інформаційному суспільстві, створення європейського простору для досліджень, інвестування в дослідження та розробки, усунення бар'єрів для бізнесу, економічна реформа та розбудова внутрішнього ринку, створення інтегрованих фінансових ринків, покращення координації макроекономічних політик); соціальний (модернізація європейської соціальної моделі шляхом інвестування в людський капітал та боротьби з соціальним відторгненням, активна політика зайнятості); екологічний, що визначає шляхи забезпечення сталого розвитку та якості життя населення, який було додано на засіданні Ради ЄС у Гьотеборзі у 2001 році. Також на цьому засіданні було запропоновано державам-членам ЄС "розробити свої власні національні стратегії сталого розвитку", що стало додатковим імпульсом для стратегічного планування сталого розвитку в європейських країнах. Більшістю держав-членів ЄС було затверджено стратегії сталого розвитку до Всесвітнього саміту зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі наприкінці 2002 року.

Першу Стратегію сталого розвитку ЄС було розроблено у 2001 році з метою "розбудови загальноєвропейських політичних рамок для забезпечення сталого розвитку, тобто з метою задоволення потреб нинішнього покоління без шкоди для можливості майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби". Стратегія визначала пріоритетні напрями у економічній, соціальній та екологічній сфері та глобальному управлінні, що мали підсилювати один одного. Стратегією було визнано міжнародні зобов'язання ЄС щодо сталого розвитку, різні аспекти якого (у тому числі щодо демократії, миру, безпеки та свободи) також мали підтримуватись за межами ЄС. Ця стратегія, яка доповнює Лісабонську, мала стати каталізатором сталого розвитку і слугувати орієнтиром для вироблення ефективної політики та розроблення заходів з відповідним фінансуванням та участю всіх заінтересованих сторін²⁰⁴. Стратегія базувалась на наступних принципах: заохочення та захист основних прав людини, солідарність між поколіннями, відкритість та розвиток громадянського демократичного суспільства, залучення громадян, участь підприємств і соціальних партнерів, узгодженість політики та управління, політика інтеграції, використання сучасних знань тощо.

Країни Європейського Союзу у 2006 році офіційно затвердили "Оновлену стратегію сталого розвитку ЄС", якою було визначено загальний вектор змін на рівні планування як для ЄС у цілому, так і для держав-членів союзу. Серед пріоритетних напрямів стратегії було визначено наступні:

1) зміна клімату та чиста енергетика (обмеження кліматичних змін та зменшення негативного впливу енергетики на суспільство та навколишнє середовище);

²⁰³ Кононенко О.Ю. Актуальні проблеми сталого розвитку: навчально-методичний посібник / О.Ю. Кононенко. –К.: ДП «Прінт сервіс», 2016. – 109 с.

²⁰⁴ Сітнікова Н. П. Досвід стратегічного планування сталого розвитку у країнах європейського союзу [Електронний ресурс]. – Ресурс доступу: http://www.economy.in.ua/pdf/11_2012/5.pdf.

2) транспорт (забезпечення відповідності транспортних систем потребам суспільства за умови мінімізації небажаних впливів на економіку та навколишнє середовище);

3) стале споживання та виробництво (забезпечення раціонального споживання та інновацій у виробництві);

4) збереження та управління природними ресурсами (покращення управління з метою уникнення надмірної експлуатації природних ресурсів, визнаючи цінність природних послуг екосистеми);

5) охорона здоров'я (сприяння підвищенню рівня системи охорони здоров'я та забезпечення рівного доступу до неї);

6) соціальне включення, демографія та міграція (створення соціально орієнтованого суспільства, зважаючи на солідарність між поколіннями та забезпечення покращення якості життя громадян як передумови для тривалого добробуту кожного);

7) глобальна бідність та виклики сталого розвитку (активне сприяння сталому розвитку у усьому світі та гарантування відповідності внутрішньої та зовнішньої політики ЄС принципам глобального сталого розвитку та міжнародним зобов'язанням)²⁰⁵.

На національному рівні у країнах ЄС планування сталого розвитку увійшло у практику державного управління, наразі розроблено та впроваджено низку стратегій сталого розвитку.

Конференція ООН зі сталого розвитку "Ріо+20" (20-22 червня 2012 року, м. Ріо-де-Жанейро, Бразилія) стала найбільш видатною міжнародною подією десятиліття, яка підтвердила значущість сталого розвитку, надала потужний імпульс вирішенню практичних питань реалізації стратегій сталого розвитку, розроблених на наднаціональному та національному рівні (мега та макрорівень стратегічного планування). Серед таких питань найважливішими є: посилення інтеграції трьох складових сталого розвитку (економіки, екології та соціального розвитку), зміна моделі розвитку в бік «зеленої економіки» та «зеленого зростання», вдосконалення методів вимірювання добробуту та прогресу. Підсумковим документом Конференції "Майбутнє, якого ми прагнемо" визнано, що запровадження засад «зеленої економіки» підвищить спроможність країн раціонально використовувати природні ресурси з меншими наслідками для довкілля.

Як наголошується в рекомендаціях Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР)²⁰⁶, з погляду сталого розвитку економічне зростання розглядається з позицій кількісних і якісних змін. Відповідно до моделі сталого розвитку досягнення сталого економічного зростання, збереження природних комплексів і усунення соціальної несправедливості є для суспільства взаємодоповнюючими. Посилення економічної активності в більшості випадків припускає збільшення споживання енергії та інших природних ресурсів, а також емісію викидів і відходів виробництва. Вплив господарської діяльності на навколишнє середовище залежить від моделей споживання і виробництва, від поведінки інвесторів, громадськості, втручання адміністративних і контролюючих органів. Важливим чинником також є технологічний рівень виробництва. У той же час економічне зростання створює можливості для фінансування заходів щодо охорони навколишнього середовища через впровадження чистих і менш ресурсомістких технологій та виробництво безпечної для навколишнього середовища продукції²⁰⁷. Здійснити ці процеси можливо лише завдяки інноваціям, які за своїм призначенням якраз і спрямовані на ефективність виробництва, раціональне використання природних ресурсів; підвищення якості продукції, покращення умов праці, охорону навколишнього природного середовища.

Для України вкрай важливим є ефективне функціонування підприємств, зростання обсягів виробництва, вихід на нові ринки, конкурентоспроможність підприємств не лише на

²⁰⁵ Там само.

²⁰⁶ World Commission on the Environment and Development. Our Common Future. – Oxford, 1987.

²⁰⁷ Проблеми сталого розвитку суспільства: погляд очима різних поколінь: монографія [за заг. ред. О. Ю. Березіної, Ю. В. Ткаченко]; Національна мережа ВНЗ-партнерів спільного Проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»; Черкаський державний технологічний університет. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 2016. – 714 с.

внутрішньому, а й на зовнішньому ринках. Але, на жаль, більше 70% основних засобів усіх підприємств країни є застарілими. Так, рівень спрацювання техніки, обладнання, транспортних засобів і інших активів становить 80-90%²⁰⁸. Вони вже не забезпечують ефективного та інтенсивного виробництва, а це відповідно призводить до великих виробничих витрат та забруднення довкілля. Саме з розвитком інноваційної діяльності фахівці пов'язують подолання кризового стану вітчизняної економіки. Це підтверджується і зарубіжним досвідом країн з розвинутою економікою – саме інновації виступають рушійною силою розвитку суспільства, адже «тягнуть» за собою модернізацію і структурну перебудову всієї економічної системи. Прикладом є США, які стали однією з найбагатших країн світу, насамперед, завдяки найкращій організації інноваційного процесу та ефективному використанню технологічних інновацій у виробництві²⁰⁹.

Питання сталого розвитку актуалізувалися для України в зв'язку з укладенням Угоди про Асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом з іншого боку (ратифікованої Законом України № 1678-VII від 16. 09. 2014). В 2015 році Указом № 5/2015 р. затверджено Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020». Документ визначає мету, напрями руху, першочергові пріоритети та індикатори належних оборонних, соціально-економічних, організаційних, політико-правових умов становлення та розвитку України. Так, метою Стратегії «Україна – 2020» є впровадження в державі європейських стандартів життя та вихід на провідні позиції у світі. Виконання даної мети здійснюватиметься за векторами²¹⁰: вектор розвитку – забезпечення сталого розвитку держави, проведення структурних реформ та, як наслідок, підвищення стандартів життя; вектор безпеки – забезпечення гарантій безпеки держави, бізнесу та громадян, захищеності інвестицій і приватної власності; вектор відповідальності – забезпечення гарантій, що кожен громадянин, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак, матиме доступ до високоякісної освіти, системи охорони здоров'я та інших послуг у державному та приватному секторах; вектор гордості – це забезпечення взаємної поваги та толерантності в суспільстві, гордості за власну державу, її історію, культуру, науку, спорт.

Підтримуючи проголошені резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25 вересня 2015 року № 70/1 глобальні цілі сталого розвитку до 2030 року та результати їх адаптації з урахуванням специфіки розвитку України, викладені у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна», Президент України видав Указ від 30. 09. 2019 № 722/2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», з метою забезпечення національних інтересів України щодо сталого розвитку економіки, громадянського суспільства і держави для досягнення зростання рівня якості життя населення.

Стратегію сталого розвитку у тій чи іншій формі розроблено та оновлено з урахуванням вимог часу у кожній країні ЄС. Цей документ є основою реалізації державної економічної, соціальної та екологічної політики на середньо – та довгострокову перспективу. На підставі вивчення стратегій розвитку країн ЄС можна стверджувати, що наразі не існує чітко визначених стандартів щодо структури та змісту документа, який формулює бачення розвитку країни. Існують документи рекомендаційного характеру, у яких викладено підходи до розроблення стратегій, у тому числі щодо застосування SMART-підходу (назва є аббревіатурою вимог до формування набору стратегічних завдань: Specific, Measurable

²⁰⁸ Баланюк Л. І. Проблеми зносу основних засобів та їх оновлення. [Електронний ресурс]. – Ресурс доступу: URL: http://www.rusnauka.com/10_DN_2012/Economics/10_106428.doc.htm.

²⁰⁹ Антонюк Л. Л. Інновації: теорія, механізм розробки та комерціалізації: [монографія] / Л. Л. Антонюк, А. М. Поручник, В. С. Савчук – К.: КНЕУ, 2003. – 180 с.

²¹⁰ Стратегія сталого розвитку «Україна 2020»: затв. Указом Президента від 12 січня 2015 р. № 5 2015 // Офіц. Вісн. України. – 2015. – № 4. – С. 67.

Achievable, Realistic, Timebound)²¹¹. Тобто відповідно до цього підходу стратегічні завдання сталого розвитку мають бути конкретними та кількісно орієнтованими; мають базуватись на показниках сталого розвитку; бути амбітними, але реальними; бути такими, що мають визначене ресурсне забезпечення та політичну волю для їх виконання; мати чіткий встановлений період для досягнення цілей. Безумовно, у стратегіях сталого розвитку різних країн присутні спільні риси у підходах до організації їх розроблення, змістовного наповнення та урахування національної специфіки.

Організація стратегічного планування у європейських країнах відбувається із застосуванням таких основних підходів:

1) стратегія розробляється урядом, фахівцями міністерств і відомств (управлінсько-плановий підхід);

2) для розроблення стратегії створюються спеціальні робочі групи з науковців та практиків у різних пропорціях (відомчо-науковий підхід);

3) стратегія розробляється інституцією, яка створена урядом (інститут, дослідницький центр, дорадчий орган, рада зі сталого розвитку тощо) (фахово-управлінський підхід);

4) стратегія розробляється із залученням всіх зацікавлених сторін, широких кіл громадськості (партісіпаторний підхід).

Для кожної країни питання співпраці в рамках розроблення стратегії теоретиків (науковців) і практиків (урядовців) вирішується з урахуванням національної специфіки роботи урядових та наукових установ та їх взаємодії. Типовими кроками процесу стратегічного планування сталого розвитку можна вважати наступну послідовність дій:

1) аналіз поточного стану розвитку країни (де ми знаходимось зараз?);

2) визначення стратегічної мети, узгодження спільного бачення бажаного майбутнього стану сталого розвитку країни за трьома його вимірами (чого ми прагнемо?);

3) визначення стратегічних завдань, виконання яких надасть можливість досягти мети (як ми досягнемо мети?);

4) визначення критеріїв досягнення мети (яким чином ми вимірюватимемо прогрес?).

У 2010 році була схвалена нова європейська стратегія розвитку на наступні 10 років – "Європа 2020: стратегія розумного, сталого та інклюзивного зростання", яка визначає напрями змін у якості економічного зростання: розумне зростання (інтелектуалізація економічного розвитку, дослідження та інновації); стале зростання (екологізація (грінізація) економічного розвитку, доцільне використання ресурсів); інклюзивне зростання (соціалізація економічного розвитку, підвищення рівня зайнятості населення, досягнення соціальної та територіальної злагоди).

Для адаптації стратегічних завдань Стратегії-2020 до своєї конкретної ситуації держави-члени ЄС мають трансформувати спільні цілі ЄС у свої національні стратегії реформ. З цією метою Стратегією-2020 було визначено сім флагманських ініціатив:

1) "Інноваційний Союз" (забезпечення умов і можливостей фінансування досліджень та інновацій, що сприятиме економічному зростанню і створенню нових робочих місць);

2) "Молодь у русі" (посилення результативності освітніх систем та сприяння залученню молодих людей до ринку праці);

3) "Цифровий порядок денний для Європи" (прискорення розвитку високошвидкісного інтернету та забезпечення можливості кожному брати участь у загальному цифровому просторі);

4) "Ефективні ресурси Європи" (забезпечення переходу до економіки з низьким вмістом вуглецю, збільшення використання джерел відновлюваної енергії, модернізація транспортного сектора та забезпечення розумного використання джерел енергії);

5) "Індустріальна політика ери глобалізації" (поліпшення підприємницького середовища, особливо для середнього та малого бізнесу, підтримка розвитку потужної і стійкої промислової бази для глобалізації);

²¹¹ European Commission. Europe 2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm.

б) "Порядок денний нових компетенцій та робочих місць" (модернізація ринків праці, надання можливості населенню отримувати нові знання та навички з подальшим збільшенням можливості працевлаштування, поліпшення співвідношення попиту і пропозиції на ринках праці);

7) "Європейська платформа подолання бідності" (поширення соціальної та територіальної взаємодії на всій території союзу, скорочення масштабів бідності в країнах ЄС)²¹².

У Стратегії-2020 зазначено, що у рамках сьомої флагманської ініціативи необхідно закласти основу для кооперації, обміну досвідом та поширення практики отримання результатів у боротьбі з бідністю, а також здійснювати конкретні дії на підтримку вразливих груп населення; впроваджувати програми підтримки соціальних інновацій для найбільш незахищених верств населення (шляхом застосування інноваційних технологій у навчанні та освіті, надання робочих місць для бідних груп населення, а також шляхом розроблення нових правил для мігрантів, що дозволять їм задіяти весь свій робочий потенціал); вживати заходів для оцінки адекватності і стійкості до суспільних змін заходів соціального захисту, пенсійних систем тощо. Цільові орієнтири, встановлені Стратегією, є наступними: 75% населення віком від 20 років до 64 років має бути працевлаштовано; 3% ВВП ЄС має бути інвестовано в дослідження та розробки; на 30% має бути знижено забруднення навколишнього середовища; частка учнів, які залишили школи, не має перевищувати 10%, не менше 40% молоді має здобути вищу освіту; кількість людей за межею бідності має бути скорочено на 20 млн осіб²¹³.

Таким чином, умовно можна виокремити три етапи стратегічного планування сталого розвитку в європейських країнах: перший етап (1992-2002 роки) – етап осмислення значущості сталого розвитку як пріоритетного напрямку національного розвитку; другий етап (2002-2010 роки) – етап аналізу досвіду реалізації існуючих стратегій та вироблення рекомендацій та вимог до їх удосконалення; третій етап (2010-2012 роки) – етап визнання глобальних викликів. В контексті європейської інтеграції одним із головних завдань та пріоритетом для України є не тільки формування законодавчого забезпечення сталого розвитку у контексті гармонізації соціального, економічного та екологічного законотворчого процесу, а і активне його впровадження на національному рівні.

Підбиваючи підсумки, можна зазначати:

1. Європейський Союз є сьогодні ініціатором формування та впровадження інноваційних стратегій сталого розвитку. Вони націлені на такі пріоритети: формування відкритої та конкурентоспроможної економіки; зниження викидів CO₂; стале управління природними ресурсами; забезпечення суспільства безпечними продуктами харчування та споживання; ядерна безпека; розвиток системи безпечних технічних стандартів у будівництві та запобігання надзвичайним подіям та катастрофам.

2. Для кожного із зазначених пріоритетів Європейським Союзом напрацьована значна кількість директив, що мають силу законів і є обов'язковими до виконання.

3. Інвестування у дослідження та розробки є найбільш актуальними серед заходів щодо формування відкритої конкурентоспроможної економіки, що розвивається у напрямку сталого розвитку.

4. Покращення фінансових регуляторних механізмів в усіх країнах Євросоюзу може забезпечити реальний захист від ризиків.

5. Одним із суттєвих факторів розроблення інноваційних стратегій сталого розвитку є формування нових стандартів та вимог до продукції, що випускається.

6. Формування адекватних фінансових ресурсів суттєво покращить ситуацію із розвитком інноваційних стратегій сталого розвитку.

²¹² Сітнікова Н. П. Досвід стратегічного планування сталого розвитку у країнах Європейського союзу [Електронний ресурс]. – Ресурс доступу: http://www.economy.in.ua/pdf/11_2012/5.pdf.

²¹³ European Commission. Europe 2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm.

7. Подальші дослідження повинні бути спрямовані на розроблення та практичну адаптацію інноваційних стратегій сталого розвитку ЄС у практику господарювання українських підприємств, що забезпечить підвищення рівня їх конкурентоспроможності у сучасних умовах господарювання.

8. З огляду на процеси наближення України до Європейського Союзу у процесі розроблення директив потрібно враховувати європейський досвід. Стратегія має базуватись на положеннях Конституції України та пріоритетах соціально-економічного розвитку держави, врахуванні міжнародних зобов'язань України та новітніх глобальних ініціатив, особливостей взаємодії людини та довкілля, а також на результатах наукових досліджень з питань суспільного розвитку та оцінки сучасного стану довкілля.

9. Важливою умовою розвитку економіки України є формування такої політики, яка б переорієнтувала суб'єкти підприємницької діяльності від традиційного до інноваційного високотехнологічного виробництва, яке забезпечувало б ефективне використання ресурсів. Ведення виробництва на засадах сталого розвитку вимагає побудови нового механізму державного регулювання інноваційної діяльності в країні.

10. Інноваційній діяльності вітчизняних підприємств перешкоджали численні фактори, серед яких слід виділити: відсутність власних коштів; відсутність фінансування (складність отримання кредитів; відсутність стимулювання з боку держави); відсутність кваліфікованого персоналу; відсутність інформації про технології та ринки. Тому з огляду на вище сказане, можна зробити висновок, що перехід на шлях сталого розвитку можливий лише за активної участі держави в інноваційних процесах. Адже кожне підприємство за сучасних умов господарювання, залишатиметься неконкурентоздатним без застосування інноваційних технологій, завдяки лише яким можлива реалізація стратегічних завдань розвитку.

11. Для забезпечення сталого розвитку країни слід спиратися на різні рушійні сили або віддавати перевагу тим чи іншим аспектам чи складовим і пройти ряд етапів:

На першому етапі необхідна цільова інноваційна політика держави в рамках загальної науково-технічної політики, яка встановлює пріоритети і напрямки "технологічного прориву". Останні мають визначатися наявними соціально-економічними, науково-технічними, екологічними та іншими суспільними проблемами та ресурсами для їх вирішення. Така політика може реалізуватися через державні програми, виділення державних коштів та ресурсів.

Передові країни, вирішивши проблеми задоволення масових потреб у споживчих благах, стали на шлях виробництва та споживання інформаційних ресурсів та знань, нагромадили величезний обсяг новацій і в основу економічного зростання поклали інноваційні технології. Місії передових світових компаній містять в собі цілі сталого розвитку. Організаційними напрямками сприяння могли б бути, по-перше, розширення мережі інноваційно-технологічних центрів, які б безпосередньо займалися створенням нової продукції та технологій на ринкових засадах, по-друге, створення системи інноваційних бізнес-центрів по трансферу новацій, які могли б обслуговувати різні підприємства. Держава має взяти на себе обов'язок сприяти створенню інноваційних структур та елементів на підприємствах, які здійснюють свою діяльність в рамках визначених на даному етапі пріоритетних напрямів інноваційної діяльності. І такі "інфраструктурні елементи" повинні стати головними центрами забезпечення інноваційного розвитку підприємств.

На другому етапі, із розвитком ринкових відносин, пріоритети у визначенні напрямків науково-технічного розвитку можуть визначатися ринком, а вплив держави слід звести до створення сприятливих умов для новацій, формування сприятливого інноваційного клімату та середовища для інноваційної діяльності, спрощення форм регулювання господарських відносин.

На третьому етапі акценти в інноваційній політиці мають бути зміщені в напрямі ефективного і безпечного використання результатів науково-технічного прогресу. Вона повинна бути спрямована на соціальне регулювання наслідків інноваційної діяльності. Формування громадянського суспільства забезпечить активну участь громадян у

встановленні пріоритетів розвитку науки та техніки, визначенні доцільності розвитку окремих напрямів, галузей і сфер суспільного призначення, в моніторингу за інноваційною діяльністю, оцінці кінцевих результатів та досягненні суспільного консенсусу щодо їх використання.

12. Необхідною умовою інноваційного розвитку економіки (процес розширеного суспільного відтворення, в якому зростання обсягів виробленої продукції та підвищення її конкурентоспроможності досягається переважно за рахунок інтенсивного виробництва) є забезпечення засобами державної політики тісного взаємозв'язку між усіма складовими суспільного життя, які входять в систему сталого розвитку. Як показує практика, науково-технічний прогрес, який виступає головним чинником розвитку суспільства, потребує цілеспрямованого управління. В країнах з ринковою економікою активно проводиться інноваційна політика як самостійний напрямок серед державних функцій. На всіх етапах розвитку інноваційна політика має охоплювати наукову, виробничу, фінансово-кредитну, освітню, культурну, комерційну та інші сфери суспільства. Вона має забезпечити його гармонійний і збалансований розвиток як єдиної системи. Метою державної інноваційної політики має стати формування та забезпечення інноваційної моделі розвитку суспільства та економіки з метою забезпечення сталого розвитку.

13. На нинішньому етапі вкрай необхідно прийняти Інноваційну програму сталого розвитку держави, яка б стала стратегічним робочим документом виконавчої влади країни. Перехід на шлях сталого розвитку вимагає єдиного підходу до формування національних програм. Процес формування національної стратегії сталого розвитку має виходити із збалансованих та інтегрованих економічних, соціальних та екологічних цілей та враховувати національні особливості в економіці, політиці, культурі, екології.

14. Забезпечити сталий розвиток без збалансованого розвитку економічної, соціальної та екологічної сфер неможливо, так як і без врахування потреб членів суспільства у майбутньому. Таке розуміння сутності сталого розвитку вимагає відповідної державної політики, далекоглядного інституційного менеджменту. Інституційні реформи та стратегії мають розроблятися і проводитись з урахуванням цих положень, а національні програми мають бути скоординовані на світовому рівні.

Отже, вивчення зарубіжного досвіду свідчить, що розробка і прийняття стратегічних документів, які б визначали дієві заходи з реалізації принципу сталого розвитку, організація і координація діяльності у цьому напрямку є важливою складовою національної політики розвинених країн. Основою сучасної державної політики є концепція сталого розвитку, тому в Україні виникає необхідність структурних змін в побудові ефективної політики, які би забезпечили сталі темпи економічного зростання, вирішення соціальних проблем, покращення навколишнього середовища та забезпечення успішної інтеграції країни у світовий соціально-економічний простір.

Кожній державі притаманний свій напрямок на шляху до сталого розвитку, враховуючи позитивний досвід державної політики розвинутих країн, що досягли успіхів на шляху до сталого розвитку. Основні досягнення та підходи, які сприяють інтеграції трьох векторів сталого розвитку, було зроблено на європейському рівні. Вони підтримали інтеграцію сталого розвитку в процес прийняття рішень на всіх рівнях, зіграли важливу роль у формуванні регіональних стратегій, політичних структур і правових інструментів, за допомогою яких національним урядам вдалося розробити свою власну політику і правову базу.

Література

1. European Commission. Europe 2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm.
2. World Commission on the Environment and Development. Our Common Future. – Oxford, 1987.

3. Антонюк Л. Л. Інновації: теорія, механізм розробки та комерціалізації: [монографія] / Л. Л. Антонюк, А. М. Поручник, В. С. Савчук – К.: КНЕУ, 2003. – 180 с.
4. Баланюк Л. І. Проблеми зносу основних засобів та їх оновлення. [Електронний ресурс]. – Ресурс доступу: URL: http://www.rusnauka.com/10_DN_2012/Economics/10_106428.doc.htm.
5. Боголюбов В. М. та ін. Стратегія сталого розвитку: Підручник / [В. М. Боголюбов, М. О. Клименко, Л. Г. Мельник, О. О. Ракоїд]. За редакцією професора В. М. Боголюбова. – К.: ВЦ НУБІПУ, 2018. – 446 с.
6. Історія економіки та економічної думки [Текст]: підручник / В. В. Козюк, Л. А. Родіонова, Ю. І. Гайда [та ін.]; за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. – Тернопіль: ТНЕУ, 2015. – 792 с. – До 50-річчя ТНЕУ.
7. Кононенко О. Ю. Актуальні проблеми сталого розвитку: навчально-методичний посібник / О. Ю. Кононенко. – К.: ДП «Прінт сервіс», 2016. – 109 с.
8. Макосій С. Д. Зарубіжний досвід реалізації стратегії сталого розвитку [Електронний ресурс]. – Ресурс доступу: URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/6/81.pdf>.
9. Немец Л. Н., Сегида Е. Ю., Немец К. А. Региональные проблемы устойчивого развития: учебное пособие для самостоятельной работы студентов, обучающихся по направлению «География», специальность «Экономическая и социальная география». – Харьков, 2013. – 72 с.
10. Омаров Шахин Анвер оглы. Концепция устойчивого развития в законодательстве Украины и стран мира и практика ее внедрения // Бизнес Информ. – 2014. – № 12. – С. 85-95.
11. Проблеми сталого розвитку суспільства: погляд очима різних поколінь: монографія [за заг. ред. О. Ю. Березіної, Ю. В. Ткаченко]; Національна мережа ВНЗ-партнерів спільного Проекту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»; Черкаський державний технологічний університет. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 2016. – 714 с.
12. Сітнікова Н. П. Досвід стратегічного планування сталого розвитку у країнах європейського союзу [Електронний ресурс]. – Ресурс доступу: http://www.economy.in.ua/pdf/11_2012/5.pdf.
13. Стратегія сталого розвитку «Україна 2020»: затв. Указом Президента від 12 січня 2015 р. № 5 2015 // Офіц. Вісн. України. – 2015. - № 4. – с. 67.
14. Чайківський І. А. Механізми забезпечення сталого розвитку сільськогосподарських підприємств / Чайківський І. А. // Наук.-вир. журнал Інноваційна економіка. – 2014. – № 6 (55). – С. 108-114.
15. Ющишина Л. О. Екологічна складова у формуванні концепції стійкого розвитку соціально-економічної системи. / Л. О. Ющишина // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини. – 2012. – № 21. – С. 32-36. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvnum_2012_21_8.
16. 10 лет устойчивого развития «made in Germany» Национальная стратегия устойчивого развития [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bundesregierung.de>.

3.2. THE INVESTIGATION OF DEVELOPMENTAL CHARACTERISTICS OF EMPATHY AMONG YOUNG MEN AND WOMEN THROUGH SUSTAINABLE DEVELOPMENT

3.2. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТУ

Вступ. Соціально-економічні зміни, які відбуваються в суспільстві, ставлять на перший план проблему вивчення генезису просоціальної поведінки, формування моральних якостей особистості. Особливої актуальності набуває процес затвердження нових цінностей, головною з яких є формування і розвиток духовної культури особистості. Невід'ємною частиною даного виду культури є емоційна зрілість, здатність до співпереживання, вміння розуміти і приймати іншого. Ключовою умовою даного процесу є емпатія. Розуміння емоційного стану іншої людини, особливостей її внутрішнього світу, співпереживання та співчуття є необхідною умовою формування гуманістично орієнтованої та діяльної особистості. Психологи сьогодні багато говорять про проблему розвитку та формування емпатійної особистості, що відрізняється гнучкістю у спілкуванні, позитивним мисленням, здатністю до децентрації та альтруїстичної поведінки.

Молодь як особлива соціальна група постійно знаходиться у фокусі уваги досліджень психологів, соціологів, оскільки саме вона є індикатором змін, що відбуваються і визначає в цілому потенціал розвитку суспільства. Від того, який ціннісний фундамент буде сформований у молодого покоління, багато в чому залежить майбутній стан суспільства.

Проблема розвитку емпатії особливо важлива у юнацькому віці, адже цей віковий період має велике значення для розвитку емоційної сфери людини. Можна сказати, що це «критичний» вік, оскільки в цей час закладаються основи емоційного життя особистості, які стануть фундаментом її емоційності в зрілі роки. Як комунікативна якість особистості юнака, емпатія є найпершим регулятором взаємин між людьми. Вона проявляється в бажанні надавати допомогу і підтримку іншим людям, також передбачає розвиток гуманістичних цінностей особистості студентів.

Методологія. Широкий інтерес до вивчення проблеми статево-рольової специфіки емпатії, і зокрема емпатії у юнацькому віці, незгасний протягом багатьох десятиліть і продиктований величезною важливістю цього механізму у розвитку особистості і моральних почуттів людини, спілкуванні. Існує низка численних досліджень, у яких емпатія розглядається як умова розвитку моральної свідомості (Л. І. Божович), механізм просоціальної поведінки (Т. П. Гаврилова) і самотрансцендентності людини (К. Роджерс), як певна форма емоційної поведінки (О. К. Тихоміров, О. Я. Чебикін). Теоретичні положення з проблеми емпатії та методичні проблеми її вивчення аналізували О. О. Бодальов, Т. Р. Каштанова, І. М. Юсупов. Дослідженням залежності розвитку емпатії від статі займалися такі вчені як С. Марсен, Д. Лінг, Р. Барон, С. Стайн, Г. Бук, Ш. Берн.

Аналіз літературних джерел показав, що попри велику кількість психологічних досліджень з проблеми розвитку емпатії, недостатньо вивченими є особливості розвитку цього психологічного феномену в залежності від статі особистості юнацького віку. Бракує також методологічно обґрунтованої програми цілеспрямованого розвитку емпатії, яка сприятиме збалансованості міжособистісних відносин, моральному зростанню особистості, ефективному взаєморозумінню в процесі комунікації. Тому метою нашого дослідження є особливості емпатії в залежності від статевої приналежності у юнацькому віці.

В даний час в психології відсутнє загальноприйняте уявлення про емпатію. Серед дослідників спостерігаються значні розбіжності в трактуваннях і інтерпретаціях цього поняття. Тому виникає необхідність аналізу та систематизації існуючих підходів до визначення емпатії, опису її структури та механізмів формування. Для вивчення і теоретичного обґрунтування сутності емпатії як властивості особистості у своєму дослідженні ми розглянули існуючі трактування феномена емпатії.

На тлі великої теоретичної і практичної значущості особливо проблемним виглядає надзвичайно високий рівень багатозначності, невизначеності поняття «емпатія». Одним із перших завдань, яке постає перед психологом, який вирішив вивчати емпатію, є спроба систематизувати різноманітні, різномірні явища, що згадуються як такі, що відносяться до емпатії. На даний момент існує величезна кількість визначень і описів тих механізмів, феноменів і структур, які прийнято називати, наприклад, видами емпатії або процесами, близькими до емпатії. Практично кожна серйозна оглядова монографія або стаття про емпатію починається з констатації розмитості поняття.

В якості найбільш проблемних питань виділяються:

- співвідношення емоційного і когнітивного, «внутрішнього» і поведінкового в емпатії;
- відсутність підстав для диференціації статусу емпатії: емпатія є і процес, і стан, і установка, і риса або диспозиція і т.д.;
- відсутність визначеності в розумінні механізмів емпатії (проекція, інтроекція, ідентифікація, децентрація і т.д.);
- не розрізнення емпатії і подібних їй явищ: в першу чергу, емпатії та симпатії, емпатії та ідентифікації.

Таким чином, ситуація, що склалася в області вивчення емпатії в психології, характеризується, з одного боку, визнанням великої значимості даного поняття як для теорії, так і для практики, а з іншого боку, наявністю значних труднощів і в емпіричному вивченні емпатії, і в теоретичному осмисленні результатів її експериментальних досліджень і напрацювань психологічної практики.

У нашій країні поширене більш вузьке розуміння емпатії, як емоційного стану, що виникає в індивіда при спостережанні переживань іншого. Цьому розумінню відповідає підхід і ряду американських психологів, таких як С. М. Бергер, А. Мехраб'ян, Н. Епштейн, Я. Скотланд. При цьому одні вважають, що емпатія характеризується співпереживаннями, що виникають за механізмом емоційного зараження, тобто мимоволі, маючи властивість ширості вираження своїх емоцій. Інші вважають, що в емпатії значну роль відіграє розум та раціональне сприйняття особистості, тобто співпереживання розглядають як довільну і усвідомлювану емоційну ідентифікацію з іншою людиною. В останньому випадку, як вважає Т. П. Гаврилова, співпереживання переростає в співчуття, яке супроводжується прагненням до надання допомоги²¹⁴.

В цілому, безліч підходів до визначення емпатії, які існують в філософських, психологічних, психотерапевтичних джерелах, можна розділити на три основні типи. Позначимо їх як «гносеологічний», «етичний» і «інтегративний» типи підходів. Під гносеологічним підходом мається на увазі фокусування на значенні емпатії як способі пізнання, розумінні іншої людини. Під етичним – на значенні емпатії для спілкування, як реакції на почуття, поділ почуттів іншої людини. Інтегративний підхід розглядає емпатію, об'єднуючи гносеологічний і етичний підходи.

У вітчизняній психології намітилися два підходи у поглядах на емпатію. З позицій першого підходу, емпатія розглядається як процес або стан (О. Л. Сопіков, І. М. Юсупов, Т. Райк); для другого підходу характерним є уявлення про цей феномен як про здатність чи стійку властивість особистості (М. М. Муканов, В. О. Лабунська, О. П. Саннікова). У межах другого підходу існує тенденція по-різному ставити акценти у визначенні поняття «емпатія»: деякі дослідники розглядають її в контексті моральних почуттів (Т. П. Гаврилова, Ю. З. Гільбух, В. Д. Шадріков); інші роблять акцент на тому, що емпатія відіграє центральну роль у гармонізації міжособистісних стосунків (В. В. Абраменкова, В. С. Агеев, Ю. Б. Гіпенрейтер); багато дослідників вважають її джерелом альтруїзму, підтримуючої поведінки (Є. П. Ільїн, В. В. Колпачников, М. С. Яницький).

²¹⁴ Гаврилова Т. П. О воспитании нравственных чувств / Т. П. Гаврилова. – М.: Знание, 1984. – 80 с.

Більшість вітчизняних психологів не протиставляють емпатію емоціям інтелектуального пізнання. Емпатія розглядається як процес, в якому розумові та емоційні сторони представляють нерозривну єдність (О. О. Бодальов, А. Г. Ковальов, Р. Г. Селіванова, О. Л. Сопіков; Л. П. Стрелкова). Фахівці, що вивчають емпатію, виділяють не тільки когнітивний і емоційний, але і поведінковий компонент емпатійної взаємодії (Л. Н. Дкрназян; Н. М. Саржвеладзе).

Особливий інтерес представляють роботи, в яких емпатичні переживання розглядаються як мотив альтруїстичної поведінки (В. А. Петровський, В. В. Шпалінський; П. В. Симонов, П. М. Єршов). У дослідженнях, які вивчають допомогу і емпатію, викликає інтерес підхід, в якому виділяють дієву емпатію, яка характеризується активним сприянням, допомогою іншій особі або групі (М. М. Обозов, С. А. Тарновський).

Таким чином, емпатія – це складний, багаторівневий феномен, структура якого представляє сукупність емоційних, когнітивних і поведінкових умінь, навичок, здібностей людини. Взаємодія між емоційними, когнітивними, поведінковими компонентами структури емпатії визначається досвідом спілкування, результатами соціально-психологічних відносин людини зі світом людей. Конкретна особистість демонструє емпатію у вигляді реакцій на дії іншого, в якості переживання, викликаного станом партнера, за допомогою умінь і навичок створювати підтримуючі відносини і т.д.

У юнацькому та зрілому віці емпатійність досліджується в рамках вивчення альтруїстичної поведінки (Х. Хекгаузен), міжособистісних стосунків (М. М. Обозов), професійної діяльності (Т. В. Василишина, Л. Б. Галицька, О. Д. Кайріс, О. Г. Коваленко, Т. М. Павлюк, А. Е. Штейнмець) безвідносно до дослідження вікової обумовленості емпатійності.

В підлітковому та юнацькому віці схильність до емпатії розвивається згідно з набором відомих індивідуальних соціальних ролей, засвоєнням моральних цінностей, ускладненням самосвідомості (І. С. Кон, Д. Ф. Ніколенко, Л. М. Проколієнко, Л. І. Рувинський та ін.). Таким чином, по мірі психічного розвитку дитини відбувається перехід від нижчих форм емпатійного реагування до вищих, моральних форм чуйності.

Становлення емпатії як емоційної складової моральної якості відбувається в тісному взаємозв'язку із навколишньою дійсністю. У дошкільному і молодшому шкільному віці проходить активне засвоєння і поступове осмислювання знань про моральні цінності і норми, на яких ґрунтуються стосунки людей у суспільстві. Спочатку, на емоційно-оцінному рівні, через наслідування, а потім – через поступове усвідомлене засвоєння моральних норм і поведінки, що формується на їх основі, здобувається основний моральний досвід дитини, активно розвиваються її емпатійні почуття. Емпатія знаходить своє відображення в системі суспільних відносин, і в підлітковому віці стає стійкою особистісною якістю.

Не зважаючи на чимале число досліджень, знання про особливості емпатії у дітей різних вікових груп носять швидше фрагментарний, «мозаїчний» характер, уявлення про розвиток емпатії в онтогенезі недостатньо повні і систематизовані. Теза Т. П. Гаврилової про необхідність вивчення генезису емпатії і умов її формування і на сьогоднішній день не втратила своєї актуальності²¹⁵. Наше дослідження є спробою внести свій вклад до вирішення окресленого вище кола питань, не претендуючи, проте, на вирішення всієї проблеми.

Наявність статево-рольових відмінностей в сфері емпатії здається очевидним фактом, однак погляди авторів на цю проблему істотно різняться. Незважаючи на чисельні роботи, в яких розглядаються різні аспекти емпатії, у психології поки ще дуже мало досліджень, присвячених вивченню статево-рольових відмінностей за емпатичною спрямованістю у юнацькому віці. Юнацький вік характеризується підвищеною емоційною збудливістю та розвитком емоційної сфери особистості в цілому. В юнацькому віці схильність до емпатії розвивається згідно з набором відомих індивідуальних соціальних ролей, засвоєнням моральних цінностей, ускладненням самосвідомості, а також в міжособистісній взаємодії та

²¹⁵ Гаврилова Т. П. О воспитании нравственных чувств / Т. П. Гаврилова. – М.: Знание, 1984. – 80 с.

професійному становленні. Аналіз літературних джерел, присвячених вивченню особливостей у проявах емпатії осіб різної статті у юнацькому віці, виявив суперечливі результати, що вказує на подальшу доцільність проведення експериментальних досліджень, присвячених вивченню феномену емпатії.

Аналіз літературних джерел дозволяє говорити про існування у психології тенденції вважати жінок більш схильними до емпатії порівняно із чоловіками (Т. В. Бендас, О. О. Бодальов, Є. П. Ільїн, Л. М. Куніцина, Н. В. Казарінова, В. М. Погольша, Д. Майєрс). Цей факт пов'язують з тим, що в жінок характеристики, в яких виявляється ставлення до інших людей, на шкалі цінностей займає більш вагоме місце, ніж у чоловіків, для яких найбільш значущим є все те, що стосується професійної діяльності. Крім того, деякі дослідники пояснюють це наявністю статево-рольових стереотипів поведінки, диференціацією чоловічого та жіночого стилів життя, як, відповідно, «інструментального» та «експресивного». Велику роль у формуванні і закріпленні статево-рольових відмінностей в рівні розвитку емпатійності людини відіграють соціальні стереотипи, культурні норми і рольові очікування. Те, що «пристойно» для жінок однієї культури, може бути «непристойно» для жінок іншої культури²¹⁶.

Аналіз літературних джерел, присвячених вивченню особливостей у проявах емпатії осіб різної статті, виявив суперечливі результати. Це пов'язано, по-перше, із складністю самого феномену емпатії та неоднозначністю у його визначенні, по-друге, з тим, що більшість емпіричних досліджень статево-рольових відмінностей емпатії проведено за допомогою різних психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення різних аспектів цієї складної багаторівневої властивості особистості.

Організація дослідження. Відповідно до поставленої мети були відібрані методики дослідження: тест «Емпатичні здібності» В. В. Бойко, методика «Діагностика рівня полікомунікативної емпатії» І. М. Юсупова, методика «Шкала емоційного відгуку» А. Мехрабіана і Н. Епштейна. Дослідницька робота проводилася на базі Української інженерно-педагогічної академії зі студентами віком від 18 до 20 років різних спеціальностей. Вибірку склали 60 осіб, серед яких 30 юнаків та 30 дівчат. Всі випробовувані приймали участь у дослідженні тільки в добровільному порядку і могли в будь-який момент відмовитися від участі в ньому. Тестування проходило в груповій формі одночасно. Обробка емпіричного матеріалу за допомогою методів математичної статистики, виявлення відмінностей між вибірками по досліджуваному феномену за допомогою статистичного t-критерію Стьюдента. Обробка даних здійснювалася за допомогою програми Statistica.

Виклад основного матеріалу. На першому етапі емпіричного дослідження було проведено тест «Емпатичні здібності» В. В. Бойко для визначення загального рівня емпатії досліджуваних та рівня вираженості її провідних елементів. За допомогою статистичної обробки даних порівнювалися середні показники результатів досліджуваних за допомогою t-критерію Стьюдента, результати представлені в Табл. 1.

Таблиця 1. Результати статистичного аналізу даних, отриманих за методикою В. В. Бойко

Назва провідного елементу емпатії	Середні значення		Значення t- критерію Стьюдента	p
	Дівчата	Юнаки		
Раціональний канал емпатії	3,17	2,73	1,447	-
Емоційний канал емпатії	3,4	2,03	3,841	$P \leq 0,01$
Інтуїтивний канал емпатії	3,27	2,73	1,546	-
Установки, що сприяють або перешкоджають емпатії	3,67	2,73	3,147	$P \leq 0,05$
Проникаюча здатність до емпатії	3,17	3,03	0,445	-
Ідентифікація в емпатії	3,43	2,53	2,415	$P \leq 0,05$
Загальний рівень емпатії	20,03	15,87	4,834	$P \leq 0,01$

²¹⁶ Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс, К. Долджин; перевод с английского под научной редакцией Е. И. Николаевой. – Питер: Лидер, 2010. – 812 с.

З даних результатів, наведених у Табл. 1, видно, що вибірка жіночої статі має найвищі показники за шкалами «Установки, що сприяють або перешкоджають емпатії» та «Ідентифікація в емпатії». Найменше у дівчат розвинуті емпатичні здібності по шкалі «Раціональний канал емпатії» та «Проникаюча здатність до емпатії».

Отримані результати дослідження рівня розвитку емпатії чоловічої статі вказують на найбільшу вираженість такої шкали як «Проникаюча здатність до емпатії» та найменший рівень розвитку за шкалою «Емоційний канал емпатії». Порівняльний аналіз отриманих результатів дослідження емпатії виявив статистично значущі відмінності за шкалами «Емоційний канал емпатії», «Установки, що сприяють або перешкоджають емпатії», «Ідентифікація в емпатії» та за загальним рівнем емпатії. На Рис. 1 наведено графічне представлення отриманих результатів.

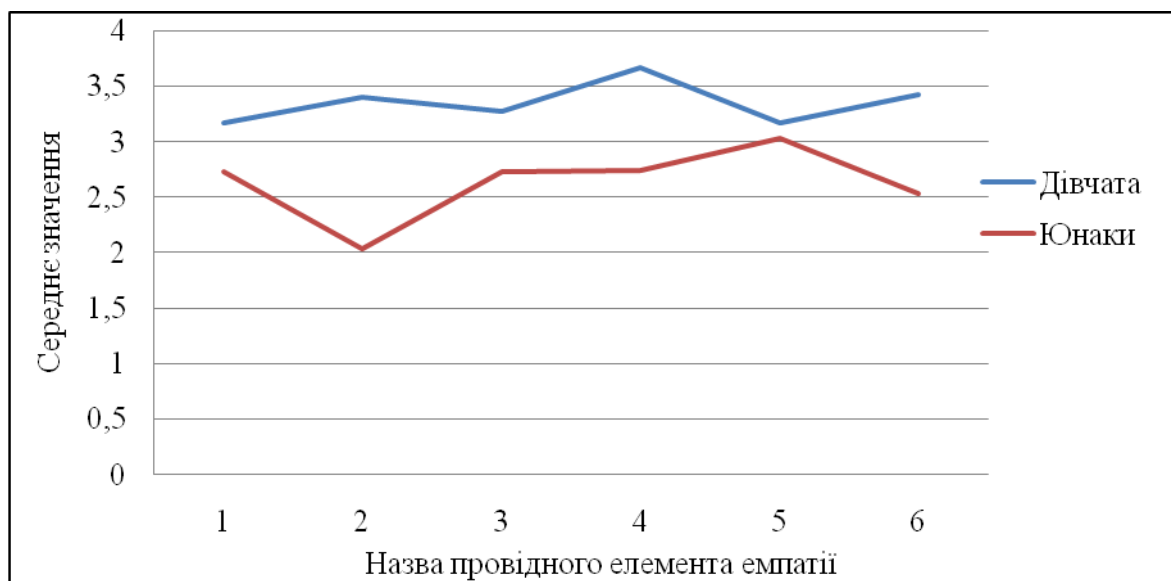

Рис. 1. Порівняльний аналіз середніх значень провідних елементів емпатії за методикою В. В. Бойко

Примітка: 1 – раціональний канал; 2 – емоційний канал; 3 – інтуїтивний канал; 4 – установки, що сприяють або перешкоджають емпатії; 5 – проникаюча здатність до емпатії; 6 – ідентифікація в емпатії.

Отримані результати за шкалою «Установки, що сприяють або перешкоджають емпатії» показали що наявні статистично значущі розбіжності в бік жіночої статі. Тож можна зробити висновки про те, що дівчата у юнацькому віці більш схильні приймати до уваги установки, направлені на емпатію або ті, які перешкоджають їй. Ефективність емпатії, ймовірно, знижується, якщо людина намагається уникати особистих контактів, вважає недоречним виявляти цікавість до іншої особистості, переконала себе спокійно ставитися до переживань і проблем оточуючих. Подібні умонастрої різко обмежують діапазон емоційної чуйності і емпатичного сприйняття. Навпаки, різні канали емпатії діють активніше і надійніше, якщо немає перешкод з боку установок особистості.

За шкалою «Ідентифікація в емпатії» було виявлено помітні статичні розбіжності. Завдяки експериментальному дослідженню було виявлено, що дівчата в юнацькому віці вмюють краще зрозуміти іншого на основі співпереживань, постановки себе на місце партнера, ніж це вдається хлопцям. Тобто можна зробити висновок про те, що у дівчат юнацького віку більш виражена легкість, рухливість і гнучкість емоцій, здатність до наслідування.

По шкалі «Емоційний канал емпатії» було виявлено доволі суттєві статистичні розбіжності в бік жіночої статі. Тож можна зробити висновок, що здатність входити в емоційний резонанс з оточуючими – співпереживати, проявляти емоційну чуйність, розуміти внутрішній світ іншої людини властиво в більшій мірі дівчатам, ніж юнакам. Співучасть і

співпереживання в такій взаємодії виконують роль сполучної ланки, провідника від емпатуючого до емпатованого і назад. Дівчатам легше вдається прогнозувати поведінку іншої людини і тому ефективніше впливати на неї.

Загальний показник рівня емпатії юнаків та дівчат юнацького віку відрізняється. В загальному вигляді, спираючись на табл. 1, середнє значення рівня емпатії дівчат знаходиться на зниженому рівні (20,03), середнє значення рівня емпатії хлопців теж на зниженому рівні (15,87), проте між ними спостерігаються значущі статистичні розбіжності в бік жіночої статі. Таким чином, можна зробити висновок що дівчата в юнацькому віці мають більш виражений загальний рівень емпатії, ніж хлопці цього віку.

За іншими шкалами суттєвих статистичних розбіжностей між хлопцями та дівчатами юнацького віку виявлено не було. По шкалі «Раціональний канал емпатії», яка характеризує спрямованість уваги, сприйняття і мислення людини на розуміння сутності будь-кого іншого, на його стан, проблеми та поведінку суттєвих статево-рольових розбіжностей не виявлено. Як юнаки, так і дівчата, показали середні значення по даному критерію. Тобто вони на однаковому рівні можуть проявляти спонтанний інтерес до іншого, що сприяє подальшому емоційному та інтуїтивному відображенню партнера.

За шкалою «Інтуїтивний канал емпатії», яка дозволяє людині передбачити поведінку іншого, діяти в умовах дефіциту вихідної інформації, спираючись на досвід, що зберігається в підсвідомості, на рівні інтуїції розуміти інших людей, статистично значущих розбіжностей по середньому значенню виявлено не було.

Шкала «Проникаюча здатність в емпатії» розцінюється як важлива комунікативна властивість людини, що дозволяє створювати атмосферу відкритості, довірливості, задушевності. За цим показником провідного елементу емпатії не було виявлено суттєвих статистичних розбіжностей (див. Табл. 1). Вони на однаковому рівні можуть сприяти розслабленню партнера по спілкуванню, контролювати виникнення атмосфери напруженості, неприродності, підозрливості, перешкоджаючої емпатичному розкриттю. Тобто, як дівчата, так і хлопці в юнацькому віці схильні до створення довірливої атмосфери в спілкуванні з людьми на середньому рівні.

Наступний етап емпіричного дослідження полягав у виявленні рівня прояву емпатії дівчат та хлопців юнацького віку до різних об'єктів за методикою «Діагностика рівня полікомунікативної емпатії» І. М Юсупова», а також її загального рівня.

Було проведено аналіз відсоткового розподілу вираженості загального рівня емпатії опитуваних дівчат та хлопців юнацького віку. Результати аналізу отриманих даних представлено в Таблиці 2.

Таблиця 2. Відсоткове співвідношення загального рівня розвитку емпатії у юнаків та дівчат

Підвибірка	Рівень розвитку				
	Дуже високий	Високий	Середній	Низький	Дуже низький
Дівчата	1%	3%	68%	28%	0%
Хлопці	0%	1%	45%	53%	1%

Спираючись на Табл. 2., більшість дівчат, а саме 68% опитуваних, за шкалою «Загальний рівень емпатії» мають середній рівень емпатії. Цей рівень властивий більшості людей. Оточуючі не можуть назвати таку людину товстошкірою, але в той же час вона не належить до особливо чутливих осіб. У міжособистісних відносинах дівчатам не чужі емоційні прояви, але в більшості своїй вони знаходяться під самоконтролем. Їм не чужі емоційні прояви, але частіше вони тримають їх під контролем. У спілкуванні уважні, намагаються зрозуміти більше, ніж сказано словами, але при зайвому посиленні до почуттів співрозмовника втрачають терпіння. Віддають перевагу не висловлювати свою точку зору, не будучи впевненими, що вона буде прийнята. При читанні художніх творів і перегляді фільмів частіше стежать за дією, ніж за переживаннями героїв. Дівчатам досить важко прогнозувати розвиток відносин між людьми, тому їх вчинки часом виявляються для них

несподіваними. Дівчата у юнацькому віці не відрізняються розкутістю почуттів і це заважає їхньому повноцінному сприйняттю людей.

Лише 1% опитуваних дівчат мають дуже високий рівень розвитку емпатії, 3% – високий, 28% – низький. Дівчат з дуже низьким рівнем розвитку емпатії серед опитуваних виявлено не було.

Беручи до уваги шкалу «Загальний рівень емпатії», більшість юнаків (53%) мають низький рівень емпатійності – в межах від 12 до 36 балів. При цих кількісних значеннях прояву емпатії людина відчуває труднощі у встановленні контактів з іншими людьми, незатишно почуває себе в галасливій компанії. Емоційні прояви у вчинках оточуючих часом здаються їм незрозумілими і позбавленими сенсу. Найчастіше вони віддають перевагу відокремленим заняттям конкретною справою, а не роботі з людьми. Але це можна виправити, якщо юнаки розкриють свій «панцир» і стануть пильніше вдивлятися в поведінку своїх близьких і сприймати їх потреби як свої.

Лише 1% опитуваних хлопців мають високий рівень розвитку емпатії за цією методикою та 1% демонструють низькі показники. Серед опитуваних не було виявлено хлопців з дуже високим рівнем емпатії.

Наступним кроком в аналізі експериментальних даних було виявлення статево-рольових відмінностей досліджуваних за показниками окремих складових емпатії. Результати проведення статистичного аналізу даних наведені в Табл. 3.

Таблиця 3. Результати статистичного аналізу даних, отриманих за методикою І. М. Юсупова

Показники окремих складових емпатії	Середні значення		Значення t- критерію Стьюдента	p
	Дівчата	Юнаки		
Ставлення до батьків	8,53	8,47	0,012	-
Ставлення до тварин	6,23	5,83	0,583	-
Ставлення до літніх людей	8,17	6,07	3,748	p≤0,01
Ставлення до дітей	8,37	6,13	3,882	p≤0,01
Ставлення до героїв художніх творів	6,60	5,10	2,171	p≤0,05
Ставлення до незнайомих і малознайомих людей	8,03	6,83	1,726	-
Загальний рівень емпатії	42,3	35,6	3,021	p≤0,05

Результати, наведені в Табл. 3, показують наявність статистично значущих розбіжностей у двох статево-рольових групах досліджуваних за більшістю показників методики «Діагностика рівня полікомунікативної емпатії» І. М. Юсупова».

За шкалою «Ставлення до літніх людей», яка є важливим показником емпатійного потенціалу людини, ми можемо спостерігати суттєві статистичні розбіжності, які вказують на те, що дівчата в юнацькому віці відчувають співчуття та співпереживання до літніх людей більше, ніж хлопці цього віку.

Помітні статево-рольові розбіжності і по шкалі «Ставлення до дітей». Спираючись на Табл. 3, можна зробити висновки, що дівчата в юнацькому віці переживають більш значущі емпатійні переживання стосовно дітей, ніж хлопці.

За шкалою «Ставлення до героїв художніх творів» було отримано результати, які вказали на наявність статистично значущих розбіжностей в бік жіночої статі. Тобто, в юнацькому віці дівчата активніше ніж хлопці спілкуються з тваринами, часто мають природну симпатію до них, тварини для них є джерелом позитивних емоцій, також дівчата намагаються перешкоджати агресивному ставленню до тварин інших людей.

Загальний показник рівня емпатії юнаків та дівчат юнацького віку відрізняється. В загальному вигляді, спираючись на таблицю 3, середнє значення рівня емпатії дівчат знаходиться на середньому рівні (42,3), середнє значення рівня емпатії хлопців на низькому рівні (35,6), що дозволяє робити висновки про статистично значущі розбіжності в бік жіночої статі.

Статистично значущих розбіжностей серед двох вибірок по шкалі «Ставлення до батьків» не було виявлено (див. Табл. 3). Середні значення по даній шкалі можна спостерігати як в хлопців, так і в дівчат. Такі ж показники спостерігаються за шкалами «Ставлення до тварин» та «Ставлення до малознайомих та незнайомих людей». Це є свідченням того, що як дівчата, так і хлопці на однаковому рівні проявляють емпатію до цих об'єктів.

Наступним кроком в аналізі отриманих експериментальних даних було виявлення розбіжностей досліджуваних за допомогою методики «Шкала емоційного відгуку» А. Мехрабіана і Н. Епштейна. Результати, отримані в ході психодіагностичного дослідження, наведені в Табл. 4.

Таблиця 4. Результати статистичного аналізу даних, отриманих за методикою А. Мехрабіана і Н. Епштейна

Назва шкали	Середнє значення		Значення t- критерію Стюдента	p
	Дівчата	Юнаки		
Рівень вираженості здатності особистості до емоційного відгуку на переживання інших людей (емпатії)	72,5	61,8	4,101	p≤0,01

Отримані результати вказують на те, що у дівчат юнацького віку середній показник рівня вираженості емоційного відгуку на переживання інших людей знаходиться на високому рівні. 80% опитуваних дівчат мають яскраво виражену емоційну реакцію під час того, як спостерігають за переживаннями інших, 7% опитуваних дівчат мають нормальний рівень здатності до емоційного відгуку (емпатії) та 13% дівчат показують низький рівень вираженості цього критерію.

Результати, наведені в Табл. 4, показують наявність статистично значущих розбіжностей у двох групах досліджуваних за показниками методики «Шкала емоційного відгуку» А. Мехрабіана і Н. Епштейна. А саме: дівчата в юнацькому віці продемонстрували більш виражені показники рівня емоційного відгуку, ніж юнаки.

Рівень вираженості здатності дівчат до емоційного відгуку на переживання інших людей (емпатії) знаходиться на високому рівні (в межах 63-81 балів по шкалі, а саме 72,5 балів у середньому), що свідчить про те, що вони більш емоційні, частіше плачуть, проявляють альтруїзм в реальних вчинках, схильні надавати людям допомогу, демонструють афіліативну поведінку (сприяють підтримці і зміцненню дружніх відносин), менш агресивні.

Рівень вираженості здатності юнаків до емоційного відгуку на переживання інших людей (емпатії) знаходиться на середньому (нормальному) рівні, а саме 61,8 бал в середньому. З таким рівнем розвитку емпатії в міжособистісних відносинах, можна зробити висновки, що хлопці більш схильні судити про інших по вчинках, ніж довіряти своїм особистим враженням. Як правило, вони добре контролюють власні емоційні прояви, але при цьому їм часто важко прогнозувати розвиток відносин між людьми. Люди з низьким рівнем розвитку емпатії в міжособистісних відносинах відчують труднощі у встановленні контактів з людьми, некомфортно почувають себе у великій компанії, не розуміють емоційних проявів і вчинків, часто не знаходять взаєморозуміння з оточуючими. Вони набагато більш продуктивні при індивідуальній роботі, ніж при груповій, схильні до раціональних рішень, більше цінують інших за ділові якості і ясний розум, ніж за чуйність.

Люди з високими показниками за шкалою емоційного відгуку (дівчата) в порівнянні з тими, у кого низькі показники (хлопці), частіше:

- реагують на емоційні стимули зміною шкірної провідності і частішанням серцебиття;
- емоційніші, частіше плачуть;
- проявляють альтруїзм в реальних вчинках, схильні надавати людям діяльну допомогу;

- демонструють афіліативну поведінку (що сприяє підтримці і зміцненню дружніх відносин);
- менш агресивні;
- оцінюють позитивні соціальні риси як важливі;
- більш орієнтовані на моральні оцінки.

Отже, результати даної психодіагностичної методики вказують на те, що дівчата більш схильні до емоційного відгуку на переживання інших людей, ніж хлопці в юнацькому віці.

Висновки. Здатність до емпатії розвивається у людини в процесі накопичення життєвого досвіду, переживання ситуацій, які змушують її стати в позицію співрозмовника, усвідомити його переживання. Епізодичні переживання подібного роду підсумовуються, що, надалі, призводить до стійкої емпатичної поведінки.

Емпатія є провідною соціальною емоцією і в найзагальнішому вигляді визначається як здатність індивіда, що полягає в суб'єктивному сприйнятті іншої людини, проникнення в її внутрішній світ, розуміння її переживань, думок і почуттів, здатність відчувати стан іншої людини й уміння вставати на її позицію. Розвиток особистості, здатної до співчуття, співпереживання, сприйняття емоційних проявів інших людей, забезпечує духовно-моральний розвиток і успішну адаптацію в сучасному соціокультурному і полікультурному просторі. Емпатія є одним з регуляторів взаємовідносин між людьми; проявляється в прагненні надавати допомогу і підтримку іншим людям; веде до розвитку гуманістичних цінностей особистості; супроводжує особистісний ріст і стає однією з провідних його ознак.

Емпатія, таким чином, важлива для продуктивного міжособистісного спілкування та взаєморозуміння. Тим часом, розвиток емпатії у сучасних молодих людей залишається на невисокому рівні. Це підтверджують дані проведеного нами дослідження. Отримані результати свідчать про важливість і необхідність розвитку емпатичних здібностей у процесі формування компетенцій у студентів в період навчання у вузі.

Література

1. Гаврилова Т. П. О воспитании нравственных чувств / Т. П. Гаврилова. – М.: Знание, 1984. – 80 с.
2. Гаврилова Т. П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии. (Исторический обзор и современные проблемы) / Т. П. Гаврилова // Вопросы психологии. – 1975. – № 5. – С. 17-45.
3. Карягина Т. Д. Проблема формирования эмпатии / Т. Д. Карягина // Консультативная психология и психотерапия. 2010. – № 1. – С. 38-54.
4. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс, К. Долджин; перевод с английского под научной редакцией Е. И. Николаевой. – Питер: Лидер, 2010. – 812 с.

3.3. WAYS OF EXPRESSING STRATEGIES OF COMMUNICATIVE SABOTAGE IN THE UKRAINIAN-SPEAKING SPACE

3.3. СПОСОБИ І ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ СТРАТЕГІЙ КОМУНІКАТИВНОГО САБОТАЖУ В УКРАЇНОМОВНОМУ ПРОСТОРИ

Актуальність дослідження. У процесі комунікації спостерігаються випадки, коли його учасники уникають прямих відповідей, намагаються ухилитися від спілкування, змінюють тему тощо. Таке явище в науковій літературі називають *комунікативний саботаж*. Комунікативний саботаж не виникає спонтанно, він використовується адресатом під час так би мовити психологічного нападу на співрозмовника. Саме в такому психоемоційному стані в комунікатора переважають негативні емоції, котрі призводять до мовленнєвої агресії. Комунікативний саботаж стає не способом самозахисту, а засобом вираження обурення, роздратування, зневаги.

Аналіз науково-теоретичних джерел з теми дослідження дозволяє стверджувати, що питанням стратегічного мовленнєвого впливу присвячено чимало наукових праць, однак проблема стратегій і тактик комунікативного саботажу є недостатньо вивчена, зокрема у вітчизняній соціолінгвістиці.

Мета дослідження – описати стратегії комунікативного саботажу і впорядкувати різні способи та засоби його вираження в україномовному просторі. Розробці порушених проблем сприятиме виконання таких завдань:

- 1) охарактеризувати саботаж як явище комунікації;
- 2) проаналізувати причини використання прийому комунікативного саботажу;
- 3) визначити компоненти комунікативного саботажу;
- 4) виявити вербальні засоби вираження комунікативного саботажу на прикладі політичного інтерв'ю.

Теоретичним підґрунтям дослідження слугують наукові студії, присвячені вивченню *комунікативних стратегій, тактик і комунікативного саботажу* у роботах В. Андреева²¹⁷, Ф. Бацевич²¹⁸, В. Васирина²¹⁹, Г. Власян²²⁰, О. Волкова²²¹, Н. Кондратенко²²², М. Кравець²²³, Е. Яренчук²²⁴ та інші).

У процесі дослідження використано комплекс *методів наукового дослідження*, зокрема: *інтерпретаторсько-аналітичний метод*, на основі якого вивчалися українські і зарубіжні джерела із застосуванням синтезу, аналізу, систематизації та ін.; *метод теоретичного узагальнення*, який сприяв формулюванню висновків; *соціологічний метод*, задіяний під час дослідження проблем комунікативних стратегій і тактик; *аналіз інтерв'ю* – з метою отримання та відбору матеріалу для подальшого опису засобів вираження комунікативного саботажу; *метод зставного аналізу* об'єктивних і суб'єктивних характеристик мовленнєвої поведінки під час комунікативного саботажу.

²¹⁷ АНДРЕЕВА, В. (2014): Коммуникативный саботаж в ряду смежных речевых явлений (сопоставление с конфликтом, речевой агрессией, коммуникативным давлением); АНДРЕЕВА, В. (2008): Вербальные средства выражения коммуникативного саботажа; АНДРЕЕВА, В. (2009): Стратегии и тактики коммуникативного саботажа: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.19 – теория языка.

²¹⁸ БАЦЕВИЧ, Ф. (2004): Основы коммуникативной лингвистики: підручник.

²¹⁹ ВАСИРИНА, В. (2006): Понятия стратегии и тактики в прагмалингвистике. Вестник Минского государственного лингвистического университета.

²²⁰ ВЛАСЯН, Г. (2013): Стратегия уклонения от прямого ответа в разговорном дискурсе. Вопросы когнитивной лингвистики. Языкознание, № 4 (037), С. 76-81.

²²¹ ВОЛКОВА, О. (2009): Прагмалингвистические особенности межличностного общения в коммуникативной ситуации «бытовой конфликт»: на материале английского языка: автореферат дис. ... кандидата филологических наук.

²²² КОНДРАТЕНКО, Н. (2018): Політичне інтерв'ю як вербальна репрезентація іміджу українського політика.

²²³ КРАВЕЦЬ, М. (2013): Коммуникативная стратегия: систематизация определений, подходы к разработке.

²²⁴ ЯРЕНЧУК, Е. (2013): Коммуникативный саботаж в интерактивно-аналитическом дискурсе (на материале ток-шоу): автореферат дис. ... кандидата филологических наук.

Виклад основного матеріалу. Термін «саботаж» не належить до лінгвальних, він уживається в контексті соціально-політичної боротьби у значенні прихованої протидії, насильницького протесту, форми економічної боротьби, зриву або відмови виконувати завдання тощо. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» саботаж пояснюється як 1) навмисний зрив роботи, який виявляється у прямій відмові від неї або недбалому, несумлінному її виконанні; 2) прихована протидія здійснення чого-небудь.²²⁵

Огляд наукової літератури дозволяє стверджувати, що поняття «саботаж» трапляється в різноманітних історичних, соціально-політичних контекстах, матеріалах на воєнну тематику, і водночас може використовуватися стосовно радикальних дій, наприклад, щодо насильницького протесту, руйнувань, підривної діяльності, непокори. Зокрема, в обстежених матеріалах означене поняття зафіксовано в таких контекстах: «саботаж політики президента», «технологія саботажу», «саботаж виборів», «саботаж домовленостей», «саботаж міжнародних зобов'язань», «саботаж політичних процесів», «саботаж перемовного процесу», «саботаж мирного врегулювання», «саботаж влади», «тихий саботаж», «саботаж судової реформи».

Уперше як самостійний термін «комунікативний саботаж» використаний Т. Ніколаєвою, дослідниця розмежувала чотири його види, а саме:

- намагання нав'язати співрозмовнику свою думку у процесі комунікативного акту;
- небажання дати очікувану відповідь на питання;
- спроба уникнути певних аспектів бесіди;
- бажання образити співрозмовника.²²⁶

Е. Яренчук наголошує, що комунікативний саботаж доцільно розглядати як результат мислительного процесу, що включає такі компоненти: сприйняття – осмислення / обробка – вербалізація.²²⁷ В. Андреева у своїх працях порівнює комунікативний саботаж з низкою мовленнєвих та комунікативних явищ, зокрема, мовленнєвою агресією, конфліктом, мовним опором, мовним насиллям, комунікативним тиском, маніпуляцією, мовною демагогією, що дозволило дослідниці зробити висновок: саботаж, з одного боку, об'єднує ці форми мовленнєвої поведінки, з іншого – не є тотожним жодному з них.²²⁸

В обстеженій науковій літературі *комунікативний саботаж* розглядають у контексті мовленнєвої діяльності як прийом мовленнєвого впливу у формі діалогу, що виражає прихований опір мовця і спрямований на ігнорування змістової частини висловлювання з метою ухилення від спілкування, перекручування або приховування інформації.²²⁹

А. Флейшман перераховує складові саботування, зокрема це:

- перебивання співрозмовника або припинення спілкування;
- відволікання співрозмовника від того, про що він розповідає, зміна теми;
- порушення мобільності співрозмовника;
- спростування того, про що говорить співрозмовник;
- висміювання;
- несподіване припинення комунікації.²³⁰

Під час спілкування саботажниками використовуються погрози, накази, негативна критика, образливі прізвиська, приховування важливої інформації, допит, похвала з підтекстом, вияв мотивів поведінки, несвоєчасні поради, відмова від обговорення питання, суперництво, зміна теми тощо.²³¹

²²⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови, с. 1094.

²²⁶ НИКОЛАЕВА, Т. (1990): О принципе некооперации и/или о категориях социолингвистического воздействия. Логический анализ языка: Противоречивость и аномальность текста, с. 226.

²²⁷ ЯРЕНЧУК, Е. (2013): Коммуникативный саботаж в интерактивно-аналитическом дискурсе (на материале ток-шоу), с. 9.

²²⁸ АНДРЕЕВА, В. (2009): Стратегии и тактики коммуникативного саботажа, с. 11-12.

²²⁹ Там само, с. 11.

²³⁰ FLEISHMAN, A. (1967): How to sabotage a meeting, с. 341-344.

²³¹ КОРНЕЛИУС, Х., ФЭЙР, Ш. (1992): Выиграть может каждый: Как разрешать конфликты, с. 36-38.

Дослідники вказують на основні причини процесу саботування, а саме:

а) *зовнішні* – порушення комунікативних норм і правил поведінки в конкретній ситуації спілкування; б) *внутрішні* – захисна реакція (іноді агресивна), викликана втручанням в особистий простір мовця; некооперативна поведінка під час спілкування, зумовлена психоемоційним станом; зосередження уваги на більш значущому аспекті розмови.²³²

Підґрунтям для саботажу є незгода, супротив.

Ознаками саботажу виступають:

- відсутність розвитку компанії чи підрозділу;
- зниження показників ефективності;
- відсутність ініціативи у працівників;
- напружений емоційний стан у колективі;
- подвійна мораль – на засіданнях, у бесідах з керівництвом говориться одне, а під час неформального спілкування чи за відсутності керівництва – протилежне;
- поділ колективу на групи, котрі між собою не спілкуються чи знаходяться у фазі прихованого конфлікту;
- поява деструктивних неформальних лідерів, які маніпулюють думкою колег;
- службові інтриги.

Причини саботажу:

- невідповідність корпоративної культури та особистісних цінностей при формуванні команди;
- відсутність програм розвитку і мотивації персоналу;
- недостатність довіри до співробітників;
- нефаховий керівник, котрий не здатний ефективно управляти;
- міжособистісний конфлікт – неможливість або небажання співробітників домовитися між собою і налагодити конструктивні взаємини;
- кар'єрні амбіції підлеглого, бажання обійняти посаду керівника.

Ніхто не застрахований від саботажу. Будь-який працівник з тієї чи іншої причини може образитися на керівництво чи колег, а потім здійснити справжню диверсію: знищити надзвичайно важливу інформацію, розіслати листи непристойного змісту тощо. Очевидно, шкідливий вплив такої ситуації може варіюватися від виникнення нездорової психологічної атмосфери в колективі до фінансових збитків.

Самосаботаж як різновид саботажу має кілька причин, і щоб їх виявити, доцільно розглянути так звані «механізми пасивності», які унеможливають досягнення мети. Зокрема це:

Неробство (небажання працювати). Це класична форма пасивності, яку ще називають лінощами. У такому випадку працівник часто вживає вираз “я спробую...”, “я намагаюсь...”.

Нададаптація. Це люди, котрі потрібні усім, крім себе. Їхня діяльність спрямована не на досягнення власного успіху, а на виконання розпоряджень, наказів, вказівок, чужих справ тощо.

Ажитация. Це штучно викликаний стан надмірного збудження, емоційного підйому, деяка активність, при цьому, однак, особа знову-таки нічого не робить для себе. Прикладом є поведінка вболівальників на стадіоні чи ставлення прихильників до своїх кумирів тощо.

Грандіозоманія. Це тип людей, котрі мають грандіозні плани, порівняно з якими побутові справи сприймаються як дріб'язкові. Варто наголосити, що всі ці плани та ідеї залишаються незреалізованими.

²³² АНДРЕЕВА, В. (2009): Стратегии и тактики коммуникативного саботажа, с. 13;

ЯРЕНЧУК, Е. (2013): Коммуникативный саботаж в интерактивно-аналитическом дискурсе (на материале ток-шоу), с. 9.

Насилля. Це спосіб відволіктися від власних невдач і небажання щось змінити. Такі особи агресивно ставляться до інших, виміщають своє незадоволення і таким чином намагаються відчувати себе хоч у чомусь сильнішими.

Безпорадність. Один із способів нічого не міняти, знімати з себе відповідальність і псувати життя оточуючим з допомогою емоційного шантажу; такі люди викликають в інших бажання допомагати, врятувати їх.

Останнім часом усе більше дослідників звертається до питання комунікативних стратегій і тактик, за допомогою яких можна вплинути на співрозмовника. Резюмуючи різні тлумачення, підкреслимо, що вибір способів і засобів означених процесів, їх планування і реалізація залежать від конкретної комунікативної ситуації та міжособистісних взаємин його учасників. Стратегії і тактики комунікативного саботажу допомагають чинити прихований опір під час спілкування.

У сучасних дослідженнях термін «стратегія» активно використовується в різних наукових галузях. Зокрема, у лінгвістичних, прагмалінгвістичних і когнітивних студіях це поняття витлумачують таким чином:

Комунікативна стратегія	«когнітивний процес, тобто глобальний рівень усвідомлення ситуації, у якому мовець співвідносить свою комунікативну мету з конкретним мовним вираженням». ²³³
Стратегія мовленнєвого спілкування	«оптимальна реалізація інтенцій мовця щодо досягнення конкретної мети спілкування, тобто контроль і вибір дієвих ходів спілкування і гнучкої їх видозміни в конкретній ситуації». ²³⁴
Стратегія у прагмалінгвістиці	«тип поведінки одного з партнерів у конкретній ситуації діалогічного спілкування, зумовлений і співвідносний з планом досягнення комунікативних (або глобальних) цілей у межах типового фреймового сценарію». ²³⁵

Ф. Бацевич виокремив складові стратегії спілкування: *комунікативна компетенція – комунікативна мета – комунікативна інтенція – комунікативна стратегія*.²³⁶

Саботаж як комунікативна стратегія у межах некооперативного спілкування проявляється у використанні відповідних мовленнєвих тактик, що в цілому реалізують стратегію провокування конфліктної ситуації. Огляд наукової літератури (зокрема, це праці В. Андрєєвої, О. Волкової та ін.) дозволяє назвати такі: повідомлення, що містять неправдиву інформацію; висловлення з надмірним проявом емоційності, незадоволення, обурення; запитання провокативного характеру; різні прояви тролінгу (образливі, знущальні) як форми комунікативної поведінки у разі небажання продовжувати комунікацію; ухиляння від прямої відповіді, зміна теми розмови, переадресація; ігнорування; мовчання; відверта негативна реакція саботера тощо. Такі прийоми і тактики дозволяють мовцям ухилятися від спілкування, приховувати інформацію, маніпулювати, впливати на співрозмовника.

Простежимо за функціонуванням типових мовних засобів вираження стратегії саботажу на прикладі інтерв'ю з українськими можновладцями, політиками, громадськими діячами та ін., що опубліковані на сайтах газет «День», «Дзеркало тижня», інтернет-порталах «РБК–Україна», «НВ Бізнес», «Радіо Свобода», «ГОРДОН» тощо. Політичне інтерв'ю як мовленнєвий жанр передбачає кооперативну комунікативну стратегію, кооперативну поведінку, репрезентовану розгорнутими формами відповідей на питання співрозмовника та використанням толерантних способів ухиляння від спілкування, захисту власного позитивного іміджу.

1. Відповідь на питання у формі питання, наприклад:

“– До речі, ви ж оприлюднювали...”

²³³ СЕМЕНЮК, О., ПАРАЩУК, В. (2010): Основи теорії мовної комунікації, с. 172.

²³⁴ БАЦЕВИЧ, Ф. (2004): Основи комунікативної лінгвістики, с. 118.

²³⁵ РОМАНОВ, А. (1988): Системный анализ регулятивных средств диалогического общения, с. 103.

²³⁶ БАЦЕВИЧ, Ф. (2004): Основи комунікативної лінгвістики, с. 120.

– Ну і що?”²³⁷

“– Чи не здається вам, що розмиванням інституцій, перетягуванням ковдри повноважень чинна влада готує ґрунт для «твердої руки»?

– Виходячи з історичних традицій, маю сумнів, що українці приймуть ідею «сильної руки».

– А Скоропадський, Петрушевич?..

Скільки вони втрималися?”²³⁸

“– Міст – це масштабний і не дуже вдалий інфраструктурний проєкт. Тож давайте спочатку закінчимо з дрібнішими історіями.

– Чотири нових тролейбусних маршрути, які ми запустили? А зміна транспортної інфраструктури? А закупівля нового рухомого складу? А ремонти в школах? Ну хай зроблять краще ті, хто так каже. З іншого боку, де гроші брати на все це?”²³⁹

“– Але у вас була спроба довести гроші до самого низу в рамках ОСББ. Однак історія співфінансування, якщо я не помиляюся, не увінчалася успіхом.

– Ну чому ж не увінчалася? Близько п'яти програм працюють у цьому форматі”²⁴⁰

“І. Розкажіть про Івана Андрусяка поета і дитячого письменника.

А може, не треба? А раптом я скажу правду (сміється – прим. ред.)”²⁴¹

2. Зміна теми розмови, виражена лексичними засобами, наприклад:

“– Будь-які біля міськрадівські тусовки – це теж нормальна практика демократії на місцях. Там визрівають нові...

– ...плітки. Що я втік за кордон, що я потрапив у лікарню... Ось із цього ми з вами й починали. Ось тому я почуваюся нещасним. Навіщо я маю слухати про себе маячню і боротися з вітряками? Просто часто певні настрої підігриваються. Ми можемо поговорити, в цьому контексті, про відповідальність журналістів”²⁴²

“– А як виконати цю роботу? Коли, нарешті, митники будуть забезпечені в достатній кількості сканерами, вагомірами тощо?

– Говорячи про забезпечення митників, я починав би із зарплат. Це найболючіша історія. Якщо казати про дві найбільші реформи, які можна зробити для боротьби з контрабандою, то це підвищення зарплат до ринкового рівня і об'єднання митниці в єдину юрособу, щоб була можливість перекидати декларації між митниками.

Зарплата не зробить з поганої людини чесну, але підняття зарплат дасть можливість перенабрати людей. Ви не повірите, але на конкурс приходять одні й ті самі митники. Це замкнене коло”²⁴³

“– Деякі експерти проводять аналогію (вона, можливо, дуже сумнівна. Ви її зараз прокоментуйте). Ви знаєте, як зараз відбувається передвиборча кампанія у США – Гіллари Клінтон і Дональд Трамп. Ви прекрасно знаєте заяви деякі Дональда Трампа, які стосуються України. По-різному їх коментують. І критики Трампа стверджують, що це яскравий прояв того, що популісти правлять бал. Вже й у США нібито. Звісно, у Дональда Трампа своя думка з цього приводу. Вас теж відносять до популістів в Україні. Що Ви скажете у відповідь?

– Ви перед початком питання кажете, що таке незручне питання, а потім його так лагідно задаєте, що я ледь не заснув...

– Аналогія з Трампом доречна?

²³⁷ <https://www.radiosvoboda.org/a/30260594.html>.

²³⁸ <https://wz.lviv.ua/interview/405363-bachu-taki-novi-oblychchia-shcho-porivniano-z-nymy-stari-vydaiutsia-prekrasnymy>.

²³⁹ https://dt.ua/interview/boris-filatov-mist-327927_.html.

²⁴⁰ https://dt.ua/interview/boris-filatov-mist-327927_.html.

²⁴¹ <https://uamodna.com/interview/ivan-andrusyak-ne-ya-obyav-dytyachu-literaturu-vona-mene-obrala/>.

²⁴² https://dt.ua/interview/boris-filatov-mist-327927_.html.

²⁴³ https://dt.ua/economic-security/golova-dms-maksim-nefodov-mitnycya-ce-kalkulyator-vin-maye-rahuvati-chesno-yakscho-vin-rahuye-nechesno-ce-nazivayetsya-kontrabandoyu-337764_.html.

– Так Ви так і кажіть, як і думаєте.
– Жириновський, перепрошую?
– Так кажіть, що завгодно. Моя покійна бабуся казала, називай хоч горшком, тільки у ніч саджай”.²⁴⁴

3. Заперечні конструкції, наприклад:

“– Але ж людям подобається. Це ж «а-ля Лукашенко» – деякі йому закидають. Пам’ятаємо у Борисполі. Як він його? «Розбійник»!

– Давайте не будемо зв’язувати Білорусь з Україною”.²⁴⁵

“– Але це правда.

– Не знаю. А може – й неправда”.²⁴⁶

“– Ви прямо заявляли про те, що за спробами розхитати під вами крісло стоять дві постаті – бізнесмен Ігор Коломойський і міністр внутрішніх справ Арсен Аваков, який одразу ж досить емоційно вам відповів. Між вами традиційно триває такий собі «шаманський діалог».

– Можна я з цим не погоджуся? Я не погоджуюсь із фразою «шаманський діалог», тому що за п’ять років роботи на посаді керівника правоохоронного органу я ніколи не дозволяв собі висловлювати образи на будь-чию адресу”.²⁴⁷

4. Емоційно забарвлена або оцінна лексика з негативною конотацією (що засвідчує надмірний вияв емоцій комуніканта), наприклад:

“– ... Я це до того, що ваше ім’я і фракцію «Голос» часто пов’язують з особою, яка також належить до олігархів...

– Кого ви маєте на увазі?

– Віктора Пінчука...

– Це нісенітниця, для якої немає жодних підстав – ні політичних, ні матеріальних, ні ділових. Це маніпуляція, яку використовують ті, кому «Голос» стоїть кісткою у горлі.

А з приводу Пінчука кажу вам у вічі: це неправда. Ми ніколи не брали грошей, не мали домовленостей про підтримку, у тому числі медійну, серед нас немає його людей”.²⁴⁸

5. Відмова комунікувати на зразок «БЕЗ КОМЕНТАРІВ», наприклад:

“– Хорошковського називають людиною, яка хоче на ваше місце.

– В країні багато людей, які хочуть на якесь місце. Я би не став коментувати чутки”.²⁴⁹

“– Хто запропонував вам посаду радника прем’єр-міністра Гончарука?

– Вибачте, але не буду нічого пояснювати і коментувати, тому що я не можу себе сам призначити ні радником, ні помічником, ні начальником”.²⁵⁰

“– Як ви думаєте, нинішня активізація діалогу України з РФ грає на руку прихильникам такого "процесу”?

– Я б не хотіла відповідати на запитання, яке значною мірою знаходиться у сфері внутрішньої політики України”.²⁵¹

“Які у вас думки з приводу продовження або неперодовження вашого контракту?

²⁴⁴ <https://www.radiosvoboda.org/a/27902955.html>.

²⁴⁵ <https://www.radiosvoboda.org/a/30260594.html>.

²⁴⁶ https://dt.ua/interview/boris-filatov-mist-327927_.html.

²⁴⁷ <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/direktor-nabu-pro-spravu-privatbanku-kolomoyskogo-i-avakova-sitnik-interv-yu-novini-ukrajini-50070299.html>.

²⁴⁸ <https://wz.lviv.ua/interview/405363-bachu-taki-novi-oblychchia-shcho-porivniano-z-nymy-stari-vydaiutsia-prekrasnymy>.

²⁴⁹ <https://www.rbc.ua/ukr/news/aleksey-goncharuk-ponimayut-moratoriy-prodazhu-1575652936.html>.

²⁵⁰ <https://nv.ua/ukr/biz/economics/pomilki-novoji-vladi-i-nbu-borgi-kolomoyskogo-cina-agresiji-putina-eks-pershiy-zastupnik-glavi-centrobanku-rf-50051493.html>.

²⁵¹ <https://www.eurointegration.com.ua/interview/2020/02/14/7106363/>.

У мене ніяких.

...На вашу думку, хто буде приймати це рішення: президент, прем'єр чи Кабмін? Ідеологічно, я зараз не про формальну частину. Хто скаже: людина залишається або людину прибирають?

Знаєте, мені складно про це судити. У мене є своя інтерпретація цього процесу. Але це всього лише інтерпретація і ділитися нею буде некоректно.

Ви розглядали для себе варіант відмовитися від премії за перемогу над "Газпромом"?

Я не готовий це коментувати. Вибачте.

Володимир Зеленський або Олексій Гончарук до вас зверталися з пропозицією відмовитися від премії в обмін на продовження контракту?

Я не коментую мої розмови з керівниками, які мають конфіденційний характер.

...Чи була у вас співбесіда на Банковій на посаду прем'єр-міністра?

Я зовсім не коментую політичні питання.²⁵²

6. Звинувачення, вербальна агресія, наприклад:

“– В ООС кажуть, що і по той бік теж відступають, синхронно.

– Що?!

– Не вірите?

– Це ви нам кажете? Я вам кажу”.²⁵³

“– Давайте про метро. Яких успіхів досягли турки? На сто метрів просунулися чи все-таки більше? І взагалі – воно було потрібне під трамвайною лінією?

– Ось чесно, я втомився пояснювати ідіотам, що вони ідіоти.

– Чудово в нас іде діалог”.²⁵⁴

“– Що зробили особисто ви, щоби врегулювати журналістське поле?

– А ви знаєте самі – ви ж готувалися до інтерв'ю?”.²⁵⁵

“І зважаючи на те, що зараз суспільство може сприйняти ці закони, може сприйняти цінові правила і не буде жодних суспільних застережень щодо ухвалення цих законів, випідцю дудку всіх хочете в стійло поставити.

Дудку? В стійло? Ви зараз рубаєте такими наративами... Взагалі нема ні дудки, ні стійла. Як може бути дудкою і стійлом те, що ви самі організуєтесь і самі вирішуєте питання?”.²⁵⁶

7. Іронія, самоіронія, сарказм, наприклад:

“–...Миколо Яновичу, чи згодні ви з тим, що саме ви, творець найпотужнішої податкової служби, були одним із родоначальників несправедливого українського олігархічного капіталізму?

– Ха-ха. Занадто багато честі для такого яскравого, образного визначення. Я займався тим, що було на той момент надзвичайно важливим для України...”.²⁵⁷

“– А ви згодні з тим, що ще двох співвласників – Олександра Роднянського й Бориса Фуксмана – «вичавили» із «Плюсів»?

– Знаєте, за такі гроші я б із задоволенням сам «вичавився»”.²⁵⁸

У проаналізованих політичних інтерв'ю мало зафіксовано провокативних конструкцій (з використанням сполук типу *І що?*) чи спонукальних речень (на кшталт *Відстань! Не став дурних запитань!*), оскільки у політичному дискурсі спостерігаються переважно коректні

²⁵² <https://www.rbc.ua/ukr/news/andrey-kobolev-nichego-meshaet-privatizirovat-1581290220.html>.

²⁵³ <https://www.radiosvoboda.org/a/30260594.html>.

²⁵⁴ https://dt.ua/interview/boris-filatov-mist-327927_.html.

²⁵⁵ ХОЛОДЕНКО, О. (2019): Мені погано, коли мовчу. Журналістика незалежної України: інтерв'ю відомих медійників, с. 144.

²⁵⁶ <https://www.rbc.ua/ukr/news/vladimir-borodyanskiy-zapret-rossiyskih-sotssetey-1581273492.html>.

²⁵⁷ <https://gordonua.com/ukr/publications/azarov-potrno-bulo-zolyuvati-tyagniboka-pashinskogo-turchinova-yacenyuka-a-olgarhv-yak-grosh-vidlyali-na-maydan-vzyati-za-shkrku-1334944.html>.

²⁵⁸ ХОЛОДЕНКО, О. (2019): Мені погано, коли мовчу. Журналістика незалежної України: інтерв'ю відомих медійників, с. 123.

засоби для ухиляння від відповіді чи відмови від спілкування, аніж більш категоричні, притаманні, наприклад, розмовному мовленню. Погоджуємося з твердженням В. Андрєєвої про те, що вербальні засоби вираження безпосередньо залежать від типу дискурсу, в якому був використаний прийом комунікативного саботажу.²⁵⁹ Варто наголосити, сам жанр політичного інтерв'ю передбачає, що «політик-адресат більшою мірою представляє власну політичну позицію та створює власний позитивний імідж, ніж розкриває питання чи подає актуальну інформацію».²⁶⁰ Учасники комунікації обирають переважно толерантні комунікативні прийоми і мовні засоби репрезентації, які є прийнятними в означеній ситуації спілкування і не призводять до її цілковитого розладу. З-поміж комунікативних стратегій, використаних в обстежених політичних інтерв'ю, переважає стратегія ухиляння, зокрема, тактика уникнення прямої відповіді, зміна теми розмови тощо, і стратегія негативного реагування, а саме: тактика заперечення, обурення, відмови.

Висновки і пропозиції. Можна зробити висновок, що стосовно комунікативних процесів тактика розглядається як сукупність прийомів і засобів, спрямованих на досягнення мети в межах обраної стратегії, остання ж передбачає планування комунікативного акту. Комунікативний саботаж являється як спосіб мовного впливу на співрозмовника і містить прихований опір, спрямований на ігнорування певних висловлювань. Вибір та реалізація комунікативної стратегії і тактики залежать від конкретної комунікативної ситуації, мети спілкування, соціального статусу та відносин його учасників, а також типу дискурсу.

Перспективу дослідження вбачаємо в необхідності ґрунтовного і всебічного вивчення вітчизняними мовознавцями проблем комунікативного саботажу як явища діалогічного мовлення, міжособистісної взаємодії, кооперативної та некооперативної комунікативної стратегії в різних типах дискурсу. Доцільним вважаємо подальший розгляд способів і засобів репрезентації стратегій комунікативного саботажу в різних типах дискурсу та конкретних ситуаціях спілкування.

Література

1. АНДРЕЕВА, В. (2014): Коммуникативный саботаж в ряду смежных речевых явлений (сопоставление с конфликтом, речевой агрессией, коммуникативным давлением). Современные проблемы науки и образования. Филологические науки, № 1. [Электронный ресурс]. [Дата обращения 24. 02. 2020]. Режим доступа: www.science-education.ru/115-12218.
2. АНДРЕЕВА, В. (2008): Вербальные средства выражения коммуникативного саботажа. [Электронный ресурс]. [Дата обращения 20. 02. 2020]. Режим доступа: <https://vivliophica.com/articles/linguistics/654057>.
3. АНДРЕЕВА, В. (2009): Стратегии и тактики коммуникативного саботажа: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.19 – теория языка. Курск, 22 с.
4. БАЦЕВИЧ, Ф. (2004): Основы коммуникативной лингвистики: підручник. К.: Видавничий центр «Академія», 344 с.
5. ВАСИЛИНА, В. (2006): Понятия стратегии и тактики в прагмалингвистике. Вестник Минского государственного лингвистического университета. Серия 1. Филология, № 1 (21), С. 28-37. [Электронный ресурс]. [Дата обращения 18. 02. 2020]. Режим доступа: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/9949>.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 2004, К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 1440 с.
7. ВЛАСЯН, Г. (2013): Стратегия уклонения от прямого ответа в разговорном дискурсе. Вопросы когнитивной лингвистики. Языкознание, № 4 (037), С. 76-81.
8. ВОЛКОВА, О. (2009): Прагмалингвистические особенности межличностного общения в коммуникативной ситуации «бытовой конфликт»: на материале английского

²⁵⁹ АНДРЕЕВА, В. (2008): Вербальные средства выражения коммуникативного саботажа. [Электронный ресурс].

²⁶⁰ КОНДРАТЕНКО, Н. (2018): Політичне інтерв'ю як вербальна репрезентація іміджу українського політика, с. 54.

языка: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.04 – германские языки. Волгоград, 22 с.

9. КОНДРАТЕНКО, Н. (2018): Політичне інтерв'ю як вербальна репрезентація іміджу українського політика. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія, № 32, Т. 3, С. 53-56. [Електронний ресурс]. [Дата звернення 24. 02. 2020]. Режим доступу: http://vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v32/part_3/17.pdf.

10. КОРНЕЛИУС, Х., ФЭЙР, Ш. (1992): Выиграть может каждый: Как разрешать конфликты. М.: Стрингер, 213 с.

11. КРАВЕЦ, М. (2013): Коммуникативная стратегия: систематизация определений, подходы к разработке. Вестник ВГУ. Серия: Экономика и управление, № 1, С. 149-153. [Электронный ресурс]. [Дата обращения 16. 02. 2020]. Режим доступа: <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/econ/2013/01/2013-01-22.pdf>.

12. НЕШЕНКО, А. (2016): Дискредитация и нападение в политическом дискурсе (на материале интервью с А. Лукашенко). [Электронный ресурс]. [Дата обращения 18. 02. 2020]. Режим доступа: www.gramota.net/materials/2/2016/12-4/37.html.

13. НИКОЛАЕВА, Т. (1990): О принципе некооперации и/или о категориях социолингвистического воздействия. Логический анализ языка: Противоречивость и аномальность текста: сборник статей. М.: Наука, С. 225-235.

14. РОМАНОВ, А. (1988): Системный анализ регулятивных средств диалогического общения: Пособие по теорет. курсам. М.: Б. и., 181 с.

15. СЕМЕНЮК, О., ПАРАЦУК, В. (2010): Основи теорії мовної комунікації. Навчальний посібник. К.: Видавничий центр «Академія», 240 с.

16. ХОЛОДЕНКО, О. (2019): Мені погано, коли мовчу. Журналістика незалежної України: інтерв'ю відомих медійників. К.: ПАЛИВОДА А. В., 512 с.

17. ЯРЕНЧУК, Е. (2013): Коммуникативный саботаж в интерактивно-аналитическом дискурсе (на материале ток-шоу): автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.19 – теория языка. Курск, 18 с.

18. FLEISHMAN, A. (1967): How to sabotage a meeting. ETC: A Review of General Semantics, Vol. 24, No. 3, September, P. 341-344.

3.4. FEATURES OF FORMATION PERSONALITY LEADERSHIP POTENTIAL

3.4. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

Постановка проблеми. Сучасні реалії суспільства потребують звернути увагу на особливості формування лідерського потенціалу особистості. Лідерство залежить не тільки від вміння правильно ставити перед собою цілі, вміння організувати роботу в команді і не тільки, вміння мотивувати себе та інших, але, також, лідерство залежить від вміння адаптуватися, наявності внутрішньособистісних конфліктів та рівня тривожності особистості. Зміна підходів до викладання в реаліях сучасної освіти передбачає створення абсолютно нових умов для підготовки кваліфікованих кадрів. Однією з умов становлення професійної успішної особистості є вміння контролювати свої емоції та вдало використовувати їх для досягнення мети. Тривожність може як заважати орієнтуватися на досягнення успіху в майбутній професії, так і навпаки, допомагати мобілізувати свій внутрішній потенціал для реалізації намічених цілей. Тому, вивчення особливостей зв'язку лідерського потенціалу та рівня тривожності особистості дуже важливо в сучасному освітньому просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тривожність як сигнал про небезпеку привертає увагу до можливих труднощів, перешкод для досягнення мети, що міститься в ситуації, дозволяє мобілізувати сили і тим самим досягти якнайкращого результату. Тому нормальний (оптимальний) рівень тривожності розглядається як необхідний для ефективного пристосування до дійсності (адаптивна тривога). У цьому контексті тривожність тісно пов'язана з мотивацією до успіху.²⁶¹

Певний рівень тривожності – природна і обов'язкова характеристика активної діяльності особистості. У кожної людини існує свій оптимальний, або бажаний, рівень тривожності – це так звана корисна тривожність. Оцінка людиною свого стану у цьому відношенні є для неї істотним компонентом самоконтролю і самовиховання. Надмірно високий рівень розглядається як дезадаптивна реакція, що виявляється в загальній дезорганізації поведінки та діяльності.²⁶²

Дослідженню тривожності та її впливу на самооцінку присвячено роботи Л. В. Бороздіна та Є. А. Залучьонової (зміна рівня самооцінки при збільшенні показників тривожності), Ф. Д. Зімбардо (проблема формування самооцінки), Є. Т. Соколової (співвідношення самооцінки й образу «Я»). У зарубіжній психології найбільш поширений погляд на тривожність, як властивість особистості, а також як один з багатьох факторів, що визначає структуру особистості, представлений в роботах Г. Айзенка і У. Шелдона. В якості найважливішого джерела тривожності виділяється внутрішньо особистісне джерело тривожності – внутрішній конфлікт, пов'язаний з відношенням до себе, самооцінкою, Я-концепцією.²⁶³

Висока тривожність ускладнює інтелектуальну діяльність в психічно напружених ситуаціях, зокрема, під час іспитів, знижує рівень розумової працездатності, викликає невпевненість у собі, а також є однією з причин низького соціального статусу особистості. Оскільки базовим компонентом тривожності у розвитку особистості виступає почуття занепокоєння, доцільно виділити його основні ознаки, а саме невпевненість у спілкуванні, настороженість, збентеження, невиразність і суперечливість мови, переляк у погляді, блідість лиця, метушливість, напруженість, скутість рухів або, навпаки – надмірна жестикуляція.²⁶⁴

²⁶¹ Шевченко В. Психологічні особливості впливу ситуативної тривожності на ефективність публічного виступу, с. 43.

²⁶² Огороднійчук З. В. Експериментальне вивчення особистісної тривожності у підлітків з легкою розумовою відсталістю, с. 122-125.

²⁶³ Каськов І. В. Теоретичні аспекти тривожності та її вплив на самооцінку в юнацькому віці, с. 66.

²⁶⁴ Волошин М. М. Аналіз взаємозв'язку тривожності та навчальної успішності студентів, с. 45.

Важливо розрізняти поняття тривоги та тривожності. Тривога як епізодична реакція має свою аналогію у формі більш стійкого психологічного стану – у вигляді тривожності, в основі якої лежить почуття занепокоєння. З цього випливає, що тривожність особистісно мотивований стійкий стан людини. Тривога може відігравати й позитивну роль, зокрема як мобілізатор резервів психіки.²⁶⁵

В екзистенціалізмі, так само, як і в психоаналізі, тривога розглядається як причина розвитку психопатології. Виникнення тривоги породжує захисні механізми, тобто психічну активність, як свідому, так і несвідому. Автори проводять відмінності між нормальною (адекватною) і патологічною тривожністю. Нормальна тривожність сприяє адаптації людини в соціумі, тоді як патологічна (невротична) тривожність змушує «самостверджуватися в якійсь обмеженій сфері, закрившись від реальності, обмежуючи можливості свого життєвого досвіду» (Б. Тілліх).²⁶⁶

Серед найбільш актуальних проблем, що виникають у практичній діяльності людини, особливе місце займають проблеми, пов'язані з психічними станами. В ряду різних психічних станів, які є предметом наукового дослідження, деякі увага приділяється тривожності. За визначенням Р. С. Немова, «тривожність – постійно або ситуативно проявляється властивість людини приходити в стан підвищеної турботи, відчувати страх і тривогу в специфічних соціальних ситуаціях». Тривожність розглядають як негативний стан, пов'язуючи її з переживаннями стресу.

В якості найважливішого джерела тривожності виділяється внутрішньоособистісне джерело тривожності – внутрішній конфлікт, пов'язаний з відношенням до себе, самооцінкою, Я-концепцією.²⁶⁷ Такий стан призводить до формування неадекватної самооцінки у особистості юнака. В першу чергу, порушується взаємозв'язок між компонентами власного «Я», руйнується процес саморегуляції, пізнання та удосконалення себе. Наслідком даного процесу, є необ'єктивна оцінка себе, в результаті чого формується внутрішньо особистісний конфлікт та конфлікт із оточуючим суспільством, остаточного поглиблюється соціальна дезадаптація особистості і складнощі в побудові власного подальшого життя.²⁶⁸

Тривога, як особистісне утворення, проходить той же шлях розвитку. Можна вважати, що наявність конфлікту у сфері «Я» веде до незадоволення потреб, напруженості, різноспрямованість яких і породжує стан тривоги. Надалі відбувається її закріплення, і вона, стаючи самостійним утворенням, набуває власної логіки розвитку. Володіючи достатньою спонукальною силою, вона починає виконувати функції мотивації спілкування, спонукування до успіху. Також вона займає місце провідних особистісних утворень.

Причиною виникнення тривоги завжди є внутрішній конфлікт людини, її незгода з самою собою, суперечливість її прагнень, коли одне її сильне бажання суперечить іншому, одна потреба заважає іншій. При внутрішньому конфлікті виникає почуття «втрати опори», втрата міцних орієнтирів у житті, невпевненість у навколишньому світі, і саме втрата цих опор призводить до виникнення тривожності. Невизначеніше йдуть справи з доказами впливу тривожності на особистісний розвиток, хоча вперше його відзначив ще С. К'єркегор, який вважав тривожність основним чинником, що визначає історію людського життя. Пізніше ця точка зору розвивалася у філософських роботах екзистенціалістів й у психологічному плані – у психоаналітичних дослідженнях.

Якщо це емоційно незахищений студент, то він на тлі пасивно-захисної реакції на них починає відставати в навчанні, постійно знаходиться в стані страху та тривоги, безвихіддя та апатії, знижується його загальна активність і погіршується здоров'я.²⁶⁹

²⁶⁵ Белов О. Ф. Успішність навчання студентів медичного ВУЗу: диференційно-психологічний аспект, с. 81-86.

²⁶⁶ Румянцева Т. Г. Проблеми і пошуки в західній філософській науці, с. 150.

²⁶⁷ Сафін В. Ф. Самооцінка і тривожність особистості, с. 222-224.

²⁶⁸ Каськов І. В. Теоретичні аспекти тривожності та її вплив на самооцінку в юнацькому віці, с. 66.

²⁶⁹ Бассін, Ф. В. Проблема психологічного захисту, с. 30-41.

Тривожність як сигнал про небезпеку привертає увагу до можливих труднощів, перешкод для досягнення мети, що міститься в ситуації, дозволяє мобілізувати сили і тим самим досягти якнайкращого результату. Тому нормальний (оптимальний) рівень тривожності розглядається як необхідний для ефективного пристосування до дійсності (адаптивна тривога). У цьому контексті тривожність тісно пов'язана з мотивацією до успіху.

Метою дослідження виступає експериментальне визначення впливу особистісної та ситуаційної тривожності на розвиток лідерських якості студентів гуманітарного та інженерного напрямку навчання.

Результати дослідження. Дослідження проводилось на базі Української інженерно-педагогічної академії. Кількість респондентів 272 – студентів, віком від 17 до 22 років (студенти 1-4 курсів гуманітарного та інженерного напрямку навчання). Дослідження впливу особистісної та ситуаційної тривожності на розвиток лідерських якості студентів гуманітарного та інженерного напрямку навчання проводилось за опитувальником Спілбергера-Ханіна. Визначення немотивованої тривожності проводилось за експрес-діагностикою В. Бойко. Визначення рівня лідерства проводилося за діагностикою лідерських здібностей (Е. Жариков, Е. Крушельницький) та за тестом на лідерство Д. Уелча. Отримані результати були прокорельовані за показником Пірсона.

На першому курсі гуманітарного напрямку навчання кореляційний зв'язок між ситуаційною тривожністю та лідерськими здібностями за Е. Жариковим та Е. Крушельницьким відсутній, на інженерному напрямі навчання $r = -0,31$, це свідчить, що збільшення значення показника ситуаційної тривожності призводить до зменшення значення показника лідерських якостей. На другому курсі гуманітарного напрямку навчання кореляційний зв'язок між ситуаційною тривожністю та лідерськими здібностями за Е. Жариковим та Е. Крушельницьким відсутній, на інженерному напрямі навчання $r = -0,1$, дуже слабкий зв'язок. На третьому курсі гуманітарного та інженерного напрямках навчання кореляційний зв'язок між ситуаційною тривожністю та лідерськими здібностями за Е. Жариковим та Е. Крушельницьким відсутній. На четвертому курсі гуманітарного напрямку навчання кореляційний зв'язок між ситуаційною тривожністю та лідерськими здібностями за Е. Жариковим та Е. Крушельницьким відсутній, на інженерному напрямі навчання $r = -0,14$, дуже слабкий зв'язок.

На першому курсі гуманітарного напрямку навчання кореляційний зв'язок між ситуаційною тривожністю та лідерськими здібностями за Д. Уелчем відсутній, на інженерному напрямі навчання $r = 0,39$, це свідчить, що збільшення значення показника ситуаційної тривожності призводить до збільшення значення показника лідерських якостей. На другому курсі гуманітарного напрямку навчання кореляційний зв'язок між ситуаційною тривожністю та лідерськими здібностями за Д. Уелчем відсутній, на інженерному напрямі навчання $r = -0,21$, це свідчить, що збільшення значення показника ситуаційної тривожності призводить до зменшення значення показника лідерських якостей. На третьому курсі гуманітарного напрямку навчання кореляційний зв'язок між ситуаційною тривожністю та лідерськими здібностями за Д. Уелчем відсутній, на інженерному напрямі навчання $r = -0,17$, це свідчить, що збільшення значення показника ситуаційної тривожності призводить до зменшення значення показника лідерських якостей. На четвертому курсі гуманітарного та інженерного напрямках навчання кореляційний зв'язок між ситуаційною тривожністю та лідерськими здібностями за Д. Уелчем відсутній.

Ситуаційна, або реактивна, тривожність як стан характеризується емоціями, що переживаються суб'єктивно: напругою, турботою, занепокоєнням, нервозністю. Цей стан виникає як емоційна реакція на стресову ситуацію та може бути різним за інтенсивністю та динамічним у часі. Особистості, що відносяться до категорії високо тривожних, схильні сприймати загрозу своїй самооцінці та життєдіяльності у широкому діапазоні ситуацій та реагувати явно вираженим станом тривожності. Якщо психологічний тест виявить у респондента високий рівень особистісної тривожності, то це дасть підставу говорити про

наявність у нього стану тривожності в різних ситуаціях, і особливо тоді, коли він стосується його компетенції та престижу.²⁷⁰

Виходячи з отриманих даних експериментального дослідження ми бачимо, що ситуативна тривожність впливає на розвиток лідерського потенціалу студентів тільки інженерного напрямку навчання. На четвертому курсі навчання ситуативна тривожність не впливає на розвиток лідерського потенціалу в обох напрямках навчання, що може бути пов'язано з перехідним періодом між бакалавріатом та магістратурою. Особливу увагу необхідно звернути на те, що зв'язок ситуативної тривожності та лідерських здібностей за Е. Жариковим та Е. Крушельницьким мають тенденцію збільшення показника тривожності призводить до зниження показника лідерських здібностей, а зв'язок ситуативної тривожності та лідерських здібностей за Д. Уелчем навпаки, збільшення тривожності призводить до збільшення лідерського потенціалу. Наявність кореляційного зв'язку може бути пов'язано з родом діяльності, виконанням частих аналітичних та інженерних розрахунків, частою роботою лівої півкулі.

На першому курсі гуманітарного напрямку навчання кореляційний зв'язок між особистісною тривожністю та лідерськими здібностями за Е. Жариковим та Е. Крушельницьким відсутній, на інженерному напрямі навчання $r = -0,21$, це свідчить, що збільшення значення показника особистісної тривожності призводить до зменшення значення показника лідерських якостей. На другому курсі гуманітарного напрямку навчання кореляційний зв'язок між особистісною тривожністю та лідерськими здібностями за Е. Жариковим та Е. Крушельницьким $r = 0,24$, це свідчить, що збільшення значення показника особистісної тривожності призводить до збільшення значення показника лідерських якостей, на інженерному напрямі навчання – відсутній. На третьому курсі гуманітарного напрямку навчання кореляційний зв'язок між особистісною тривожністю та лідерськими здібностями за Е. Жариковим та Е. Крушельницьким $r = 0,19$, це свідчить, що збільшення значення показника особистісної тривожності призводить до збільшення значення показника лідерських якостей, на інженерному напрямі навчання – відсутній. На четвертому курсі гуманітарного напрямку навчання кореляційний зв'язок між особистісною тривожністю та лідерськими здібностями за Е. Жариковим та Е. Крушельницьким $r = -0,303$, це свідчить, що збільшення значення показника особистісної тривожності призводить до зменшення значення показника лідерських якостей, на інженерному напрямі навчання – відсутній.

На першому курсі гуманітарного напрямку навчання кореляційний зв'язок між особистісною тривожністю та лідерськими здібностями за Д. Уелчем відсутній, на інженерному напрямі навчання $r = 0,4$, це свідчить, що збільшення значення показника особистісної тривожності призводить до збільшення значення показника лідерських якостей. На другому курсі гуманітарного напрямку навчання кореляційний зв'язок між особистісною тривожністю та лідерськими здібностями за Д. Уелчем відсутній, на інженерному напрямі навчання $r = -0,22$, це свідчить, що збільшення значення показника особистісної тривожності призводить до зменшення значення показника лідерських якостей. На третьому курсі гуманітарного напрямку навчання кореляційний зв'язок між особистісною тривожністю та лідерськими здібностями за Д. Уелчем відсутній, на інженерному напрямі навчання $r = -0,23$, це свідчить, що збільшення значення показника особистісної тривожності призводить до зменшення значення показника лідерських якостей. На четвертому курсі гуманітарного та інженерного напрямках навчання кореляційний зв'язок між особистісною тривожністю та лідерськими здібностями за Д. Уелчем відсутній.

Під особистісною тривожністю розуміється стійка індивідуальна характеристика, що відображає здатність суб'єкта до тривоги і передбачає наявність у нього тенденції сприймати достатньо широкий спектр ситуацій як загрозові, відповідаючи на кожен з них певною реакцією. Особистісна тривожність активізується при сприйнятті певних стимулів,

²⁷⁰ Козляковський П. А. Загальна психологія: підручник, с. 141.

розцінюється людиною як загроза, що пов'язана із специфічними ситуаціями, що загрожують її престижу, самооцінці, самоповазі.²⁷¹

Відповідно до отриманих даних експериментального дослідження кореляційний зв'язок між особистісною тривожністю та лідерськими здібностями присутній майже на всіх курсах в інженерному та гуманітарному напрямках навчання. Майже 43% кореляційних зав'язків свідчить, що збільшення значення показника особистісної тривожності призводить до збільшення значення показника лідерських якостей, інші 57% – збільшення значення показника особистісної тривожності призводить до зменшення значення показника лідерських якостей.

На першому курсі гуманітарного напрямку навчання кореляційний зв'язок між немотивованою тривожністю та лідерськими здібностями за Е. Жариковим та Е. Крушельницьким $r = -0,11$, дуже слабкий зв'язок, на інженерному напрямі навчання $r = 0,17$ це свідчить, що збільшення значення показника немотивованої тривожності призводить до збільшення значення показника лідерських якостей. На другому курсі гуманітарного та інженерного напрямках навчання кореляційний зв'язок між немотивованою тривожністю та лідерськими здібностями за Е. Жариковим та Е. Крушельницьким відсутній. На третьому курсі гуманітарного напрямку навчання кореляційний зв'язок між немотивованою тривожністю та лідерськими здібностями за Е. Жариковим та Е. Крушельницьким $r = 0,2$, це свідчить, що збільшення значення показника немотивованої тривожності призводить до збільшення значення показника лідерських якостей, на інженерному напрямі навчання $r = 0,19$ це свідчить, що збільшення значення показника немотивованої тривожності призводить до збільшення значення показника лідерських якостей. На четвертому курсі гуманітарного напрямку навчання кореляційний зв'язок між немотивованою тривожністю та лідерськими здібностями за Е. Жариковим та Е. Крушельницьким відсутній, на інженерному напрямі навчання $r = 0,16$ це свідчить, що збільшення значення показника немотивованої тривожності призводить до збільшення значення показника лідерських якостей.

На першому курсі гуманітарного напрямку навчання кореляційний зв'язок між немотивованою тривожністю та лідерськими здібностями за Д. Уелчем $r = 0,29$ це свідчить, що збільшення значення показника немотивованої тривожності призводить до збільшення значення показника лідерських якостей, на інженерному напрямі навчання – відсутній. На другому курсі гуманітарного напрямку навчання кореляційний зв'язок між немотивованою тривожністю та лідерськими здібностями за Д. Уелчем $r = -0,29$, це свідчить, що збільшення значення показника особистісної тривожності призводить до зменшення значення показника лідерських якостей, на інженерному напрямі навчання $r = -0,16$, це свідчить, що збільшення значення показника особистісної тривожності призводить до зменшення значення показника лідерських якостей. На третьому курсі гуманітарного напрямку навчання кореляційний зв'язок між немотивованою тривожністю та лідерськими здібностями за Д. Уелчем відсутній, на інженерному напрямі навчання $r = 0,23$ це свідчить, що збільшення значення показника немотивованої тривожності призводить до збільшення значення показника лідерських якостей. На четвертому курсі гуманітарного напрямку навчання кореляційний зв'язок між немотивованою тривожністю та лідерськими здібностями за Д. Уелчем $r = -0,2$, це свідчить, що збільшення значення показника особистісної тривожності призводить до зменшення значення показника лідерських якостей, на інженерному напрямі навчання – відсутній.

Немотивована тривожність характеризується безпричинними або погано зрозумілими очікуваннями неприємностей, передчуттям лиха, можливих втрат. Психіка таких людей постійно перебуває в стані постійної напруги, а поведінка може обумовлюватися дисфункціональним емоційним стереотипом, мало піддається контролю з боку свідомості, що в загальних рисах зближує стан тривоги і афекту.²⁷²

Деякі автори вважають, що немотивована тривожність може бути ознакою психічного розладу. Так, на думку В. М. Астапова, вона має безпосереднє відношення до

²⁷¹ Козляковський П. А. Загальна психологія: підручник, с. 142.

²⁷² Козляковський П. А. Загальна психологія: підручник, с. 143.

патопсихологічним порушень, при яких спостерігаються постійний пошук джерела небезпеки і знаходження загрози в інших людях (шкода, збиток), у власному тілі (іпохондрія), в своїх діях (психастенія). Це – найбільш яскраві приклади неадекватної фіксації на мотиві пошуку джерела тривоги, що обумовлює неефективність поведінки. Іноді стан тривоги викликається уявної неприємності або загрози. Недовірливість з'являється не тільки в зв'язку з можливістю захворіти, а й у зв'язку з можливістю будь-якої іншої, часто уявної неприємності.

Наявність кореляційного зв'язку на свідчить що психіка перебуває в стані напруги і підвищеного контролю над тим, що відбувається, людина стурбована своєю долею, переживає за близьких, життя проходить під девізом: «як би чого не сталося». Щоб бути ефективним лідером та володіти робочим процесом, особистість повинна вміти контролювати свій рівень тривожності в будь яких ситуаціях. Це не тільки допомагає впливати на успішність особистості, але і дозволяє уникати психічних розладів.

Висновки. Таким чином, за результатами експериментального дослідження прослідковується тенденція до впливу ситуаційної тривожності на лідерські здібності серед учнів інженерних напрямів навчання. Такі результати свідчать про необхідність створення програми з оптимізації лідерських якостей, яка б враховувала відмінності між напрямками навчання та яка б містила в собі спеціальні вправи з подолання тривожності.

Відповідно до результатів кореляційного зв'язку прослідковується наявність зв'язку особистісної та немотивованої тривожності та лідерських здібностей, що також свідчить про необхідність урахування цих даних для створення програми з оптимізації лідерських якостей для студентів.

Література

1. Шевченко В. Психологічні особливості впливу ситуативної тривожності на ефективність публічного виступу / В. Шевченко, Д. Мольченко. // Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки. – 2016. – С. 43.
2. Огороднійчук З. В. Експериментальне вивчення особистісної тривожності у підлітків з легкою розумовою відсталістю / З. В. Огороднійчук, Т. С. Ратушна. // Науковий часопис. Спеціальна психологія. – 2013. – С. 122-125.
3. Каськов І. В. Теоретичні аспекти тривожності та її вплив на самооцінку в юнацькому віці / І. В. Каськов, А. А. Марчевська. // Вісник Національного університету оборони України. – 2014. – № 4. – С. 66.
4. Волошин М. М. Аналіз взаємозв'язку тривожності та навчальної успішності студентів / М. М. Волошин, Л. М. Назарець. // Збірник наукових праць РДГУ. Психологія: реальність і перспективи. – 2013. – № 1. – С. 45.
5. Белов О. Ф. Успішність навчання студентів медичного ВУЗу: диференційно-психологічний аспект / А. Ф. Белов, М. М. Лапкин, Н. В. Яковлева // Психологічний журнал. – 2008. – Т. 15. – № 1. – С. 81-86.
6. Румянцева Т. Г. Проблеми і пошуки в західній філософській науці / Т. Г. Румянцева. – Мінськ: Вища. шк., 1991. – 150 с.
7. Сафін В. Ф. Самооцінка і тривожність особистості / В. Ф. Сафін. – Краснодар: ІУ-ЛДУ, 1975. – С. 222-224.
8. Бассін, Ф. В. Проблема психологічного захисту / Ф. В. Бассін, М. К. Бурлакова, В. Н. Волков // Психологічний журнал. – 1988. – № 3. – С. 30-41.
9. Козляковський П. А. Загальна психологія: підручник / П. А. Козляковський. – 3-є вид., доп. і перероб. – Миколаїв: Дизайн і поліграфія, 2005. – 141-143 с.

3.5. THE SPECIFIC OF SUFFIXATION IN THE COMPOSITE-SUFFIXAL WAY OF CREATING NOUNS

3.5. СПЕЦИФІКА СУФІКСАЦІЇ В КОМПЗИТНО-СУФІКСАЛЬНОМУ СПОСОБІ ТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ

Композити складають вагомий шар лексики в лексичній системі української мови. Вони позначені цілком очевидними й специфічними семантичними ознаками, певними своєрідними умовами й особливостями функціонування. В українській мові, як і в багатьох інших, процес творення складних лексем часто супроводжується одночасно суфіксацією, де суфікс є оформлювачем складного слова. Інтерес науковців до складних лексем простежувався постійно. За останні десятиріччя з'явилося немало праць, у яких уточнюється методологія й техніка дослідження складних слів, дедалі повніше кваліфікуються різні типи й засоби формування композитів (Л. Є. Азарова, К. Г. Городенська, В. О. Горпинич, Н. С. Гриценко, Є. А. Карпіловська, Н. Ф. Клименко, В. М. Ліпич, А. М. Нелюба, В. П. Олексенко, Н. М. Правда, Г. П. Циганенко та ін.). Однак у вітчизняній лінгвістиці немає спеціальних досліджень, присвячених аналізу особливостей поєднання в одному дериваційному акті основоскладання та суфіксації, визначенню регулярності та продуктивності окремих афіксів, їхньої сполучуваності з різними типами основ в українській мові, а також чітко окресленого терміна на позначення цього способу словотворення та його дериватів.

В окремих наукових розвідках складно-суфіксальний називають “змішаним способом словотворення”, у якому продуктивним є лише тип складних іменників з нульовим суфіксом з другим компонентом – основою дієслова²⁷³.

При змішаному словотворенні – складанні в поєднанні з суфіксацією, у тому числі й нульовою, до словотвірного значення композита додається словотвірне й категоріальне значення форманта. У цьому разі творення мотивованого слова відбувається на базі двох основ з одночасною суфіксацією останньої; опорний компонент, у якому реалізується морфологічне оформлення композита, складається з основи та суфікса, що виконує класифікувальну функцію (вказує на рід, відміну).

Словотворчі й формотворчі мотивувальні компоненти структури похідного проявляються саме у процесі словотворення – та не поза хронологічними межами, а на конкретному етапі розвитку мови. Мотивувальні компоненти є взаємозалежними й обирають один одного. Зокрема, у композитно-суфіксальному способі деривації іменників твірна пара, репрезентована самостійними словами, становить взаємозалежні одиниці як семантичному, так і синтаксичному плані. Утворена “проміжна” одиниця (основа + основа) оформлюється суфіксом, який обирається залежно від значення та зважаючи на морфологічне вираження постпозиційної основи. Як відомо, твірна база є семантичним та структурним центром лексеми. Азарова Л. Є. вважає семантичним центром основу через те, що в ній втілено речовинне значення, яке одночасно є мотивувальним для співвідносних похідних. Закономірним автор вважає наступний вибір суфіксів залежно від того, із яким загальним значенням твориться іменник (назва діяча, предмета тощо)²⁷⁴. Отже, у кожному з випадків вибір суфіксів визначений семантикою деривата. Але не кожен із групи суфіксів може бути використаний у тому чи іншому конкретному випадку. Тоді йтиметься про багатозначність суфіксів.

Використання певного суфікса залежить від багатьох факторів, зокрема, від частиномовного характеру мотивувальної основи. Як зазначалося вище, суфіксом оформлюється не друга частина складення, а композит загалом. Відтак, семантичне значення

²⁷³ Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. – К.: Вища школа, 1999. – С. 124.

²⁷⁴ Азарова Л. Є. Структурна організація складних слів (концепція “золотої пропорції”): автореф. на здоб. наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Л. Є. Азарова. – К., 2002. – С. 13-14.

твірної бази відіграє не найважливішу роль у впливі на суфіксальну орієнтацію основ. Адже часто значення складно-суфіксального іменника не дорівнює сумі значень мотиваторів, а іноді пов'язане з ним лише метафорично (напр., *душепарка* “горілка”). При цьому суфікс є визначальним у семантичному оформленні композитів. Наприклад, композити з другим дієслівним компонентом *-носець* та препозитивними основами різних частин мови (*оруженосець*, *тросносець*, *булавоносець*, *хрестоносець*, *скорописець*, *далекописець*, *краснописець*) мають загальне семантичне значення – “найменування виконавців дії за сталим чи тимчасовим заняттям або професією”. У такому разі частиномовний характер твірної препозитивної основи при виборі суфікса в композитно-суфіксальному способі творення іменників не є визначальним.

Простежимо утворення композитно-суфіксального іменника за структурними модусами. По-перше, виникає потреба в називанні вже наявного предмета чи явища. Основна мета назви – найбільш точна характеристика явища. Далі відбирається характеризувальне словосполучення з найбільш відповідними компонентами (які вже мають власне значення і додають значення загальне, що ввібрало в себе сполучення слів). На наступному етапі з уже наявних у мові (на певному синхронному зрізі) обирається суфікс, який характеризує найбільш загальні явища. Кінцевим етапом є оформлення композиції обраним суфіксом. Звичайно, цей процес не поділяється чітко на такі мікроетапи, він є цілісним, така наступність не порушується, попереднє визначає наступне. Варто зазначити, що час формування деривата не збігається із часом його фіксації, можливість існування деяких композитів у попередніх періодах розвитку мови цілком імовірна.

Схематично описане вище можна зобразити так: виникнення реалії > потреба в називанні > пошук відповідних основ > композиція > суфіксація композита > нова назва. Так, наприклад, у середині ХХ ст. з'являється технічна професія, пов'язана із розписом певних предметів. Професія та спеціалісти відповідного фаху потребують називання. Мотивувальні основи обираються чітко за специфікою роботи: *вази + писати* (у значенні малювати). Композиція оформлюється суфіксом *-ець*, який передає значення особи за родом заняття – *вазописець*. “Процес номінації у складно-суфіксальній деривації починається з виникнення “двокомпонентної одиниці” (визначення і те, що визначають)”²⁷⁵. Відтворювати композитно-суфіксальні іменники за описаними модусами мають можливість лише етимологи. Центральна частина описаного ланцюжка є модифікатором, що ускладнює нову реалію.

З. Кравчанка, вивчаючи складні слова, зазначала, що до проміжних явищ між словосполученням і композитом належать так звані “зближення” (збліжэння)²⁷⁶. Труєвцева О., досліджуючи іменне складання в контексті творення складних слів і словосполучень англійської мови, вважала, що означальна структура “іменник + іменник” не належить ні до складних слів, ні до словосполучень і називає таку одиницю “номінативний біном” та визначає його місце: морфема – слово – складне слово – номінативний біном – словосполучення – речення²⁷⁷. Утворене значення двох (чи більше) твірних основ називають “єднальним”, відмінним від суми значень компонентів²⁷⁸. Отже, деякі структурні модуси етапів процесу деривації складного імені потребують окремого, більш детального дослідження.

Аналіз мікроетапів творення складного імені дозволяє погодитися з думкою деяких науковців щодо певної невідповідності терміна “складно-суфіксальні іменники” і продукту, що утворюється. Як уже зазначалося, сам цей термін передбачає дещо інші словотвірні

²⁷⁵ Ліпич В. М. Нариси з історії українського словотворення (композитно-суфіксальна деривація іменників української мови XI-XVIII ст.): Монографія / В. М. Ліпич. – Донецьк: ТОВ “Юго-Восток, ЛТД”, 2007. – С. 30.

²⁷⁶ Краўчанка З. Ф. Суадноснасць паміж збліжэннямі і кампазітамі / З. Ф. Краўчанка // Актуальныя праблемы лексикологіі. – Мінск, 1970. – С. 114-115.

²⁷⁷ Труєвцева О. Н. Англійскіі язык: Особенности номинации / О. Н. Труєвцева. – Л.: Наука, 1986. – С. 27.

²⁷⁸ Ліпич В. М. Нариси з історії українського словотворення (композитно-суфіксальна деривація іменників української мови XI-XVIII ст.): Монографія / В. М. Ліпич. – Донецьк: ТОВ “Юго-Восток, ЛТД”, 2007. – С. 12-14.

процеси. Якщо суфіксації передують мікропроцедура композиції, тоді слушним буде використання для похідних іменників, утворених способом складення основ та суфіксації, запропонованого науковцями терміна “комполитно-суфіксальні”. Думку про те, що суфіксальне оформлення стосується всього утворення загалом, а не лише його кінцевої морфеми, уперше висловив О. М. Скляренко, її поділяють багато науковців (П. І. Білоусенко, В. В. Німчук, В. М. Ліпич та ін.). Тому такі назви являють собою суто “комполитні”, а не складно-суфіксальні утворення. У формуванні семантики похідного активно бере участь як загальне значення суфікса, так і семантика мотивувальних слів. Утворюючись від словосполучення, комполитно-суфіксальний іменник характеризується стислістю та економністю у використанні мовних засобів. Так, комполити *водовіддільник* – *водорозподільник*, *соломорозкидач* – *соломоскидач*, *пароперетворювач* – *пароутворювач*, *снігорозвантажувач* – *снігонавантажувач* у кожній парі мають дещо різне семантичне навантаження. Носієм цієї змістової різниці є префікс постпозитивної вербальної основи, який вказує на напрямок, рід дії. Суфікс таких дериватів продовжує та закінчує оформлення семантики комполита. Отже, цілком підтверджується думка щодо мотивувальних слів, які виступають у формі твірної основи: “вони не тільки слугують матеріальним базисом дериватів, а й визначають вибір наступного суфікса або його варіанта та багато в чому семантику, наголос й експресивно-стилістичну забарвленість”²⁷⁹. Зокрема, у наведених вище комполитах зміна префікса в однокоренових мотивувальних основах призводить до зміни значення: *пароперетворювач* “апарат, який перетворює пару на воду”, *пароутворювач* “апарат, що виробляє пару”; *снігорозвантажувач* “машина для розвантажування снігу”, *снігонавантажувач* “машина для навантажування снігу”. Префікс постпозитивної вербальної основи оформлює другу частину, але впливає на семантику похідного загалом. Якщо значення новотвору вимагало чіткої диференціації у здійснюваних пристроєм операцій, то й форманти, що їх оформлюють, мають бути різними (*перетворювач* – *утворювач*, *розвантажувач* – *навантажувач*). Це за умови, що форми слів утворювалися паралельно. Для збереження загального значення “пристрій, механізм” за принципом аналогії обирається формант *-ач*. З цього випливає, що мотиваторами досліджуваних складних іменників є пари *вода+ділити*, *солома+кидати*, *пара+творити*, *сніг+вантажити*. Основи поєднуються інтерфіксом *-о-* і на завершальному етапі деривації комполит оформлюється суфіксом, який має певне значення. У комполитно-суфіксальному словотворі поруч з описаними відбуваються і зворотні процеси. Комполит *самозванець* мотивований основами означального займенника *сам* (на означення того, що особа виконує дію сама, без сторонньої допомоги) і дієслова *назвати* (*самозванець* – *сам* + *-о-* + *на-звати* + *-ець*). Сміслові значення зберігається й навіть розширюється “особа, яка сама себе проголосила або визнала, привласнила чужі регалії”. Вербальна основа набуває значення “проголосити, визнати”. Основи поєднуються інтерфіксом *-о-* і на завершальному етапі деривації комполит оформлюється суфіксом *-ець*, який кваліфікує складення як “носій процесуальної ознаки”.

Суфікс також виконує в комполитно-суфіксальній деривації не менш важливу роль, аніж мотивувальні основи. По-перше, він є ідентифікатором частиномовної належності слова. Для утворення комполитно-суфіксальних іменників використовуються суфікси підсистеми предметності. Вони можуть одночасно вказувати на лексико-граматичні категорії роду, істоти/неістоти та число.

Взаємодія словотвірного значення суфіксів із лексичним значенням мотивувальних слів при формуванні семантики деривата може бути прямолінійною та непрямолінійною. До прямолінійної належить таке співвідношення описаних величин, з якого безпосередньо виводиться лексичне значення похідного. Співвідношення такого плану може бути зведене до простих схем типу “той чи те, що має відношення до того, що називається твірним словом”, “той, хто або те, що є носієм вказаної твірним словом ознаки”, “той, хто або те, що виконує дію, визначену твірним словом”. Непрямолінійна взаємодія словотвірного значення

²⁷⁹ Ліпич В. М. Нариси з історії українського словотворення (комполитно-суфіксальна деривація іменників української мови XI-XVIII ст.): Монографія / В. М. Ліпич. – Донецьк: ТОВ “Юго-Восток, ЛТД”, 2007. – С. 25.

суфіксів та лексичного значення мотивувальних слів має місце тоді, коли семантика похідного не виводиться безпосередньо зі значень його складників, а уявляється певною мірою умовно. Коли значення суфікса у слові є занадто загальним, це стає основною причиною того, що в єдності зі значенням твірного воно не визначає семантику деривата, а лише містить натяк на розрядну належність.

Основоскладання як спосіб словотворення успадкований ще з праіндоєвропейської мови, до слов'янських мов він переходить із праслов'янської мови, поступаючись у поширеності запозиченням і калькуванням. У давньоруськоукраїнському періоді зафіксовано велику кількість складень-кальок з грецької, які належали книжній мові східних слов'ян. Народно-розмовній мові теж було властиве основоскладання, особливо поширені складення серед топонімів та власних імен.

Композитно-суфіксальна іменникова підсистема розвивається за своїми законами, тому складення такого типу мають особливу словотвірну структуру та семантику, яка визначається складними зв'язками компонентів мотивувального словосполучення, їхніх морфологічних ознак. Категоріальне та словотвірне значення суфікса оформлюють композит. Сумарне значення всіх словотворчих одиниць доосмислюється і в результаті утворюється нова номінативна одиниця з власними законами розвитку і функціонування. У дериватології виділяють такі основні ознаки композитності: утворення номена; визначеність смислового змісту через складні відношення мотивувальних одиниць; синтаксична і граматична цілісність. Мотивувальні основи співвідносять предмет із фрагментом дійсності. Ці одиниці сполучаються за допомогою інтерфікса або без нього, залежно від чого виділяють різновиди основоскладання. Мотивувальна база оформлюється суфіксом, що позначає нове поняття та відносить композит до відповідного словотвірного типу. Композитно-суфіксальні іменники утворюються за словотвірними моделями в межах окремого словотвірного типу й мають певне деривативне значення.

Основоскладання супроводжується процесами мікросинтаксису. Семантично-мотивувальні словосполучення трансформуються в складне найменування. Одним із критеріїв визначення композитів є їхня співвіднесеність зі словосполученнями, які й слугуватимуть мотивувальною базою аналізованих похідних. Композити можуть однаковою мірою мотивуватися різними словосполученнями, як-от: *соломокопнувач* “пристрій для складання соломи у копи” – *солому копнувати* і *копнування соломи*. Деякі композитно-суфіксальні субстантиви є полімотивованими найменуваннями: *великодушність* може однаковою мірою мотивуватися і словосполученням *велика душа*, і композитним прикметником *великодушний*.

Більшість учених схильна вважати основним критерієм розмежування композитно-суфіксальних іменників та іменників, утворених суфіксацією від композитних основ, неможливість використання другого компонента як самостійного слова. Але цього недостатньо. Постпозитивний компонент таких іменників часто мотивований несубстантивною основою, хоча можливість використання його як самостійного слова залишається. Наприклад, у композиті *домнобудівник* “той, хто будує домни” мотивувальною базою є основи іменника *домни* та дієслова *будувати*, а не іменник у називному відмінку *будівник* та іменник у родовому відмінку множини *домен*. Постпозитивний елемент такого деривата може вживатися як самостійне слово *будівник*. Але при цьому мислиться не той будівник, що зводить приміщення на будівництві (*будівельник*), а той робітник, що на спеціальному підприємстві будує, виготовляє домни. Тому в роботі такі мотивовані іменники наводяться разом із тими, вживання другого компонента яких, як самостійних слів, є неможливим: *мінометник*, *сталетопник*, *лобогрійник*.

Отже, у композитно-суфіксальній деривації на семантику похідних значною мірою впливають і значення твірних основ, і контекст, і суфікси, які оформлюють його.

Ознаки композитно-суфіксальних іменників пов'язані з їхніми словотвірними особливостями. Аналізовані похідні від інших типів номінативних одиниць відмежовує певний набір характеристик: ціліснооформленість компонентів складення; співвіднесеність зі

словосполученням; наявність семантики, що не дорівнює сумі значень мотиваторів; непроникність компонентів складення.

Література

1. Азарова Л. Є. Структурна організація складних слів (концепція “золотої пропорції”): автореф. на здоб. наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Л. Є. Азарова. – К., 2002. – 36 с.
2. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. – К.: Вища школа, 1999. – 206 с.
3. Краўчанка З. Ф. Суадноснасць паміж збліжэннямі і кампазітамі / З. Ф. Краўчанка // Актуальные проблемы лексикологии. – Минск, 1970. – С. 114-115.
4. Ліпич В. М. Нариси з історії українського словотворення (компаративно-суфіксальна деривація іменників української мови XI-XVIII ст.): Монографія / В. М. Ліпич. – Донецьк: ТОВ “Юго-Восток, ЛТД”, 2007. – 158 с.
5. Ліпич В. М., Правда Н. М. Нариси з історії українського словотворення (компаративно-суфіксальна деривація іменників): Монографія / В. М. Ліпич, Н. М. Правда. – Бердянськ: ФОП Ткачук О. В., 2016. – 224 с.
6. Нелюба А. М. Осново- і словоскладання в контексті словотвірної номінації / Анатолій Миколайович Нелюба // Вісник Запорізького національного університету, 2006. – № 2. – С. 179-184.
7. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника: Монографія / Володимир Павлович Олексенко. – Херсон: Айлант, 2005. – 336 с.
8. Труевцева О. Н. Английский язык: Особенности номинации / О. Н. Труевцева. – Л.: Наука, 1986. – 247 с.
9. Циганенко Г. П. Словотвірне значення як категорія дериватології / Г. П. Циганенко // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К., 1983. – С. 5-17.

3.6. ADOLESCENTS' ATTITUDE TOWARD SUICIDE

3.6. СТАВЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ ДО ПРОБЛЕМИ СУЇЦИДУ

Свого часу Оскар Уайльд казав: «Все можна пережити крім смерті». Коли людина йде з життя – це дуже страшно. Стає ще страшніше, коли з життям добровільно прощаються діти. Що штовхає людину, яка ще й пожити не встигла зробити останній крок у нікуди? За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я щорічно кінчають життя самогубством близько 800 тисяч людей. Спроб це зробити ще більше – близько 7 мільйонів на рік. Згідно зі статистичними даними кожні 80 секунд здійснюється спроба суїциду і кожні 100 секунд така спроба завершується успіхом. Е. Дюркгейм писав, що в кожному суспільстві існує нахил до суїциду, який визначається контингентом осіб, схильних до посягань на власне життя²⁸⁰. Нажаль, на сьогоднішній день в Україні цим контингентом осіб все більше стають підлітки. У структурі підліткової смертності, за даними ВООЗ, самогубство посідає друге місце, причому співвідношення дівчина / хлопець становить 1 до 3. Чому так?

Саме на період «підліткового віку» припадає формування психологічного, фізичного та соціального здоров'я людини. Підліток психологічно ще нестабільний, тому часто схильний до депресій, душевних травм, поспішних висновків і необдуманих рішень та вчинків. А самогубство – це вчинок, явище за своєю сутністю та природою психологічне.

Найбільш значимі сучасні вітчизняні дослідження, присвячені проблемі суїцидальної поведінки підлітків та молоді можна зустріти в роботах А. Г. Амбрумової, О. Вроно, Т. Вашека, В. А. Тихоненко, О. В. Жваво, В. Т. Кондрашенко, А. Ю. Мягкова, І. В. Журавльова.²⁸¹

На жаль, в Україні на загальнонаціональному рівні немає реальної статистики з проблеми суїцидів. І це не дає змогу бачити картину адекватно. За міжнародною статистикою на одне самогубство припадає 25 спроб. Це означає, що ця проблема дуже актуальна і не повинна замовчуватись.

Виходячи з актуальності даної проблеми ми вирішили провести власне соціологічне дослідження з метою виявити рівень обізнаності сучасних підлітків про проблему суїциду, бачення ними причин скоєння суїцидів та оцінити ризики суїцидальної поведінки. Об'єкт дослідження – суїцид як соціальне явище. Предмет – ставлення сучасних підлітків до суїциду. На початку нашого дослідження ми висунули гіпотезу про те, що сучасні старшокласники знають, що проблема підліткового суїциду існує в Україні і готові говорити про неї. Також ми припустили, що на сьогодні основними причинами самогубства у підлітків є проблеми в школі (булінг серед однолітків, конфлікти з вчителями тощо) та спілкування у соціальних мережах («групи смерті», цькування соціальних сторінок тощо).

Суїцид – це акт самогубства, скоєного людиною в стані сильного душевного розладу або під впливом психічного захворювання, коли власне життя втрачає для людини сенс. Суїцидальною можна назвати будь-яку зовнішню або внутрішню активність особистості, яка спрямована на прагнення позбавити себе життя.

Суїцидальна поведінка – це різні аспекти усвідомленої поведінки, різні форми активності, які служать деструктивними засобами вирішення особистісних проблем в умовах конфліктної ситуації і які спрямовані на можливе самогубство: це власне суїцидальні дії, а також суїцидальні прояви (суїцидальні спроби і завершений суїцид). Суїцидальні спроби – це різні дії оперування засобами позбавлення себе життя, які носять цілеспрямований характер, але не закінчуються смертю. Завершений суїцид – це власне самогубство, що має летальний результат. Суїцидальні прояви – це думки, фантазії, переживання, уявлення, а також задуми й наміри, це не тільки пасивні роздуми на тему власної смерті, а й орієнтування в засобах, способах і діях потенційного суїциду. Суїцидальний ризик – це

²⁸⁰ Вашека Т. В. Практичні рекомендації для проведення психокорекційної роботи з підлітками за наявності суїцидальних ідеацій.

²⁸¹ Амбрумова А. Г. Психологія самоубивства.

потенційна готовність індивіда вчинити самогубство. Таким чином, суїцидальна поведінка включає в себе не тільки самі спроби самогубства, а й бажання, допущення можливості таких спроб. Співвідношення суїцидальних думок, спробі, завершених спроб самогубства, за даними фахівців, складає 100:10:1.²⁸²

Науковий термін «суїцид» від латинської «sui» (себе) і «caedere» (вбивати) вперше почав використовувати в XVII столітті лікар і філософ Томас Браун (1642 рік, робота «Віросповідання лікарів»). Сучасна наука розглядає три основних напрямки наукового аналізу самогубства – філософський, психологічний і соціологічний.

Першими, хто звернув свою увагу на свідомий ухід людини з життя, як на об'єкт наукового аналізу, були філософи. Для них питання про життя і смерть були ключовими питаннями буття. Класичні філософсько-суїцидологічні дослідження належать Платону, Іммануїлу Канту, Альберту Камю, Аристотелю, Гете, Ніцше і багатьом іншим.

У стародавній Греції закон дозволяв людині в деяких випадках отримати дозвіл на добровільний ухід з життя, і суд визначав тільки один вид самогубства – прийняття отрути цикути (державна отрута). Смерть давньогрецького філософа Сократа стала однією з найбільш дискусійних тем за всю історію суїцидальних філософствувань. Вчення Сократа будувалось на впевненості про те, що людина в житті повинна використовувати власний розум, а не покладатися на рішення богів, що людина повинна жити, спираючись на власні цінності і заради благих намірів від яких не можна відмовлятися навіть перед страхом смерті. Сократ випив отруту цикути і добровільно вкоротив собі віку, але не зрікся своїх поглядів. Його смерть стала прикладом незламної волі, внутрішньої сили і абсолютної відданості власним уявленням про життя людини²⁸³.

І. Кант вважав, що самогубство – це егоїстичний акт і на підставі логіки є актом поразки. М. Бердяєв («Про самогубство») і А. Камю («Міф про Сізіфа») розглядали суїцид як проблему, пов'язану з мисленням конкретного індивіда. Вони бачили в самогубстві слабкість і легкодухість людини, яка не може силою розуму прийняти буття таким, яким воно є. У М. Бердяєва самовбивця – це людина, що втратила свободу, у А. Камю – це людина, яка усвідомила, що свободи немає. Вирішення проблеми суїциду М. Бердяєв вбачає у відновленні людських християнських добродієностей. А. Камю – в прийнятті абсурду і нескінченній боротьбі з ним²⁸⁴.

Видатний мислитель XX століття В. С. Соловйов розглядав суїцид з позиції віри. Він писав, що життя без віри втрачає сенс: самовбивці, переконавшись в неспроможності того, що вони приймали за сенс життя, наважуються на самогубство.

Важливими є дослідження І. П. Красненкової, А. В. Демічева та інших науковців. І. П. Красненкова розглядає суїцид в контексті долі, свободи і провидіння, А. В. Демічев відносить до однієї з причин суїцидальної поведінки людський страх і душевну порожнечу²⁸⁵.

Не менша увага феномену самогубства приділялася психологами. Вони намагалися зрозуміти, чи пов'язана схильність людини до самогубства з будь-якими психологічними відхиленнями. На початку XX століття австрійський психіатр Зигмунд Фрейд створив першу психологічну теорію суїциду, в якій підкреслив роль агресії, яку людина спрямовує на саму себе (робота «Сум і меланхолія»). Причина самогубства в психоаналітичній концепції розуміється як негативне ставлення суб'єкта до зовнішнього світу, недоліки якого (і зокрема, інших людей) викликають агресивні реакції, які людина спрямовує на себе²⁸⁶. Американський психіатр Карл Меннінгер вважав, що самогубство – це спроба людини піти від реалій життя, які для неї є гнітючими і нестерпними. Адлер у своїх роботах писав, що за

²⁸² Тімченко О. В., Лебєдев Д. В., Назаров О. О. Психологія суїцидальної поведінки: Посібник.

²⁸³ Тімченко О. В., Лебєдев Д. В., Назаров О. О. Психологія суїцидальної поведінки: Посібник.

²⁸⁴ Вашека Т. В. Практичні рекомендації для проведення психокорекційної роботи з підлітками за наявності суїцидальних ідецій.

²⁸⁵ Войцех В. Ф. Клиническая суицидология.

²⁸⁶ Бердяев Н. О самоубийстве (психологический этюд).

допомогою саморуйнування людина прагне викликати співчуття до себе і засудження тих, хто, на її думку, є відповідальним за її низьку самооцінку. Еріксон основним чинником суїцидальної поведінки вважав уразливість підлітків і молоді до стресів, що призводить до «кризи ідентичності». В аспекті внутрішньоособистісного конфлікту людини Карен Хорні розглядала суїцидальну поведінку як спосіб помсти, як результат актуалізації ворожості, спрямованої на себе. Вона писала, що при порушенні взаємовідносин між людьми виникає невротичний конфлікт, який може спонукати людину до скоєння суїциду. У роботах відомих американських суїцидологів Н. Фейбероу і Е. Шнейдмана сам факт суїциду трактується як своєрідний заклик до оточуючих, «крик про допомогу». А. С. Личко вказує на певний зв'язок суїцидальної поведінки підлітків з типом акцентуації характеру. До найбільш частих причин суїцидів вона відносить сімейні, сексуальні, шкільні проблеми дітей²⁸⁷.

Засновником соціологічного підходу до вивчення проблеми самогубства є відомий французький соціолог Еміль Дюркгейм. У своїй роботі «Самогубство. Соціологічний етюд» він стверджував, що рейтинг самогубств має безпосередній зв'язок із соціальною інтеграцією людини і вважав, що самогубство вірогідніше, коли людина відчуває нестачу соціальних стосунків, коли її переповнює відчуття самотності і виділяв три основних типи самогубства, які обумовлені різною силою впливу соціальних норм на індивіда: егоїстичне, альтруїстичне, аномічне.

Егоїстичний суїцид пов'язаний з тим, що індивід думає тільки про себе і у якийсь момент перестає взаємодіяти із суспільством, ігнорує його. На фоні цього у людини з'являється відчуття самотності та непотрібності власного життя. Альтруїстичне самогубство пов'язане з тим, що у певний час інтереси суспільства стають для людини більш вагомими ніж власні. Людина перестає відчувати себе особистістю, індивідуальністю. Для неї дуже важливо ретельно виконувати все, що вимагає суспільство. Під таким тиском вона перестає помічати власне життя. Саме пресинг вимог, які вже стають нестерпними і з якими людина вже сама не може впоратися, стають причиною самогубства, як захисної реакції психіки. Аномічне самогубство – це самогубство людини, як реакція на швидкі зміни у суспільстві (економічні кризи, війни тощо). Стан суспільної аномії, під котрою Дюркгейм розуміє відсутність чітких правил і норм поведінки, коли стара ієрархія цінностей руйнується, а нова ще не склалась, породжує моральну нестійкість окремих індивідів. Людина, яка не може швидко пристосуватися до вимог суспільства, у якому немає чітких правил, у якому всі постійно змагаються один з одним, яка має багато сподівань від життя і не отримує бажаного, обирає здатися і накласти на себе руки.

Підлітковий вік – це період дорослішання особистості, який характеризується інтенсивними психологічними і фізичними змінами, бурхливою фізіологічною перебудовою організму, один з найскладніших кризових періодів розвитку людини. Саме у цей період проходить становлення характеру, перехід від опікуваного дорослими дитинства до самостійності. Домінуючі потреби: спілкування з однолітками, самоствердження й пізнання світу, інших і самого себе. Більшість науковців зазначає, що суїцидальна поведінка у дітей до 13 років – явище відносно рідкісне. Дошкільникам взагалі роздуми про смерть невласливі, хоча вони про неї знають (події життя, казки). У 10-12 років дитина оцінює смерть як тимчасове явище. Вона розмежовує поняття «життя» і «смерть», але емоційне ставлення до смерті абстрагується від власної особи. З 14-15 річного віку суїцидальна активність різко зростає, досягаючи максимуму в 16-19 років. При цьому в молодшому пубертатному віці (12-13 років) суїциди частіше скоюють хлопці, а в середньому (14-16 років) та старшому – дівчата. Серед підлітків частіше трапляються суїцид як протест і суїцид як заклик. Рідше – суїцид як покарання і суїцид як відмова. Мета протестних форм суїцидальної поведінки – негативно вплинути на значущих для суїцидента (особа, яка наважується на здійснення самогубства) осіб, які вороже або агресивно ставляться до нього. Підліток сподівається що каяття, муки совісті, громадські, правові санкції будуть для кривдників справедливим

²⁸⁷ Личко А. С. Психопатии и акцентуации характера у подростков.

покаранням, на яке вони заслуговують. Самогубство-заклик має на меті привернути увагу до себе, до ситуації, що склалася для того, щоб активізувати допомогу, щоб хтось у цю складну ситуацію втрутився і змінив її радикально. Самопокарання є наслідком почуття провини перед ким-небудь. Суїцид-відмова стається в ситуаціях філософсько-песимістичного ставлення до світу в цілому.

Що може підштовхнути підлітків до скоєння самогубства? Аналіз причин суїцидальної поведінки підлітків, за даними науковців, дозволив нам виділити три основних чинника. Перший – родинні стосунки. Сім'я для підлітка – це модель Всесвіту. Якщо члени родини нехтують один одним, а спілкування ґрунтується на взаємних образах, недовірі, моралізуванні, якщо батьки завжди всім незадоволені, а у вихованні мають місце насильство, як фізичне, так і психологічне – підліток втрачає життєстійкість і, як наслідок, сенс життя. Шкільні проблеми, пов'язані із конфліктами з учителями або однолітками, неуспішністю, перенавантаженням – теж є однією з основних причин формування суїцидальної поведінки у підлітковому віці. Ще один чинник – це рекламування і створення соціального схвалення суїцидальних моделей поведінки, які найлегше засвоюються і відтворюються найбільш соціально незрілими людьми, частіше саме підлітками, як найбільше сприятливими до сприйняття нових поведінкових зразків.

Що може спровокувати суїцидальну поведінку у підлітка? Та будь що. Це може бути будь-яке потрясіння, стрес, які змушують замислитись: чи так важливе моє життя і чи потрібен я тут і зараз. Невдала любов, нерозуміння з боку батьків і однолітків, вживання наркотичних речовин та алкогольних напоїв, неуспішність в школі, невдоволеність власною зовнішністю, затяжні депресивні стани – це неповний перелік можливих причин добровільного уходу з життя. А ще – це ризикована поведінка, пов'язана з так званими «забавами» – небезпечними іграми та хобі, які стали найбільш актуальними з 2016 року. Найпоширеніші з них – це ігри у соціальних мережах, наприклад «Синій кит», «Тихий дім», «Червона сова», «Розбуди мене о 4:20», «F57». Найвідоміші небезпечні хобі – це руфінг (пробіжки по вузьким дахам хмарочосів, потягів); паркур (пробіжки з перешкодами у вигляді навколишніх предметів з використанням акробатичних трюків); стрит-рейсинг (гонки по вулицях міста на небезпечній швидкості) тощо. У таких розвагах підлітки шукають адреналіну, намагаються привернути увагу до себе та своїх проблем, хочуть отримати підтвердження своєї значущості та потрібності свого існування.

Емпірична частина нашого соціологічного дослідження проводилася у жовтні-листопаді 2019 року, з використанням створеної нами анкети «Ставлення підлітків до проблеми суїциду» на базі навчальних закладів міста Маріуполя. Контингент опитуваних склали учні 9-11 класів. Загальна кількість опитаних – 312 осіб, серед яких хлопців – 146 осіб, дівчат – 166 особи. Середній вік – 15-16 років. Анкетування проводилося анонімно за згодою учасників.

Результати анкетування показали, що всі учасники нашого дослідження знають про проблему суїциду (91%). 64% (201 особа) отримують інформацію із Інтернету (дівчата – 70%; хлопці – 58%). На другому місці – соціальні мережі 63% (дівчата – 67%; хлопці – 58%), на третьому – ЗМІ (TV, преса) – 51%. 38% (117 осіб) отримують інформацію від друзів. Вчителі і батьки теж є джерелами інформації, але їх відсоток нижчий від усіх – 29% і 18% відповідно. Ми поцікавились: як взагалі складаються стосунки підлітків з батьками, вчителями в школі, чи виникають у їх житті неприємності і як вони їх переживають? З 94 підлітками (30%) неприємності трапляються часто. З батьками конфлікти виникають у 77% опитаних нами підлітків, причому у 12% (34 особи) – доволі часто. 85% не завжди можуть знайти спільну мову з вчителями (доволі часто – тільки 5%) Ці дані про те, що у взаєминах підлітків з дорослими є проблеми. З однієї сторони ми можемо це пояснити особливостями підліткового віку, коли діти прагнуть самостійності, незалежності, шукають своє місце у житті, а дорослі не готові їх відпустити від себе. А з іншого – невмінням дослухатися один до одного, чути один одного, невмінням домовлятися. Тож, треба вчитися всім разом: і підліткам, і батькам, і вчителям. 4% (13 осіб) наших респондентів завжди дуже

важко переживають складні ситуації. У 75% підлітків особиста реакція на неприємності залежить від обставин. 27% хлопців і 10% дівчат взагалі не надають їм особливої уваги. Що це – прихована захисна реакція, а може вони і справді так до цього ставляться? На запитання анкети «Що допомагає тобі переживати складні життєві обставини?» наші випробувані відповіли так: спілкування з друзями допомагає 76% підлітків – і це найзначніший показник; 43% – спілкування з батьками, 41% – спілкування у соціальних мережах; 31% потрібна самотність. Є певний відсоток тих, кому потрібен алкоголь, цигарки і навіть вживання наркотичних речовин.

Чи може самогубство бути єдиним прийнятним рішенням у складній ситуації? Як це рішення виникає: спонтанно або виважено? Що може спонукати молоду людину опинитися перед фатальною межею? 11% (33 особи) опитаних нами підлітків вважають, що так, самогубство – це єдиний шлях вирішення складних проблем при певних обставинах. 14% (а це 45 осіб) з відповіддю на це запитання не визначились, і ми можемо умовно долучити їх до категорії тих, хто відповів «так», бо категоричного «ні» вони не сказали. Тож майже 25% підлітків не заперечують можливість вчинення самогубства за певних обставин. І це жахливо!

Аналіз відповідей учасників опитування дозволив нам скласти рейтинг причин, які можуть підштовхнути підлітків до прийняття рішення не сумісного з життям. Перші сходинки рейтингу (61%) займають «проблеми у родині». На другому місці «депресія» – 59%. Далі йдуть «невдале кохання» – 54%, «душевна травма» (43%), проблеми у школі (41%). Цікаво, що дівчата більше уваги звертають на проблеми у родині, як на потенційну причину думок про самогубство, а хлопці на невдале кохання. Таким чином, ми бачимо, що основна причина вчинення самогубства в підлітковому віці за даними нашої вибірки – проблеми в сім'ях дітей (непорозуміння з батьками, конфлікти з близькими і рідними людьми) і депресивні розлади. Доволі часто, підлітки відчувають себе самотніми та нікому не потрібними. Їм притаманна низька оцінка власних можливостей, якостей та цінності. Через емоційну нестабільність, різку зміну настрою, роздратування, апатію, більшість підлітків перебувають у стані постійного стресу, який доволі часто й призводить до виникнення депресивних розладів. Дорослі цього не помічають, а діти про це говорять.

Наше дослідження підтвердило один з найпоширеніших міфів про те, що до суїциду схильні тільки люди з психічними розладами. 60% (дівчата – 60%; хлопці – 59%) опитаних нами підлітків вважають, що люди, які вирішують вкоротити собі вік, мають проблеми з психікою. У той же час на питання «Чи виникають у тебе коли-небудь думки про самогубство?» 4% (12 підлітків) відповіли «так», часто і 26% (80 підлітків) сказали, що час від часу такі думки вони мають, але намагаються на них не акцентувати увагу і відразу відганяти. Таким чином, ми бачимо, що 30% (а це 92 особи!) наших підлітків суїцидальні думки все ж таки мають. Але ніхто при цьому не вважає себе хворою людиною.

Що ж може утримати людину від самогубства. 70% наших підлітків (219 осіб) вважають, що зупинити може любов до близьких людей, для 39% важливим є голос розуму. 46% вважають що зупинити біля межі може страх усвідомлення «остаточної» смерті, для 21% – це страх болю.

Чи обговорюють з кимось проблему суїциду сучасні підлітки? Аналіз відповідей наших респондентів показав, що так, обговорюють. 58% (дівчата – 74%; хлопці – 39%) говорять про це з друзями, 32% (100 осіб) – можуть поговорити з батьками, 25% – з вчителями. Але є 21% (дівчата – 9%; хлопці – 34%), для яких ця проблема в спілкуванні закрита. Ще 21% спроможні обговорювати тему самогубства у соціальних мережах. Чому саме так? Може, це захисна реакція? А може, це соціальна самотність? Цікаво, що дівчата більше схильні до спілкування як з батьками, вчителями так і з однолітками ніж хлопці, які віддають перевагу спілкуванню online або взагалі ні з ким своїми думками не діляться.

Результати нашого соціологічного дослідження показали, що сучасні підлітки знають, що в Україні існує проблема підліткового суїциду і вважають її актуальною (91%), що підтверджує перше положення нашої гіпотези. Але говорити про цю проблему можуть не всі

діти (21% взагалі ні з ким про це не говорять і не будуть цього робити), а більшість тих, хто готовий її обговорювати може це робити тільки з друзями. Такі дані частково підтверджують друге положення нашої гіпотези.

Ми з'ясували, що основними причинами, які штовхають сучасних хлопців і дівчат до прийняття рокового рішення є проблеми у родині, депресивні розлади і важкі душевні травми. Проблеми у школі теж відіграють певну роль, але не є вирішальними і це частково підтверджує одне із положень нашої гіпотези щодо можливих причин скоєння підлітками самогубства. Нас здивувало, що «спілкування в соціальних мережах» посіло лише сьоме місце (14% – і цей результат спростовує останнє положення нашої гіпотези) в рейтингу можливих причин підліткових суїцидів.

Але є результати, які нас вразили і які ще раз наголошують на актуальності проблеми підліткових суїцидів. Майже 25% респондентів не заперечують можливість вчинення самогубства за певних обставин, а 30% (92 особи!) наших підлітків мають суїцидальні думки. І це жахливо!

Наше життя – це нескінченний рух. Але може іноді варто зупинитися і придивитися до тих, хто поруч з тобою, придивитися і почути своїх знайомих, друзів, рідних. Ми впевнені, що наше небайдужість може допомогти людині не зробити той останній крок, про який вона вже не зможе пожалкувати, але який можна було б і не робити. Тому що, як написав один з наших респондентів: «Життя одне, і воно занадто добре, щоб ось так, в одну мить його перервати».

Література

1. Амбрумова А. Г. Психология самоубийства / А. Г. Амбрумова. Социальная и клиническая психиатрия, 2006. С. 18-24.
2. Бердяев Н. О самоубийстве (психологический этюд) / Н. О. Бердяев. Переизд. МГУ, 1992. С. 3-18.
3. Вашека Т. В. Практичні рекомендації для проведення психокорекційної роботи з підлітками за наявності суїцидальних ідецій / Т. В. Вашека. Практична психологія та соціальна робота, 2006. № 7. С. 68-72.
4. Войцех В. Ф. Клиническая суицидология / В. Ф. Войцех. М.: Миклош, 2007. 280 с.
5. Дюркгейм. Э. Самоубийство: Социологический этюд / пер. з фр. А. Н. Ильинский. М.: Наука, 2004. 291 с.
6. Личко А. Є. Психопатии и акцентуации характера у подростков / СПб, 1982. – С. 288-318.
7. Психологія суїцидальної поведінки: Посібник / відп. ред., керівники проекту: О. В. Тімченко, Д. В. Лебедев, О. О Назаров / Харків, 2007. 129 с.
8. Фрейд З. Печаль и меланхолия. Суицидология: прошлое и настоящее / З. Фрейд. М. МГУ, 2001. 291 с.

3.7. RESEARCH OF SPECIFICS DEPRESSIVE DISORDERS IN ADOLESCENCE

3.7. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПІДЛІТКОВОЇ ДЕПРЕСІЇ

Життя в сучасному світі надзвичайно складне, адже прогрес не стоїть на місці. Кожного дня ми стаємо свідками швидкого розвитку техніки, найрізноманітніших галузей науки та економіки. Разом з тим змінюється і суспільство з його соціальними ідеалами та мораллю. До таких швидких змін людині дуже складно адаптуватися, особливо в підлітковому віці. Адже в цей період гостро постає питання вибору майбутньої професії, складання іспитів, вступу до вищих навчальних закладів, крім того, саме в пубертатний період часто виникають проблеми у відносинах з батьками та однолітками. Все це призводить до стану постійного напруження, а відповідно і до стресу – захисної реакції організму на дію зовнішніх подразників. За умови, якщо стрес – це лише рідкісний випадок, зазвичай він загрози здоров'ю людини не несе, однак, постійний його вплив призводить до розвитку депресії. Депресія – це тяжкий психічний розлад, для якого характерні погані настрої, втрата інтересу, відчуття провини, низька самооцінка, порушення сну та апетиту, в'ялість та погана концентрація уваги. Дослідженням депресивних розладів займалися чимало психологів, зокрема, К. Ейслер, В. Занг, М. Ковач та інші.

В наш час депресії стали ворогом номер один для людей. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я станом на 2018 рік, число людей у всьому світі, які страждають на депресію сягає 350 мільйонів осіб. Кількість депресивних людей в Україні є найбільшою в Європі. ВООЗ зазначає, що більш ніж шість відсотків дорослих українців та близько одинадцяти відсотків підлітків віком до вісімнадцяти років перебувають у стані депресії. Цифри вражають. Тому ми вважаємо обрану нами тему актуальною.

На жаль, більша кількість людей, які перебувають у стані депресії не отримують вчасної допомоги. Крім того розпізнати депресію доволі важко, особливо на початкових стадіях розвитку, тому її прогресуванню ніщо не заважає. Все це може призвести і призводить до найгірших наслідків. Зокрема, депресивні розлади підлітків є провідною причиною інвалідності серед населення віком від 15 до 44 років та головною причиною смертей в цьому віці, поступаючись місцем захворюванням серцево-судинної системи. Саме депресивні розлади є однією із головних причин підліткових суїцидів. Тому, ми вважаємо, що наша робота «Дослідження особливостей депресивних розладів у підлітковому віці» є актуальною.

Мета роботи – дослідити особливості прояву депресії у підлітковому віці.

Об'єкт дослідження – депресія як емоційний стан.

Предмет дослідження – особливості прояву депресії у підлітковому віці.

В ході роботи нами була висунута гіпотеза: у сучасних підлітків є депресивні розлади, які обумовлені такими факторами, як проблеми в міжособистісних стосунках, зневіра в себе і свої можливості, втрата мотивації до отримання задоволення від життя.

Вивченням депресії займалися з давніх-давен. Зокрема, відомий давньогрецький лікар та філософ Гіппократ, вперше описав явище депресії, яке в ті часи мало назву «меланхолія». Термін «депресія» ввів німецький психіатр Еміль Крепелін. У 50-70 роки ХХ століття вивченням депресивних станів займалися чимало зарубіжних дослідників, зокрема К. Ейслер (1958 р.), М. Раттер (1976 р.), М. Ковач (1984 р.).

У психологічному словнику за редакцією І. В. Дубровіної депресія – це «гнітючий стан, що характеризується апатією, пасивністю, відсутністю інтересу до оточуючого»²⁸⁸.

Однак, ВООЗ дає більш детальне визначення поняттю депресія. Це – психічний розлад, для якого характерні погані настрої, втрата інтересу, відчуття провини, низька самооцінка, порушення сну та апетиту, в'ялість та погана концентрація уваги²⁸⁹. У жінок депресії виникають в два рази частіше ніж в чоловіків. Чоловіки більш схильні до постійної депресії,

²⁸⁸ А. Д. Андреева, Т. В. Вохмянина и др., под ред. И. В. Дубровиной. Психология: Популярный словарь.

²⁸⁹ Сайт Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я. Питання охорони здоров'я: депресія.

а жінки навпаки, до епізодичної. Крім того, у чоловіків шансів постраждати від наслідків депресії, таких як вживання психоактивних речовин або самогубство значно більше ніж у жінок²⁹⁰. Термін «депресія» та «депресивний розлад» у сучасній психології використовують як синонімічні поняття.

Депресія може мати різні форми: легку, середню і тяжку. Легка форма депресії – це лише перша сходинка на шляху до більш тяжкої форми. Люди з такою формою депресії гостро реагують на будь-які неприємності, виникає шок, паніка, здається що життя руйнується. Для середньої форми депресії притаманний поганий настрій, зниження працездатності та активності. Крім того, характерними ознаками такої форми депресії є загальмованість розумової та фізичної діяльності, зниження самооцінки.

Ангедонія, порушення сну та апетиту, песимізм та негативізм, відчуття власної нікчемності та безнадійності, думки про самогубство та само пошкодження – це лише не повний перелік характерних для тяжкої форми депресії ознак²⁹¹.

В понад 50% випадків депресивні епізоди повторюються, особливо якщо їх не лікувати. Депресію часто ігнорують і вчасно не діагностують лікарі, а самі пацієнти не поспішають звертатися по допомогу.

Депресивні розлади ніколи не проявляються лише одним симптомом. Для того, щоб стверджувати про наявність депресії необхідно простежити цілу сукупність цих симптомів, які проявляються не менш як два тижні. До них відносять: постійне відчуття пригніченості; стурбованості та безнадійності; відчуття провини та власної нікчемності; песимізм; часто безпідставна втома; проблеми з концентрацією уваги, запам'ятовуванням та працездатністю; порушення сну: безсоння, раннє пробудження чи навпаки, сонливість в день; зміна харчової поведінки (переїдання чи відмова від їжі); небажання виходити із дому; болі у різних частинах тіла; ангедонія – зниження або повна втрата здатності отримувати задоволення; суїцидальні думки²⁹².

Підлітки – найбільш вразлива до депресій категорія людей. За прогнозами ВООЗ, станом вже на 2020 рік, депресія стане на друге місце в рейтингу причин інвалідності та високої смертності населення. Тому, доцільно визначити причини виникнення депресій²⁹³.

Депресія є результатом складної взаємодії соціальних, психологічних та біологічних факторів. Погані відносини з ровесниками, батьками, невміння знаходити спільну мову з людьми, низька самооцінка призводить до ізоляції такої людини від соціуму. Перенесені ще в дитинстві гостро емоційні, стресові впливи з боку оточуючого середовища, певні фізіологічні зміни, пов'язані з пубертатним періодом, також є причинами появи депресії. Крім того, результати нейрохімічних досліджень доводять, що люди, у яких порушений обмін нейромедіаторів, речовин, які забезпечують передачу нервових імпульсів, більш схильні до розвитку депресії. Однак, найпоширенішою причиною виникнення депресивних розладів є стрес. Ще в 30-ті роки минулого століття канадський біолог Ганс Сельє встановив, що стрес – це відповідь організму на дію подразників. Також, вчений виокремив два види стресу, а саме: еустрес та дистрес. Еустрес мобілізує організм, підвищує життєвий тонус і надає можливість самореалізації. Проте, якщо такий стрес занадто сильний чи довго триває, а ресурсів для його подолання не достатньо, це спричиняє появу дистресу. Дистрес пов'язаний з негативними переживаннями та призводить до певних психологічних змін, зокрема, депресивних розладів²⁹⁴.

Вчені стверджують, що загрозу представляє не одноразова сильна стресова подія, а постійна, менш інтенсивна дія стресу на організм людини. Коли адаптуватися до постійного впливу стресу неможливо, тоді відбувається активація механізмів захисту та адаптації з подальшим їх виснаженням. Стрес спричиняє утворення гормонів кори надниркових залоз –

²⁹⁰ Семиченко В. А. Проблеми мотивації поведінки і діяльності людини.

²⁹¹ Хелл Д. Ландшафт депрессии. Интегративный подход.

²⁹² Електронний психологічний журнал: Депресія у дітей та підлітків.

²⁹³ Кон И. С. Психология старшеклассника.

²⁹⁴ Селье Г. На уровне целого организма.

глюкокортикоїдів, зокрема кортизолу (гормону стресу). Він діє на структури мозку, які відповідають за емоційно-стресову реакцію (префронтальну кору та гіпокамп) та порушує процеси нейропластичності (здатності мозку адаптуватися до змін, шляхом реорганізації). Порушення цього процесу призводить до погіршення нормального зв'язку між структурами головного мозку, які відповідають за емоційну реакцію, що і спричиняє депресію.

З точки зору психології, причини виникнення депресії можна об'єднати у два напрямки. Перш за все, це зниження самооцінки, а відповідно і самоповаги. Така людина вважає себе недостойною любові та поваги. Через це формується інша модель поведінки, яка проявляється у тому, що людина сприймає себе тільки тоді, коли вона ідеальна, результат її діяльності бездоганний, а інші оцінюють це належним чином. Коли вся діяльність і сили людини, спрямовані тільки на те, щоб підтвердити свою досконалість виникає депресія. Інший напрямок – проблеми у міжособистісних відносинах, особливо з близькими людьми, від яких людина перебуває в залежності.

Вивченню питання розвитку дітей в пубертатний період присвячені роботи чималої кількості вчених, зокрема таких як Мухіна В. С., Волков Б. С., Рожкова М. І., Шульга Т. І., Волкова Н. В. та інші. Вони стверджують, що підлітковий період триває з 10-11 років до 13-16. Відповідно, виділяють старший підлітковий вік (13-16 років) та молодший (10-11 років)²⁹⁵.

Найбільш значущі метаморфози, пов'язані з пубертатним періодом приходяться саме на старший підлітковий вік. В цей час відбуваються серйозні фізіологічні зміни, що спричинені активним виділенням статевих гормонів та гормонів росту. Через це, у підлітків підвищується увага до власної зовнішності. Вони порівнюють себе зі своїми однолітками, ідеалами краси і знаходять недоліки у власній зовнішності, що негативно впливає на самооцінку. Це спричиняє невпевненість у собі, постійне занепокоєння, дуже емоційну реакцію на оцінку своєї зовнішності, незалежно від того, негативна вона чи позитивна. На цій підставі доволі часто виникають гострі конфлікти, проявляється девіантна поведінка (поведінка, що відхиляється від загальноприйнятих суспільних норм)²⁹⁶.

Головна особливість старших підлітків – усвідомлення власної індивідуальності та формування особистості. На цьому етапі змінюються цінності, з'являються цілі у житті. Перед підлітком постає важке питання вибору майбутньої професії та подальшого навчання. Міжособистісні відносини, особливо з однолітками відіграють вирішальну роль у формуванні особистості підлітка. Старші люди, наприклад, батьки чи вчителі, вже втрачають колишній авторитет, адже підлітки у цьому віці вже ні відносять себе до дітей, акцентуючи увагу на своїй дорослості. Видатний психолог Л. С. Виготський стверджував, що саме відчуття дорослості є головним новоутворенням підліткового віку, адже висловлює нову життєву позицію підлітка до самого себе²⁹⁷.

Ще одна важлива особливість підліткового віку – це криза ідентичності (за Е. Еріксоном), яка тісно пов'язана з кризою сенсу життя. Невпевненість в стабільності свого внутрішнього світу, стурбованість в тому, що світ може бути загублений, складають основу постійного стресу, що призводить до появи соціально-психологічної дезадаптації. Для більшості підлітків проходження через кризу ідентичності являє собою нелегке випробування. При конструктивному виході з вікової кризи у них з'являється чітке уявлення, хто вони. Як результат – вони стають здатними самостійно ухвалювати рішення і здійснювати свій вибір кар'єри, сексуальної орієнтації й життя в цілому. При деструктивному з'являються поведінкові девіації, виникають депресивні розлади²⁹⁸.

Прояв депресії в дорослому та підлітковому віці дещо різниться. Вивченням цього питання вчені зайнялись лише останні двадцять років, адже до цього, явищу підліткової депресії не приділялося значної уваги. Сучасні науково-психологічні дослідження

²⁹⁵ Особливості розвитку дітей старшого підліткового віку.

²⁹⁶ Бігун Н. І. Психологічні умови особистісного розвитку підлітків з депресивними розладами.

²⁹⁷ Виготський Л. С. Педология подростка.

²⁹⁸ Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис.

проблематики підліткових депресивних розладів здійснюються в різних напрямках. У працях Ю. Ф. Антропова, В. А. Гур'євої, Г. Ф. Колотіліна, Х. Ремшмідта представлено аналіз особливостей перебігу підліткових депресій. В. Н. Мамцева, В. М. Козідубова, Ю. Ф. Антропов вивчали причини депресивних розладів у підлітків. Наукові підходи до подолання підліткових депресій представлено у працях М. Блумберга, В. Н. Мамцевої, Х. Ремшмідта, Е. Фроммера.

Вчені зазначають, що один з семи підлітків переживає депресію щорічно. В дитини, яка знаходиться у стані стресу від втрати близької людини, вірогідність розвитку депресивних порушень значно підвищується. Велику роль у формуванні депресії відіграє і негативний вплив соціальних мереж, які стали невід'ємною частиною життя майже кожної дитини. Для підлітка, що перебуває у стані депресії, характерні безпідставна плаксивість, пригніченість, відчуття безнадійності та нудьги. Виникають труднощі в міжособистісних відносинах. Не рідко, депресивні розлади в пубертатний період супроводжуються думками про самогубство та самопошкодження, що доволі часто не обмежуються лише думками. Таким чином, підлітки зазвичай намагаються привернути до себе увагу, однак на жаль, велика кількість цих спроб закінчується трагічно. Також, перебуваючи у стані депресії, у дітей виникають скарги на частий головний біль та біль у животі, проблеми зі сном та апетитом. Реакція на відмову, стає вкрай гострою. Для підлітка в такому стані прогулювання уроків та проблеми з навчанням стають нормою. Дуже часто, саме проблемні підлітки страждають на депресію. Однак, вони не завжди показують свій сум, тому здогадатися, що така поведінка є проявом депресії доволі важко.²⁹⁹

Виявити депресію, особливо в підлітковому віці, доволі важко. Це пов'язано з тим, що вона проявляється лише комплексом певних симптомів, які по одинці доволі часто наявні у підлітків, однак про депресію не свідчать. Діагностування підліткової депресії, зазвичай, відбувається на підставі скарг самого підлітка або його батьків, вчителів та за допомогою спеціальних психологічних тестів. На основі отриманих даних визначається ступінь депресії та призначається необхідне лікування. Чим раніше підлітки звертаються за допомогою, тим краще вони протидіють депресії. Саме тому, своєчасна діагностика та профілактика підліткової депресії може сприяти ефективності взаємодії підлітка та суспільства.

Задля досягнення поставленої мети в експериментальній частині нашої роботи нами був використаний «Опитувальник дитячої депресії» (М. Ковач).

Опитувальник дитячої депресії М. Ковач (1992) дозволяє визначити кількісні показники спектру депресивних симптомів – пониженого настрою, гедоністичної здатності, вегетативних функцій, самооцінки, міжособистісної поведінки. Призначений для дітей віком від 7 до 17 років. Дає змогу надійно розрізняти підлітків з депресією від інших психопатологічних станів та здорових учнів.

Ця методика являє собою самооціночну шкалу із 27 пунктів, які об'єднані у п'ять шкал, а саме:

- Шкала А – негативний настрій (загальне зниження настрою, постійне очікування негараздів, схильність до плаксивості, підвищений рівень тривожності);
- Шкала В – міжособистісні проблеми (агресивна поведінка, високий рівень негативізму, ототожнення себе зі злом, неслухняність);
- Шкала С – неефективність (високий рівень переконання неефективності в школі);
- Шкала D – ангедонія (високий рівень виснаженості, наявність почуття самотності, часткова або повна втрата здатності отримувати задоволення);
- Шкала Е – негативна самооцінка (негативна оцінка власної неефективності, наявність думок про самогубство).

Експериментальна частина дослідження проводилася на базі Маріупольського НВК «Лицей-школа № 14». Контингент випробовуваних склали підлітки 9-10 класів у кількості 79 осіб. Середній вік випробовуваних 14-15 років.

²⁹⁹ Выготский Л. С. Педология подростка.

Слід зазначити, що усі школярі адекватно поставилися до пропозиції взяти участь в експерименті, виявили живу зацікавленість не лише до ходу роботи, але і до результатів дослідження. Усі бажаючі підлітки після закінчення діагностичної роботи змогли отримати консультацію у практичного психолога НВК.

Із загальної кількості опитаних старшокласників (79 осіб) ознак депресивності не виявлено у 23 підлітків (30%). Натомість у 56 учнів (70%) ознаки депресії є. Тож, умовно, ми об'єднали наших випробуваних у дві групи: I група – підлітки з ознаками депресії і II група – підлітки, у яких ознак депресії не має. Попередньо отримані результати були проаналізовані відповідно до шкал методики «Опитувальник дитячої депресії» та визначених нами груп учнів. Таким чином, ми отримали наступні результати.

Шкала А – негативний настрій. З 56 респондентів з високим рівнем депресивності, у 41 учня (73%) ступінь негативного настрою значно перевищує норму, у 27% (15 осіб) – це значення у межах норми. Щодо показників негативного настрою у підлітків, в яких депресивних симптомів не виявлено, то у тільки у 7 (30%) – показник виходить за межі норми. Тож ми бачимо, що настрій впливає на депресивний стан. Чим кращий настрій у людини – тим спокійніше і врівноваженіше вона ставиться до подій свого життя, менше очікує негараздів, менше тривожиться. Ми можемо припустити, що для покращення емоційного стану підлітків необхідно впливати на їх настрій. Підвищення емоційного фону сприятиме зниженню ознак депресивності.

Шкала В – міжособистісні проблеми. У 90% підлітків (50 респондентів) I групи цей показник не перевищує норму і лише у 10% (6 учнів) в межах норми. 61% підлітків (14 осіб), які увійшли у другу групу, теж мають проблеми у міжособистісній взаємодії – виявляють неслухняність, агресивність, негативізм, вдають, що їм подобається такий зухвалий стиль спілкування. Виходячи з цих результатів, ми вважаємо, що міжособистісні проблеми, дійсно є однією з основних причин розвитку депресивних розладів у підлітків. Той факт, що у значної кількості респондентів цієї групи, показник міжособистісних проблем на межі, а депресії як такої немає, наштовхує нас на думку про те, що підлітковий максималізм, зухвалість, цинізм – це зовнішній прояв невміння будувати стосунки з однолітками і дорослими, це прагнення знайти своє місце в соціумі.

Шкала С – неефективність. Тільки 13 підлітків (23%) першої групи впевнені, що можуть бути успішними. 77% (43 особи) вважають себе невдахами і не вірять, що можуть досягти успіху у навчанні, побудові кар'єри та й взагалі у житті. Переважна більшість учнів другої групи (без ознак депресії) вірять в себе і прагнуть бути успішними і ефективними – 79% (18 респондентів). Такі дані свідчать про те, що неефективність не може бути основною причиною виникнення депресивних розладів, але певну роль в сприйнятті дитиною себе як часточки Всесвіту, яка постійно рухається вперед, все ж таки відіграє.

Шкала D – ангедонія. Ангедонія – це виражене зниження інтересу до діяльності, яка раніше була приємною, або втрата здатності отримувати від неї задоволення. 90% (50 підлітків) з наявними ознаками депресії (I група) мають високий показник за цією шкалою.

Відчуття самотності, непотрібності, марності життя, високий рівень виснаження, стомлення, втрата мотивації навіть до тих видів діяльності, які раніше приносили задоволення – ось неповний перелік ознак цього показника. Зовсім інша картина в групі підлітків, які ознак депресії не мають. 74% (17 учнів) задоволені своїм життям, вмотивовані, прагнуть активної діяльності і позитивно налаштовані на майбутнє. Високі показники за цією шкалою в групі підлітків, які мають ознаки депресії, ми можемо пояснити тим, що більшість із них не може, а може і не знає як попроситися з дитинством. Відчуття, що «дитинство вже скінчилось, а я хочу бути дорослим, але ще таким себе не відчуваю», може спричинити певний вакуум, який сприймається як сумування за втраченою частинкою свого «Я». Тому знижується мотивація до навчання, до діяльності, до життя в цілому. Але фахівці кажуть, якщо поряд з людиною у такий складний для неї час є близькі люди, які підтримують дитину, такий період швидко минає.

Шкала Е – негативна самооцінка. 75% опитаних нами підлітків І групи (42 особи) мають занижену самооцінку, 25% (14 осіб) – адекватну. Натомість у 22 учнів (95%) другої групи підлітків (які не мають ознак депресії) самооцінка в нормі. Зважаючи на це, ми можемо стверджувати, що занижена самооцінка є одним з основних факторів розвитку депресивних розладів.

Постійний стрес, у якому перебувають сучасні діти та підлітки призводить до виникнення у них депресивних розладів, у чому ми переконалися в результаті нашого дослідження. Нами було виявлено, що більша частина опитаних респондентів, а саме 70%, мають ознаки депресії, що ще раз підтверджує актуальність обраної теми та одне із положень нашої гіпотези – у більшості сучасних підлітків наявні депресивні розлади. Спираючись на результати нашого дослідження, ми можемо сказати, що проблеми в міжособистісних стосунках (з рідними, друзями, близькими людьми), дійсно є однією з основних причин розвитку депресії. Тож це положення нашої гіпотези теж знайшло підтвердження. Частково підтвердилась наша гіпотеза стосовно того, що зневіра в собі і своїх можливостях, втрата мотивації до отримання задоволення від життя – ангедонія, можуть бути основними причинами розвитку депресії у підлітків. Найважливішим результатом нашої роботи є те, що ми з'ясували: депресивні розлади у сучасних підлітків є. Цей факт не можна ігнорувати. Слід об'єднати зусилля і батькам, і вчителям, і, звісно, самим школярам, щоб запобігти виникненню і розвитку депресивних розладів. Дорослим треба вчити дітей культурі міжособистісних взаємин, намагатися побачити нагальні потреби дітей та разом з ними працювати над їх задоволенням. Ми вважаємо, що батькам слід дослухатися до своїх дітей, цікавитись їх інтересами, як можна частіше розмовляти з ними, хвалити навіть за найменші успіхи, вчитися разом долати труднощі і ... просто ЛЮБИТИ.

Література

1. Бігун Н. І. Психологічні умови особистісного розвитку підлітків з депресивними розладами: Монографія / Н. І. Бігун. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори. – 2006, 2011. – 160 с.
2. Выготский Л. С. Педология подростка / Собр. соч. в 6 т., т. 4-й. – М., 1984.
3. Депресія у дітей та підлітків // Електронний психологічний журнал / URL: <https://psychologyjournal.ru/stories/depressiya/depressiya-u-detey-i-podrostkov/>.
4. Депресивні стани в період кризи підліткового віку // Провідний освітній портал Росії / URL: <https://infourok.ru/nauchnoissledovatel'skiy-proektdepressivnie-sostoyaniya-v-period-krizisa-podrostkovogo-vozrasta-1276801.html>.
5. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – М.: Прогресс, б.г. (1996).
6. Кон И. С. Психология старшеклассника / И. С. Кон – М.: Просвещение, 2004. – 267 с.
7. Особливості розвитку дітей старшого підліткового віку // URL: <https://nsportal.ru/shkola/dopolnitelnoe-obrazovanie/library/2017/01/15/osobennosti-razvitiya-detey-starshego>.
8. Семиченко В. А. Проблеми мотивації поведінки і діяльності людини / – К., 2004.
9. С. Ю. Головин. Словарь практического психолога / Минск; Харвест, 1998. – 800 с.
10. Хелл Д. Ландшафт депрессии. Интегративный подход / М.: Алатай, 1999. С. 280.
11. Селье Г. На уровне целого организма / перевод И. А. Доброхотовой, А. В. Парина. М.: Наука, 1972.
12. Падун М. А., Котельникова А. В. Модификация методики исследования базисных убеждений личности. Психологический журнал. 2008. Т. 29. № 4. С. 98-106.
13. Питання охорони здоров'я: депресія // Сайт Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я / URL: <https://www.who.int/topics/depression/ru/>.
14. Психология: Популярный словарь: справочник / сост. А. Д. Андреева, Т. В. Вохмянина и др.; под. ред. И. В. Дубровиной. М.: ИЦ «Академия»; ИЦ «Кафедра», 1998. – 96 с.

3.8. MASSIZATION AS AN IDENTIFICATION MARKER OF THE NEWEST STAGE OF DEVELOPMENT OF SOCIO-CULTURAL BEING

3.8. МАСОВІЗАЦІЯ ЯК ІДЕНТИФІКАЦІЙНИЙ МАРКЕР НОВІТНЬОГО ЕТАПУ РОЗВИТКУ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО БУТТЯ

Зростання ролі соціально-масових явищ у всіх сферах життя актуалізує необхідність осмислення цього процесу як універсального феномену, що породжує якісні трансформації у розвитку сучасної цивілізації. Цей концепт як в силу глобальності означеної ситуації, так і силу соціально-філософського уявлення про триєдиність культури-людини-суспільства (за П. Сорокіним) тинає межі окремих наукових напрямків. Більш того, й сама наука, як соціокультурна сфера зазнає мутацій, що, не в останню чергу, виявляється насущним для окреслення як окремої проблеми зі сфери методології науки.

У окресленому вимірі масовізації є базовим та багатовимірним явищем, що здійснює значний вплив на соціокультурну дійсність. Проте його осмислення у сучасній літературі є фрагментарним, що пояснюється розгортанням явища «тут та зараз» і обмежує можливості цілісного аналізу, чи відбувається в рамках окремої «наукової картини світу». В процесі нашого дослідження ми не претендуємо на всеохоплюючий аналіз феномену масифікації, проте прагнемо абстрагуватися від окремих проявів та перейти до осмислення механізму, що його породжує.

Насамперед необхідно розкрити підхід до масовидного, який приймаємо за основу в дослідженні. Вихідним моментом для нас є його розуміння як способу людини бути, наближене до поняття *Massendaseinsordnung* (масовидний порядок присутності-у-бутті, так-буття, «присутності» // *Dasein*) у «Духовній ситуації часу» (розділ «Влада маси») К. Ясперса³⁰⁰.

Цей підхід має соціально-психологічну спрямованість і, звісно, не зводиться до психології локального феномена натовпу, хоча це саме натовпу властиво піддаватись сугестії і ставати агресивним. Натовп є одновимірним й утилітарним, за чинниками утворення, психічним явищем, представленим у масштабі спільності.

У нашому розумінні масовидного теж присутній психологічний вимір, на рівні уявлення про специфіку свідомості, що зазнала «масифікації»; як її досліджував у «Віку натовпів» С. Московічі³⁰¹ й трактовка якої сходить до ідей Г. Лебона³⁰². Вслід за С. Московічі і К. Ясперсом, у чийх працях апарат аналізу масовидного як психічного було розгорнуто в бік соціального універсуму, ми вважаємо його характеристикою якісного статусу соціокультурного буття і його суб'єкта. Зазначимо також, що вбачати в «натовпі» онтичний, а не ситуативний психічний стан, який у силу ефекту зараження охоплює скопище людей, дозволяє здійснена Ф. Ніцше типологія маси (недиференційована множина, знеособлений натовп; маса-синонім варварства; не здатна до творчості механізована спільнота)³⁰³. З погляду проблеми нашого дослідження, справа не в самій типології, а в тому, що кожен з понятійних вимірів у свій спосіб маркує масовидне.

Значимою в контексті нашого дослідження є класифікація номінацій поняття маси у Д. Белла, в чиему розумінні процес масовізації невіддільний від цивілізаційної пертурбації, що визначила реалії постіндустріального соціуму³⁰⁴. Відомо, що до першої групи визначень маси належить її ототожнення з величезним і недиференційованим масивом реципієнтів масової інформації, і такого роду масив, у якості соціального утвору, не співпадає з класом, стратою, професійним угрупованням, а отже, протистоїть їм (Г. Блумер). Друга група включає візії некомпетентної, і при цьому переважної, частини соціуму, що домінує за умов

³⁰⁰ Ясперс К. Духовная ситуация времени.

³⁰¹ Московічі С. Век толп.

³⁰² Лебон Г. Психология народов и масс.

³⁰³ Ніцше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей, с. 364.

³⁰⁴ Белл Д. Социальные рамки информационного общества, с.337.

ослаблення впливу освіченої еліти (Х. Ортега-і-Гассет). Третя – пов'язана з технологізацією соціуму, машинерією, що призводить до втрати людиною індивідуальності й перетворенню її на придаток машини (Ф. Юнгер). Група четверта робить акцент на більшості в бюрократичних суспільствах, яка не допускається до прийняття економічних та управлінських рішень (М. Вебер, Г. Зіммель, К. Маннгейм). П'яту ж групу утворюють визначення, в яких маса фактично розуміється як натовп, а масова свідомість характеризується відчуженням, одноманітністю, безцільністю, нестачею інтеграції (Е. Ледерер, Х. Арндт).

Слід зазначити, що кожна з цих номінацій позначає деякі з численних і багатоманітних факторів масовидного. Та ми зупинили увагу не стільки на техногенних чинниках, скільки на, так би мовити, соціальних психопрактиках у сучасній ситуації культури. Не применшуючи значення техногенної уніфікації особистості, ми в більшому ступені орієнтуємось на її духовну специфіку, виражену зокрема в поєднанні глузливості й зневіри – з сугестивною вразливістю і рудиментами ранніх вірувань. Ці характеристики є наразі дотичними до п'ятої з п'яти виділених Беллом номінацій – маси як соціуму, де панує одноманітність, безцільність, відчуження, нестача інтеграції. Саме ці властивості й визивають до життя компенсаторний сценарій міфу.

Приймаючи до уваги вчення Д. Белла про технократичні передумови й інформаційно-технічний соціум, який і характеризується масовизацією, ми також віддаємо належне вченню Г. Мак-Люена про комп'ютеризацію свідомості, поступово перетворюваної на комп'ютерно-технологічне «розширення»³⁰⁵. Дійсно, хіба що не метафорою «світу ейдосів» постає образ «гіперсервера», через який гігабайти інформації транслюються на інтерфейси персональних комп'ютерів – моделі процедур свідомості, за якими стоїть слоган *DEUS EX MACHINA*. «Віртуальний світ розширює простір для зміни власного «Я», але вже в іміджевому плані вигаданих персонажів. Для особистості, зануреної у світ, якого немає, але який міг би бути, розмивається межа «тут» і «там»³⁰⁶. Інформаційно-технічні доміанти роблять суб'єкта масової культури залежним елементом недиференційованої, емоційно не здорової спільноти. Атрибутивною її властивістю, за Н. Хамітовим, є орієнтованість «на масового споживача інформації». Процес «стандартизації та спрощення внутрішнього світу людини... породжує «інформаційну наркоманію» - екзистенційний стан людини, при якому продукція масової комунікації стає важливішою за події власного життя»³⁰⁷. Психіка функціонує як «приймач» зовнішніх повідомлень, втрачаючи чутливість до внутрішніх спонукань. Цей однопільний потік отримує статус онтологічного, претендує на життєвий світ людини. Адже віртуальна реальність, з окремого ментального сегмента, що локалізував існування фантомів, у масовидному отримує повноправність буття в якості аспекта гіперреальності. Візуальна інформація сприймається «людиною маси» більш ефективно, ніж «книжна» культура, на основі споживацького типу ціннісних орієнтацій; звідси тип «людини-локатора»³⁰⁸.

Техногенний мікст, у якому речове й духовне взаємно представлені на кшталт hardware і software, постає в світлі ідеї розвитку як стадія над-складності. Рудименти «коду суперечності», до яких можливо віднести й двоїчний код інформації, монополізують простір соціальних зв'язків. Техногенна стихія інформації та прагматика буденного, здавалося б, розведені самою соціальною дійсністю, як складне і примітивне. Але вони не тільки зближені однозначністю, а утворюють одновимірний світ бутності. Новітній етап соціокультурного буття характеризується створенням хронотопу, структура якого асимілює історичну змістовність людського Я. У дисперсійному раціональному середовищі виникає відкрита ситуація свідомості: під знаком розвитку відбувалося розгортання суб'єкта як форми всезагальності, і відбувається трансгресія. Суперечність, як у перевернутому біноклі, стає пустою фігурою («кодом», хіба що не індексом), історичність «скидається у нуль».

³⁰⁵ Мак-Люен Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека, с. 271.

³⁰⁶ Патерікіна В. В. Сакралізація й десакралізація в ситуації постмодерну, с. 312.

³⁰⁷ Хамитов Н. Философский словарь. Человек и мир, с. 89.

³⁰⁸ Рисмен Д. Одинокая топа.

Характерною є спільність дефініцій сучасної ситуації культури, де до первинних термінів додано «пост» або «транс».

Отже, не можна не помітити, що інформаційно-технічна цивілізація «переформатує» реальність. Радикальний характер цього процесу й визначає зближення у таких різнопланових працях, якими є, скажімо, роботи Д. Белла і К. Ясперса, позицій щодо техногенних чинників масовидного, що постає якісною характеристикою новітньої соціальності.

Водночас, ми вважаємо деякі з найновіших «технологічних» експлікацій масовидного певними доповненнями, сучасними поправками до вже діючих у традиційному полі соціальної філософії та філософії культури теоретико-методологічних підвалин. Адже єдність традиції тримається на її антропоїдних константах, через що навряд чи можливо поки що окреслити нову онтологічну парадигму. Про збереження «системи координат» онтології масовидного свідчать атрибуції: «неоміфологізм», «неоархаїка», «перехід» і т. д.

Відтак, ми прагнемо порозуміти перипетії масовизації соціокультури «зсередини її самої». Та, водночас, наша позиція є дистантною від зведення маси до суспільної більшості як такої (передусім, вслід за К. Ясперсом, маємо розмежувати народ і масу). Це в основному визначає розходження позиції дослідження з ідеєю про масовидний характер самої практики і з розумінням суспільної свідомості загалом як масовидної (в силу над-особової сутності соціальних відносин, у яких, за Марксом, виявляється всезагальний характер ставлення людей один до одного, до природи). Квантитативний характер масового і квалітативний – масовидного в такому підході не диференційовані. Масова свідомість постає як рівень суспільної свідомості (А. К. Уледов³⁰⁹). Акцентується нормативно-ціннісна змістовність, напрацьована «всією масою суспільства» (Г. Г. Дилигенський³¹⁰). Справа не в тому, що йдеться про масове, а не масовидне. За самим поняттям суспільної свідомості криється ідеалізація мас. Це більше за аберацію навіть за віру в об'єктивність законів історії, що являє відкриту метафізичну проблему. У даному підході виражено віру у поступ цивілізації до кращої, досконалої, якості життя, що дезавуєвана в масштабі не утопії, а реальної повсюдності.

З погляду необхідності вирішення феномена масовидного як особливої форми соціальності (а за Ж. Бодрійяром, «кінця соціальності»), виділяється ідея масовизації соціуму у Б. А. Грушина. Сам термін «масовизація» належить Б. А. Грушину³¹¹. Даний феномен (маса є «абсолютна підсистема») розуміється філософом як багатократне укрупнення спільноти з одночасною уніфікацією діяльності, а, отже, свідомості людей, які тим самим перетворюються на масу. Грань між масовим і масовидним проводить О. М. Черних, по лінії явища «атомістичної особистості». Так, ознаки «групової рефлексивності, ціннісної асиметричності, маргіальної транзитивності й виражаються через єдність духовної та практичної активності, нівелювання соціальних та індивідуально-особистісних відмінностей, ефект масового співпереживання, з'єднання свідомих і несвідомих компонент»³¹². Черних пов'язує генезис масовидного з соціальною маніпуляцією. Дійсно, у просторі культурної свідомості простежується зворотний вплив процесів надбудови на базисні структури соціуму (у вигляді соціально-політичних технологій, або, у вітчизняному варіанті, релігійної ідеології). Але маніпуляція, на наш погляд, є радше атрибутом масовидного. Втім, у фактичних ознаках ми згодні з його визначенням як «глобальної транзитивно-масової свідомості, яка ґрунтується на взаємному уніфікованому відчуженні, агресивному

³⁰⁹ Уледов А. К. Духовное обновление общества.

³¹⁰ Дилигенский Г. Г. В поисках смысла и цели: Проблемы массового сознания современного капиталистического общества.

³¹¹ Грушин Б. А. Массовое сознание: опыт определения и проблемы исследования.

³¹² Черных А. Н. Массы и массовые явления: анализ форм проявлений и сущности социальных множеств: дис. ...канд. филос. наук: 09.00.11., с. 94.

індивідуалізмі, усереднених ціннісних установках, нівелюванні індивідуально-особистісних відмінностей»³¹³.

Беручи до уваги висновок О. М. Черних, замітимо, однак, що в його підході основна увага приділяється симптоматиці, а не логіці й механізму, масовидного. Ми вважаємо, що цей механізм – відчуження. Дифузні процеси у культурі, втрата векторних устремлінь і ідентичності, утилітаризм під формою естетичного і «вивіскою мистецтва» (Ж. Бодрійяр), «схлопування» смислів елітарної і масової культури реалізуються при посередництві відчуження. Від часів виникнення товарного виробництва і дотепер, в «пост-капіталістичному» соціумі, феномен відчуження озвнюється уніфікацією «адресності» предметів, і самих відносин, обміну. Але, закладене у надрах соціальності, відчуження є й глибинною колізією переводу безпосередності буття в опосередковані, речові, знакові, віртуальні форми. Настання «Ери самореферентних знаків» (Ж. Бодрійяр) є симптомом засилля самодостатньої, позбавленої смислових опір, вторинності.

У своєму розумінні логіки виникнення масовидного ми, отже, приймаємо за основу поняття відчуження (*Entäußerung*) у найбільш загальному, представленому «Феноменологією духу» Г. В. Ф.Гегеля, значенні – суб'єкт-об'єктного відношення, що виникає на соціальному рівні діяльності людей і породжує певну предметність. І в житті самої свідомості «дух стає предметом, позаяк він і є ... рух, що полягає в тому, що він стає для себе чимось іншим..., і що він знімає це інобуття»³¹⁴. Поняття відчуження, розроблене Гегелем за посередництвом діалектичного методу, отримує у Маркса смисл протиставлення продуктів праці і самих здібностей людини – їй самій. У ХХ столітті, зокрема в «Естетичній теорії» та «Негативній діалектиці» Адорно, цей концепт знає проєкції на площину соціального буття витворів культури. Для нас важливі як спадкоємність у Т. Адорно концепту відчуження, так і, не меншою мірою, акцентування ним драми особливого. Щойно ідея, або художній образ, будь-який витвір і сама здібність починають своє окреме від свого суб'єкта, або автора, життя, як вони, за Т. Адорно, застигають у своїй відчуженій формі і стають, по суті, товаром. «Кожен крок твору мистецтва до довершеності – це є крок до його само-відчуження»³¹⁵. Відчуження – як обертання створінь і сутнісних сил індивіда на противагу йому самому – настає особистість у будь-яких проявах її індивідуальної долі. По суті, емансипація особливого в естетиці Адорно – це не стільки «реформація» діалектичної логіки, скільки намагання протистояти уніфікації й кризі авторства, співзвучне пафосу «Повстання мас». Діалектична логіка дозволяє інтерпретувати цю колізію як самозаперечення, закладене у власній природі феномена. Комерціалізація мистецтва визначається, отже, не соціальним буттям уже закінченого твору, а моментом письма як комунікації, нештучним у своїй адресності (Іншому) і злитим з експресією у структурі художнього знака (хоча він не є знаком у гносеологічному розумінні поняття). Тож особливе, індивідуально авторське, що його виокремлює як процесуальний аспект форми Т. Адорно, не тільки виявляється не вільним від комерціалізації, а отже, від масовизації, – але її визначає. Характерно, що авангардні явища мистецтва сполучають у собі «останній» виклик автора уніфікуючій машині цивілізації і апеляцію до публіки, спробу зацікавити її собою.

Значимість ментальних факторів і їх своєрідність у полі масовидного зумовили у нашому дослідженні важливу роль культуроцентричного підходу Х. Ортега-і-Гассета. Цей підхід, з нашого погляду, деяким чином пов'язаний з колізією відчуження. «Те, що раніше було так просто – знайти собі місце, тепер стає вічною проблемою», – зазначає філософ³¹⁶. Онтологічний дефіцит життєвого простору зумовлений засиллям натовпу, який витісняє індивіда всередину його внутрішнього світу.

Х. Ортега-і-Гассет характеризує перетворення масовидного на повновладну стихію культурного буття. «Натовп, що виник на авансцені суспільства, раптово став зримим.

³¹³ Там само, с. 96.

³¹⁴ Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа, с. 19.

³¹⁵ Адорно Т. В. Негативная диалектика, с. 254.

³¹⁶ Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс, с. 16.

Раніше він, виникаючи, залишався непомітним, тіснився десь у глибині сцени; тепер він вийшов до рампи – і сьогодні це головний персонаж. Солістів більш нема – один хор»³¹⁷. У метафору хору філософ вкладає смисл уніфікації суб'єктивності. «Маса – це «середня людина». Таким чином, кількісне визначення – множина – переходить у якісне. Це сумісна якість, нічия й відчужувана, це людина тією мірою, якою вона не відрізняється від інших і повторює спільний тип»³¹⁸. При цьому «людина маси не засмучена, а навпаки, вдоволена власним не відрізненням»³¹⁹.

Феномен «повстання мас» спонукають до питання про ступінь унікальності ситуації масовидного, яка описується дослідниками як кризова і навіть катастрофічна; і про критерій відмінності масовидного від масового. Розрізнення народу і маси у Ясперса, кількісної й якісної характеристик маси – у Ортеги-і-Гасета є опорним для нас досвідом виробітки цього критерію. Замітимо, що тема протистояння натовпу й еліти була досить розвинена у соціально-політичній думці класичної древності. «Тема соціально-масових явищ не є новою для суспільствознавчої й філософської думки. Європейська традиція дослідження проблематики соціально-масового бере початок уже в античності... Марксом одним з перших була поставлена проблема масовизації й її джерел, що коріняться в умовах розвитку капіталістичного суспільства», – відмічає О. М. Черних³²⁰. Разом із цим, масовидне є безпрецедентним. Дійсно, відбулось якісне перетворення соціокультурної реальності, в якій діє «фермент» змін, що, зокрема, проявляє себе у відчуженні й масовизації. Сучасній людині, що втратила ідентичність, «є насущним утратись у безліч ролей» (В. Біблер), тоді як людина традиційного соціуму представляла лиш саму себе; що знов-таки підтверджує значимість відчуження в логіці масовидного. Маса – це суміш, мікст відносин, у які людина включена, і виходячи з цього, – суміш людських типів та індивідів. Цікавий приклад ставлення до маси обивателів і розуміння самої маси як «суміші» (вторинного), у Г. Сковороди, наводить Л. Матвєєва³²¹. «Григорій Сковорода в тих самих культурно-соціальних контекстах, у яких сьогодні використовується слово "маса" ("маси"), вживав слово "смесь". Наприклад, він пише: "В сію то меть Діоген, в полдень с фонарем ищучи человека, когда отозвалась людская смесь: "А мы ж, де, разве не люди?" – отвечал: "Вы собаки..." Або: "Посмотрите на людскую толпу и смесь, увидите, что и самые с них молодчики льстят себе, что они вооружены рогом единорога, спасающим их от нещастия, уповаю, что как очам их очки, так свет и совет не нужен сердцу их"». Постіндустріальне суспільство «тоталізувало» явище умасовлення, яке мало свою еволюцію, відображену у філософській думці попередніх діб.

Проте було б спрощенням вважати, що масовидна свідомість деяким чином імітує свідомість архаїчну. На наш погляд, ближче до істини та думка, що їх об'єднують антропні характеристики, котрі, по-перше, активуються в зв'язку з необхідністю переоцінки цінностей культури (від зміни культурного стилю – до парадигмального катаклізму); що, по-друге, виражається ірраціональною домінантою, яка, по-третє, озвнює себе через архетипові форми творчості, актуалізацію примітивного досвіду, що, вочевидь, не може ні відтворити, ні, на рівні сутнісних характеристик, імітувати його. Адже йдеться про зовсім інакший цивілізаційний контекст; про ситуацію відчуження, яка й визиває до життя подібні ремінісценції.

Отже, масове суспільство і масова культура співіснують у нерозривному взаємозв'язку, а масовизація є характеристикою якісного статусу новітнього етапу їх розвитку. Цей єдиний антропосоціокультурний процес, зрiючи в недрах техногенної цивілізації, формує особливий тип суб'єкта, а також творить історичний образ її сфер, елементів та областей.

³¹⁷ Там само, с. 17.

³¹⁸ Там само, с. 18.

³¹⁹ Там само, с. 19.

³²⁰ Черных А. Н. Массы и массовые явления: анализ форм проявлений и сущности социальных множеств: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11., с. 84.

³²¹ Матвєєва Л. Культурологія: Курс лекцій: Навч. посібник.

Література

1. Ясперс К. Духовная ситуация времени [Электронный ресурс] / К. Ясперс – Режим доступа: http://royallib.com/book/yaspers_karl/duhovnaya_situatsiya_vremeni.html. – Назва з екрану.
2. Московичи С. Век толп / Серж Московичи. – М: «Центр психологии и психотерапии», 1996. – 478 с.
3. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – М.: Академический проект, 2011. – 238 с.
4. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей / Фридрих Ницше. – М.: Культурная революция, 2005. – 880 с.
5. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Белл Д. // Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – С. 330-342.
6. Мак-Люен Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека: [пер. с англ. В. Николаева] / Г. М. Мак-Люен. – М.; Жуковский: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. – 464 с.
7. Патерикіна В. В. Сакралізація й десакралізація в ситуації постмодерну / В. В. Патерикіна. – Алчевськ: ДонДТУ, 2013. – 368 с.
8. Хамитов Н. Философский словарь. Человек и мир / Н. Хамитов, С. Крылова. – К.: КНТ, Центр учебной литературы, 2006. – 308 с.
9. Рисмен Д. Одинокая топа [Электронный ресурс]. / Д. Рисмен. – Режим доступа: http://ecsosman.hse.ru/data/771/876/1216/016_rutkevich.pdf. – Назва з екрану.
10. Уледов А. К. Духовное обновление общества / А. К. Уледов. – М.: Мысль, 1990. – 333 с.
11. Дилигенский Г. Г. В поисках смысла и цели: Проблемы массового сознания современного капиталистического общества / Г. Г. Дилигенский. – М.: Политиздат, 1986. – 255 с.
12. Грушин Б. А. Массовое сознание: опыт определения и проблемы исследования / Б. А. Грушин. – М.: Политиздат, 1987. – 368 с.
13. Черных А. Н. Массы и массовые явления: анализ форм проявлений и сущности социальных множеств: дис. ...канд. филос. наук: 09.00.11. – Краснодар, 2004. – 159 с.
14. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель // Сочинения в 14 томах. – Т. IV. – Ч. 1. – М.: Соцэкгиз, 1959. – 488 с.
15. Адорно Т. В. Негативная диалектика [Электронный ресурс] / Т. В. Адорно – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Ador_Neg/index.php. – Назва з екрану.
16. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 509 с.
17. Матвеева Л. Культурологія: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Матвеева. – К.: Либідь, 2005. – 512 с.

3.9. DISORGANIZERS OF TIME AS AN OBSTACLE TO THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE INDIVIDUAL

3.9. ДЕЗОРГАНІЗАТОРИ ЧАСУ ЯК ПЕРЕШКОДА СТАЛОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Сталий розвиток особистості передбачає гармонійний баланс між її прагненнями, намірами, вчинками та можливостями, що відкриваються перед нею. Сьогодення відкриває перед всіма людьми безліч перспектив та реальний темп життя вимагає від них уміння слідкувати за плином часу під час роботи, розподіляти пріоритетні цілі в часі, швидко реагувати на різні складні ситуації та раціонально використовувати час. В усіх видах діяльності людині так чи інакше потрібно набути вміння орієнтації в часі, і взагалі відчутті часу. Почуття часу спонукає людину бути організованою, зібраною, допомагає берегти час, продуктивно його використовувати, бути точним та збалансованим. Проблематика вивчення часу є актуальною для будь-якого періоду онтогенезу, особливо вона значущою стає в юнацькому віці. Адже часовий чинник є одним із ключових у становленні й розвитку особистості, він мобілізує весь її внутрішній потенціал та сприяє особистісному та професійному самовизначенню.

Питання сприйняття, організації та регуляції часу, його значення в становленні людини, завжди цікавило науковців. Більш детально це висвітлено в працях К. Абульханово-Славську, Т. Березіну, Л. Виготського, Є. Головаху, Ф. Зімбардо, В. Ковальова, О. Кронік, О. Кузьміна та ін. Тобто дослідження феномена часу було й залишилось актуальним та ще більшої уваги привертає питання дезорганізаторів часу в юнацькому віці. Саме вони, зазвичай, стають основною перешкодою в досягненні цілей юних особистостей.

У психологічній літературі можна знайти достатню кількість концепцій та теорій, що розкривають підходи особистісної організації часу. Питання організації часу життя вперше було досліджене В. Ляудіс. Вона розглядала організацію часу як закономірну етапність вчинків. Першим етапом була організація часу дії, другим – організація часу діяльності, і третім – організація часу всієї життєдіяльності людини. Тільки пройшовши всі зазначені етапи у люди формується позитивне ставлення до часу як до цінної, значущої частини життя³²².

На думку К. Абульханово-Славської та Т. Березіної, особистісна організація часу життя – це така здібність особистості, яка розкриває її вміння планувати власну діяльність, сконцентруватись на головному при досягненні цілей, регулювати життя в цілому та підпорядковувати його відповідно до актуальних життєвих ситуацій³²³. Дещо інше трактування цього явища мав В. Ковальов: він пов'язував організацію часу життя з формуванням часового кругозору особистості й розвитком особистісної рефлексії, з набуттям життєвого досвіду і появою сукупності часових перспектив³²⁴.

В будь-якому випадку проблема особистісної організації часу розглядається через призму загальної якості життя у всій повноті його аспектів. Людина з кожним життєвим досвідом, з новим знайомством збагачує свій внутрішній світ, доходить висновків, щодо того як правильно регулювати власний час аби він приносив результат та наповнення. Це не простий процес, що вимагає від особистості організованості, відповідальності, сконцентрованості та цілеспрямованості. Адже ефективна організація часу є найважливішою умовою оптимальності, насиченості та задоволеності від життя людиною. Вміння планувати власне майбутнє формує в особистості чітке уявлення власних цілей та пріоритетів, як наслідок, усвідомлення основних шляхів їх реалізації задля досягнення єдиного задуму чи

³²² Клименко Ю. О. Самоорганізація часу життя як особливе утворення особистості. Психологія і особистість. 2015, № 2 (8), Ч. 2, С. 113-123.

³²³ Абульханово-Славская К. А. Время личности и время жизни. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001, 304 с.

³²⁴ Ковалев В. И. Особенности личностной организации времени жизни. Гуманистические проблемы психологической теории. Москва, 1995. С. 179-185.

основної життєвої мети. Вони допомагають юній особистості усвідомлювати своє місце в житті, вимальовувати власне майбутнє та прогнозувати значущі події.

Саме у юнацькому віці уперше в самосвідомість усвідомлено входить чинник часу. Передусім з віком помітно прискорюється суб'єктивна швидкість плину часу. Ця тенденція, розпочавшись в юнацтві, потім триває і у дорослому, і в літньому віці. Розвиток часових уявлень пов'язаний з розумовим розвитком і зміною загальної життєвої перспективи. Якщо дитина живе переважно теперішнім, то юнак – майбутнім. Підлітки ще сприймають час дискретно, він обмежений для них безпосередньо минулим і теперішнім, а майбутнє здається буквальним, безпосереднім продовженням сьогодення. У юності часовий горизонт розширюється як углиб, охоплюючи віддалене минуле і майбутнє, так і вшир, включаючи вже не лише особисті, але і соціальні перспективи. Це пов'язано з переорієнтацією юнацької свідомості із зовнішнього контролю на внутрішній самоконтроль і зі зростанням потреби в досягненні поставлених цілей.

Усвідомлення швидкоплинності часу, змушує молодих людей більш серйозно ставитись до власного майбутнього, до життєвих цілей та взагалі життєвого шляху. Ідеальний світ юнаків з часом починає ставати більш реалістичним, що спонукає їх до самооцінки, перегляду засвоєних у дитинстві цінностей, розуміння вічних, осмислення життєвих суперечностей, криз та успіхів власного розвитку³²⁵.

У юності бере початок індивідуальний спосіб організації часу життя, що передбачає спрямування всіх вольових дій на подолання обставин власного життя та діяльності. Це складний процес, який супроводжується внутрішніми конфліктами, тривогами, сумнівами і взагалі вимагає чіткого контролю часу, усіх душевних, фізичних сил людини. Саме проблема ефективного використання часу на сьогодні є особливо значущою для студентської молоді, через те, що успішність опанування професією залежить від продуктивної організації особистого часу. Уміння раціонально розподіляти час залежить від багатьох факторів, зокрема таких як: оцінки ситуації, що склалася, планування кроків задля її реалізації з урахуванням часових меж, контроль часу на виконання того чи іншого кроку. Не менш важливим є також індивідуально-типологічні і особистісні характеристики людини.

Взагалі, поняття «дезорганізація» (desorganisation) в перекладі означає порушення порядку, розлад. Особистісні дезорганізатори часу – характеристики особистості, що призводять до неефективного використання часу і непродуктивної організації діяльності. Результатом дії дезорганізаторів часу є розбалансована в часі поведінка людини.

На думку О. Кузьміної, можна виокремити п'ять основних дезорганізаторів часу, а саме: ціннісно-сміслові дезорганізатори, які вказують на те, чи відсутні у людини цілі чи наміри в житті, бачення особистих перспектив; мотиваційні дезорганізатори описують наскільки у людини проявляється байдужість до життя і роботи, бажання досягаються результатів; організаційні дезорганізатори показують технічну сторону діяльності й дозволяють оцінити, чи проявляються вміння встановлювати черговість дій, здатність тривалий час зосереджуватися і працювати над однією проблемою; емоційна апатія, вона спрямована на оцінку показників втоми та не бажання проявляти будь-яку активність; емоційна напруга дозволяє визначити ступінь прояву почуття емоційної напруги при роботі, навчанні, певних труднощах і нестачі часу³²⁶.

Це не весь перелік можливих дезорганізаторів часу, тому їх вивчення є досить актуальним, адже вони мають великий вплив на процес розвитку людини. Особистість все життя перебуває в процесі життєвої трансформації, особливо це відчувається в юнацькому віці. Він є сенситивним періодом для формування навичок організації життя у часі. Особливо актуальною потребою сьогодення є вивчення дезорганізаторів часу серед молоді, адже саме наявність таких поглиначів і є репероною всебічного розвитку особистості.

³²⁵ Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія. Київ: Просвіта, 2001. С. 245-256.

³²⁶ Кузьміна О. В. Методика діагностики личностных дезорганизаторов времени. Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2011, N 6 (20). С. 12.

Це й обумовило наше дослідження, метою, якого стало з'ясування загального сприйняття часу та основних його дезорганізаторів у юнацькому віці. Опитування було проведено на базі Бердянського державного педагогічного університету. Вибірку склали 42 здобувачі освіти спеціальності 053 «Психологія».

Першим психологічним інструментом в нашому експерименті була методика дослідження «Часові децентрації», що передбачала визначення часової спрямованості людини, виявлення асиметрії «індивідуального часу». Випробовуваним пропонувалось 3 шкали з твердженнями «Я живу минулим», «Я живу сьогодні», «Я живу майбутнім». Головним показником адекватності відчуття, переживання часу являється збіг особистого часового центру з хронологічним сьогодні, а причиною неадекватності є часові децентрації, пов'язані з орієнтацією на минуле і майбутнє. Зазначена методика дозволила визначити відсоткове співвідношення серед всіх досліджуваних по орієнтації на минуле, теперішнє чи майбутнє. Результати тестування наведені в Рис. 1.

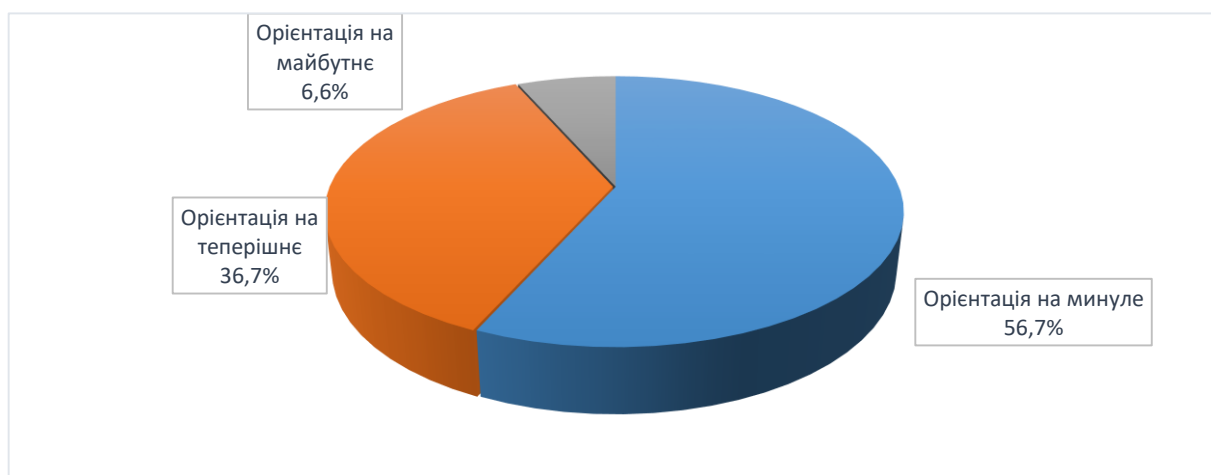

Рис. 1. Діаграма часових децентрацій

З Рис. 1. видно, що в 56,7% досліджуваних переважає орієнтація на минуле це, можна пояснити тим, що саме сфера минулого є певним особистісним ресурсом для набуття умінь прогнозування та планування майбутнього, завершенням особистісного самовизначення. Минуле насичене подіями, які різною мірою пов'язані з попередніми етапами онтогенезу, тобто для досліджуваних, воно в цілому характеризується як психологічно благополучне. У 36,7% – орієнтація на теперішнє, що вказує на звуження часової перспективи, нездатність бачити перспективу справжнього часу, але для тих респондентів в яких переважає зазначена орієнтація теперішній час сприймається як функціональний та дієвий. І лише у 6,6% респондентів простежується орієнтація на майбутнє, вони мають особисті уявлення, очікування і плани на фоні осмислення реальності, критичного відношення до минулого досвіду, переважання позитивного відношення до майбутньої часової децентрації.

Проведення другої «Методики діагностики особистісних дезорганізаторів часу» обумовили результати спостереження за досліджуваними вказують на їх розбалансоване ставлення до часу, тобто можна припустити, що є певні чинники, які спонукають цьому явищу, вони виступають своєрідними дезорганізаторами. Результатом дії особистісних дезорганізаторів часу є розбалансована в часі поведінка людини. до теорії діяльності та концепції смислової регуляції психічних станів можна виділити особистісні показники по шкалах, що зумовлюють результативність діяльності людини. Отриманні результати були проаналізовані по курсах навчання, щоб прослідкувати закономірність прояву тих, чи інших дезорганізаторів часу відповідно до курсу.

При обробці кількісних даних першого курсу було з'ясовані наступні результати, що висвітлені у Таблиці 1.

Таблиця 1. Показники особистісних дезорганізаторів часу першокурсників

Шкали	Рівні		
	Високий рівень, %	Середній рівень, %	Низький рівень, %
Ціннісно-сміслові дезорганізатори	18,2	36,4	45,4
Організаційні дезорганізатори	18,2	45,4	36,4
Мотиваційні дезорганізатори	9,2	45,4	45,4
Емоційна апатія	27,3	63,6	9,1
Емоційна напруженість	27,3	54,5	18,2

Із результатів Таблиці 1 ми бачимо, що серед першокурсників переважають середні показники прояву основних дезорганізаторів часу. Проте варто зазначити, що з поміж всіх шкал найбільшу увагу привертають емоційна апатія та емоційна напруженість. Так вони на високому рівні притаманні для 27,3% респондентів. Це є свідченням того, що найбільшими поглиначами часу для цієї категорії досліджуваних стали вияв втоми, при прагненні проявляти будь-яку активність, а також наявність почуття емоційної напруги при роботі, обмеженості і брак часу. Такі стани є притаманними для першокурсників, адже вони тільки адаптуються до нових вимог, обставин, людей та взагалі темпу життя. Також привертають увагу високі показники у 18,2% досліджуваних, щодо ціннісно-сміслових та організаційних дезорганізаторів. Це знов ж таки говорить про те, що їм важко при звичаїтись до нового режиму життя, їм ще притаманні роздуми з приводу того, чи вірний вони зробили вибір відносно майбутньої професії. Особливої корекції такі показники не потребують, адже вони самостійно будуть подоланні через певний проміжок часу. Свідченням цього є отримані результати другокурсників, які зазначені в Таблиці 2 та вказують на наявність ряду дезорганізаторів часу.

Таблиця 2. Показники особистісних дезорганізаторів часу другокурсників

Шкали	Рівні		
	Високий рівень, %	Середній рівень, %	Низький рівень, %
Ціннісно-сміслові дезорганізатори	-	66,7	33,3
Організаційні дезорганізатори	11,1	55,6	33,3
Мотиваційні дезорганізатори	-	66,7	33,3
Емоційна апатія	33,3	55,6	22,2
Емоційна напруженість	55,6	22,2	22,2

З отриманих даних видно, що у другокурсників майже всі дезорганізатори часу мають середні показники, це вказує на те, що все-таки в їхньому житті присутні ситуації в яких всі ці поглиначі можуть себе проявити. На відміну від першокурсників, для цієї вибірки досліджуваних такі дезорганізатори часу як ціннісно-сміслові та організаційні майже зведені до нуля. Однак, слід зазначити, що найбільшим фактором, який вибиває їх з часової рівноваги стала емоційна напруга, у 55,6% досліджуваних вона отримала високий рівень прояву. Це вказує на те, що й на другому курсі студентам через великий обсяг навчального навантаження не завжди вдається правильно розподілити свій час, аби не відчувати його обмеженості і брак при підготовці до занять. Та при чіткій організації власного часу вони можуть спокійно подолати цей поглинач часу.

Щодо результатів третьокурсників, то вони мають дуже схожі кількісні дані, як і в другокурсників. Більш детально з отриманими кількісними даними щодо особистісних дезорганізаторів часу можна познайомитися з Таблиці 3.

Аналіз отриманих результатів свідчить, що всі дезорганізатори, в переважній більшості, мають середні показники, а це є прямим свідченням того, що ця вибірка респондентів має високий потенціал самостійного подолання дезорганізаторів часу, в них є достатньо для цього знань, умінь та професійних навичок. Проте вони потребують підтримки та сприяння зі сторони більш досвідчених людей, які можуть допомогти їм розпізнавати та

долати дезорганізатори часу, що з'являються. І тільки така своєчасна та ефективна робота може всі середні показники перевести в низькі.

Таблиця 3. Показники особистісних дезорганізаторів часу третьокурсників

Шкали	Рівні		
	Високий рівень, %	Середній рівень, %	Низький рівень, %
Ціннісно-сміслові дезорганізатори	10	80	10
Організаційні дезорганізатори	10	60	30
Мотиваційні дезорганізатори	-	50	50
Емоційна апатія	10	70	20
Емоційна напруженість	20	50	30

Якщо аналізувати особистісні дезорганізатори часу четвертокурсників, то переважна більшість показників мають середні значення. Однак, є ряд поглиначів часу, що привертають особливу увагу, щоб їх розглянути звернемося до Таблиці 4.

Таблиця 4. Показники особистісних дезорганізаторів часу четвертокурсників

Шкали	Рівні		
	Високий рівень, %	Середній рівень, %	Низький рівень, %
Ціннісно-сміслові дезорганізатори	25	41,7	33,3
Організаційні дезорганізатори	8,3	66,7	25
Мотиваційні дезорганізатори	16,7	58,3	25
Емоційна апатія	25	58,3	16,7
Емоційна напруженість	8,3	75	16,7

Із результатів таблиці ми бачимо, що четверта частини досліджуваних мають високий рівень прояву ціннісно-сміслових, мотиваційних дезорганізаторів, а також емоційної апатії. В сукупності це вимальовує картину того, що у старшокурсників відсутні цілі чи уявлення щодо власного життя, бачення особистих перспектив, чітко простежується байдужість до життя і роботи, небажання досягати результату та все це супроводжується пасивністю та втомою. Така ситуація кардинально відрізняється від попередніх курсів. Перебуваючи на останньому курсі навчання відбувається перехід від навчальної діяльності до професійної, пізнавальна мотивація розпадається, у студентів з'являється розуміння того, що їх життя скоро зміниться, вимагаючи від них нових кроків, досягнень та рішень. Проте не всі вони готові до таких змін, саме це й викликає в них глибокі переживання та занурення в свій внутрішній світ, всі ці роздуми й хвилювання поглинають багато їхнього часу.

Виходячи з отриманих емпіричних даних, ми бачимо, що серед досліджуваних переважає орієнтація на минуле, а показники щодо дезорганізаторів часу мають середні значення. Це вказує на те, що в них не має готовності повністю брати на себе відповідальність за планування та контроль власного особистого організованого часу, а це, своєю чергою, обумовлює необхідність розробки програми щодо ефективного планування часу та подолання діагностованих та можливих дезорганізаторів часу в юнацькому віці. Наведемо приклади деяких вправ з цієї програми.

Вправа «Планування за методом Б. Франкліна». Метою цієї вправи є формування потреби у плануванні. В ході її виконання учасникам пропонується письмово визначити свої життєві цінності, цілі та плани відповідно до рівнів планування, представлених у моделі Б. Франкліна: 1 рівень – життєві цінності; 2 рівень – глобальна мета; 3 рівень – генеральний план; 4 рівень – довгостроковий план на 4-5 років; 5 рівень – короткостроковий план на декілька місяців та тижнів; 6 рівень – план на день. Такий ієрархічний спосіб організації та планування життєвих задач є ефективним у процесі конкретизації цілей та завдань. Після заповнення таблиці планування пропонується обговорення та корекція плану роботи³²⁷.

³²⁷ Кипнис М. Большая книга лучших игр и упражнений для любого тренинга. Москва: АСТ, 2016. С. 288-292.

Наступною є вправа «Лінія життя», що передбачає визначення стратегій майбутнього, використовуючи позитивні емоції з минулого. Учасникам пропонується уявити на підлозі лінію свого життя. Потім вони мають стати на те місце лінії, де знаходиться їх теперішнє. Після чого психолог радить пригадати приємну подію минулого і стати на те місце, коли вона відбулася. Як тільки психолог забезпечує супровід «якоріння» приємних емоцій минулого, він пропонує звернутись до своїх записів, в яких показані поставлені цілі і стати на місце на лінії, яке відповідає термінам цих подій. На цьому місці відбувається актуалізація «якорів». Так кожен учасник проходить свою «лінію життя» і «переносить» позитивні емоції вздовж цієї лінії.

Надзвичайно сильним інструментом, що дозволить відчути внутрішні зміни та розвиток у часі є вправа «Плин часу». Учасникам рекомендується завести щоденник особистого розвитку та щовечора записувати в нього те, що зробили за день. Вранці необхідно перечитати всі записи та проаналізувати їх. У щоденник варто заносити не тільки конкретні справи, а й відносини. Для аналізу дня рекомендовано дати відповіді на наступні запитання: Що було зроблено правильно? Що неправильно? Що не було зроблено, але могло бути зроблено? Що слід зробити? Це дозволяє не починати кожен день заново, а додавати до нового дня напрацювання дня минулого і так далі. Для початку варто виконувати цю роботу протягом трьох днів. Навіть за такої короткої період відчується значний прогрес.

Ще однією не менш результативною є вправа «Куди йде час?» за допомогою метафоричних асоціативних карток «Сила часу». Вона може бути рекомендованою як для групової, так індивідуальної роботи. Призначена для підвищення рівня відповідальності за своє життя і пошуку додаткового часового ресурсу, а також дозволяє зрозуміти, що сприяє «витоку» часу, і отримати цілком відчутний результат у вигляді додаткового часу, необхідного на «страждають» сфери життя (особисте життя, сім'ю, відпочинок, духовне зростання та ін.). Спочатку психолог дає інформацію про тимчасові поглиначі часу, які можуть бути. Далі учасникам пропонується у відкриті обрати 2-3 карти, які можна пов'язати з поглиначами часу та описати їх. Після на кожну карту з попереднього пункту наосліп обирається по дві карти. Вони визначають, які варіанти усунення наявного тимчасового поглинача та яким чином з їх допомогою можна отримати додатковий часовий резерв. Для кращого запам'ятовування отриманої картини, рекомендовано фотографувати карти і записати висновки в блокнот.

Ми навели приклад лише деяких вправ за допомогою яких можливо скорегувати ставлення молоді до часу та знайти шляхи подолання найпоширеніших дезорганізаторів часу. Проведене дослідження в цілому вказує на те, що сучасна молодь розуміє важливість ефективної організації особистого часу, що буде приносити позитивні результати в їхнє життя. Для цього в них є внутрішні ресурси, бажання та усвідомлення важливості роботи над цим питанням, задля того, щоб стати успішною, конкурентною та всебічно розвинутою особистістю, яка чітко йде до своєї мети, вміло керує власним життям та дорогоцінним часом.

Література

1. Абульханово-Славская К. А. Время личности и время жизни. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001, 304 с.
2. Кипнис М. Большая книга лучших игр и упражнений для любого тренинга. М.: АСТ, 2016. С. 288-292.
3. Клименко Ю. О. Самоорганизация часу життя як особливе утворення особистості. Психологія і особистість. 2015, № 2 (8), Ч. 2, С. 113-123.
4. Ковалев В. И. Особенности личностной организации времени жизни. Гуманистические проблемы психологической теории. Москва, 1995. С. 179-185.
5. Кузьмина О. В. Методика диагностики личностных дезорганизаторов времени. Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2011, N 6 (20). С. 12.
6. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія. Київ: Прогрес, 2001. 416 с.

3.10. HUMANITARIAN COMPONENT IN CIVIL SOCIETY: CHALLENGES AND DEVELOPMENT TRENDS

3.10. ГУМАНІТАРНА СКЛАДОВА В ГРОМАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ПРОБЛЕМИ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Після проголошення незалежності України, велися затяті суперечки навколо національної ідеї, приватизації та ринкової економіки. Про громадянське суспільство не думав ніхто. Вважалося, що якщо є суспільство і є громадяни, то суспільство не може бути не громадянським.

Так системна спадщина минулих років значним чином уповільнила процес європейської та євроатлантичної інтеграції держави та негативно вплинула на розвиток її людського потенціалу.

У глобалізованому світі Україна має шанс реалізуватися як успішна європейська держава лише за успішної та ефективної реалізації свого людського потенціалу.

Як зазначено в доповіді ПРООН в 2019 році, щодо людського розвитку, Україна, є країною з високим рівнем розвитку людського потенціалу при цьому в 2018 році посіла лише 88 місце зі 116 країн індексом 0,750³²⁸.

Після підписання угоди між Україною та Європейським Союзом про асоціацію в державі стрімко розпочалися процес змін направлений на імплементацію до національного законодавства принципів Конвенції про захист прав людини, покладаючи в основу подальший гармонійний розвиток людини і держави.

Проаналізувавши підхід країн Європейської співдружності Україні необхідно у своєму подальшому розвитку змінити бачення людини в політичному, економічному та соціальному житті країни при цьому державі вкрай необхідна широкомасштабна політика гуманітарного розвитку.

Гуманітарний розвиток держави в цілому має на своїй меті процес удосконалення громадянського суспільства шляхом його наближення до нагальних потреб людини в сфері її суспільного життя та створення максимально сприятливих умов для розкриття творчого потенціалу людини та її матеріальної та духовної самореалізації.

На даному етапі розвитку та приймаючи до уваги соціально-економічні, політичні та культурні зміни які виникли після проголошення незалежності України та прийняття Основного закону держави в 1996 році, країна за браком відповідних ресурсів виявилася неспроможною гарантувати своїм громадянам взяті на себе відповідно до Конституції України обов'язки, а саме обов'язки в гуманітарній сфері. Зокрема, проголошені Конституцією України права на житло (ст. 47), на достатній життєвий рівень (ст. 48), на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49), безпечне для життя й здоров'я довкілля, відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50), безплатну вищу освіту (ст. 53), залишаються здебільшого декларативними, і фактично не виконуються державою.

В результаті як неналежного виконання державою взятих на себе конституційних обов'язків певна частина громадян України була та є незадоволеною своїм соціально-економічним становищем та політичною складовою функцій які має виконувати держава.

Криза гуманітарних проблем, є наслідком недостатньої уваги з боку держави до суспільного життя своїх громадян і тягне за собою як правило подальшу зневіру громадян в дієвість та спроможність держави враховувати нагальні інтереси людини, спонукає їх шукати вирішення власних нагальних проблем поза правовим полем.

На сьогодні можна з повною відповідальністю визнати наявність певних суспільних загроз які стали наслідком нехтування проблемами гуманітарного розвитку.

³²⁸ ПРООН Україна. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/pressreleases/2018/human-development-indices--where-does-ukraine-rank--.html> (дата звернення: 08. 01. 2020).

Держава Україна у своїй гуманітарній політиці має орієнтуватися на загальнонаціональний проект спільного майбутнього який має політично та економічно однаково прийнятний для усіх регіонів України, при цьому даний проект повинен сприяти неухильному забезпеченню громадянських прав та свобод.

Проблемами прогнозування гуманітарної стратегії України досліджував В. Дзоз³²⁹, сутність державного управління в гуманітарній сфері – О. Дніпров³³⁰, стан та тенденції розвитку державного управління в гуманітарній сфері України на регіональному рівні – С. Кіндзерський³³¹. Питання управління гуманітарним розвитком є предметом наукового інтересу фахівців кафедри соціальної і гуманітарної політики Національної академії державного управління при Президентові України В. Трощинського, П. Ситника, В. Скуратівського, В. Карлової³³².

Гуманітарний розвиток – це модель розвитку, що зорієнтована на максимальне розкриття потенціалу кожної людини і соціуму в цілому, створення гідних умов для реалізації всіх інтелектуальних, культурних, творчих можливостей людини і нації³³³.

У політичному аспекті перехід держави до гуманітарного розвитку передбачає досягнення нею найвищих щаблів свободи особистостей разом з цим готовність бути та брати на себе відповідальність не тільки за себе, й за свою країну.

В економічному аспекті гуманітарний розвиток країни передбачає поступове постійне зростання частки інтелектуального продукту в національному продукті, утвердження інноваційності як домінуючої моделі економічної поведінки. Виходячи з цього держава повинна належним чином формувати політику в освіті, професійній реалізації, належна охорона здоров'я і соціальний захист.

У соціальному аспекті гуманітарний розвиток країни має на своїй меті створення людини належних умов для максимальної реалізації всіх своїх можливостей включаючи сюди і інтелектуальний потенціал. Виходячи з зазначеного в державі має формуватися політика можливостей в освіті, професійна та фахова реалізація особистості, надання адресної медичної допомоги, дієвий та гуманний відносно громадян соціальний захист.

Соціально-економічні процеси які повинна контролювати держава привели до розшарування суспільства на класи, а відсутність конкурентно-спроможного внутрішнього ринку до занепаду ринку праці, що потягло за собою падіння заробітної плати, а це привело до зменшення соціальних виплат широким верствам населення. Занепад даного процесу виробництва привів до утворення та утвердження в суспільстві «тіньової економіки», контроль над якою отримала організована злочинність, в державних структурах виникла і посіяла своє зерно на довгі роки – корупція.

Як зазначено в ст. 3 Основного закону України “Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави”³³⁴.

³²⁹ Дзоз В. О. Гуманітарна стратегія України: проблема прогнозування. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2005. Вип. 48. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_48/Dzoz.htm. (дата звернення: 08. 01. 2020).

³³⁰ Дніпров О. Поняття та сутність державного управління в гуманітарній сфері в Україні. *Наук. записки Ін-ту законодавства Верховної Ради України*. 2011. Вип. 4 (7). URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzizvru/2011_4/p7_40.html. (дата звернення: 24. 12. 2019).

³³¹ Кіндзерський С. А. Державне управління в гуманітарній сфері регіону України: стан та тенденції розвитку: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. Київ, 2006. 20 с.

³³² Трощинський В. П., Скуратівський В. А., Лібанова Е. М. та ін. Управління соціальним і гуманітарним розвитком: навч. посіб. / за заг. ред. В. П. Трощинського, В. А. Скуратівського: у 2 ч. Київ: НАДУ, 2010. Ч. 2. 244 с.

³³³ Розпутенко, І. В., Москаленко, С. О. Пріоритетні напрями розвитку гуманітарної сфери в Україні в контексті політичного процесу. *Державне управління: теорія та практика* 2012. № 2. С. 1-10. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej16/txts/12RIVKPP.pdf> (дата звернення: 08. 12. 2019).

³³⁴ Конституція України: станом на 1 верес. 2016 р. / Верховна Рада України. Харків: Право, 2016. 82 с.

У культурному аспекті гуманітарний розвиток держави має передбачати розвиток творчих здібностей людини, належну презентацію історико-культурної спадщини та її збереження, забезпечення безперешкодного широкого доступу до надбань культури.

Пріоритетом гуманітарного розвитку України є розвиток нової якості життя громадян. Нова якість життя людини полягає у створенні державою максимально сприятливих умов для реалізації людиною, як членом певного соціуму, своїх можливостей для продуктивної зайнятості у всіх сферах виробництва та одержання справедливої винагороди за свою працю.

Головним та основним механізмом, який має забезпечити конкурентоздатність України в глобалізованому світі є формування нової якості життя людини, як основного потенціалу розвитку нації, оскільки стабільність суспільства прямо та опосередковано залежить від якості життя найчисленнішого прошарку суспільства-середнього класу та подолання бідності в цілому.

Реалізація державою такого принципу має перетворити соціальну політику в один з провідних напрямків гуманітарного розвитку держави.

Будуючи державу та впроваджуючи нові інструменти ринкового регулювання соціально-економічних процесів, та гуманітарного Україна потребувала чітко визначеної та прийнятної для суспільства стратегії досягнення цілей розвитку.

За роки незалежності в економіці країни відбулися суттєві зміни, що вимагали застосування нових підходів до системи стратегічного планування.

Гуманітарний розвиток України має спиратися на фундаментальні цінності такі як свобода, справедливість, солідарність, верховенство права, всебічний захист основних прав і свобод, які гарантовані Конституцією України, подолання бідності, безробіття й дискримінації людини.

Держава має забезпечити людині рівний доступ до освіти, гарантувати якісне медичне обслуговування та термінове надання невідкладної медичної допомоги, доступність до житла.

Згідно з основним законом України держава повинна належним чином з урахуванням норм міжнародного права забезпечити рівні можливості для чоловіків та жінок.

Належний гуманітарний розвиток держави неможливий без ефективного захисту довкілля, подолання ксенофобії, створення сприятливих умов для діяльності медіа простору, вільного доступу до публічної інформації, безперешкодного доступу до інтернет-ресурсів незалежно від місця проживання.

Гуманітарний розвиток держави буде неможливим якщо держава не буде піклуватися про дітей та літніх людей, людей з особливими потребами та людей з інвалідністю.

Крім того гуманітарна політика держави має бути спрямована на всебічну підтримку молоді.

Економічна складова розвитку такого суспільства повинна відбуватися шляхом неухильного задоволення населення держави.

Основними пріоритетами гуманітарного розвитку держави мають бути:

- впровадження високих соціальних стандартів життя людини, а саме:
- забезпечення зростання заробітної плати як дієвого стимулу трудової активності, збільшення продуктивності праці, а отже й економічного зростання;
- реформування пенсійного забезпечення в напрямі реалізації справедливої оцінки трудового внеску кожної особи і запровадження новітніх форм пенсійного страхування;
- зменшення економічно необґрунтованої нерівності населення за доходами, ліквідація крайніх форм бідності;

Прогрес України на шляху досягнення поставлених цілей подолання бідності, можна відмітити певні позитивні зрушення.

Частка населення України з прибутком менше законодавчо встановленого прожиткового мінімуму (1744,8 грн.) в 2018 році в порівнянні з 2017 роком знизилась та складає 1.3%.

За даними статистичного відомства, в 2018 році менше прожиткового мінімуму на місяць отримувало 0,5 млн. громадян, а роком раніше 0.9 млн. громадян

Рівень бідності за національною методологією Всесвітнього банку для України в 2019 році знизиться з 16,8% в 2018 році до 14,5% в 2019 році.

– збереження традиційної для України багатомовності, розвиток усіх мовних груп відповідно до Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (Закон України "Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин" від 15 травня 2003 року № 802-IV);

– забезпечення повноцінного розвитку і функціонування української мови як державної, згідно з Конституцією України (стаття 10);

– вільний доступ широких верств суспільства до культурних надбань;

– збереження та охорона культурної спадщини;

– підтримка розвитку і взаємозбагачення культур етносів, що проживають в Україні;

– підтримка сучасних форм мистецької та інтелектуальної творчості;

– забезпечення діалогу держави і громадянського суспільства.

Пріоритетними завданнями гуманітарного розвитку країни в найближчий час має бути:

1. Формування відносин суспільної довіри й громадська відповідальність.

Суспільна довіра – одна з базових категорій розвитку громадянського суспільства. Соціологічні дослідження громадської думки протягом останніх років фіксують відсутність довіри населення до інститутів державної влади та окремих установ.

Дослідження яке було проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 1 по 7 листопада 2019 року у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей встановлено:

37,5% респондентів вважають, що події в Україні розвиваються у правильному напрямі (у вересні 2019 р. так вважали 57%, у жовтні 2019 р. – 45%), 35% – що події розвиваються в неправильному напрямі (у вересні – 17%, у жовтні – 29%). Отже, частка тих, хто вважає, що події в Україні розвиваються у правильному напрямі, зрівнялася з часткою тих, хто дотримується протилежної точки зору.

Оцінюючи, як змінилася ситуація у країні в цілому порівняно з початком 2019 р., 48% респондентів вважають, що вона не змінилася, 26% – що загальна ситуація в країні погіршилася, а 15% – що покращилася.

Оцінюючи зміни в різних сферах суспільного життя за цей період, найчастіше респонденти вважають, що ситуація не змінилася (виняток становить рівень цін і тарифів, де найчастіше зазначається погіршення ситуації). Сфери, в яких покращення відзначається респондентами на статистично значущому рівні частіше, ніж погіршення: рівень свободи слова (на покращення вказують 20% опитаних, на погіршення – 14%), рівень демократії (відповідно 17% і 14%), обороноздатність країни (відповідно 19% і 16%), міжнародний імідж України (відповідно 25% і 22%).

Сфери, в яких погіршення відзначається на статистично значущому рівні частіше, ніж покращення: рівень цін і тарифів (на погіршення вказують 50% респондентів, тоді як на покращення – лише 5%), охорона здоров'я (відповідно 31% і 6,5%), соціальний захист (відповідно 28% і 7%), рівень добробуту родини (відповідно 27% і 8%), оплата праці (відповідно 24% і 5%), упевненість громадян у завтрашньому дні (відповідно 31% і 14%), рівень стабільності (відповідно 28% і 12%), економічне становище країни (відповідно 23,5% і 9%), ситуація зі злочинністю (відповідно 22% і 7%), пенсійне забезпечення (відповідно 21% і 6%), освіта (відповідно 19% і 6%), дотримання законності державними службовцями (відповідно 17% і 13%)³³⁵.

Недовіра найчастіше висловлюється судовій системі загалом (73%), державному апарату (чиновникам) (68,5%), місцевим судам (68%), політичним партіям (66%),

³³⁵ Оцінка громадянами ситуації в країні та діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-2> (дата звернення: 08. 12. 2019).

комерційним банкам (66%), Прокуратурі (63%), Верховному Суду (62%), Конституційному Суду України (58%), Антикорупційному суду (57%), Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі (56%), Національному антикорупційному бюро України (НАБУ) (56%), Національному агентству з питань запобігання корупції (НАЗК) (56%), Національному банку України (52%).

Нормальне функціонування держави можливе лише при існуванні довіри громадян до інститутів влади та елементів громадянського суспільства. Тому за доцільне :

– утвердження відповідальності органів державної влади і, зокрема, безпосередніх виконавців рішень. Представники центральної і місцевої влади мають нести безпосередню відповідальність за реалізовані ними пропозиції;

– залучення об'єднань громадян (недержавні громадські організації) до прийняття рішень на всіх рівнях виконавчої влади;

– врахування інтересів усіх соціальних, етнічних та релігійних груп.

2. Модернізація національного інформаційного простору та комунікаційних систем

Першочерговими завданнями держави у сфері інформаційної політики є неухильне забезпечення конституційного права кожного на одержання, використання, поширення та зберігання інформації, на вільне вираження своїх поглядів на основі ефективного використання новітніх засобів обміну інформацією; вироблення та просування на світовому рівні власного інформаційного продукту.

На тлі стрімкої глобалізації у світі, де панують новітні технології та інформаційна уніфікованість, досі не подолане відставання у сфері комунікаційних технологій – особливо важливий в епоху інформаційних суспільств. Це загрожує національній безпеці України, бо вже призвело до значної інформаційної та технологічної залежності від іноземних держав та міжнародних медіа-структур.

Відповідно до Указу Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року “Про Стратегію національної безпеки України” однією з найактуальніших загроз національній безпеці України є інформаційно-психологічна війна, приниження української мови і культури, фальшування української історії та формування російськими ЗМІ альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу³³⁶.

Так 8 листопада був оприлюднений Указ президента №837/2019 «Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави». Документ, зокрема, визначає «у сфері культури, молоді, спорту та інформаційної політики» розробити та внести на розгляд Верховної Ради до 31 грудня поточного року законопроект «щодо врегулювання діяльності медіа в Україні, передбачивши, зокрема, положення щодо вимог та стандартів новин, механізмів запобігання розповсюдженню недостовірної, викривленої інформації, її спростування, заборони фізичним та юридичним особам держави-агресора володіти або фінансувати медіа в Україні, а також передбачити посилення відповідальності за порушення законодавства про інформацію».

Найбільш небезпечними джерелами загроз інтересам держави в інформаційній сфері є неконтрольоване поширення «інформаційної зброї» і розгортання гонки озброєнь у цьому напрямі, спроби реалізації концепцій ведення «інформаційних воєн».³³⁷

Для подолання цих явищ доцільне:

– прискорення реформування національної медійної та комунікаційної систем, модернізація їх стандартів, створення системи суспільного мовлення;

³³⁶ Федоров І. Проблеми забезпечення безпеки у процесі формування глобального інформаційного суспільства: *Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts Katowice School of Technology. Monograph: монографія*. 2019. Вип. 17. С. 189-200. URL: <http://www.wydawnictwo.wst.pl/uploads/files/5b4d7f5cedf0261193f98ea627202dd1.pdf>.

³³⁷ Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року “Про Стратегію національної безпеки України”. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2872015-19070> (дата звернення: 08. 11. 2019).

- забезпечення незалежності та плюралізму засобів масової інформації та їх залучення до інтеграції України у глобальний інформаційний простір;
- впровадження та поширення сучасних інформаційних технологій;
- недопущення монополізації інформаційного ринку України;
- забезпечення вигідного для українських виробників місця у світовому поділі праці у сфері інформаційних послуг;
- забезпечення захисту громадян від інформаційної продукції, що негативно впливає на фізичний, психічний, інтелектуальний та моральний розвиток людини;
- удосконалення національного інформаційного законодавства щодо забезпечення отримання громадянами суспільно значущої інформації і чітке визначення процедури доступу до інформації;
- удосконалення організаційних та правових засад національного інформаційного ринку;
- розвиток електронних інформаційних технологій у системі управлінських структур;
- активізація державної політики шляхом розробки законодавства у сфері захисту вітчизняного інтернет-простору та розвитку інтернет-послуг, у тому числі для безпеки вітчизняних інтернет-ресурсів і нейтралізації несанкціонованих втручань у користування інформаційними послугами.

3. Інтеграція національної культури в європейський культурний простір і міжнародне співробітництво в гуманітарній сфері

Інтеграція у світовий простір є одним із пріоритетів національного культурного розвитку. Тому дії, спрямовані на активізацію діалогу України зі світом, окрім політичних, економічних та правових зв'язків, мають передбачати посилення співробітництва в гуманітарній сфері, реалізацію програм, спрямованих на входження у світовий простір науки, освіти та культури і соціальних стандартів шляхом:

- державної та недержавної (із залученням бізнесових структур, благодійних фондів тощо) підтримки міжнародного наукового, освітнього, мистецького обміну; вироблення інтеграційних стратегій розвитку науки й освіти в діяльності академічних науково-дослідних інститутів і вищих навчальних закладів;
- забезпечення (за державної і недержавної підтримки) зростання конкурентоспроможності вітчизняної художньої культури, в тому числі стимулювання творчих пошуків і розвитку видів, жанрів і стилів сучасної мистецької творчості;
- інтенсифікувати сферу міжнародної "культурної дипломатії", широко пропагувати сучасні мистецькі та наукові досягнення та імена, які відомі лише вузькому колу інтелектуалів;
- підвищення рівня володіння українських громадян (дітей, молоді, осіб середнього віку) іноземними мовами

4. Гармонізація міжетнічних та міжконфесійних відносин

Основним завданням гуманітарного розвитку держави у сфері міжетнічних та міжконфесійних відносин є пошук шляхів налагодження й поглиблення всебічних зв'язків представників всіх етнічних та конфесійних груп України як основи співробітництва, збереження миру і злагоді в суспільстві. Основою такого співробітництва є солідарність громадян України, об'єднаних в український народ на засадах рівності громадянських прав і обов'язків та взаємоповаги.

Держава забезпечує мовні права усіх громадян України різних етнічних належностей, сприяє вивченню громадянами іноземних мов, насамперед мов міжнародного спілкування.

Пріоритети гуманітарного розвитку у сфері міжетнічних відносин вимагають забезпечення юридичної й фактичної рівності національностей у соціальній й економічній сфері, формування культури міжетнічних взаємин, заснованої на принципах толерантності, інтересу та поваги до культурних надбань один одного.

Держава відповідальна за неухильне дотримання в державі демократичних принципів у міжетнічних та міжконфесійних відносинах. Важливою функцією державної політики у цій

сфері є вироблення та вдосконалення ефективних шляхів і методів розв'язання внутрішніх етнічних і особливо міжетнічних суперечностей і конфліктів, прогнозування і запобігання їм, забезпечення умов для вільного віросповідання представниками усіх конфесій.

На цій основі має здійснюватись етнонаціональна політика держави. До її пріоритетів необхідно віднести завдання консолідації українського суспільства й сприяння збереженню культурної самобутності всіх громадян на основі утвердження української мови як державної та всебічного розвитку, використання й захисту мов національних меншин України.

Етнічне розмаїття суспільства держава має розглядати як незаперечну цінність й усебічно сприяти розвитку культурної, мовної, релігійної самобутності громадян України всіх національностей. Консолідація українського суспільства має відбуватися на підставі кращих традицій української культури й національних цінностей, збагачених багатовіковими взаєминами з іншими культурами й народами.

Владні структури мають послідовно протистояти спробам використання етнічності в політичних цілях, намаганням зробити її інструментом маніпуляції суспільною свідомістю, засобом здобуття привілейованого політико-правового статусу.

У сфері міжконфесійних відносин основним завданням держави є забезпечення права людини на свободу совісті, удосконалення законодавства в сфері міжконфесійних відносин відповідно до міжнародних стандартів.

Державна політика у цій сфері має бути спрямована на:

- досягнення взаємоповаги та толерантності відносин між віруючими, релігійними організаціями різних віросповідань, забезпечення міжконфесійної стабільності; збереження балансу інтересів віруючих і невіруючих громадян;

- формування релігійної толерантності та збереження традиційної культури суспільства;

- здійснення спільних з релігійними організаціями проектів щодо пропагування здорового способу життя, зміцнення інституту сім'ї, захисту дитинства та ін.;

- забезпечення відкритості та прозорості державної політики у сфері забезпечення права на свободу совісті та взаємовідносин з релігійними організаціями на всіх рівнях державної влади;

- сприяння реалізації права громадян на свободу вибору характеру освіти як елемента свободи совісті, що передбачає законодавче врегулювання права релігійних організацій на створення навчальних закладів.

При визнанні Україною принципу відокремлення церкви від держави не можна применшувати впливу релігії на досягнення порозуміння в суспільстві. В ідеалі віра має народжувати милосердя і вчити зіставляти обмежені цінності з абсолютними. У цьому зв'язку особливого значення набуває висока свідомість лідерів релігійних конфесій, які повинні спиратись на гуманістичні загальнолюдські цінності віровчень і уникати окремих положень, що торкаються етноконфесійних протиріч минулих епох. У нових умовах особливого значення набуває рівень світської і богословської освіти священнослужителів, їх готовність протистояти радикалізму серед власної пастви.

Висновки. У політичному аспекті перехід нашої держави до гуманітарного розвитку передбачає досягнення найвищих ступенів свободи особистості і водночас її готовність брати відповідальність за себе, свою родину, місцеву громаду і країну.

В економічному вимірі гуманітарний розвиток держави означає постійне зростання частки інтелектуального продукту в національному продукті, утвердження інноваційності як домінуючої моделі економічної поведінки.

У соціальному вимірі гуманітарний розвиток передбачає створення для людини як головного національного ресурсу умов реалізації всіх її можливостей. Виходячи з такого підходу має формуватися політика можливостей в освіті, професійній реалізації, адресність охорони здоров'я і соціального захисту.

У культурному вимірі гуманітарний розвиток держави означає забезпечення розвитку творчих здібностей людини; актуалізацію історико-культурної спадщини; забезпечення широкого доступу до надбань культури; збереження культурного різноманіття.

Література

1. ПРООН Україна. URL : <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/pressreleases/2018/human-development-indices--where-does-ukraine-rank--.html> (дата звернення: 08. 01. 2020).
2. Дзоз В. О. Гуманітарна стратегія України: проблема прогнозування. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2005. Вип. 48. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_48/Dzoz.htm. (дата звернення: 08. 01. 2020).
3. Дніпров О. Поняття та сутність державного управління в гуманітарній сфері в Україні. *Наук. записки Ін-ту законодавства Верховної Ради України*. 2011. Вип. 4 (7). URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzizvru/2011_4/p7_40.html. (дата звернення: 24. 12. 2019).
4. Кіндзерський С. А. Державне управління в гуманітарній сфері регіону України: стан та тенденції розвитку: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. Київ, 2006. 20 с.
5. Трошинський В. П., Скуратівський В. А., Лібанова Е. М. та ін. Управління соціальним і гуманітарним розвитком: навч. посіб. / за заг. ред. В. П. Трошинського, В. А. Скуратівського: у 2 ч. Київ: НАДУ, 2010. Ч. 2. 244 с.
6. Розпугенко, І. В., Москаленко, С. О. Пріоритетні напрями розвитку гуманітарної сфери в Україні в контексті політичного процесу. *Державне управління: теорія та практика* 2012. № 2. С. 1-10. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej16/txts/12RIVKPP.pdf> (дата звернення: 08. 12. 2019).
7. Конституція України: станом на 1 верес. 2016 р. / Верховна Рада України. Харків: Право, 2016. 82 с.
8. Оцінка громадянами ситуації в країні та діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-diiialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-2> (дата звернення: 08. 12. 2019).
9. Федоров І. Проблеми забезпечення безпеки у процесі формування глобального інформаційного суспільства: *Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts Katowice School of Technology Monograph*: монографія. 2019. Вип. 17. С. 189-200. URL: <http://www.wydawnictwo.wst.pl/uploads/files/5b4d7f5cedf0261193f98ea627202dd1.pdf>.
10. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року "Про Стратегію національної безпеки України". URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2872015-19070> (дата звернення: 08. 11. 2019).

3.11. CHALLENGES TO ECONOMIC SCIENCE: MAKING SAVING MEANINGS

3.11. ВИКЛИКИ ЕКОНОМІЧНІЙ НАУЦІ: НАДАННЯ РЯТІВНИХ СМИСЛІВ

Вступ. Виклики, з якими сучасні суспільства зіштовхнулися наприкінці ХХ – початку ХХІ століть, усе виразніше перетворюються на загрози світовій спільноті. Стаючи глобальними небезпеками, вони дедалі помітніше охоплюють економічні, соціальні, екологічні та інші сторони діяльності суспільств. Земна цивілізація опинилася в ситуації, описаній В. Шекспіром понад чотири століття тому. Нинішні покоління землян виявились заскоченими дилемою Гамлета. Його роль сьогодні приречене грати ціле людство.

Українські небезпечні виклики зумовлює екологічна криза. Звіт Міжнародної науково-політичної платформи з біорізноманітності та екологічних систем (IPBES), оприлюднений ЮНЕСКО у травні 2019 р., задокументував такі руйнації довкілля, які засвідчили безпрецедентне нехтування теперішньої людини і сучасних суспільств значущістю природного середовища власної життєдіяльності. Розглядаючи цей Звіт як інформаційну «бомбу», що фіксує небачене за історію людства зниження біорізноманіття та масштаби екологічної загрози, світові ЗМІ назвали покоління землян, яке ми репрезентуємо, «ерою самогубців»³³⁸.

Руйнування природи супроводжується закономірною руйнацією сутностей теперішньої людини. Чи не найнебезпечнішими із численних проявів антропологічної кризи є зміни генофонду людства. Зростає тиск стресових навантажень на сучасну людину. Усе загрозливішими стають тенденції реконструювання біологічних (фізіологічних, розумових та інших) основ людини – аж до появи так званої «постлюдини»³³⁹. Як наслідок, антропологічна криза стає не менш небезпечною від екологічної. Тож тільки *homo sapiens*, а не «постлюдина», залишається єдиним суб'єктом творення інтелектуальних багатств сучасного світу, цінність яких, що стає дедалі зрозумілішим, полягає у здатності надавати вихід із пастки омніциду.

Небезпека подальшої ескалації руйнування планетарної природи та глибинних людських сутностей пояснюється світоглядними проблемами теперішньої *homo sapiens*. Йдеться не стільки про брак знань, необхідних для протидії глобальним викликам (у скарбниці загальнолюдських надбань ці знання присутні), скільки про волю землян, їхні солідарні наміри відповісти на загрози світовій спільноті. Тож ідеться про задавнену інтелектуальну кризу, зокрема, теоретико-економічну.

Адекватна протидія потребує усвідомлення сутності кризи економічного знання з метою її «розблокування». «Ключ» до розв'язання дилеми існує. Шляхи до оволодіння цим «ключем» відкриває рятівне світоглядне вирішення дихотомічної проблеми «To be, or not to be». Завдяки цьому теперішні і майбутні покоління набудуть здатності протидіяти руйнаціям екологічних та соціально-економічних систем планети. Звернення сучасних суспільств до загальнолюдського інтелектуального надбання забезпечуватиме знаходження науково-економічних і прикладних підходів до розв'язання проблем, що набули планетарних вимірів.

1. Методологія. «Розблокування» кризи економічної науки пов'язане з необхідністю зміни чинної наукової економічної картини світу на нову. Її творення потребує новітніх підходів до розв'язання означених проблем. Особливої значущості набувають онтологічні засади осмислення проблем, що постали перед людством, та підходів до їх вирішення. «...Слід пам'ятати, звідки ми дивимося на світ і на себе в світі. Можна дивитися з боку

³³⁸ Міжнародна науково-політична платформа з біорізноманітності та екологічних систем – Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ipbes.net/news/Media-Release-Global-Assessment/> / Міжнародна науково-політична платформа з біорізноманітності та екологічних систем (IPBES).

³³⁹ Степин В. С. Цивілізація и культура. – СПб.: СПбГУП, 2011. – 408 с.

людини на Творця і навпаки – з боку Творця на людину. ...Переходячи на філософські категорії, можна сказати так: онтологічне має бути доповненим онтологічним – і навпаки»³⁴⁰.

Оновлення наукової картини вимагає новітнього бачення світобудови. Космологічного обґрунтування потребує відповідь на питання: «Чому треба прив'язувати економічну модель суспільства до вчення про Світобудову? Тому, що земна людина повинна мати цільний світогляд, а він, світогляд, складається не лише з соціального, а й з космічного. Якщо ж ці фактори існують нарізно, то це ще не світогляд»³⁴¹.

Теперішнє людство починає глибинніше усвідомлювати, що «все залежить від того, як і куди спрямовано економічний процес – на безсмертя цивілізації чи на її загибель». Ця спрямованість обумовлює сутнісний зміст і структуру наукової картини загальнолюдського економічного мислення.

Беручи до уваги безальтернативність рятівного спрямування економічного процесу, все актуальнішою стає відповідність йому сучасної економічної науки. На похідну від неї економічну освіту своєю чергою покладається поширення життєдайних економічних знань. Тож адекватність освіти сучасній науці передбачає їхню спільну відповідність окресленій життєствердній спрямованості.

Світоглядно підвалиною методології, на якій ґрунтується дане дослідження, є адекватна загальнолюдському безсмертю дефініція сучасної світової економічної науки. Це положення кладеться нами в основу новітньої наукової картини світу та обґрунтування засад економічної науки й освіти, покликаних надавати рятівне знання для розв'язання економічних, соціальних, екологічних та інших проблем життєдіяльності й розвитку сучасних суспільств.

2. Результати дослідження. Викладені світоглядні підходи до розв'язання порушеної дилеми продовжимо твердженням: «...ніщо не заважає утвердженню земного безсмертя, окрім нашого незнання». Йдеться про необхідність забезпечення спрямованості економічного процесу на користь життя. Опанування знання, адекватного існуючим і майбутнім викликам, покликане слугувати безсмертю людства. Адже незнання є загрозою цій безальтернативній загальнолюдській меті. В умовах, коли ця дилема постає вже не перед індивідами, а цивілізацією, вибір знання стає вибором життя.

Обрані позиції дозволяють критично проаналізувати чинну модель економічної науки й освіти, аби надати рятівні смисли кожній із них. Йдеться про формулювання на цій основі конструктивних пропозицій, що стосуються достатності економічної науки, і надання вичерпних відповідей на питання: 1. Яким є status quo економічної науки сучасних суспільств? 2. Які результати критичного аналізу існуючого стану? Наскільки адекватно реагує економічна наука на глобальні виклики? 3. Що належить робити для надання життєдайних смислів економічній науці? 4. Якими є очікувані наслідки утвердження рятівних смислів в економічній науці у відповідь на глобальні виклики?

2.1. Економічна наука сучасних суспільств: status quo та аналіз теперішнього стану. Сучасний стан економічної науки теперішніх суспільств характеризується переважаючим домінування політичної економії. У недавно оприлюднених українських джерелах з економічних проблем під виглядом наукових новацій активно проводиться думка про ренесанс політичної економії та її трансформацію у політичну нооекономіку, котра ніби закладає основу оновленої парадигми економічних знань³⁴². Більш, ніж 1000-сторінкова монографія авторів, які репрезентують погляди науковців академічних установ та університетської професури України і Росії, утверджує політичну економію не стільки в минулому, скільки в майбутньому. Фахове прочитання монографії та рецензій на неї дозволяють збагнути, про яке майбутнє йдеться. Книга названа відповідно до гасла

³⁴⁰ Руденко М. Формула Сонця: Роман-трактат. – Тернопіль: Джура, 2005. – 224 с.

³⁴¹ Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / М. Руденко. – К.: Кліо, 2015. – 680 с.

³⁴² Гальчинський, А. С. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань. – К.: Либідь, 2013. – 472 с.

натхненника, згаданого на с. 8 передмови³⁴³. Невтомний натхненник під виглядом окреслення перспектив цивілізаційного розвитку продовжує позиціонувати гасло «Марксизм вчора, сьогодні, завтра».

Домінування політичної економії спостерігаємо і в сучасній зарубіжній літературі з економічних проблем. Суспільствознавець німецького походження Ульріх Бек, котрий досліджував проблеми глобалізації і глобального суспільства, відстоював нову світову політичну економію³⁴⁴. А наміри її утвердження здійснював із відверто декларованих космополітичних позицій. Це ускладнює з'ясування прагматичних сенсів книги для українських фахівців: адже за існуючим словниковим визначенням космополітизм (від гр. *kosmopolites* – громадянин світу) «обгрунтовує відмову від національних традицій і культури, заперечує державний і національний суверенітет».

Існуюче політико-економічне домінування, котре характеризує теперішній стан економічної науки, через освітню мережу мусять поширювати сучасні навчальні видання теоретико-економічного змісту. Економічна теорія трактується у цих виданнях як політична економія: а «тон», що задається столичною професурою, змушена підтримувати професура регіональних ВНЗ³⁴⁵.

Доводиться констатувати спотворення існуючої структури економічної думки. Адже протягом останніх десятиліть студенти приречені вивчати економічні дисципліни, засновані на тих самих засадах, котрі призвели до розпаду СРСР. Хоча Україна є чи не єдиною державою сучасного світу, давно здатною пропонувати до студій ту структуру загальнолюдської економічної думки, якою та є насправді понад два століття.

Тим часом студентська молодь не має доступу до теоретико-економічних дисциплін, відмінних від політичної економії. Вона залишається заручницею політико-економічного домінування. Спотворена структура економічної думки, що суперечить реальним можливостям України, позбавляє молодь оволодіння природничою основою економічних дисциплін.

З'ясоване за результатами дослідження стану економічної науки домінування особливо небезпечне як приховуванням кризи економічної думки, що триває протягом кількох століть, так і легковажним ставленням до проблем її подолання. Фаховому загалу українських та зарубіжних економістів бракує глибини розуміння як сутності кризи, так і її проявів, осягнення яких дозволить зрозуміти передумови її «розблокування».

Нааявні в історико-економічних джерелах посилання на (не)марксистів-політекономів не дають ні адекватного бачення кризи, ані можливостей виходу з неї [8, с. 638]. Ще гірше виглядає вписане у університетські підручники твердження про те, ніби «вже наприкінці XIX – початку XX ст. українська економічна наука успішно пододала кризу класичної політичної економії як панівної економічної школи до 70-х рр. XIX ст. і впевнено вступила на шлях розвитку, яким пішла економічна наука Заходу».

Уважне прочитання цього твердження дозволяє з'ясувати фатальну похибку, котра позірно виглядає як незначна. Адже класична політична економія, враховуючи навіть її панівний стан, не здатна бути вичерпною ні для економічної науки Заходу, ані української економічної науки! А наполягання на поверненні до «прокрустового ложа» політичної економії стає однією з причин домінування останньої в структурі загальнолюдської економічної думки.

Ще більшою є небезпека, котра полягає у творенні видимості когнітивної пастки, до якої начебто потрапило сучасне людство. Подібні наративи, особливо привнесення смертоносного змісту у мислення молоді, стають злочинними, бо створюють враження

³⁴³ Политическая экономия: прошлое, настоящее, будущее: монография / под ред. В. М. Гейца, В. Н. Тарасевича. – К.: ЦУЛ, 2014. – 1056 с.

³⁴⁴ Бек Ульрих. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія. – Пер. із нім. – К.: Ніка-Центр, 2011.

³⁴⁵ Білецька, Л. В. Економічна теорія (Політекономія. Мікроекономіка. Макроекономіка): навч. посібник. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К.: ЦУЛ, 2009. – 688 с.

приреченості на неуспіх будь-яких пошуків виходу із кризового стану як української, так і зарубіжної економічної науки. Насправді ці пастки є уявними.

Тривання кризи супроводжується спотворенням бачення структури економічного знання. Насправді це бачення, адекватне існуючій суспільно-господарській реальності, давно присутнє в її неупередженому осмисленні. Та з огляду на його брак фахові економісти не здатні розгледіти основу, на фундаменті якої належить вибудовувати реальні антикризові стратегії. Це провокує появу ілюзій щодо неможливості подолання кризи економічної науки.

2.2. Життєдайні смисли економічної науки: очікувані відповіді на глобальні виклики. Найпосутнішою передумовою «розблокування» досліджуваної кризи є побудова наукової картини загальнолюдського економічного надбання. З її допомогою можна вибудовувати ту структуру сучасної економічної думки, завдяки якій вона розвивається упродовж двох з половиною століть. Зображення цієї картини у вигляді дерева відкриває бачення двох гілок розвитку світової економічної науки: одна із них створена Ф. Кене, інша – А. Смітом. Дослідників, спроможних «виростити якусь галузку на дереві пізнання», з'явилося вже чимало, але «дерев залишиться двоє, і тільки двоє...», навіть якщо з'явиться мода на новітні економічні теорії».

Науково-прикладна цінність пропонованої картини полягає в тому, що наведена структура економічного надбання людства дозволяє із двох складових вибирати саме ту, котра є адекватною розв'язанню названих глобальних проблем, першою чергою екологічних та соціально-економічних. Світоглядним «ключем» пропонованого вибору спроможна стати дефініція сучасної світової економічної науки, здатної відповідати порушеним глобальним критеріям. Ми дотримуємося підходу, згідно з яким вона визначається як наука, «від якої залежить життя на Землі».

Проблеми набуття життєдайних смислів економічною наукою і похідною від неї освітою зумовлені адекватністю досягнення теперішнім та майбутніми поколіннями дієслова «залежить», яке є ключовим у наведеному визначенні. Бо залежність життя від науки – це дихотомія. Або завдяки економічній науці життя триватиме. Або уриватиметься, якщо наука не сприяє чи не здатна сприяти його продовженню.

З огляду на численність існуючих напрямів і течій економічної думки, наукових шкіл і теорій постає питання про те, які із них відповідають наведеному визначенню. Адже «коли ми вказуємо на недостатність якоїсь теорії, - то цим не вчиняємо замаху на її життя, а лише з'ясовуємо ту межу, до якої цю теорію можна вважати справедливою". Тож дихотомія (не)достатності визначається межею, до якої застосовна відповідна теорія.

У досліджуваному контексті цією межею є дефінітивно констатована залежність життя на Землі від економічної науки. Відповідно вона відкриває однозначний поділ сукупності світових економічних знань. Наукові теорії, сприятливі для продовження життя на Землі, належить вважати життєствердними, рятувальними, а несприятливі чи ворожі - смертоносними. Цей дихотомічний поділ варто підтвердити наведеними метафоричними характеристиками згаданих дерев, котрі умовно зображають наукову картину загальнолюдського економічного надбання. Адже «одне з дерев народить поживні плоди...; друге ... обдарує людство отруйними плодами».

Результати дослідженого стану економічної науки можуть привести до висновку про те, ніби й справді «у світі перемогла думка: існує єдина наука, яка називається політичною економією, вона охоплює всі без винятку наукові течії, котрі ... стосуються економічних проблем». Тому належить продовжити цю думку. «Це й справді відповідало б дійсності, якби ми погодилися накинути смертне покривало на фізіократію»....

Своєю чергою вона спричиняє питання: чому «фізіократична теорія ... не годиться для створення так званої пролетарської політекономії», чому «на фізіократичній теорії чистого продукту Маркс не міг би виробити вчення про диктатуру пролетаріату» і чому «вчення Кене в жодному разі не надається до ... нищівних експериментів»? З іншого боку, якщо «перемогла трудова теорія Сміта, яка на Заході й досі є панівною», то чому недостатність і хибність визначення субстанції вартості Смітом і Марксом "зробили ХХ століття

найкривавішим періодом земної історії", а нині загрожують «планетарним занепадом або навіть загибеллю цивілізації»? Чого найістотнішого бракує ученню Сміта, «якщо його можна було так апокаліптично використати»? Чому «на його світлому й духовно чистому творі вирости отруйні мухомори марксизму»?

Дихотомія фізіократії та трудової теорії яскраво виявляється в їхньому тлумаченні додаткової вартості. «...Існує абсолютна додаткова вартість (варіант Кене) і відносна вартість (варіант Сміта). Перша є ... еквівалентом тієї сонячної енергії, котру селянин вивозить на базар у харчових продуктах. Друга є еквівалентом сонячної енергії, яку робітник споживає в їжі й витрачає на продукування промислових виробів. ...Різниця тут докорінна – аж до повної протилежності. Перша спрямована на нагромадження сонячної енергії, друга – на її витрату, тобто розсіювання».

...Ідеї фізіократів набули розвитку тільки через століття, коли Ю.-Р. Майером був відкритий та обґрунтований закон збереження і перетворення енергії. Більше того: «при глибокому вивченні цього питання виявиться, що закон збереження і перетворення енергії відкрив не Майєр, а Кене. Він ... обчислив енергію не в джоулях, а в лібрах – тобто саме так, як вона може і повинна обчислюватися в економіці». Тоді ж українець С. Подолинський виявився «єдиним із смертних, хто дав справжнє наукове пояснення додаткової вартості: це є додаткова енергія Сонця!...».

Застосування теорії множин дозволяє досягти ідею, сутність якої полягає в доцільності «об'єднати відкриття Кене з відкриттям Майєра». Адже якраз у такий спосіб "легко дістанемо те, що дістав С. Подолинський". А дескриптивна теорія множин дає можливість вести мову про об'єднання парадигм Кене і Майєра, сумою яких стає парадигма Подолинського. Подібним чином сучасне застосування цієї теорії дозволяє істотно поглибити твердження про те, що "Ф. Кене плюс С. Подолинський – це вже не часткова, а повна Істина"³⁴⁶.

Істотне наукове значення має інше фундаментальне відкриття Р. Майєра, котрий «зрозумів, що зелені рослини в силу факту свого існування змінюють енергетику земної кори». Хоча, як відзначав акад. В. Вернадський, ці ідеї Р. Майєра залишились незрозумілими навіть після проникнення в наукову думку його ж ідей про єдність і збереження енергії.³⁴⁷ За результатами наукового аналізу відкритих Р. Майєром енергетичних явищ видатний мислитель зазначав: «З цієї точки зору два загальних явища у ході життя на земній поверхні зразу захоплюють нашу увагу. По-перше, існування різкої межі між живою і косною речовиною. По-друге, цілковито особливий характер енергії, пов'язаної з проявом життя».³⁴⁸

У досліджуваному контексті важливою є та висока оцінка, яку дав акад. В. Вернадський внеску С. Подолинського у дослідження вже згаданої «різкої межі між живою і косною речовиною». Поряд із Р. Майєром над розв'язанням вказаних акад. В. Вернадським проблем працювали інші засновники термодинаміки, зокрема, В. Томсон (лорд Кельвін) та Г. Гельмгольц. Їхні «короткі, проте цілковито ясні вказівки, думки і факти енергетичної відмінності живого й мертвого ... не були зрозумілі й поціновані. Вже пізніше і самостійно ... С. А. Подолинський зрозумів всю значущість цих ідей».³⁴⁹

Тож пріоритетом С. Подолинського стало самостійне дослідження проблем, розв'язанню яких віддажувались присвятити себе лише окремі інтелектуали. Ідеться про порушення українським новатором термодинамічних проблем, рівня складності яких на той час не розуміли навіть фахівці. Світовим пріоритетом С. Подолинського також є застосування до вивчення економічних явищ ідей енергетичної відмінності живого і мертвого.

Більш того: ці новаторські підходи С. Подолинського, що полягають у намаганні прикласти їх до вивчення економічних явищ, забезпечили йому світову першість у творенні

³⁴⁶ Історія економічних учень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2004. – 1300 с.

³⁴⁷ Вернадский В. И. Очерки геохимии. – Львов: ВК «Арс», 2013. – 488 с.

³⁴⁸ Там само, с. 357

³⁴⁹ Там само, с. 360

принципово нового напрямку економічної науки – фізичної економії і зробили молодого дослідника фундатором її української школи. З'ясована С. Подолинським енергетична відмінність між живим і мертвим згодом була істотно розвинута В. Вернадським та М. Руденком.

В інтелектуальній спадщині акад. В.Вернадського є надзвичайно цінні положення та емпіричні узагальнення, безпосередньо дотичні до досліджуваної проблематики. В останні роки життя він прийшов до визначального для подальшого існування всього живого, включаючи перспективи життя планетарного людства, висновку, що жива речовина існує «протягом усього геологічного часу, тобто геологічно вічно»³⁵⁰. На основі ретроспективного аналізу створених мислителем праць доцільно з'ясувати його науковий шлях до цього висновку.

Наголошуючи на фундаментальному значенні цих питань для суспільно-господарської практики ХХІ ст., вважаємо їх розгляд особливо актуальним з точки зору наукового підходу до сучасного розвитку національної економіки. Підставою для такого розгляду є відстоювані акад. В. Вернадським упродовж усього життя наукові положення щодо планетарного буття Землі, котре він поділяв на живе, неживе й розумне, а освоєння цих сфер людиною вважав господарюванням.

Доведене акад. В. Вернадським положення про вічність життя має розглядатися як фундаментальна фізико-економічна підвалина, яку належить класти в основу економічного розвитку. З іншого боку, сучасна економіка покликана бути гармонійним симбіозом живого, неживого й розумного. Визначальною в цьому симбіозі є сфера живого. Проте існує небезпека її руйнування внаслідок недосконалого освоєння сфери неживого, від чого не раз застерігав акад. В. Вернадський.

Вказуючи у статті «Кілька слів про ноосферу», що «перед людиною відкривається величезне майбутнє», мислитель водночас змушений був застерегти: «якщо вона зрозуміє це і не буде використовувати свій розум і свою працю для самознищення». Отже, на людину як носія розумного, що скеровує працю задля збереження, а не знищення живого, покладається відповідальність за майбутнє.

Ряд теоретиків і прихильників сталого розвитку (англ. – sustainable development) вважають його найперспективнішою ідеологією ХХІ століття і третього тисячоліття, яка, з поглибленням наукової обґрунтованості, витіснить наявні світоглядні ідеології, як такі, що неспроможні забезпечити збалансований розвиток цивілізації. Модифікуючи це визначальне для світового співтовариства життєтвердне поняття, належить дбати, аби його формулювання поряд з урахуванням інтересів сучасних поколінь передбачало обов'язкове врахування інтересів нащадків. Цей підхід відповідатиме висунутій акад. В. Вернадським ідеї геологічної вічності живого...

Важливою фізико-економічною основою розвитку економіки є надбання сучасного українського мислителя, письменника і правозахисника, Героя України М. Руденка. В його економіко-філософському доробку є низка положень, що стають особливо актуальними для обґрунтування на засадах фізичної економії. До найпосутніших належать положення, що стосуються дії та застосування закону збереження й перетворення енергії. Наш сучасник володів глибоким осягненням значущості цього фундаментального закону природи для економічного розвитку суспільств.

Джерелом походження абсолютного багатства є енергія живого. Відносне ж багатство утворюється внаслідок зміни форми неживого. Ця зміна стає можливою завдяки споживанню енергії живої речовини у процесі виготовлення неістивних благ, що підтверджує дію закону збереження і перетворення енергії.

М. Руденко самостійно доводив положення, що підтверджують істинність як ідей С. Подолинського, так і узагальнень акад. В.І. Вернадського про «неперехідну відмінність між живими і косними природними тілами біосфери», «різку, енергетично-матеріальну

³⁵⁰ Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. – Львов: ВК «Арс», 2013. – 416 с.

відмінність живих організмів від усіх косних тіл біосфери»³⁵¹. Він розвивав обґрунтовані ними положення, доводячи, що «світи органічний і неорганічний розмежовані тим, що всяка органічна речовина, на відміну від мінеральної, є носієм сонячної енергії».

Дослідження М. Руденка є новітнім продовженням засад, які вперше імплементував у світову науку С. Подолинський, коли, як показано вище, застосував ідею енергетичної відмінності живого і мертвого до вивчення економічних явищ. Дослідження нашого сучасника також є логічним продовженням доробку акад. В. Вернадського, котрий наголошував на цій відмінності, вказуючи на нездоланну грань між живим і косним.

Однією із найвагоміших розробок французького нобеліата М. Алле вважається економіка ринків. Унікальним доробком українця М. Руденка є фізико-економічне обґрунтування ролі зерна у творенні й розвитку ринків. На часі поєднання здобутків видатних європейців: їхні новації творять фундаментальні підвалини адекватної викликам ХХІ століття парадигми ринку як вільного руху надлишків зерна, спроможного гарантувати земне безсмертя. За плечима дослідників – спадщина геніальних попередників, у «схрещенні» доробку яких належить вбачати запоруку Істини.

Застовуючи теорію множин, можна істотно розвинути вже згадану формулу «Ф. Кене плюс С. Подолинський», доповнюючи її формулою «М. Алле плюс М. Руденко». Пропонований підхід дозволить оволодіти рятівною складовою загальнолюдського економічного надбання, якою є симбіоз заснованої на природничих засадах континентальної фізіократії, української наукової школи фізичної економії та сучасної світової фізико-економічної думки.

Викладене розуміння достатності (недостатності) теорій, шкіл, течій і напрямів має стати основою економічної науки ХХІ ст. Адекватне цьому розумінню обґрунтування наукових та освітніх парадигм мусить спиратися на засади, критерієм достатності яких є продовження життя на Землі. Оволодіння наведеним розумінням застосування пропонованих обмежуючих параметрів є важливим критерієм сучасної прийнятності відповідних економічних теорій. Від нього залежить і відповідне спрямування економічної освіти.

Ідеї подвижників європейської фізіократії та української наукової школи фізичної економії, як показано у наших публікаціях, збігалися в часі з появою низки управлінських парадигм, зокрема, розробок у галузі теоретичної і прикладної кібернетики, зумовлених тодішніми економічними викликами. Сучасна економічна наука здатна керуватися незадіяним значним науковим потенціалом економічних та управлінських ідей Ф. Кене і А.-М. Ампера, С. Подолинського і Б. Трентовського³⁵², а також Вернадського й Н. Вінера, М. Руденка і В. Глушкова.³⁵³

Українською необхідно вважати інтерпретацію їхніх здобутків із використанням описативної теорії множин, елементи якої мають бути застосованими відповідно до фізико-економічних та управлінських парадигм ХVIII-ХХІ ст. Новації видатних подвижників фізичної економії і класиків кібернетики, здатні істотно збагатити вивчення теорії й опанування практики управління економікою. Утвердження цієї парадигми фаховими економістами забезпечуватиме керованість економіки вже не просто розумом, а рятівним знанням. У контексті симбіозу цих ідей належить розглядати і новітню управлінську парадигму, становлення якої означатиме приведення засобів отримання релевантної інформації у відповідність викликам, що постають перед мешканцями планети. Тільки на цій

³⁵¹ Вернадский В. И. Размышления натуралиста. – Львов: ВК «Арс», 2013. – 532 с.

³⁵² Shevchuk V. The formation of the natural fundamentals of economic management: Launching a modern management culture / Modern Technologies in Economy and Management: Collective Scientific Monograph. – Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2019. – Pp. 460-471.

³⁵³ Shevchuk V. Development of the natural principles of economic management: The formation of a management culture of modern societies. Modern innovative and information technologies in the development of society. Katowice: Katowice School of Technology, 2019. С. 274-282.

життєствердній основі можливо генерувати знання, що має статус рятівного для теперішніх і прийдешніх поколінь³⁵⁴.

«Ескіз» пропонованої наукової картини надаватиме змогу для науково обгрунтованої відповіді на питання про те, «в якій взаємозалежності мусять перебувати теорія фізіократів і трудова теорія англійських класиків». Адже «понад двісті років вони сприймалися як несумісні».³⁵⁵ Насправді вони споріднені і "повинні були розвиватися у взаємодії, доповнюючи та підсвічуючи одна одну. Але сталося інакше...".³⁵⁶

Виникнення розмежованості фізичної та політичної економії "належить до хитрих жартів діалектики, котра майже завжди спершу приводить до роздвоєння єдиного, а в синтезі неминує з'єднує їх на вищому рівні".³⁵⁷ Однак "теорії Кене і Сміта вступають у протиріччя лише тоді, коли цього вперто домагаються вчені". Тож "із ... несумісних теорій повинна народитися єдина економічна теорія".³⁵⁸ Керуючись ідеєю поетапного сходження та поєднання, належить виводити їхню субординацію: впливаючи з фізичної економії, політична має підпорядковуватися їй і доповнювати її.

Побудова наукової картини та її структурування згідно з викладеними пропозиціями дозволятимуть компенсувати асиметрію загальнолюдського економічного надбання. Своєю чергою, це відкриватиме можливість утвердження складової загальнолюдського економічного надбання, заснованої на природничих засадах.

Висновки. Сприяння життю на Землі має стати визначальним критерієм достатності сучасної економічної науки. Шлях до подолання загроз занепаду чи навіть загибелі земної цивілізації вбачається у розблокуванні кризи світової економічної думки.

Обов'язковим у її структурі має бути компонент, що спирається на природні закони економічного буття. Природознавчий атрибут є визначальним для побудови новітньої наукової картини загальнолюдської економіко-філософської культури. Він має зайняти пріоритетне місце в структурі цієї картини світу.

Субординація загальнолюдського економічного надбання, завдяки якій політична економія впливає з фізичної, підпорядковується їй і доповнює її, має досягатися через демонтаж економічних знань, несприятливих для продовження життя на Землі, та «роззброєння» смертоносного інтелектуального арсеналу, першою чергою позбуваючись ворожих життю економічних знань.

Витоки гуманістичного, заснованого природничих засадах економічного знання, яке є достатнім, можна віднайти в історичних анналах. Задля продовження життя на Землі вимагає утвердження рятівна парадигма подвижників континентальної фізіократії, української наукової школи фізичної економії і сучасної світової фізико-економічної думки.

Сучасна економічна картини світу потребує урахування надбань управлінської науки, котра є похідною щодо фізичної чи політичної економії. Вивчення теоретичної і прикладної управлінської науки та функцій управління доцільно поєднувати із тим сегментом економічних знань, який відповідає критеріям достатності і має рятівний сенс.

Література

1. Міжнародна науково-політична платформа з біорізноманітності та екологічних систем – Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://www.ipbes.net/news/Media-Release-Global-Assessment/Міжнародна науково-політична платформа з біорізноманітності та екологічних систем \(IPBES\)](https://www.ipbes.net/news/Media-Release-Global-Assessment/Міжнародна_науково-політична_платформа_з_біорізноманітності_та_екологічних_систем_(IPBES)).

2. Степин В. С. Цивілізація и культура. – СПб.: СПбГУП, 2011. – 408 с.

³⁵⁴ Shevchuk V. Development of the natural principles of economic management: The formation of a management culture of modern societies. Modern innovative and information technologies in the development of society. Katowice: Katowice School of Technology, 2019. С. 274-282.

³⁵⁵ Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / М. Руденко. – К.: Кліо, 2015. – с. 464.

³⁵⁶ Там само, с. 354.

³⁵⁷ Там само, с. 459.

³⁵⁸ Там само, с. 458-459.

3. Руденко М. Формула Сонця: Роман-трактат. – Тернопіль: Джура, 2005. – 224 с.
4. Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології / М. Руденко. – К.: Кліо, 2015. – 680 с.
5. Гальчинський, А. С. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань. – К.: Либідь, 2013. – 472 с.
6. Политическая экономия: прошлое, настоящее, будущее: монография / под ред. В. М. Гейца, В. Н. Тарасевича. – К.: ЦУЛ, 2014. – 1056 с.
7. Бек Ульрих. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія. – Пер. із нім. – К.: Ніка-Центр, 2011.
8. Білецька, Л. В. Економічна теорія (Політекономія. Мікроекономіка. Макроекономіка): навч. посібник. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К.: ЦУЛ, 2009. – 688 с.
9. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2004. – 1300 с.
10. Вернадский В. И. Очерки геохимии. – Львов: ВК «Арс», 2013. – 488 с.
11. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. – Львов: ВК «Арс», 2013. – 416 с.
12. Вернадский В. И. Размышления натуралиста. – Львов: ВК «Арс», 2013. – 532 с.
13. Shevchuk V. The formation of the natural fundamentals of economic management: Launching a modern management culture / Modern Technologies in Economy and Management: Collective Scientific Monograph. – Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2019. – Pp. 460-471.
14. Shevchuk V. Development of the natural principles of economic management: The formation of a management culture of modern societies. Modern innovative and information technologies in the development of society. Katowice: Katowice School of Technology, 2019. С. 274-282.

ANNOTATION

Part 1. FEATURES OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN ECONOMIC AND FINANCIAL SPHERES

1.1. Nataliia Havrilenko. GENERAL ASPECTS OF FINANCIAL MECHANISM OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF SMALL ENTERPRISE BUSINESS

The article presents the theoretical foundations of the financial mechanism of a sustainable development of small enterprises. Studying of the financial mechanism of the enterprise allows to define the factors characterizing financial stability of small enterprise.

1.2. Liudmyla Zveruk. INNOVATION AND INVESTMENT ACTIVITY OF BANKING INSTITUTIONS: ESSENCE AND DIRECTIONS OF IMPLEMENTATION

The current level of economic development requires an updated model of financial security based on a synthesis of investment and innovation. The combination of innovation and investment activity can be considered as «innovation-investment activity», which represents a set of practical actions of investors and innovators aimed at realizing investments in the innovation sphere. A special place in the innovation lending process belongs to banks, which allows us to form an «innovation-investment lending model» that reflects the relationship between innovation activity and investment financial security. This lending model is a dynamic system that involves the use of extensive reserves and intensive mechanisms and is based on a set of financial and economic levers and incentives. The implementation of innovation – investment activity by banks today is to be done both through direct participation in financing innovative projects and indirectly. Direct participation is through the redemption of part of the issue of shares or when the bank acts as a venture investor; through a mechanism for long-term unfinished production, project financing and preferential lending. Indirect involvement of banks is manifested through a veiled form of lending: leasing, forfeiting and franchising. It is important to note that the lending activities of the innovation sector are quite risky and therefore the loan payment may not correspond to the possible results of the innovation project implementation. Therefore, it is important for banks to develop different relationship scenarios for the object of innovative financing that are based on the choice of the effective rate of bank interest relative to the profitability of the innovation project. Further financing of innovative business requires improvement of organizational structure of existing banks or creation of new ones, including venture and innovative ones.

1.3. Raisa Kvasnitska, Maria Tarasyuk. SYSTEMATIZATION OF INDICATORS OF EVALUATION OF THE QUALITY OF INVESTMENT POTENTIAL OF THE ENTERPRISE

The study substantiates the need to evaluate the formation, use and development of the investment potential of the enterprise based on the calculation of qualitative indicators that characterize not only the investment activity itself, but the ability to ensure the achievement of its goals. The principles of systematization of valuation indicators, both the investment potential of the enterprise and the quality of its formation, use and development are generalized and supplemented. The system of indicators for assessing the quality of formation, use and development of the investment potential of the enterprise has been formed, which allows not only to determine the absolute or relative value of the object of assessment, but also, according to a certain criterion, to obtain the dynamics and tendency of change of the indicator, and to carry out the calculation of the basic growth rates further forecasting.

1.4. Oksana Kuzmenko. MANAGEMENT OF OFFICIAL RESERVE ASSETS IN THE INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS SYSTEM

In the current environment, there is a growing need for stability in the global monetary system and the monetary systems of countries as elements of the global monetary system, as major macroeconomic crises and currency shocks lead to a loss of control over the monetary policies of countries, and official reserve assets are effectively a tool to protect national economies from the negative impact of global monetary systems shocks. At the same time, there is a need to evaluate the prospects for the development of the world monetary system on the basis of differentiated management of official reserve assets of the countries of the world.

1.5. Tatyana Lisyuk, Oksana Tereshchuk, Yevtushyk Yuliia. INNOVATIVE POTENTIAL OF ECONOMIC MECHANISM TO PROVIDE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF TOURIST ENTERPRISES IN UKRAINE

The article stipulates the need to develop a strategy of innovation potential of the economic mechanism for ensuring sustainable development of tourism enterprises in Ukraine.

Issues related to strategic innovative development of business processes of tourism enterprises, management of innovation and production activity are characterized.

Theoretical conclusions and practical recommendations on improvement of innovative processes of tourism enterprises are presented.

Methods of management of innovative activity of tourism enterprises are defined on the basis of formation of strategy of innovative growth.

The role of innovation in the development of tourism enterprises at the present stage is substantiated.

The content of definition of innovative growth of tourism enterprises is revealed.

1.6. Olha Ovsiienko, Olena Chupryna. SQUEEZE-OUT AND CALL-OUT PROCEDURES: ROLE IN REALIZING BUSINESS POTENTIAL IN UKRAINE

The novelties of corporate legislation and their role in realizing the potential of business in Ukraine are investigated. It has been proven that squeeze-out and sell-out procedures contradict the ability to realize business potential. Their positive impact is as follows: strengthening corporate security and reducing the risks of corporate fraud; facilitating business reorganization. At the same time, the procedures under consideration reduce the investment attractiveness of corporate business: first, the compulsory nature of the procedure discourages potential investors, especially institutional ones; second, corporate publicity is reduced, as squeeze-out often ends up changing the legal form of business from public to private.

1.7. Tatiana Oklander, Oksana Osetian, Tatiana Secunda. STRATEGIC PLANNING OF ACTIVITIES OF THE CIVIL ENGINEERING ENTERPRISES

The article is devoted the specifics of production and functioning of the civil engineering enterprise. It was analyzed the functions of strategic management at the civil engineering enterprise. It was identified the information that is needed to development plan for the civil engineering enterprise. It was propose the stages of building a strategic development plan for the civil engineering enterprise. Highlighted strategic planning factors and behaviors of consumers in the real estate market. It was proposed an algorithm for developing a marketing plan, taking into account the specifics of the functioning of the civil engineering enterprise and the selection of the following stages: analysis of the market situation, analysis of enterprise proposals, setting marketing goals, defining a marketing strategy, developing a work program, budgeting, profit and loss; planning the quality of civil engineering products, monitoring the implementation of the marketing plan.

1.8. Yuri Pozdnyakov, Yuri Sadovenko. ADJUSTMENT COEFFICIENTS METHODOLOGICAL ERROR AT ECONOMIC MEASUREMENTS IMPLEMENTATION WITH THE USE OF COMPARATIVE SALES APPROACH

The article behaves to the property economic measurements implementation using the Comparative Sales independent valuation approach. On example from the real land evaluation practice of size/scale adjustment the main methodological principles of valuation object adjustments are considered. According to the described methodology, adjustment coefficient is determined by calculation method on the basis of market data cross-correlation nonlinear regressive analysis. A basic hypothesis is a statement that the single unit relation of valuation object price-forming factor value index to the same of comparable object is determined by its model values relation in the mathematical model of statistical relationship between object single unit value and price-forming factor parameter index. This mathematical model is experimentally set by local market data research for the exactly similar real estate objects on the valuation date.

It is well-proven that methodically correct result of object adjustment procedure implementation can be provided only in case of local market situation research data applying, with determination of the nonlinear regression function characteristics for statistical dependence of single value index from the object price-forming factor parameter. Practical recommendations for the evaluation results accuracy and reliability increasing are formulated.

1.9. Alexander Sklyarenko. COMMERCIALIZATION OF THE RESULTS OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL PROJECTS AS AN ELEMENT OF SUSTAINABLE FINANCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT

The situation in the field of commercialization of scientific and technical developments as an element of sustainable financial and economic development and technology transfer is considered and analyzed. The ways and mechanisms of commercial implementation of the results of scientific and technical activity are suggested.

1.10. Alla Stepanova. INVESTMENT PROVISION OF INNOVATION IMPLEMENTATION IN THE TRANSPORT INFRASTRUCTURE ENTERPRISES

The transition of economic entities to the innovative path of development is possible only if the formation and realization of innovative potential as the basis of this development. The current economic conditions in Ukraine and the activation of European integration processes require the implementation of a model of innovative development of the national economy and economic entities. It is the investment of funds into innovation that is the most promising type of investment, which is the basis for the interdependence of innovation and investment activity. Transport infrastructure, as a basic branch of the national economy of Ukraine, requires the activation of the state innovation, scientific and technical and industrial policy and the readiness of its structural units to move to active innovation development.

1.11. Olena Chukurna. ANALYSIS OF DOLLARATION INDICATORS ON PRICE DYNAMICS OF MACHINE-BUILDING ENTERPRISES IN UKRAINE

The article defines the degree of dependence of the machine-building industry of Ukraine on the processes of dollarization of the world economy through the use of the effect of transferring the dynamics of changes in exchange rates to the price dynamics in the machine-building industry. It is proved that there is a close relationship between changes in the exchange rate and prices for products of machine-building enterprises. Using the calculation of the autocorrelation coefficient between the indices of price dynamics indices, a low level of links between the exchange rate growth and the change in the Paasche index was proved. Revealed a high degree of connection between the Paasche index on export operations and the index of currency exchange rates. An approach is proposed to determine the sensitivity of domestic prices for the products of engineering enterprises to changes in the exchange rate through modified elasticity coefficients.

It was determined factors affecting the size of the effect of transfer of the exchange rate on domestic prices for the products of machine-building enterprises.

They can be divided into the following: the structural organization of the markets of specific goods or industry; Features of consumption of imported goods and their elasticity; macroeconomic features of the national economy.

Conclusions made regarding the positive and negative effects of dollarization on the price dynamics of machine-building enterprises in Ukraine. The negative consequences include the following: strengthening the export orientation of the machine-building industry based on the competitive advantage based on the low exchange rate of the hryvnia leads to the degradation of the structure of the products being exported; as a result of devaluation of the hryvnia and rising prices in the industry, consumer prices are rising; reduction of investment activity is carried out.

1.12. Oksana Yashkina, Roman Odinkov. PROSPECTS FOR DEVELOPMENT OF TECHNOLOGIES THE VIRTUAL AND ADDITIONAL REALITY IN UKRAINE

The article presents the results of the analysis of secondary information regarding the prospects for the development of the virtual and augmented reality market in the world and in Ukraine, as well as the results of a marketing research in the form of a survey, which was conducted among the youth of Ukraine. As a result, we obtained summary analytics in the form of forecasts for the development of the global market for virtual and augmented reality technologies, the risks of introducing this technology and the advantages of using it in various areas of economic activity. As a result of a survey of Ukrainian youth, it was possible to identify three segments of buyers of virtual and augmented reality technologies, based on their knowledge, attitudes and assessments of the technologies under consideration, and also identified latent factors affecting the attitude of customers to the technologies under consideration.

Part 2. EDUCATION AS A FACTOR FOR THE IMPLEMENTATION OF THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN SOCIETY

2.1. Marta Mashevska, Volodymyr Mashevskiy. WORLD SCIENCE AND EDUCATION AS A CONDITION OF PROGRESSING TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF UKRAINE

In the proposed article, on the basis of the conceptual model of sustainable development of Ukraine and the analysis of the Global Sustainable Development Goals, the authors formulated the idea of information and communication preparation for carrying out the process of humanitarian transformation of "human potential" in certain defining directions. In the recommended terminological definition of this category, the emphasis is placed on two components: the deep spiritual transformation of humanity in the perception of the world order and its traditional values of "vital prosperity" and the enhancement of human intelligence by information technology for predicting and tracking global processes. The position on the creation of the world information fund "Current Knowledge of Wealth" and providing free access to the world's science and education are described and reasoned.

2.2. Anatolii Zychkov, Valentina Zychkova. COORDINATION OF SOCIAL-PEDAGOGICAL INTERACTION BETWEEN THE EXTRA-CURRICULAR EDUCATIONAL INSTITUTION AND THE FAMILY PREVENTIVE ACTIVITIES FOR CHILDREN WHO FACE DIFFICULT LIFE SITUATIONS

The paper reveals the essence of methodological principles of coordinating social-pedagogical interaction and organization of preventive activities with families, which need closer pedagogical attention being in the dangerous social situation. It also determines the content of organizational and pedagogical staff activities of the extra-curricular educational institutions. These activities require

including of all the participants of educational process in implementing preventive activities with children who face difficult life situations. It shows the functions of interacting the extra-curricular educational institution and the family concerning the formation of social behavior of students, who meet difficult life situations.

2.3. Irina Sokolova, Anna Kolchyhina, Halyna Datsun. PROFESSIONAL MOTIVATION OF PEDAGOGICAL WORKERS

The article analyzes and generalizes views on the formation and development of motivation for professional and personal growth. The peculiarities of motivation of professional activity of teachers of higher education institutions and secondary education have been empirically investigated. The conclusions about the components of the professional motivation of pedagogical staff are made with the definition of the prospect of further research.

2.4. Viktoriia Fedoryk. FORMATION OF MOTIVATION FOR SELF-EDUCATION OF THE CHILD IN THE CONTEXT OF THE PROBLEM OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The article is devoted to the extremely topical problem of today – the problem of sustainable development of the individual. The necessity of formation of motivation for self-education in young children of school age has been proved in order to increase the efficiency of development of society in all spheres of life. The results of the level of self-education motivation of younger students have been experimentally studied and demonstrated. The author presents a three-component author's structure of self-education of younger students, which according to our research includes cognitive, emotional-evaluative and effective-volitional components.

2.5. Leonid Tsubov, Oresta Shcherban, Nataliya Shcherban. BACKGROUND OF THE INVENTION, CONTENTS AND CONSOLIDATED ECONOMIC SECURITY OF THE ENTERPRISE

This article explores the prerequisites for forming an enterprise's economic security. An analysis of scientific pockets was conducted on the basis of the essence of the economic security of the enterprise in icopic purchasing. Three groupings of approaches to the interpretation of the definition of economic security as a whole are characterized, and the economic security is supported by the approach. The advantages and disadvantages of the basic approaches and methods for assessing the economic security of the tourism enterprise are identified. It is proposed to divide into three functional parts of generalized scientific thoughts for the sake of managing the economic security of the domestic and foreign scientists. It is determined that the important, from the point of view of understanding the principles of the functioning of the economic security of the enterprise, are the volatility of the activity, symmetry (acymetocinocity). It is proved that in the current conditions of competition and the desire of enterprises to overcome the economic crisis and sustainable economic development, the analysis of economic efficiency becomes more and more important and is an integral function of management.

2.6. Tetiana Shadrina. ASPECTS OF INTERPERSONAL COMMUNICATION DURING TEACHING THE COURSE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE AS A FOREIGN LANGUAGE

The article is devoted to the analysis of aspects of interpersonal communication and the problem of formation of communicative competence of future specialists. The components of communicative competence and the factors that influence their formation are outlined. The peculiarities of the professional communication of medical professionals and the importance of speech competence in the professional activity of physicians are determined. Practical communication tasks that are used at different stages of preparation of foreign students are analyzed.

Part 3. HUMANITARIAN ASPECTS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

3.1. Olena Sakhnenko, Olha Marchyshynets. STRATEGIC PLANNING FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT: EXPERIENCE OF THE EUROPEAN UNION

The article describes the content of sustainable development, features of European integration processes for ensuring sustainable development. It examines European experience and approaches to sustainable strategic planning. It also provides an overview of the development of sustainable development strategies in the European Union. The necessity of state regulation of sustainable development processes is substantiated. Authors study the experience of EU countries in the field of sustainable development planning to introduce the latest European approaches to the practice of national government.

3.2. Yuliia Bilotserkivska, Andrei Zlotnikov, Halyna Datsun. THE INVESTIGATION OF DEVELOPMENTAL CHARACTERISTICS OF EMPATHY AMONG YOUNG MEN AND WOMEN THROUGH SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The empathy as a complex multi-component formation has been reviewed. It has been found that nowadays there is no single approach to the interpretation of psychological structure of the of empathy, its levels, instruments, components and things like that. The gender-role features of empathy development among men and women during youth have been investigated. The statistically significant gender-role distinctions during youth were identified as follows: the leading elements of empathy, the general level of empathic potential and the expressiveness level of attitude toward objects, at which empathy can be directed as well as the level of emotional empathy in interpersonal relations, the person's ability to empathise, to identify with another person.

3.3. Hanna Vusyk, Nelya Pavlik. WAYS OF EXPRESSING STRATEGIES OF COMMUNICATIVE SABOTAGE IN THE UKRAINIAN-SPEAKING SPACE

Relevance of the research is the necessity for a thorough and comprehensive study of the problems of communicative sabotage as a phenomenon dialogue speech, interpersonal interaction, cooperative and non-cooperative communication strategy in various types of discourse. The proposed study describes the strategies of communicative sabotage and regulates ways and means of its expression in the Ukrainian-speaking space. Communicative sabotage is understood by the authors as one of the ways of linguistic influence on the interlocutor, which implies latent resistance and it is aimed at ignoring statements. The choice and implementation of communicative sabotage strategies and tactics depend on the particular communication situation, purpose, social status and attitudes of the participants in the process, as well as the type of discourse.

3.4. Mariana Lykova. FEATURES OF FORMATION PERSONALITY LEADERSHIP POTENTIAL

The article presents an empirical study of features of leadership potential formation. One of the components of leadership potential was taken by personal, situational and non-motivated anxiety. The results of Pearson's correlation analysis between personal, situational, non-motivated anxiety and the level of leadership of students in the humanities and engineering fields of study from the first to the fourth year are presented. The link between leadership and anxiety is described.

3.5. Viktoria Lipych, Olha Popova. THE SPECIFIC OF SUFFIXATION IN THE COMPOSITE-SUFFIXAL WAY OF CREATING NOUNS

The article is devoted the most relevant and little explored problems of modern derivatology – peculiarities of interaction the basic formation and suffixation in one word-creative act. In the Ukrainian language, the process of creating complex lexemes is often accompanied by suffixation, where the suffix is the designer of a complex word. The interest of scholars to complex lexeme was constantly observed. Despite the fact that in recent decades there have been appeared a lot of works in which the methodology and technique of study the complex words is clarified, various types and means of forming composites are qualified, in the domestic linguistics there are no special studies devoted to the specificity of suffixation in the composite-suffixal word formation, to the definition of regularity and productivity of individual affixes, their compatibility with different types of bases in the Ukrainian language, as well as a clearly defined term for denoting this method of word formation, and its derivatives.

In scientific intelligence, the process of creating a composite-suffixal noun in structural moduses is observed; micro-stages of the creation of a complex name are analyzed.

Fundamentals are accompanied by processes of micro-syntax. Semantically-motivated phrases are transformed into complex names. One of the criteria of defining composites is their correlation with phrases, which will serve as the motive base for the analyzed derivatives.

In composite-suffix derivation, the semantics of derivatives are largely influenced by the value of the creation of the foundations, and the context, and the suffixes that make up it.

Signs of composite-suffixal nouns are associated with their word-building peculiarities. The analyzed derivatives from other types of nominative units distinguish a certain set of characteristics: the integrity of the constituent components; correlation with the word combination; the presence of semantics that does not equal the sum of values of motivators; impenetrable components of compilation.

3.6. Nataly Moskvina, Vladislava Butenko. ADOLESCENTS' ATTITUDE TOWARD SUICIDE

The article is devoted to the study of the attitude of teenagers to the problem of suicide. According to the WHO (the World Health Organization), 7 thousand Ukrainians commit suicide. Nowadays, it is the teenagers' suicide that is most relevant, every year. The desire to shorten your eyelid can be caused by depression, severe stress, misunderstanding with relatives, and soon. Teenagers are the most vulnerable group of people, so certain problems can cause difficulties with making solutions, aggression and suicidal manifestations. Modern society has to understand how to interact with this group of people in order to be able to help with not to make the step to nowhere.

3.7. Nataly Moskvina, Ekaterina Verbickaya. RESEARCH OF SPECIFICS DEPRESSIVE DISORDERS IN ADOLESCENCE

The article is devoted to the study of features of manifestation and causes of depression in adolescence. In the context of rapid globalization, life in the modern world becomes extremely difficult, as society with its social ideals and morals is changing. It is quite difficult to adapt to such rapid changes, especially in adolescence, when there is an awareness of one's personality and personality formation. All this leads to a state of constant tension and stress, which causes depression.

The most important result of our work is that we found out that there are depressive disorders in today's adolescents. This fact cannot be ignored. Efforts should be made on both parents, teachers and, of course, the students to prevent the development and aggravation of such problem as depression in adolescence.

3.8. Oksana Poliakova, Igor Poliakov. MASSIZATION AS AN IDENTIFICATION MARKER OF THE NEWEST STAGE OF DEVELOPMENT OF SOCIO-CULTURAL BEING

The article explores the phenomenon of massization in its socio-cultural dimension. It analyzes both the symptomatology of the process of transformation of the phenomena of cultural consciousness behind the "massification" (quantitative-ontological characteristic) and "unmassification" (qualitative-axiological characteristic), and the mechanism generating its unique state within the framework of modern civilization. Massisation is defined as a qualitative characteristic of the latest sociality, an anthroposocio-cultural phenomenon in which the transformation of non-mass socio-cultural phenomena into the mass is due to the mechanism of alienation and global dominance of digital information technologies. Symptomatic is the creation of a special chronotope whose structure assimilates the historical content of the human self, creating an open situation of consciousness: under the sign of development, the subject unfolded as a form of omnipotence.

3.9. Nataliia Serdiuk. DISORGANIZERS OF TIME AS AN OBSTACLE TO THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE INDIVIDUAL

The article deals with the specificity of the manifestation of disorganizers of time and their impact on sustainable human development. The results of the study of the main disorganizers of time in adolescence, their influence on personality formation and the ways of effective regulation of time by young persons are revealed.

3.10. Ihor Fedorov. HUMANITARIAN COMPONENT IN CIVIL SOCIETY: CHALLENGES AND DEVELOPMENT TRENDS

The rapid acceleration of global processes in the state becomes possible only due to the effective implementation of the country's human potential.

Ukraine as a European state in its internal structure, in its rapid development should be based on the system of constitutional values, which are based on freedom, independence, justice, equality, responsibility.

3.11. Volodymyr Shevchuk. CHALLENGES TO ECONOMIC SCIENCE: MAKING SAVING MEANINGS

Global challenges that translate into economic, social, environmental hazards require an immediate response from the global community. The intellectual chances of life-saving opportunities of the modern man are seen in economic science and education derived from it. The starting point for this study is to master the vision of the structure of the economic picture of the world, adequate to the existing threats.

From the point of view of protecting the interests of present and future generations, the subordination of economic science to the immortality of civilization becomes an alternative. The life-giving meanings that the present economic science requires require the appeal to those treasures of the universal economic and philosophical culture that are most essential for the salvation of the planetary life and for the life of the generations to come.

ABOUT THE AUTHORS

Part 1. FEATURES OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN ECONOMIC AND FINANCIAL SPHERES

1.1. Nataliia Havrilenko – PhD in Economics, Associate Professor, Pervomaisk Branch of the National University of Shipbuilding named after Admiral Makarov, Pervomaisk, Ukraine

1.2. Liudmyla Zveruk – PhD in Economics, Associate Professor, Kyiv Cooperative Institute of Business and Law, Kyiv, Ukraine

1.3. Raisa Kvasnitska – Doctor in Economics, Professor, Khmelnytsky National University, Khmelnytsky, Ukraine

Maria Tarasyuk – Postgraduate Student, Khmelnytsky National University, Khmelnytsky, Ukraine

1.4. Oksana Kuzmenko – PhD in Economics, Associate Professor, State University of Infrastructure and Technologies, Kyiv, Ukraine

1.5. Tatyana Lisyuk – PhD in Economics, Associate Professor, Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine

Oksana Tereshchuk – PhD of Geographical Sciences, Associate Professor, Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine

Yevtushyk Yuliia – Student, Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine

1.6. Olha Ovsiienko – PhD in Economics, Associate Professor, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Olena Chupryna – PhD in Economics, Associate Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine

1.7. Tatiana Oklander – Doctor in Economics, Professor, Odesa State Academy of Civil Engineering and Architecture, Odesa, Ukraine

Oksana Osetian – Senior Lecturer, Odesa State Academy of Civil Engineering and Architecture, Odesa, Ukraine

Tatiana Secunda – Master, Odesa State Academy of Civil Engineering and Architecture, Odesa, Ukraine

1.8. Yuri Pozdnyakov – Leading Expert Appraiser, Expert Council Deputy in Lviv District, Ukrainian Appraisers Association Member, Lviv, Ukraine

Yuri Sadovenko – Appraiser, Ukrainian Appraisers Association Member, Lviv, Ukraine

1.9. Alexander Sklyarenko – Scientific Researcher, Lashkaryov Institute of Semiconductor Physics National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

1.10. Alla Stepanova – PhD in Economics, Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

1.11. Olena Chukurna – Doctor in Economics, Associate Professor, Odesa National Polytechnic University, Odesa, Ukraine

1.12. Oksana Yashkina – Doctor in Economics, Associate Professor, Odesa National Polytechnic University, Odesa, Ukraine

Roman Odinokov – Odesa National Polytechnic University, Odesa, Ukraine

Part 2. EDUCATION AS A FACTOR FOR THE IMPLEMENTATION OF THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN SOCIETY

2.1. Marta Mashevska – Senior Lecturer, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine

Volodymyr Mashevskyi – Independent Economic Consultant, Lviv, Ukraine

2.2. Anatolii Zychkov – Senior Lecturer, Kryvyi Rih State Pedagogical University, Kryvyi Rih, Ukraine

Valentina Zychkova – Methodology Teacher, Municipal Extra-Curricular Educational Institution „Centre of Young Engineers of Pokrovskyi District” in Kryvyi Rih City Council, Kryvyi Rih, Ukraine

2.3. Irina Sokolova – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Ukrainian Engineering-Pedagogics Academy, Kharkiv, Ukraine

Anna Kolchyhina – PhD of Psychological Sciences, Associate Professor, Ukrainian Engineering-Pedagogics Academy, Kharkiv, Ukraine

Halyna Datsun – Senior Lecturer, Ukrainian Engineering-Pedagogics Academy, Kharkiv, Ukraine

2.4. Viktoriia Fedoryk – Assistant, Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk, Ukraine

2.5. Leonid Tsubov – PhD of Historical Sciences, Associate Professor, Institute of Entrepreneurship and Perspective Technologies Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine

Oresta Shcherban – PhD in Economics, Associate Professor, Institute of Entrepreneurship and Perspective Technologies Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine

Nataliya Shcherban – Lecturer, Institute of Entrepreneurship and Perspective Technologies Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine

2.6. Tetiana Shadrina – PhD in Philology, Associate Professor, Zaporizhzhia State Medical University, Zaporizhzhia, Ukraine

Part 3. HUMANITARIAN ASPECTS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

3.1. Olena Sakhnenko – Head's Assistant, Poltava Scientific Research Forensic Center of the MIA of Ukraine, Poltava, Ukraine

Olha Marchyshynets – Senior Specialis, Poltava Scientific Research Forensic Center of the MIA of Ukraine, Poltava, Ukraine

3.2. Yuliia Bilotserkivska – PhD of Psychological Sciences, Associate Professor, Ukrainian Engineering-Pedagogics Academy, Kharkiv, Ukraine

Andrei Zlotnikov – PhD of Psychological Sciences, Senior Researcher, Senior Lecturer, Ukrainian Engineering-Pedagogics Academy, Kharkiv, Ukraine

Halyna Datsun – Senior Lecturer, Ukrainian Engineering-Pedagogics Academy, Kharkiv, Ukraine

3.3. Hanna Vusyk – PhD in Philology, Associate Professor, Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk, Ukraine

Nelya Pavlik – PhD in Philology, Associate Professor, Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk, Ukraine

3.4. Mariana Lykova – Postgraduate Student, Practical Psychologist, Ukrainian Engineering-Pedagogics Academy, Kharkiv Gymnasium # 116 Kharkiv City Council, Kharkiv, Ukraine

3.5. Viktoriia Lipych – PhD in Philology, Associate Professor, Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk, Ukraine

Olha Popova – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk, Ukraine

3.6. Nataly Moskvina – Practical Psychologist, Communal Establishment «Mariupol educationatunil «Lyceum school № 14» Mariupol City Council Donetsk region», Mariupol, Ukraine

Vladislava Butenko – Student, Communal Establishment «Mariupol educationatunil «Lyceum school № 14» Mariupol City Council Donetsk region», Mariupol, Ukraine

3.7. Nataly Moskvina – Practical Psychologist, Communal Establishment «Mariupol educationatunil «Lyceum school № 14» Mariupol City Council Donetsk region», Mariupol, Ukraine

Ekaterina Verbickaya – Student, Communal Establishment «Mariupol educationatunil «Lyceum school № 14» Mariupol City Council Donetsk region», Mariupol, Ukraine

3.8. Oksana Poliakova – PhD in Philosophy, Lecturer, National University of Civil Defense of Ukraine, Kharkiv, Ukraine

Igor Poliakov – PhD of Psychological Sciences, Associate Professor, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Kharkiv, Ukraine

3.9. Nataliia Serdiuk – PhD of Psychological Sciences, Senior Lecturer, Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk, Ukraine

3.10. Ihor Fedorov – Senior Lecturer, Oleksandr Dovzhenko Hluhiv National Pedagogical Univerity, Hluhiv, Ukraine

3.11. Volodymyr Shevchuk – Doctor in Economics, Professor, National Academy of Statistics, Accounting and Audit, Kyiv, Ukraine

ISBN 978-83-955125-8-2